ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ТРИНАЕСТА КЊИГА

БЕОГРАД

НАРНА РАДИКАЛНА ШТАМПАРИЈА

1897.

ПУСТА НОЋИ....

Пуста ноћи, шта ми тако мами
Мутан поглед у дубине твоје?
Све даљине крију се у тами,
А небеса под копреном стоје.

Нигђе зрака од звијезда сјајни',
К'о смрт хладна да их руком тину, —
Само сјенке и духови тајни
Кроз ноћ блуде, јаве се и мину.

Све је пусто; к'о да вјечност стеже
И притиска један терет сињи, —
Тешки сумор дух и мисли веже,
А досада мори их и кињи...

Ој, та ђе си, мјесечино плава?
Ђе си, пјесмо из зелена луга?
Ал' све шути и у смрти спава, —
Свуд је поноћ и дубока туга...

Ал' што врисну срце моје, што ли
Хладна страва зачe се у души?
Што се суза с мутног ока проли,
А јецање дави ме и гуши?..

У даљини куда тама блуди,
Видим слику небеску и благу:

Гладне змије пију јој из груди
Свету крвцу и живот и снагу.

Сјајани в'јенац с божанског јој чела
Пак'о гази, кида га и пљује,
А од бича, што је злоба сплела,
Над њом фијук с ужасом се чује...

Грдни повор бестиднијех душа
Све је ближе до понора гони;
Она шути и са болом слуша
Глас судбине што над њоме звони.

И већ клеца, посрће и пада
Као Господ на врху Голготе,
А из ока, пуна љутог јада,
Крвава се једна суза оте...

Ал' ко види ону сузу, ко ли
Чује клетву што је она спрема?...
Мртво небо... а на земљи доли
Молитва јој уточишта нема...

*

Тужна слико, којој демон узе
Сјајну свјетлост и вијенац с главе,
Војводино Светитеља Саве,
И ја с тобом ево лијем сузе!...

Војводино, домовино моја,
Мајко моја што ми живот даде,
Срушен падам у наручја твоја
С твојим јадом да дијелим јаде!

Твоме плачу из болова свети'
Моја душа исту сузу спрема, —
С твојом клетвом моја клетва лети
Страшном небу, јер ту Бога нема...

Алекса

ПРВА ТУГА

— ЦРТИЦА —

Кад одскочи сунце високо и његови топли зраци, прошавши између размакнутих завеса на високим прозорима, падоше на чист детињи креветић; мали Бора сањаше необичне снове, мрштећи се кад-што у сну и трзајући нервозно десном ручицом, која му лежаше пребачена преко покривача.

...На сред собе, ове исте у којој он спава, стоји његова мила мама, сва у белом, као кад се спрема да спава; низ леђа јој пале дуге црне косе, а она оборила главу па се нешто много, дуго мисли... Одједном се отворише врата, тата утрча љут, суров, страшан као што обично изгледаше последњих дана, дохвати маму за косе и викну... А на вратима стоји она друга тета, неваљала тета, подигла нож у руци па страшно гледа маму.... „Хоћу ли?“ — пита тета махнувши ножем.... „Удри!“ — одговара тата... Мама раширила очи, гледа уплашено, пружила руке у напред, као да се заклања њима... тета потрча с ножем, замахну... Бора врисну и — пробуди се...

Дете подиже главу и разгледа око себе... „А-а... па ово није истина!... а где је мама?... што сам ја са̂м у соби... она увек дође да ме пробуди“.... Подиже руке и протрља очи песничицом, зевну једаред па хтеде опет да легне, али као да се нечега сети, трже се, погледа јасно по соби и његово ведро невино лице наоблачи се....

„А-а... оно синоћ!... Где је мама, ко ће мене да обуче?..“ И он стаде да се сећа синоћњег ужасног призора...

Био је заспао, држећи, по обичају, своју руку у топлој и мекој мајчиној руци. Она је седела крај њега и причала му,

а из очију јој капаху бистре сузе и падаху једна за другом на груди, на крило, утапајући се у шареној кашмирској хаљини... Уздржавала се, напрезала је сву снагу да не помути блажени сан свога јединчета, али бол беше јачи од њених слабачких живаца... заталасана осећања тражила су излаза, и она не беше у стању да их угуши...

— Што плачеш, мамо?

— Ништа, душо... спавај, чедо моје... — шапуће она загушеним гласом, притискује му на лице своје вреле образе. као да би хтела сакрити од очију му своју слабост...

А њему је тако лепо, тако топло и пријатно осећати њено дисање, топлину њена тела на себи, те и не зна кад га и како га сан превари...

Наједаред, кроз сан, чује оно познато му нервозно, бесно викање очево... сан га опет савлађује, али речи мамине, које говори седећи уз њега, увлаче му се некако у само срце, јуре му по крви и он сав дрхће од неког ненадног узбуђења... Сна нестаде, одлете од једном, и он слободно отвори очи. Беше то страшан призор... Он се побоја да га родитељи не угледају будна, па опет заклопи своје сјајне невине очице. отварајући кад-што капке само толико, да би могао расмотрити она мила му лица, која сад беху тако необична и тако страшна...

Он стајаше на сред собе обучен, онако како се вратио из вароши; капу држаше у једној руци, а другу, десну, беше подигао у вис и шаку стегнуо у песницу, па њом тресе над својом разбарушеном косом.

— Ја сам госа у овој кући!... ја, ја... разумеш!... И њу ћу да доведем, кад ми се прохте, да знаш!..

— Можеш..., само онда ја и ово дете нећемо живети с тобом.

— Ко?... дете је моје, закон је на мојој страни, а ти можеш куд год хоћеш, куд хоћеш!...

— И хоћу, да знаш да хоћу!... црњи си ми од ђавола, живот си ми отровао!... Све ми је црно у овој пустој кући!.. Чудим се само шта сам чекала до сад...

— Шта!... ја црн?... А ти?... ти што ми цедиш крв као вампир, што ме систематски мориш да ме у гроб отераш!... Ево ти врата!...

И он се обрте, једним бесним и нервозним скоком притрча к вратима, отвори их рукама које дрхтаху као у љутој грозници, одјапи их широм, па као да му она црна празнина што зијаше кроз врата из неосветљена предсобља даде нову снагу, он се скупи сав као да се спрема за скок, па се од једном исправи и врисну из свег гласа:

— Ево их!... ево врата!... ево, ево!... ево на!...

Али се видело да не изговара све што му је на души, видело се да има код њега спремљена још црња и грубља реч, али он још не налази довољно снаге у себи ни довољно повода да је искаже... Он стоји као запета пушка, па ако ко други помакне обарачу — он није крив...

Она скочи као рањена лафица.

— Шта, зар тако?.. ти ми сам отвараш врата!.. тераш ме из куће, је ли?... тераш ме!...

Обарач се омаче... њему само закипе нешто у грудима, појури у главу, обузе га свега и он дрекну, закрешта, јер га већ издадоше гласне жице.

— На поље!...

Па истог тренутка кад исказа ту давно спремљену реч и кад угледа њено страшно дејство — жена испусти детињу руку коју је до сад држала, отвори очи јако, погледа га, па полако пође из собе... — он се одједаред стиша, охлади се, дође к себи и таман стаде да смишља начин како би је зауставио, а са детињег кревета зачу се очајна писка:

— Мамо!.. мамо!... убиће ме тата!...

Обоје као по команди, појурише к детету које се већ у пола дигло с постеље, па их гледа јадним преплашеним очима... Мајка му пригрли главу, а отац стаде да му љуби ножице. Стадоше се отимати обоје ко ће му лепшу реч казати, ко ће а милостивије обласкати, очекујући да дете са своје стране једноме од њих већу љубав изјави....

Умириште дете. Мајка га опет намести на јастук, покри га брижљиво па се опет наднесе над њим и стаде га својим топлим дахом успављивати....

Прође читав час... Он ходаше по соби завлачећи прсте у густу разбарушену косу, као да би хтео почупати те власи, као да би са тим ишчупао из корена и сву муку што му је

пала на душу па га дави, сажиже... Дете се тргне, отвори сањиве очи, и кад угледа над собом бледо лице мајчино, зажмури опет и умири се ..

Заспало је... Врела суза мајчина паде му на румене образчиће и оно је не осети, само мрдну крајем устанца и удуби се у тврд невин сан... Мајка му ижљуби косу, ручице, полако му наслони своје хладне усне на чело, па се диже и, не окрећући се више, изађе из собе...

...Да ли је он то сањао или је све тако било на јави — мисли се Бора, па наједаред викну:

— Мамо!

Празна соба одјекну и дете задрхта од ове самоће.

— Мамо! — врисну он из свег гласа и скочи с кревета.

Врата се нагло отворише и уђе он, отац му, блед, надувених очију, уморан, саломљен.

Мама... где је мама? — викну Бора и стаде разгледати угао где би се склонио од оца, који му иђаше на сусрет.

— Не вичи, дете моје, ево тате... ја ћу тебе обући и умити...

— Нећу, не умеш ти као мама.... Мамо! — викну он гласније.

— Мама није овде, она тебе сад не воли па те је оставила.. Ми ћемо довести тету да те она чува, да видиш како..

— Нећу тету!... — прекиде га дете — она није добра као мама.... Није мене оставила мама него си је ти отерао... ја сам видео..

— Ћут!... багане!... Шта ти знаш?... — викну отац сурово, али опазивши како се дете пренеразило и узневерило од његове сурове и необичне опомене, он се трже, па му се опет обрати благо:

— Не бој се, чедо моје, воли тебе бабо.. Кажи шта хоћеш да ти купим? — коња, онако оседланог са узенгијама, или ћеш сабљу... Што год ти хоћеш, све ћу ти купити, само ми буди добар...

Стотине примамљивих обећања учинише те се дете за часак умири и обећа оцу да ће мирно чекати док он оде и купи му све оно што му је обећао.

Отац журно изађе из собе, а дете остаде опет само.

„Шта је ово?“ — чудило се оно и домишљало узроку ових необичних поступака својих родитеља. Њега обоје воле, у то није сумњало, али шта ово они чине? Какав се то нов живот увлачи у кућу, нешто необично и страшно!... Ах како је било лепо од пре .. док не дође она тета!... Отац дође весео, узме га на руке па му пева и прича пуно лепих ствари... После га стану целивати и отац и мати, стану се обоје весело смејати и отимати о његов загрљај... Па онда лепо сви уседну на кола са белим коњима и возе се у велику шуму коју зову Топчидер; ту Бора трчи по парку и вуче своја ручна колица... веде га к рибњаку где баца рибама кифле... И од једном нестаде свега тога... Мама поче да плаче врло често; тата стаде долазити љут, намрштен... Па онда поче свађа, најпре у другој соби, а после и пред њим, и тако све горе...

А куд ће он сад? Кад ли ће мама доћи... или мож'да неће више ни доћи овамо, него ће сад њега одвести к њој. Али како ће онда тата?... Како то... да не буду сви заједно једнако?... Како ће то бити?...

И потекоше му низ обрашчиће вреле сузе, — весници прве горке туге, која полако обавијаше његово безазлено невино срце...

Јадниче мали! Ово су ти само први јади... А какво су ти страшно зло спремили за доцније дане твоји најмилији — они што се некад лакомислено заверише да ће усрдно сносити узајамне тегобе...

Свет. П. Ранковић

ПИСМА ИЗ НИША

о

ХАРЕМИМА

од

Јелене Јов. Димитријевића

ПИСМО I

ПРВИ ПУТ У НИШУ

Мила моја Н.,

Није ми једном прозборила сирота М., моја другарица из детињства, кад се знало да ћу живети у лепом Нишу: «Упознај се с булама; види њихове обичаје, нарочито свадбене; опиши ми их»...

Полазећи за то лепо место, праштајући се с њом, ја сам плакала. Плаках за њом и за слатким тренутцима што их проводисмо заједно од ранога детињства нашега.

И она је плакала, грлила ме, молила ме да јој често пишем: о себи, о Нишу и — о булама

Учинила сам јој по вољи: упознала сам се с булама брзо — само њој за љубав. Али, ах, ње одавно нема...

Па зар никому да не кажем што сам видела?

Хоћу. Морам. Чућеш ме ти, јер и тебе волим, као што сам њу волела.

Буле ме старе, па и младе много милују. Љубав и велика поверљивост њихова учиниле су да све видим; а ја ћу сад бити према њима индискретна! Описаћу нашима музломанске обичаје, што се врше преда мном, као пред музломанкама,

обичаје, о којима мусломани немусломанима нерадо причају; обелоданићу своме роду тајне, с којих се преда мном диже завеса као пред пророковим кћерима, тајне, које буле више чувају од нас но лица своја од «грешних очију». Али не! Ја ћу причати само теби, а ти ћеш ћутати?

*

Пишући ово, слике из најскорије прошлости славнога Ниша изиђоше ми пред очи. Често, врло често, па и сада, мислим на то: како ми беше, кад му се први пут, после непуна три месеца од његова ослобођења, приближих; кад видех вита мунарета на џамијама турским, на која сунце, залазећи, бацаше лепо златне зраке своје, а још лепше на голема кубета наше красне Саборне Цркве... Кад угледах мило место, кад чух где мој брат усхићен узвикну: «Ето нам Ниша!» неописана ми радост обузе срце... ја задрхтах, усправих се да га боље видим, раширих руке да га загрлим и, клонух: наслоних главу на груди моје остареле мајке; обе се заплакасмо....

«О свето место! Пет столећа си стењало под јармом турским а свака ти је стопа земље крвљу поливена, из које изниче твоје ослобођење! На бедему градском лепрша се застава српска — славећи правду Божју и слободу твоју. Полумесец уступи место злаћеном крсту, поклони му се и нестаде га!» Овим мислима беше занета млађана душа моја, кад нам јураше чили коњиц с лаким колима мимо бедем градски. Из најслађих мисли тргоше ме речи миле мајке: «Сине, у цркви ћемо сутра благодарити Богу што је Ниш наш — Благовести су!...»

Кола нам се зауставише пред једном кућом, високом, чорбаџијском.

Похита нам на сусрет домаћица са младом снахом својом, рашири руке, обави их мојој мајци око врата, и пољубивши се с њом у уста двапут, окрећући главу на једну страну, па на другу, поздрави је весело речима:

— Добро ми си дошла̀, сестро!

Ја и мој брат приђосмо јој и пољубисмо је у руку, а она нас у оба образа весело узвикујући, баш као мало час:

— Добро ми сте дошлѝ, децо бла̏га!

Можда ћеш рећи: Ваша се мајка , јамачно , познавала са старом Нишликом, зато се ова с њом љуби.

Није, девојко моја. Први пут су се сад виделе ; а раније познанство мојега брата са сином старе Нишлике, позвало нас је и довело њој и њенима у госте. Оне се поздравише сестрински. Нишлика ми мајку сестром назва.

А зар и нису сестре? Нису ли кћери једнога народа?

И са лепом снахом њеном, лепо се здрависмо ; па и ова млада женица, обучена као што сам доцније булчиће виђала, пола весело, пола стидљиво протепа :

— Добро ни (нам) сте дошли...

Уведоше нас у двориште ограђено високим зидом. Плави зумбул и љубичица просуше сладак мирис свој ; а мене , знајући да је мирис цвећу душа, обузе још већа милина. Учини ми се, да нам се и оно, мило, пролетње, чистом душом својом радује, да нам и оно говори :

— Добро ни сте дошли!

Уђосмо у кућу: домаћица напред, ми за њом.

У предсобљу ме засенише санови, калајлије, софра и обичне тепсије, бакарне тенџере. Зар се једном домаћици узвикнуло : «Халал ти вера и аферим!» јер што је овака чистота — њена је заслуга.

Кућа је двокатна, с ћошкама, скоро окречена ; са сокака не видех ни једнога прозора, а на големој соби, у коју нас уведоше, без два — тесте! Сем једнога зида , сви су опточени ниским миндерима. Мамила нас је њихова чохали , као ватра црвена застирка. Па мамила су нас и она бела шиљтета поред њих, што лепо доликоваху шареном пиротском ћилиму, који је сву собу застро, осем једнога парчета чистога орозана до хамамлука, крај собних врата, за остављање папуча.

Лепим дрворезом ишаран таван, шарене долапе, рафове на којима је било пуно филџана и сребрних зарфова , истом сам први пут онда видела; зид према истоку красила је из Јерусалима икона, а њу дуге седефли-бројенице и светлост запаљенога кандила.

Поседасмо. Домаћица прилази мојој мајци , љуби се као мало час, говори :

— Добро ми си дошла̀, сестро![1]) Па и са мном се здрави, и с братом. Снаха за њом — и она се здрави. Такав је адет, «под турски», — с том разликом, што се буле здраве пошто су гости сели, али не и пре тога.

Седоше и оне.

Стара се окрете мојој мајци:

— Па још како̀ ми си? Како̀ сте на дом? Како је невеста (снаха)? Ш'чину чеда (шта чине чеда)? К'ерка поголема како̀ је?... Ја си не зна̀м, ама по Соти̑рово казува̀ње, овој ти је малеја?

— Јес, млађа... моје најмлађе дете.

— Не ли, истришче?... а̀, еве га и моје! Ваче, јела овам', пољуби си на стринку руку, рукуј се с'с девојче и с'с овога батку ти; они̑ су ти како брат и сестра: здравуј се како с'с своји што се здравујемо, па т'г иди си на дућан, та си викај батка Сотира ти и батка Коле — гости ни дошли̑, говораше стара једном дечку од својих дванаест година, за кога рече да јој је «истришче». После се окрете моме брату:

— Туго, туго, што ће си се Сотир ораду̀је к'д чује дек си дошѐја... ама зашто, мајке, зашто, џанам, тако апанс'з (изненада)?...

Онај усрдни, искрени, прави српски дочек дубоко ми је у срцу, у души ми је: не могу га заборавити никада, никад!

Сећаћу се онога послужења, посне вечере, чисте постеље — што се из долапа извади и насред собе намести — и оне гугутке — коју сам онда први пут у животу чула, први пут видела — што ме на Благовести зором пробуди.

Сећаћу се оне службе Божје, онога осећаја и среће при помисли: «У нишкој сам цркви! Ниш је наш!»

Сећаћу се оних посета после службе и пријатне шетње по нишким уским улицама. Сећаћу се оних младих девојака, што дођоше да ме виде, а беху обучене у ново рухо, сашивено «под српски», које направише за Благовести, за свето

1) „У турско време — збораше ми ту скоро Ћира—Тана — неје си у нас имало ни рукова̀ње, ни љубѐње ни па да си љубимо младињу у образ, а чим дођоше Срби — све си настаде. Ако! не ли смо Српкиње, нека си је све под српски.“

причешће. (Само кад на њима беше све ново, од кошуље до обуће, примале су тело и крв Христову, за које су строго постиле.)

О, па сећању се и оних песама, које извијаше на танком чардаку, крај отворених прозора, весела момчад, другари сино̑ва̑ наше пријатне домаћице. (И ако беше часни пост, певало се оне вечери — Благовести су; с највећим је осећајем певана онда нова песма:

„Ој ти Нишe, бели Нишe,
„У теб' наше нема више“....)

Сећању се свега увек с оном милином, с којом сам се сећала безброј пута до сада, с којом се сећам и сада.

А сад, кад су ми обузеле душу најпријатније успомене живога мојега, тихим шапатом благосиљам тебе: Да Бог да̑ те што скорије овако дочекали не на Нишави, но на Вардару! да Бог да̑ те нека слободна Скопљанка — и ако не с мајком као мене, а оно с младожењом — поздравила скоро, скоро топлим српским поздравом:

Добро ми дошла!

Други пут дођох у Ниш као «поличарка», а трећи као невеста.

И сад сам у њему.

Вуле ми говоре:

— Срећна си! — гледаш турске адете у српском Нишу. Баш си срећна!

Ништа им не одговарам; туга ми испуни срце, мислим: «Само ћу онда бити срећна, кад мој род буде срећан, кад све оно опет буде наше, што пре проливене крви на Косову беше Лазарево» .. Чини ми се да ми погађају мисли жене муслиманске; чини ми се да ми у души болном душом говоре:

„И биће ваше! Под теретом тешких грехова скоро ћемо пасти, а вас, за вашу племенитост и правду наградиће једини и свемогући Алах.»

*

Је ли за сад доста, мила бејаз[1])-кадо?... Опрости ми, Српкињице моја, што те назвах кадуном! Валла' и била', то је од мила! Верујеш ли ми?...

У другом писму причаћу ти о к'з-бакмаку[2]) једне младе ханумице, па после о свадби, а безбели ће ме звати на све редом. Радујеш ли се?... Што питам? Која девојка не воли да јој се о свадби прича: махсус (нарочито) овако, како ће причати теби

12. марта 18**
у Нишу.

твоја

J.

ПИСМО II

К'З-БАКМАК (УГЛЕД)

Севђули-к'з'м (мила девојко)

Родило се сунце јарко: ја сам устала, умила се хладном водом са брзе Нишаве и хитам да ухватим булбула, чији ми глас дирну срце још у рану зору. Не ухватим ли га брзо, вај-бана (куку мени) — одлетеће ми! — јер тај булбул хитрих крила и теби мила гласа — мисли су моје.

Е јес, вала, не седнем ли за сто у са'ату овом одмах, изгледаћеш, чини ми се, моје мухабетли-намѐ[3]) дуго, дуго.

У прошлом сам ти писму говорила о лепоме Нишу нашем и о доброј старој Нишлики, милој Српкињи, што нас онако лепо, право српски, дочека и угости; а сад ћу о булама, женама и кћерима овдашњих мусломана. Одмах ћу сада почети, кз'м, о њима и, као што ти обећах, о свадбеним адетима њиховим.

Прво сам се упознала са харемом[4]) старца Бећир-бега.

Кућа му је честита, једна од најчеститијих турских кућа у Нишу. У њој је старац, бег, заповедник, а сви његови укућани, од његове старе хануме до мале му унуке Алисе — коју ја волим исто као и она мене — слушају га, поштују, па, богме, и боје га се.

Зар би његова ханума учинила нешто што бег не воли? Зар би му кћери и снаха метнуле на главу јашмак пре него

---

[1]) бела.

[2]) углед.

[3]) драго и пријатељско писмо.

[4]) харем, турске жене.

што су питале бега, бабâ могу ли ићи? Зар би синови сели пред оцем друкчије, но на колена па на пете? Да ли су кадгод пред оцем пили мирисава тутуна?... Јок, вала, никад не беше ништа од свега овога.

Старац је у кући заповедник, господар, светац; слушају га, поштују, боје га се.

Сваки час ми дотрчкује лепо булче Алиса. Кад се упознадох с њенима и с њом, беше јој само пет година; а колико је била паметна!

Прошлога петка жури се Алиса мени; узе ми руку својом малом, с црвеним ноктићима ручицом и додирну је, по адету мусломанском, пуначким, руменим уснама и лепим челом, на које падаше свилена кркма (исечена коса). Задувана од трчања једва изговори:

— Сабахлар хаир олсун (нека буду срећна јутра)!

— Зар сад, пошто ме пољуби у руку? прекорих је.

— Заборавила сам, хитам... Џан'м, госпоја, мој Али-бег-аџо[1]) жени се.

— Жени се! Коју узима?

— Јок, још се не жени... Па тад додаде тише: — Запретила ми нене[2]) и мајка да не говорим... И ти не казуј никому. Оне ће данас ићи у Белигрàт-махалу, па и тебе зову да с њима идеш. Хоћеш ли?

— Београд-махала је преко Нишаве?

— Јес. Гледаће девојку за мојега Али-бег-аџу. Крију од мене, али ја сам чула; стајала сам уз врата, прислушкивала сам.

— Прислушкивала си! То није лепо.

— Знам. Нене и деда кажу, да је прислушкивање голем грех. Ама ја нисам то чинила нарочито, него случајно.

— Зашто да гледају девојку, није ли из Ниша?

— Из Ниша је, ама је не познаје сестра мојега деде. Она живи у Скопљу, а пре неки дан дошла нам је у госте. Али-бег-аџо много воли своју тетку, он јој верује. Сиромах Али-бег-аџо нема мајке; место мајке гледаће за њега девојку тетка.

[1]) чича.

[2]) баба.

Што му каже моја нене и тетка, учиниће... Дођи кад буде езан јујле (молитва у подне). Хоћеш ли?

Чим ја изустих да ћу доћи, зашкрипеше срмали-папучице, зашушташе свилене, ка'аве-ренги[1]) шалваре, а смеђе, дуге витице ударају по плећима лепо булче; оно оскакута мајци и милој старој нени својој: да им однесе хабер, да ће ићи с њима, у Белиграт-махалу, и њена госпоја.

У Београд-махали смо. Прилупа дланом на једну високу порту[2]) Бећир-беговица, баба мале Алисе. У дворишту се ништа не види, оно је ограђено високим зидом.

— Ким-о (Ко је)? Чу се из дворишта глас Циганке, измећарке.

— Биз (ми), одговори Бећир-беговица. Чу се клепет папуча и одмах звекну синџир, тресну чивија, голема порта отвори се.

Кроз дишер-авлију[3]) иђаху буле тихо, одмерено, као и махалом. Близу смо орта-капије[4]); из врта чује се мек, пун извијања полудетињи глас:

„Себа' олду, ђунеш догду — ујанмаз
(Јутро би, сунце се роди — не буди се)!...“

— У невреме булбул поје, примети Скопљанка и — шкрипну орта-капија. На шкрипу трже се једно лепо харемско чедо, у пембе шалварама и јелеку, што чучаше крај лехе мирисава зумбула; а кад се окрете к нама и виде нас, побеже испред нас као плашљиво лане испред ловца!

— Сетила се, белки, зато бежи, рече Бећир-беговица.

— Како и не би: у вас је дилбер дели-канли (лудокрвно младић) а ја сам страна, стара, њој непозната, збораше Скопљанка смешећи се.

— А зар да бежи? питах ја; Циганка напред оде.

— Бежи. У Истамболу се девојци прави ново рухо за к'збакмак (углед). Кад дођу да је виде, она уђе к њима, направи

[1]) Кавена боја.
[2]) Врата на дворишту.
[3]) Предње двориште.
[4]) Средња врата.

темена и седне наспрам њих. Хануме је гледају: ако им се допадне, пију ка'аве полако, да би је задржале дуже, не допадне ли се — брзо; девојка, шерет, позна, па хајде напоље, не са чека да их испрати. А хануми, која има сина за женидбу, слободно је свуд ићи. Где год је девојка на удадбу, да прилупа дланом или халком на капији, отвориће јој се, неће јој се рећи јасак (забрањено). Овде девојка бега кад јој се дође на к'збакмак; а тамо чак тражи ђувегијин сурет (слику), неће да пође за невиђено.

У том разговору већ бесмо у предсобљу.

— Бујурун'з, хан'млар'м (извол'те, госпође)! повика нам једна млада женица излазећи из одаје.

— Хаирли-олсун (нека је срећно)! чу се са усана Бећир-беговице, Скопљанке и Алисине мајке.

— Алла'-рази-олсун (да Бог да)! одговори млада, а у исто време и једна четрдесетогодишња, омалена, пуна, плавих очију и пријатна лица ханума; и она рече: бујурун'з! и њу хануме поздравише са „хаирли-олсун"... Па и ова одаја, у коју нас уведоше, као она старе Нишлике, имала је свој шарени таван, долапе хамамлук; ниске миндере, црвену чоху, шарена шиљтета и пиротски ћилим. У једном углу некакав сандук обавијен белим чаршавом представљао је сто. На том назови столу разних је ситница: кутије за палидрвца, поднизане белим и зеленим ђинђухама; на шареним чашама заклопци израђени су берлинском вуном, која представља траву; у трави је жута канарија.[1]) очи су јој од црних ђинђухица, кљун од жутога воска. На зид је прислоњено поголемо огледало; пред овим је друго, мало, у облику срца, а крај њега је чести филдиш-чешаљ. Насред собе стајао је велики бакарни мангал; у пепелу му запретано зелено, земљано ибриче. Крај мангала, на послужавнику, сва потреба за каву: две шарене кутије, у једној је кава а у другој шећер; шољице, зарфови, кашичице и од некаквога жутога метала џезвица таман за једну каву, јер код њих се за свакога госта по на особ кава кува. У ове хануме бејаху шаренији рафови но у старе Нишлике. На рафовима је било пуно сребрних зарфова и шарених филџана, а у ћо-

1) Канарина.

шету, према ћаби, мусаф[1]). На зидовима су висили цитати из курана, уоквирени шимшировим дрветом. Нема турске куће без мусафа и бројеница, па, готово, ни без сахата. По сахату им све иде, па, ваљада, и поздрављање. Минуло је скоро пет минута како су хануме прекорачиле собни праг и селе на мекани миндер, а тек сад прилази им руци домаћица и она млада женица, старија, удата кћи домаћице, сестра онога лепога девојчета што побеже; пријђоше им тек пошто им скидоше јашмаке с главâ и оставише у свилену бошчицу.

Пред Алисином мајком направише темена а са мном се руковаше. Мајка се спусти на једно шарено шиљте према гостима, а кћи на друго, још шареније, крај мангала, и одмах стаде завијати, својим танким, финим прстима цигаре, узимајући дувана из једне плаве стаклене кутије, што бејаше крај кутијâ за каву и шећер.

Питале су своје госте за све укућане, а и ове њих. Запазила сам и пре овога и сада: да младе жене питају за здравље младих људи, али их не поздрављају.

— Аман, баш бих мало воде, уморила сам се, рече Ћеирбеговица после краткога разговора са домаћицом.

Мајка у кћер погледа, кћи устаде.

— Отур (седи), Фатиме-ханум. Нека ми донесе воде твоја сестрица.

Домаћица је баш доброћудна; ово познадох по њену лицу а и по гласу, којим позва оно плашљиво лане, најмлађе чедо своје.

— Хајрие, џанџаз'м (душице моја), донеси воде.

Хајрија, шерет, на сву прилику, беше уз врата, јер иначе не би могла чути мајчин тихи глас; истина, мајка је двапут позва.

И донесе воде. Папучице с ногâ остави, а обу друге, од белога атлаза, што беху ту. Ове су биле само за собу.

Пружи чашу с водом Ћеипр-беговици, а рука јој дрхти. Лева јој је испод недара, где јој је запучено пембели-јелече. Замбак јој се лице у крмзи-ђул претвори.

Кад прими чашу и остави је, врати се, те притисну ханумама на руку усне и чело, а са мном се поздрави а-ла-франга

[1]) Куран.

(à la franque), рукова се. Све више, сироче, дрхти, све јаче, пембе-гонџе,[1]) румени; а ханума:

— Седи, кузум (јагње)! Имаш ли у бакчи много зумбула? Јеси ли сејала цвеће — невруз-султан ђелди, ђечти (младенци дођоше и прођоше)?

Седе у једном крају одаје на шиљте смерно, девојачки — подавивши ноге пода се — и одговори тихо, стидљиво:

— Имам. Сејала сам.

Скопљанка не скиде очију с ње! Лице јој биваше све ведрије, очи веселије.

Разговараху се хануме тихо, не утичући једна другој у реч.

Послужише нас ра'ат-локумом, кавом и цигарама. Каву је кувала Хајријина сестра онако, као што рекох за сваку по на особ, сипајући топле воде у џезвицу (из онога зеленога ибричета са мангала), пошто је метнула у њу кашичицу каве. Сва беше аџи (горка); веле да је аџи-кава саба'иле много добра за стомак.

Послуживала нас је лепа Хајрија.

Још се мало хануме поразговараше, па устадоше, завише се; помагала им је домаћица и кћери њене.

Похиташе испред нас и зауставише се до степеница: овде им гошће рекоше: «Алла'-еманет-олн'з (Будите Богу аманет)!» Овде оне гошћама пожелеше:

«Гул-'ле, гул-'ле гидес'н'з (са смехом да идете)! Бене ђелн'з (опет дођите).»

Пустише нас напред; иђаху за нама чак до средњих врата, што предвајају предње двориште од онога пред кућом. Пожелеше још једном «са смехом да идемо» — вратише се.

Чим приспесмо Бећир-беговој кући, и káде се развише, поче Скопљанка милом братанцу свому:

— Аман, Али, аман, џанџаз'м, кад би знао каква је ћерка бега Јусуф-бега, рекао би нам још овога часа — хоћу је.

— Да јој видиш меко и бело као карчичек[2]) лице, па бадем сурмели а плаве као зумбул очи, да проучиш из очију

[1]) Румени пупољак.

[2]) Снег цвеће (висибаба).

душу — мислио би и ти као тетка твоја: „јок, ово није на земљи рођено, но у џехнету изникло међу цвећем... ово је мелѐк (анђео)!" Јесте, валла', лепа је као мелѐк, и чиста је као мелѐк. Њена душа мирише као ђул, кад га развије пролетње сунце да дочека булбул-птицу, да га опије, развесели, те да му до века само веселе песме извија, да ич не тугује; као лѝванта (мирис), којом је окупала тело своје и намирисала богато рухо; као девојачка одаја њена у којој дише и ноћује сањајући јенђе где јој долазе и носе дарове од момчета као што си ти, за ким удара топло срце њено. А кад се једном осмехну, видех јој зубе... јок зубе, но два реда ситна бисера! О, како јој је лепо чело! ȁ, нос! ȁ уста!... Уста су јој крмзи-кутија пуна истамболскога ра'атлокума, у који је сасуто читаво шише хак-ђул-суа![1]) А коса? Мека свила; плава је и дуга; шивета јој пала низ пуначка плећа, а расплетени крајеви њихни дотакли јој се чак листова, што су онако брижљиво скривени широким и дугачким џанфес-шалварама[2]), протканим клободаном а којих је боја иста као боја гугутина перја.

— Џанџаз'м Алиџик (Алијице), какве су јој руке: лепе, мале. уске; ȍф прсти! ȍф нокти! Нокти су јој кратки, округли, бојали; јагодице округле, бојали. Оф а нога! Кад промени папучице, видех јој босе ноге, бојали-нокте! Ноге су јој лепе, малене... Ама шта више да зборим. Цео јој род познајем, а и да није овако, познала бих да је од соја — по руци, по маленој ножици њеној. Од соја се и куче тражи, те неће ли девојка?... Џанџаз'м Али, кад би знао како је држала биљур-чашу, кад је ношаше пуну воде милој ханум-јенђи[3]) твојој; како ли златали-зарф, кад пружаше један по један редом свима; како је наместила леву руку, док десном, сагибајући се, служаше госте матере своје; па да знаш, да си видео — како ходи! Кад излажаше из одаје, гледам, мислим: Аллах! од меса ли је и од костију ово девојче — кад је овако те́ллӣ (гипко)?! Оф, па какав јој је глас! чула сам га, певала је крај плава зумбула, као булбул крај румена ђула... Млада је, а још мало, година две, па ће њезин бој (стас) бити — танка селвија (кипарис).

[1]) Права вода од руже.
[2]) Од свиле.
[3]) Госпођа стрина.

— Пуначка је, струк јој је танан, а ја, џанс'з (бездушница), гледам га, смешим се и — кунем га:

«Алла'-верс'н (да Бог дâ), скоро се око тебе обавио лепши колан од тога срмали-колана — рука мојега Алије!,..»

— Алй, евлад'м (чедо моје), кажи: хоћеш ли гугуту, кумрију? Хоћеш ли да ти твоја добра стрина и мила тетка просе ћерку бега Јусуф-бега? Хоћеш ли дилбер-девојку, Хајриехануму?

Млади бег слушајући слатке теткине речи поклопи зажарено лице на теткине груди, и као стидљиво девојче прошапута:

— Таатли-халам[1]) (слатка тетко моја), — хоћу.

Стара зајеца, помену име свога умрлога брата, млађега од себе, ижљуби му првенцу и чело, и очи, и косу; а млади бег обе теткине руке обасу топлим синовљим пољупцима. И стрину је пољубио у руку, и бега стрица, који уђе у одају баш кад му мили синовац изговараше «хоћу».

— Хаирли-олсун! рече старац, а брада му дршће; из очију просуше се сузе.

Није ли се и он сетио умрлога брата својега? Брата му нема, он му сина жени.

— Иншалах (ако Бог дâ), сутра, саба', идите у Белиграт-махалу, иштите девојче у мајке, говори старац, остављајући сузе да се круне и падају, да му оросе смежурано лице и дугу, белу браду његову.

— Иншалах, ићи ћемо, одговори му сестра и ханума.

Сестра му је још плакала.

Код Турака је, кад траже девојку, тобоже, споредно: њена лепота; а главно: из чије је куће, од којега је рода. «Није ли, веле, жена позвата: да «држи» мужу кућу, да га обдари децом и, још нешто највише, да их чува, васпита и спреми — да буду од користи и себи и друштву.»

«Па шта зна кадуна, шта је чула и видела, ако није из добре куће, од доброга соја?»

Врло често то њихово «сој» — створи несрећу. Девојка

[1]) Очева сестра — хала; материна — тејзе, а нишким дијалектом — тêте.

није лепа, а беħарева је родбина похвали беħару овога ради што мало час поменух, а и да би се опријатељила с добром породицом. Он поверује мајци и родбини, пристане, а кад дође онај сахат у који му девојка излази без јашмака и фереџе, ако му се не допадне, зло по њу; остављајуħи родитељску куħу, сестрама или мајци пун гнева говори:

«Док је ова кадуна овде, не враħам вам се!»

Сирота ханума, и венчана и одведена, па, без суда и пута, хајде натраг оцу. Зашто? Зато што није лепа; не допада се ђувегији.

Буди ми здрава и весела, чекај писмо

16. марта 18**
у Нишу. твоје

J.

ПИСМО III

Ķ'З-АРАМАĶ (ПРОСИДБА)

Севħули кз'м, а̄ *џан'м*!

Колико ли дана има како доби моје друго мухабетли-намѐ памтиш ли, чешм'м-нурѝ (очни виду)? Јеси ли се надала овому, ђозм'н-бебеги?[1]) Да ли ħеш му се обрадовати, сујле, елмас'м (кажи, дијаманту)?..

Овако, јес вала, баш овим речима, веле каде, тепају ханумама продавци (или боље реħи трговци) у големом безистану истамболском хвалеħи им робу своју. Па овако су шекѐр-фирȗш[2]) и хануме. Ама зар свакој треба дати за ово много. Није ли по гдекојој на језику мед а у срцу јед. Е али оне, роде, то врло милују и песмом често говоре: «Сен'н таатли дил'н (слатки језик твој) памет ми узе, срце ми однесе: те сад ходим по свету овоме и без памети и без срца!»

Како му драго, тек допусти, кз'м, да ти свако моје мухабетли-намѐ мало «по муслomански» говори.

«Муслomански језик, веле хареми, сладак је шекер гиби (као шеħер), те кад га слушаш разгалиш се њиме као ми шербетом, који пијемо уз рамазан, кад нам се езаном акшам објави?»

1) Зеницо ока мога.

2) Продавац шеħера; фигурно: слаткоречив; онај који очарава; сладак.

Да продужим. Да ти испричам шта видех после угледа.

Сутра-дан по угледу, готово саба'иле, пређосмо опет преко моста на брзој Нишави, која прављаше већу хуку но обично, јер беше набујала од снегова, што се топљаху са планинских врхова под пољупцима топлих зрака пролетњега сунца.

Доброћудну мајку гиздаве Хајрије не изненади рани долазак старих беговица. Још јуче јој је проговорило Скопљанкино око и лице: Убаво ти чедо, а од соја је — слика и прилика мојем милом братанцу млађаном Алији.

Донесе се аџи-кава брже но јуче; а кад се попи, Бећир-беговица, стрина Али бегова, повуче два три дима, намести се боље на миндеру, накашља се и као из ћитаба (књиге) поче девојачкој мајци:

— Аллах'и емри'ле,[1]) пејгамбер'и кавли'ле: сен'и кз'ни Хајриеји, бен'м оглума Али-ефендије — истејр'м (с Божјим допуштењем, с пророковим одобрењем: твоју кћер Хајрију за мога сина Али-ефендију — иштем).

— Ејвала (хвала)! изговори девојачка мајка подижући десницу к челу. Ама...

— Ама шта, ханум? Налазиш ли ми сестрићу ексик? рече Скопљанка.

— Дага, таша (у гору и камен)! Какав ексик! Ексика нема ни од чега: момче добро, кућа добра, све што је у кући и што му се родбином назвало — добро је; ама... Хајрие ми је аџамија: баш на султан-нев-руз напунила је шеснаест година.

— Па Фатиме хануму удала си много млађу, примети Бећир-беговица.

— Млађа беше. Хтела сам да стечем што пре зета, да га доведем у кућу, јер досадила ми самоћа. Хајрију још нисам спремила, нема чеиза (дарова).

— Шта то мари. Чеиза ће за час бити кад се хоће.

— Да говорим с мојим деверима кад нисам срећна с мужем; умре рано, рече Мејрем-ханума и заплака се.

— Не плачи, ханум, грехота је! Алах је тако хтео, тешаше је Скопљанка; а Бећир-беговица јој хваљаше својега синовца, напомињући јој, да ће се кајати ако не пристане да

1) Аллах емри иле — par la permission divine.

јој буде зет — син хак (правога) бега и муслиманина, чији су претци, готово сви, походили ћабу често.

Она им захваљиваше и збораше да ово зна па зато би волела да се опријатељи с Беќир-бегом и с њима, правим ханумама од колевке им; ама — за сад јој је немогуће.

Ја мишљах да баш не да своје кћери, а кад изиђосмо, рекоше ми хануме:

— Тврди пазар, такав је адет, да се не помисли: једва је чекала. А и ред је да се договори с деверима и јетрвама.

— И да пита девојку, рекох ја.

— Питаће је, па ако рече да не воли нашега Алију, неће је удати за њега. У нас је голем грех удати девојку за онога кога не воли, или оженити момка оном за коју не мари; а још већи — раставити двоје што се милују.

После неколико дана, опет су хануме ишле и тражиле девојку у матере истим речима као и први пут. Мајка их је опет одбијала кћериним аџамилуком, немањем чеиза, итд.

А кад трећи пут одоше, и Беќир-беговица обрати се Мејрем-хануми са речима:

— Алах'н емриле, пејгамбер'н кавлиле, сен'н кз'ни Хајри еји, бен'м оглума Али-ефендије — истејр'м, чух одмах, као одјек, с уздрхталих усана срећне девојачке мајке:

— Алах'н емриле, пејгамбер'н кавлиле: бен'м кз'ми Хајрие сен'н оглуна Али-ефендије — вер'рм (с Божјим допуштењем, с пророковим одобрењем: моју кћер Хајрију, твому сину Али-ефендији — дајем). И онда све устадоше, нежно грлећи се притискиваху једна другој образ на образ, изговарајући јасно, радосно

— Хаирли-олсун (нека је срећно)! и: Алла'-рази-олсун (да Бог дâ)! Амин!

Дакле, оно тврђење пазара од стране девојачке мајке било је, заиста, само зато да се не помисли: једва је чекала.

Много сам се чудила што о миразу не би ни помена, а кад приметих одговорише ми:

— У нас нема тога. Ако имају родитељи, даће својој кћери, но не о удаји, доцније; после смрти своје кому ће другом, ако што имају, но својој деци.

А спрему и венчано рухо? Ко ће то дати?

Скопљанка ме омилова руком и рече:

— Стрпи се! Кад те оволико милујемо — знаћеш. —

У новом писму о венчању; оно ће нам, севђули, можда бити чудновато, емма (али) шта ћеш, „ката села и адета"....

25. марта 18** твоја
у Нишу. J.

ПИСМО IV

НИЏАХ (ВЕНЧАЊЕ)

Јаврум[1]) а̀ *кузум*,

Пре него што ти почнем причати шта видех на венчању, допусти да ти се нешто потужим.

Јуче ме сретоше две хануме у оном уском сокачету до џамије, па ми једна од њих подвикну:

— Валлахи ем Биллахи[2]), шејтан (ђаволе) нећемо те примити више ни на један нићах наш! јер баш сада чусмо, да све што беше у нас сакли (сакривено) — чикти мејдана̀ (изиђе на поље).

Ја осетих како ми сукну пламен уз образе; а не одговорих ништа.

Истина ли је, збори? Нећемо те примити, валла'!

— Немојте се заклињати кад ми не можете ништа, рекох ја не погледавши их. Па тад додадох: — Ја имам из'н-намѐ (писмо допуштења) веће од највеће порте.

— Ко ти га даде? питаше ме као из једнога грла.

— Бутун Белиграт-махала.

— Ашколсун (браво)! Е, кад је тако, ефенд'м, нас две не можемо ти ништа.

— Па баш и кад би могле, немојте; јер ја не причам ово сваком, но само једној госпођици, својој милој пријатељици...

Дакле, видиш: ја имам из'н-намѐ а ти то до сада ниси знала. Кад је овако, продужићу о муслиманским адетима, не страхујући од оних кадуна из сокачета баш ич: јер јача су двојица но сам Радојица.

1) Јавру (у Нишу јаври) птиче.

2) валлахи, биллахи, таллахи: три су формуле заклетве; а од овога мухамеданцима ништа светије.

Хајде да наставим. Шта долази сада .. а̀, нићах.

Минула је тек недеља једна од венчања Хајрие-хануме, па ми је, мислим, за то у памети све још свеже као што беше лице лепе невесте и онога анђела у облику деветогодишње девојчице, што држаше запаљене свеће на ногама. ... Али не! Нећу преко реда.

Таман чучнух, као оно Хајрија, и ако не личим на Хајрију баш ни мало, крај лехе зумбула, па се усправих и похитах на сусрет малој Алиси, зборећи:

— А да није, кузум, код вас какав зијафет, јер си ми се нешто много дузленисала (наместила)?

— Јок зијафет, нићах. Данас ће се венчати Хајрие-ханума... хајде у Белиграт-махалу.

— С твојом неном и са мајком твојом, је ли?

— Ни са неном ни са мајком мојом, но са једном нашом познаницом. Из наше куће не може бити тамо никога.

Ломила сам се, вала, читав са'ат један, да ли да не идем; јер ме не позива Мејрем-ханума, мајка девојчина, но Беђир-бегови. Емма, мислила сам, неће ли ми бити од зарара (штете)? Зар да својој назик-познаници[1]) у Београду опишем турско венчање по причању? Зар да га не видим оком својим? Јок, никако. И ако добро знадем где је место госту незваноу, ради ове назли-моме[2]) отићи ћу на турско венчање незвана.

Дузленисах се, Бога ми, готово баш као Алиса; јер, чини ми се, Туркиње прво опчара лепота тела и руха, па онда душе; оно, истина, ако ћемо право, душу ми не могу сагледати тако одмах — и ако саме веле да од њих бољих познавалаца душе нема — а лице, махсус рухо — док отворим врата. Премда, не обукох се у стајаћу хаљину зато да бих буле опчарала, но да не бих добила оно место, што се даје госту незвану.

Отидох; а још путем упознадох се добро с оном што ме води и замолих је да каже Мејрем-ханумп ово: «Госпоја неће да дође, па неће, јер је ниси звала, ханум, емма — примораше је Беђир-бегови.»

Страховала сам, севђули, узалуд. Дочекаше ме тако лепо као да су ме позвале лимуном из бакче цара царева.

1) Вита, фина, нежна. 2) Маза

Сунашца сјајнога зраци обасјали су већ бутун бакчу, опасали кућу, љубе лице најмлађега чеда богате и добре Мејрем-хануме. чуде јој се, питају је: Данас ти је венчање, што си невесела?

У оној истој одаји где беше углед, и венчање је. Хајрија је ту, у једном углу: на њој је кадифели-рухо, емир боје као турбан какога седога имама или муфтије, у чијим жилама и ако не тече крв баш Мустафе-Мухамеда, а оно некога од оних што проповедаху веру његову. Шарена венедик-кошуља изгледаше јој око појаса као широки колан, јер антерија је кратка, не додицаше се танахнога па̂са, као ни венца од широких шалвара; и тесна је. напред много изрезана, а запучена само на два пуца ниско, баш испод девојачких недара, што јој онако лепо вираху кроз танку венедик-кошуљу. Па имала је и златали-колан, а пафта му је сва у драгом камењу. Крупан бисер красио јој кајмак-грло, од драгих каменова обоци додирнули су обла рамена. Дуге витице спуштене су низ плећа, пале чак испод колена; на глави јој је од драгога камења челенка, коју оног јутра доби од свога ђувегије. И сад је без чарапа; и сад су јој на ногама срмали-папучице, само су ове тазе, сефте их је сад обукла.

Срце јој је узнемирено. познаје се, одскачу јој груди. Код њених нога̂ седи оно чедо, погнуло је лепу главу а очи упрло у њу, у лепу невесту. А невеста гледа девојче и нежно и тужно. Две крупне сузе овлажише јој замишљено око, и пре него што ће се откотурати, окрете она главу. убриса их, сакри их; дубок уздах напусти немирне груди. Сузе је видело лепо девојче; но да ли их је разумело, кад и из њених лепих, црних, пуних израза очију потекоше две још крупније?

У одаји су укућанке, Мејремине две јетрве и неколико комшика; све беху у свакидашњем руху, јер ово није свадба но венчање; немају се за шта угађати: јер се ни једној више не надају ниги коју очекују; ашчике се нису сада звањем умориле: оне ће се овим уморити доцније, пред свадбу кћери Мејремине. И баш ми право каза мала Алиса: из куће старца Бећир-бега не беше нигде никога.

Око девет часова, отвори се орта-капија: долазе Турци. Једни су с момачке стране, други с девојачке. Скуп им је био

у џамији. Међу Турцима је имам (свештеник). Радознале хануме гураху једна другу, јер свака се труђаше да крај прозора што боље место заузме. Подижући, по мало, завесе с највећом радозналошћу гледаху све док ови не уђоше у кућу, изговарајући тихо и, можда, нехотично имена а̂га и бегова̂ што долазе.

Тек што се тамо у другој одаји поседало, прикуцка неко халком на вратима собе где беху хануме. Оне погледаше тамо помишљајући, безбели (без сумње), на јашмаке, да им не би ово мушко око видело лица̂ и одела̂, да им не би однело нићах.[1])

Мејрема приђе вратима и рече:

— Ага-бег[2]), ти ли си?

Из предсобља се чу тих мушки глас:

— Ја.

Мејрема одшкрину врата; тихо се договори с тим што га ага-бегом назва

То је био њен старији девер. Он оде, врата се затворише, мало, па опет зачагрља гвоздена халка и чу се јасно:

— Хајрие кзм (кћери моја)!

Стрине поведоше Хајрију к вратима. Преко главе су јој пребациле зелени газ; и по боји вела познало се да је од соја; да није овако, лице би јој било покривено црвеним велом, не зеленим. Она је корачала тихо, изнемогло, треперила је; сад јој на лицу не видех туге, као мало час, но стид и страх.

— Утанма (не стиди се)! коркма (не бој се), џанм-џигер'м (душо, џигерице моја)! промуца јој мајка, а сузе јој снажно грунуше.

И сестра јој се заплака и с пуно бола изговори:

— Бабам (оче мој)!

У оваким се приликама највише сећају својих умрлих, нарочито родитеља̂ девојчиних и млађанога женика, ако им их је смрт отргла.

Опет се халка миче: Хајријна стрина одшкрину врата. У предсобљу, до самога прага, стајаху три човека. Један од ових дошао је да иште од невесте пуномоћје за њено венчање, које има да уговори и сврши са пуномоћником Али-беговим.

---

1) а којој би однело, тј. којој би се сагледало лице морала би се поново венчавати!

2) Агом зове снаха старијега девера и сестра старијега брата. У овом случају ага је бата, иначе господар.

Двојица су позвати од невестина пуномоћника за шахите (сведоке): да је заиста, баш он, већил (пуномоћник) Хајрие-хануми.

Пуномоћник мора да јој буде добро познат, те кад је зовне, да га по гласу позна и да му приђе уз врата; иначе не би добио пуномоћја.

Уз врата је био и њено име изговорио старац, од мусломана јако уважен, Ахмед бег, први сусед доброћудне Мејреме, што јој се са мезимицом, док беше мала, често играше ораја, најмилије игре млађаних ханума, жéнâ мусломанских беговâ и агâ.

— Хајрие кз'м, чу се јасније но мало час, — Алах'н емриле, пејгамбер'н кавлиле, итд., хоћеш ли да ти будем пуномоћник, хоћеш ли да те венчамо с Али-бегом, сином Мехмед-беговим?

Девојка ћути.

— Већил'н олајими, сујле кз'м (хоћеш ли да ти будем пуномоћник, кажи, кћери)?

Девојка опет ћути а хануме је гоне да одговори; сестра је чак малчице гурну.

И трећи пут поновљено је исто питање с додатком:

— Не стиди се! Кажи, девојко моја, хоћеш ли да ти будем пуномоћник?

И хануме шапутаху: «Кажи!»

Са побледелих усана уздрхтале Хајрије чу се веома тихо али разговетно:

— Ол (буди)!

Пуномоћник је поновио и ово питање још двапут; са њених се усана разабрало још једанпут, изговорено тише но мало час, *буди*. А кад реч *буди* изусти она по трећи пут — врата се затворише.

Пуномоћник и сведоци одоше у одају к људима, а невесту доведоше кáце насред собе и рекоше јој да седне на једну ниску столицу и да метне своје беле ноге у големи бакарни легèн, чије је дно покривено јечмом и водом. Јечам је знак берићета, зато стуна на њега; а и Мухамед се, рекоше ми, хранио хлебом јечменим. Тек што она ово учини: запали једна када две свеће (нису воштане), око којих беше обмотан црвени свилени конац, и даде их оној девојчици што мало пре ту-

жаше заједно с Хајријом. Она их прислони на палцеве невестиних нóгâ, и држаше их чврсто. Кадуна, што запали свеће, намести јој руке на колена, па на један јој длан метну масло, на други мед; у крило јој метну огледало. Она обори главу и кроз зелени вео гледаше у огледало, а кадуна дохвати с рафа мусаф (куран) и спусти јој га на главу где њена сестра већ беше наместила два завежљаја, да би чвршће стајала света и многолиста[1]) књига. Бела и мека рука ове нераднице преврташе с десна на лево лист по лист, а усне јој неразговетно мрмљаху неку молитву.

— Је ли ова ханума род невести, јер она је све једнако око ње? питах једну постарију кадуну што сеђаше до мене.

— Није јој род; око ње је зато: што има мужа, једанпут се удавала, муж јој се једанпут женио; знаш, то је фал (врачбина). А ова књига, на глави невесте, мусаф је. Она је пала с неба.. Кадуна ће превртати листове за све време венчања. А венчање... Иди! Кроз ова вратаоца до хамамлука уђи ћеш у сарачану, из сарачане у велику одају, а ова је везана с одајом где су људи: уклони перде с пенџера — видећеш, чућеш све.

Слушам је, па мислим: како ћу сама! Чух Хајријину сестру:

— Хајде са мном.

Једва се провукох кроз шарена вратаоца, за која све једнако држах да су од долапа.

Стадосмо крај прозора у великој одаји и уклонисмо један крајичак завесе. На миндерлуку, учело собе, виделе смо имама: с десне му стране беше пуномоћник ђувегијин, с леве невестин, остали редом по старешинству; старији прекрстили ноге, млађи седе на петама.

У тренутку, кад стадосмо крај прозора нарушавао је тишину тихи глас старца Ахмед-бега, невестина пуномоћника. Обрнут лицем према пуномоћнику ђувегијину збораше:

— Четири хиљаде гроша није много, момак је богат, а девојка је добра, из добре куће.

1) Мусаф значи *многолист*.

— Знам, ефенд'м (господине, узречица) кућа, да није боља од твоје куће, добра је, и девојка је добра. ама: што је много, много. Две хиљаде, берићет верс'н!

— Једну сам ти хиљаду оставио. Од четири не може мање.

— Три.

— Не може.

— Како не може, џан'м? Па тад се окрете имаму:

— Ја мислим, ефенди, да не захтевам много, јер и ти знаш да је девојче много добро.

— Добро је. И момак је добар... треба да се наредите, заврши имам и погледа младожењина пуномоћника.

Овај мало поћута, поглади браду, а после тихо изусти, подижући руку к челу:

— Нека буде четири хиљаде. Хаирли-олсун (нека је срећно)!

— Амин! прихвати имам и сви остали, подижући се мало, погињући главе и мећући руке на прса.

Сад ову суму новаца, што се зове «нићах-параси»[1]), коју ђувегијин пуномоћник обећа невестину и која се мора исплатити невести у случају мужевље јој смрти или ако би је отерао, записаше на један табак фине хартије, где већ беше мујур печат муфтије, који је овај допуст дао, пошто је претходно извештен од имама да се ово двоје могу узети. Испод ове суме записаше још две хиљаде гроша: што ће јој се дати, ако је отера, за храну за три месеца.

А шта ће добити ако је не отера, но га остави?

Ништа. Чак ако би се заинатио могла би остати неудата докле год је он жив: јер венчања јој у овом случају нема, докле јој га он не одобри.

Па и о хаљинама би подуже говора.

— Два ката џанфес-рубе, вели онај с мушке стране.

— Зар толико богато момче, па да не прави невести кадифели-рубу? пита девојчин пуномоћник.

— Ефенд'м, џанфес лоше ли је? Ама кад баш велиш,

1) Венчани новац.

хајде, нека буде један кат од кадифѐ. Ћурк, пургија, фереџа, све ће бити лепо и богато, како ниси скоро видео.

И душеци, и јоргани, и ћилим а и за миндере застирка, све се помену, обећа и записа; а и са овим се има поступити као и са новцима. Па и од матере што буде однела: све ће јој се дати, ако је отера, до последњега конца и гроша. А поред овога, на оној финој хартији, која се зове «Нићах-из'н-намеси» (допуст за венчање), написано је, од прилике, и ово:

«Ибрахим-Али-бег, син Мустафе-Мехмед-бега, с Божјим допуштењем, с пророковим одобрењем: може узети за жену Емир-Хајрие-хануму, ћерку Зија-Јусуф-бега, јер није с њом у сродству,[1]) итд.

Кад би све готово, потписаше се пуномоћници а испод њих сведоци.

Сад однесоше «Нићах-из'н-намеси» и пружише га кроз одшкринута врата кадунама.

Невести су скинули мусаф с главе и свеће с ногâ. Доведоше је у један угао собе, окренуше је зиду, смешаше с њених дланова мед и масло и, разгрнувши јој кошуљу, прилепише јој ово на груди.

— Шта ће с медом и маслом? питах ону хануму до мене.

— Првога јутра умесиће погачу, у њу ће метнути ово мало меда и масла и ломиће је за ручком с ђувегијом: у кога је већи комад, — срећнији је... О колико би се радовао Али-бег кад би већи комад био у рукама миле му душе. Гле чуда, још је не виде а замилова је! А шта има у погачи неће знати нико, па ни ђувегија; од ње ће јести сви укућани.

— Да би им била као мед и масло?

— Тако је. Ама гледај? У нас венчање није као у вас.

Обрнух се невести. Метнуше јој «Нићах-из'н-намеси» на главу и проведоше је с њим кроз собу, а кад га скидоше оставише га овако расклопљена на рафу крај отворена мусафа: да не би супружници имали у животу недаћа и сметња. «Нићах-из'н-намеси» предат је на чување невести.

1) Кад би му Хајрија била сестра од рођенога стрица, ујака или тетке и онда би, ваљада, написали: Није с њом у сродству. Полази за брата од стрица веле, најчешће, она која је богата а' јединица: да не би имање отишло у туђе руке.

За време венчања биле су у одаји и две три удаваче, девојчице од дванаест до четрнаест година: њих је невеста повукла за нос, а зелени вео с њена лица беше мало и на њиховим лицима: да би се брзо за њом удале.

Венчање је готово. Хануме грлећи се с девојачком мајком, пожелеше да јој буде срећно кћерино венчање; она изговараше, са сузом у оку: Амин!

Девојка ижљуби руку свима па изиђе: стид јој не даде да остане и даље са нама. А тамо, у оној другој одаји, пошто се изнео допуст за венчање, благосиљаше имам, да се младенци љубе као Адам и Хаве-ана (Ева-мајка), као Ибрахим и Хаџер, Јусуф и Зелија, Мухамед и Хатиџе и Алија и Фатиме; а за време благосиљања, Турци су седели на петама са опруженим рукамама низ бедра: да не би, као што већ једном рекох, имали недаћа, итд. Кад имам сврши говор, забруја кроз одају: Амин! За овим се донела част: у воденим чашама шербет, који поред ружина мириса мирисаше још на каранфил и цимет. Људе је служило једно црнпурасто Туре, а жене она Мејремина убава комшика. За чашћу показаше нам чеиз, везена чеврета. Даривани су само људи.

Кад све би аз'р, пођоше бегови и аге а јурнуше хануме, готово једна преко друге. Свака се труђаше да што боље види оне, од којих се овде у одаји сакрила — да јој не би лица сагледали и покварили нићах. Један се несташко окрете и осмехну, а оне, видевши ово, повикаше све у један глас, спуштајући пердета:

— Уу, ӯф, чапк'н!

Ко зна, можда се овај осмејак тицао које несташнице, што, уклањајући перде, намешташе на прозор своје ватрено и лено око. А што јес, јес: у кадуна, па и ружних, очи су лепе.

Ниси хтела да ме прекидаш, а знам да си мислила: Бог и душа, ова заборави оно најглавније — не помену младожењу! Нисам га заборавила, али га не беше. За време венчања био је, ваљада, код своје куће, а после га, веле, испратише у хамам. Па и невеста је после венчања ушла у онај мали хамамлук: ако је било чини — купањем су се растуриле. —

Јесте, ђузел-кз'м, валла' и билла, све овако бӣ. Дугом причом уморих и тебе и себе, а Богу веруј, да ми је више жао тебе но себе. Но учинићу да се мало дуже одмориш: нећу ти писати до свадбе Хајријине никако.

Колико је листова на оној кривој врби крај Нишаве; колико је у Нишави песка; колико на небу звезда у летње вечери — толико ти поздрава шаље из лепога Ниша

3. априла 18**
у Нишу.

твоја

Ј.

(Наставиће се)

МЦИРИ[*]

ПОЕМА

М. J. ЉЕРМОНТОВА[1]

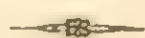

Вкушая вкусихъ мало
меда, и се азъ умираю.
I кн. цар.

I

Где се Арагва са Ку̏ром,
К'о сестре, цура са цуром,
Хучнијем валима љубе,
Вило се свештено кубе
Од храма једнога свѐта
Недавно и многа лета.
Срушених врата сту̏бове,
Црквене куле, сводове,
Са једних камених греда
Још може путник да згледа;
Ал' се већ више с кадила
Онога мириса мила
Под њима струје не нижу,

[*]) *Мцири* на Ђурђијанском језику значи „монах, калуђер који не служи“, *манастирски ђак.*

[1]) Један део ове поемѐ штампан је у Мостарској „Зори“ за април, мај и јул-август 1896 год.
Прев.

Нити се молитве дижу
Монаха смерна у ноћни час,
Кад Бога моли за грешне нас.
Сад само старина се́ди,
Развала заштитник бледи,
Одбацак смрти и среће,
Прах с плоча надгробних смеће,
Са којих натпис казује
Где славна прошлост станује
И где је круном обурван
Свој народ, њему богодан,
Тај и тај царе, тад и тад,
Предао Русу на свакад.

*

И Ђурђија је — божји благослов!
Од тада ј' она, к'о цветак нов,
У сенци својих башта цвѣтала
И од крвника за страх не знала.

II.

Једном је с брдских висина
К Тифлису, граду долина,
Генерал руски ходио
И дете, ропче, водио
Пут тешки оно не могне
Поднет' — и занемогне.
Шеста му беше година,
А — горско срне, дивљина,
И гипка слабост тршчина!
Ал' у њем' бољка опака
Витешко срце јунака —
Његових деда — саздаде;
Он за бол к'о да не знаде,
Нит' и слаб јаук издаде!
Знаком се храни опир'о
И тихо, гордо умир'о.
Монаха једног милости

У храму божје светлости
Братска га нега љубави
Од смрти тешке избави.
И он је најпре бежао
— За детску радост не знао! —
Клонећ' се живог свакога
И ћутке, мислећ' на Бога,
Уздишућ' глед'о на исток,
Па чежњом својом превисок
Нејасно сањао рај
И жељк'о мили завичај.
Ал' ропству и он привикне
И туђи језик обикне;
Свети га отац покрсти
И он у цвету младости,
Не знајућ' светске сладости,
Обући хтеде црнине
И у монаштву тражит' врлине.
Ал' једне ноћце хлађане
У јесен — њега нестане.
Гора је мрачна ту била
Манастир одсвуд обвила,
Те три је дана пропало,
Докле се једном дознало
Да су сви труди узалуд...
Тек доцне њега однекуд
У степи нађу несвесна
И врате натраг — болесна.
К'о да је глађу изнурен,
Ил' бољком тешком измучен
Ил' тешким трудом изморен —
По лицу му је лебдило
Слабости страшно бледило.
Ништа он није зборио,
Ал' с дана на дан с' борио
И с' бољке љуте слабио,
Док се већ крајњем часу надnио....

Тад дође црњак, с молитвом
И својом светом поуком,
Да боног надом окуша.
Све боник гордо саслуша,
Па снагу своју прикупи
И дуго зборит' окупи:

III.

«Исповест моју да чујеш
И из ње, старче, да снујеш
Мог жића конце несретне
— Бог нек те срећом пресретне —
Та те је брига к мени позвала?
Нек ти је за то срдачна хвала!
Боље је срцу бономе
Изјадат' јаде ма коме.
Али ја људма никада
Ни добра, ни зла, ни јада
Нијесам, оче, чинио,
Те мало б' хасне видио
Да дела моја разазнаш —
А душу, оче, ти већ знаш,
Зар можеш иком да одаш?
Мало сам, оче живео,
У ропству век сам видео,
Ал' више б' таких живота
За један, препун страхота,
Кад бих то како могао,
Без речи, радосно дао.
Ја једне мисли знао сам власт,
Једну једину ал' плама страст —
Мој црв је она у мени била:
Душу ми згризла, срце убила.
Из ћелискијех страва,
Из мрака и молитава
Она је снове дражила,
Она ми мисли мамила
У дивни свијет битака,

Где-но се велом облака
Стијена̂ крију врхови,
Где-но су људи — орлови!
Ту страст сам мојим сузама
Мојијем болом, тугама,
У ноћној тами хранио
И јадом мојим бранио;
И њу пред небом и земљом
Ја сада смело износим
И опроштаја не просим.

IV.

«Слуш'о сам, старче, многи пут
Да ме је доброг срца ти кут
Од смрти верне отео —
А на што то си прохтео!...
Ја, сирак тужни, самотни,
Холујем листић одбјени,
Чедо сам мрачних зидина,
Подмладак њиних врлина,
Судбином црњак ледени,
А душом дечак ветрени?
Ја свето «оче» и «мати»
Никоме не́мах казати,
А ти си, старче, желео,
У обитељи твојој лебдео,
Да ове речи слађане
У души мојој нестане —
Ал' труд ти био узалуд:
Са мном је она свакад-свуд!
Глед'о сам, старче, родове,
Отаџбу, дру́ге, домове
У других људи, и мојег доба,
Кад им'о нисам не — милог роба
Но ни јединог драгога гроба!
Тад суза̂ залуд не лијућ',
И надом груди не гријућ',

Са̑м сам се себи заклео:
Да бар за часак, весео,
Ма кад год груди млађане
Уз друге, ма и незнане,
Ал' само родне, слађане,
Са тугом, страсно, притиснем
И уз њих навек привиснем!
Ал' ови снови младости
У јеку своме — радости,
На жалост, већ су ишчезли!
И ја ћу, цветак увели,
К'о сирак, ропче судбине,
У земљи мрске туђине
Да кости моје оставим,
Да с' нада милих раставим!

V.

«Ја се не бојим гроба, ни страва,
Ту, веле, страдање спава
У вечној, хладној тишини,
Ал' ми је жића милини,
Казати збогом прежао.
Та млад сам, млад сам сазнао
За њене бајне радости!...
Ти зар за снове не знаш младости?
Или ти ниси ни знао,
Ил' забораву си предао,
Како си с' с мржњом ломио,
Како си негда волио,
Како је срце куцало
Па пуно жара застало,
Сунчане равни дубоке
Гледећ' са куле високе,
Где чисти зефир ћарлија,
И кад у кутку ћелија
Туђинче слабо незнано,
Голубић, тиче млађано,
Од грома није себезнан,

К'о да је страхом разурван?
Па теби нек је самотан
Свет овај шарен, диботан —
Та сед си, слаб си, растргнут,
Од жеља давно одвикнут!
Јер, старче, ти мо'ш заборав
Бацит' на многи, многи јав;
Јер ти си живот познао,
А то бих и ја могао!

VI.

«Можда би знати желео
Слободан што сам видео? —
Дивотна поља, брегове,
Осуте рашћем које векове
На њима мирно преброји
И хучи чилом гомилом
К'о коло с браћом премилом;
Вид'о сам мрачне стијене,
Валима љутим двојене,
Па сам им тајне схватит' умио —
То ми је Господ души улио!
Загрљаји су њини камени
Одавно у вис бачени,
Па сваког часа жуде састанак;
Али за даном протиче данак
И беже редом године —
Да им тај тренут не стигне!
Вид'о сам горски врхови,
Чудни и дивни к'о снови,
Како се зором руменом
Диме у небу плаветном,
К'о тамјан светог олтара,
И облак заносна чара
Са тајног својега стана
Облачке истоку гања —
К'о јато тица далеког света,
Кад, бело, нама долета!

Кроз сиву маглу даљине
Вид'о сам снежне лавине
Поносна седа Кавказа,
Где трепте сјајем алмаза —
И не знам што ми одла'ну,
На срце мелем што кану...
Глас ми је тајни зборио
Ту да сам некад ходио,
И све ми живље, јасније
Отпоче прошлост да бије...

VII.

«И ја се сетих куће очеве;
Угледах наше кршеве
И свуда дивно у округ
Наш аул[1]) хладом разасут;
Ергела тутањ у вече,
Кад свака кући потече,
И лавеж паса потмуо
Моме се уху причуо;
Сетих се лица старачких
У сјају зрака слабачких
Месеца бледа где-но роморе
И пред кућом нам говоре,
А сабља сваком одсева
И чује с' звекет мачева...
И све то к'о сан протиче,
Све за час мутно промиче.
У своме бојном опрему
Мој отац, к'о жив у свему,
Пред моје очи предстаде,
И у памћењу застаде —
Па тад ми панцир зазвекта,
Па тад ми пушка засјакта,
А сину поглед поносни . . .

[1]) село.

И чух ја гласић радосни
Сестара мојих млађани'...
И поглед видех слађани,
Чух речи њине, милопој
Колевци мојој — братовој!...
Кроз те је крше поток дерао
И, плитак, хучно с' верао;
К њему сам играт' слазио,
Песак му златни газио,
У подне ласте пазио
Пред кишу када се вину
И крилма воду додирну.
И ја се сетих када у вече
У нашој кући крај ватре
Река од прича потече
О људском жићу некада,
Кад живот беше наслада....

VIII

„Слободан шта сам творио
Можда би знати хтио? —
Е, ја сам, старче, живов'о
И жиће моје поново
Без та три дана пресрећна
Било би много мрачније
И много, много јадније
Но твоја старост немоћна.
Био сам давно смислио,
Како бих дањна поља видио,
Је л' земља дивна дознао
И људе добро познао:
Да л' живот срећно проводе,
И да л' се на свет изроде
Окова ради, слободе,
Ил' мрака црног и злобе? —
И ноћу, у час страхотни,
Кад небом беху свемотњи

Од пакла љући громови
И одјекиваху ломови,
А ви, ужасом убјени,
Уз олтар ничке припјени —
Ја сам побег'о. Као брат
Загрлит' буру био сам рад!
Очи су облак гониле,
А руке мању ловиле...
Шта, реци, твоји сводови
Ту могу дати накнаде
За дружбу кратку, насладе,
Што бурном срцу дају громови?.....

IX.

«Беж'о сам дуго — у незнан!
И пут ми тешки, самотан,
Не сину сјајем звезданим,
Ал' грудма мојим мученим
Планинска ноћна свежина
Била је чиста милина!
Дуго сам, дуго, бегао,
Па кад сам суст'о, слегао,
У густој трави застао
И прислушкиват' се стао,
Вид'о сам: крај је потери;
И бура стаде — превери!
А бледи појас вечери
Међ мрачним небом и земљом
Дао се силном дуљином;
На њем' сам узор светао
Далеких гора гледао.
Лежо' сам ћутке, некретан;
А у степама шакал страхотан
Час по час вио ј', урлао,
К'о дете плак'о, зурлао;
Међ камењем се змија верала
И својим сјајем блистала.
Ал' страх ме није сломио —

Ја сам, к'о звере, људи с' клонио,
А, као змија, вер'о и крио.

X.

«Пода-мном, доле, урвином
Хуч'о је поток, силином
Небеског пљуска појачан,
И хук му потмул, нејасан,
Био је налик стотини
Срдитих гласа у тмини.
И овај неми разговор,
Ћутљиви ропот, вечити спор
С упорном стеном узаман
Мени је био појаман.
Час би се у мах утиш'о,
А час се јаче разиш'о
Кроз поноћ неме тишине.
А у том магле висине
Цркутом тица запоје,
Злаћени зраци исток обоје,
Ветар листиће заљиха,
Суморно с' цвеће узњиха,
А ту пред данак већ и ја
Уморну главу подигнем . . .
Кад се огледах — не кријем —
Страх ме је силан хватао —
Ја сам над бездном стајао;
Ту су се вали ломили,
Ту бесно коло водили,
Ту стена стубе слазиле
По којима су ноге газиле
Пакосног само сатане,
Када је с неба отеран
И у подземни амбис сатеран.

XI.

«У округ — божји перивој;
Биље у дузи дивотној

Божјом је сузом блистало,
А грање с' лозе дизало
И кроз дрвеће витлало
Прозрачним лишћем зеленим,
И грозд за гроздом руменим,
К'о урес уха драгоцен,
На њој је стај'о обешен
Те јата тица страшивих
Падаху често све на њих.
Ја опет земљи припанем
И прислушкиват' настанем
Чаробне, чудне гласове.
Кроз лишће, кроза жбунове
Њихов је шапат ходио,
К'о да се говор водио
О тајни земље и неба;
Природе, света и свега
Ту су се слили ромори
И ту се стекли говори
А само горди човеков глас
Није се чуо у овај час
Час диван, свечан за нас.
Осећај, мисли тадање
— То не зна срце садање —
Заборав све је однео,
Ал' ја бих опет желео,
Испричат' све њих готово,
Да оним жићем дахнем поново!
Тог јутра сводом небесним
Мог'о се оком смотреним
И лет да спази анђелски —
Толико просјај небески
И онај азур милотни
Дубоки беху, дивотни!
Ја сав сам у њем' тонуо,
Док нисам већем клонуо —
Док жега није снове разбила
И жеђ ме љута смлавила.

XII.

«Ја тада почнем с висине,
Хватајућ' густе витине,
Од плоче плочу газити,
К потоку с страхом слазити.
Камен је каткад нога ронила,
Бразда се дима за њим ројила,
Он је са хуком падао
И вал га љути гутао,
А ја над бездном стајао . . .
Али је младост свемоћња,
Те смрт не беше страхотна!
Чим сам се с крша скинуо,
Хлад ме је воде стигнуо
И ја сам жудно с камена
Пио јој вала студена.
Докле тек корак лагани
Па гласак чу се слађани . . .
Ненадним страхом обузет
Ја се у жбуња сакрих сплет,
Па онда бацих страшив глед
И жудно стадох слушати:
Све ближе поче тупкати
И тек од једном, и у час,
Одјекну јасан мио глас,
Глас Ђурђијанке млађане,
Простоте пунан слађане —
Глас живи, слатки, слободни
К'о да је само, дивотни,
Имена слатка носио —
Њих самосама зборио!
Песма је пуна простоте,
Али је своје красоте
Души ми тако заждила,
Да кад год нема кандила,
А сумрак само започне
Дух ми је өеват' отпочне.

XIII

К обали стазом узаном,
Носећи крчаг над собом,
Ђурђијанка је слазила.
Каткад је ногом газила
Невешто камен с камена.
Себи се смејућ', малена.
На њој је рухо сиротно,
А краче лако, дивотно,
Устурив чадре крајеве —
Дуге и лаке змајеве.
Припеке сенка злаћана,
Покрила лице, прса млађана
А уста, образ румени
Сипају огањ пламени
И очи — мрак су, к'о бездан
Љубавних тајни препунан —
Те све ми оде у незнан!
Када је вода точила,
Кроз крчаг глухо звонила,
И јоште шушањ, ама тих —
То једно само запазих....
А кад сам себи дошао,
И кад је прилив крви прошао,
Њој и сен беше одмак'о.
Иђаше лакше, ал' лако,
С бременом вита, охола,
К'о цар јој поља — топола....
У хладу блиску, маглену,
Уз гору једну камену,
Колибе две се припиле,
К'о сестре драге и миле;
Ка небу дим се над једном
Трачицом диз'о плаветном.
И сада као да гледам
Како се врата полаган
Приотворише па опет

Сакрише у се овај цвет....
— Ту тугу моју, мој јад клет,
Знам да си појмит' немоћан,
Ал' и то да си слободан —
Силно бих љуто жалио:
Јер нека спомен премио —
И ови слатки часови —
Сан вечни са мном борави.

— СВРШИЋЕ СЕ —

Ркица Глушчевић

ЛИЧНОСТИ У ИСТОРИЈИ

1. Историски правци према овоме питању

Има не једно но више питања из области философије историје, која на први мах изгледају да су чисто апстрактне природе и једино од теориске вредности, те су од интереса само за стручњака. Кад их пак по изближе расмотримо видећемо да су, нека од њих, од интереса и за лајика и нестручњака, јер су тесно скопчана с практичним животом.

Тако је нешто и с питањем којим се мислимо позабавити у овоме прилогу. Оно није скинуто с дневнога реда философије историје а исто тако мучи и практичне мислиоце, нестручњаке кад им необичне чињенице јавнога живота скрену свакидашње погледе, те се за часак баце у размишљање о њима. У јавном животу често настају моменти, кад се само собом намеће питање: да ли је судба народâ и друштвених система зависна од ћефа и воље великих личности историских? Да ли је добар или зао историски удес једнога народа то исто, што и судбина великих људи? Да ли велике личности могу свемоћно утицати на ток, срећу или несрећу једнога народа, те могу да му измене судбину и даду јој правац какав они хоће? Или за овакву или онакву судбину народа нису криви ни заслужни појединци — велике личности — већ су ту какви дубљи узроци општије природе? Оваква се питања у политичком животу често намећу народима. А нема народа чија је судбина ишла једино глатким путем, без препона и потреса, мирним одређеним темпом, већ је сваки од њих у свом животу имао, поред успеха и ведрих и светлих дана, још много тешкоћа и неуспеха. Нема

културног народа коме прилике не наметну питање: да ли је овом или оном политичком неуспеху крив или за успех заслужан поједини великан — духом или положајем у друштву и држави —, или се недаћи тражи општији узрок, а заслуга приписује срећнијим приликама.

Другим речима: где су границе и колика је моћ делања личности у историји, а колика друштва, масе; да ли у њој има закона или случаја? Све се то може пак преокренути у питање: је ли историја наука или је само знање чињеница и пикантерија, које подмирује нашу радозналост?

Очигледно нам је дакле да су теориска вредност и практични значај његов нераздвојни, да је дакле од интереса и за стручњака и нестручњака.

Ну док се у практичном животу оно намеће само изузетно при ванредним приликама, дотле пак у сваком историском послу излази пред нас и тражи одговора. И где изгледа да се преко њега прелази као преко решене ствари, одлучивши се за један од два могућна одговора, опет оно, као сенка, прати свако историско излагање. Јер питање о свемоћности или немоћности утицаја великих личности на ток историског живота није решено. Оно је једно од оних питања, која, кад су решена, мењају потпунце карактер једне дисциплине. Какав се одговор на ово питање даје, онакав карактер добива и историско излагање: — научни или уметнички, т. ј. да ли у Историји бива све по законима или је у њој све произвољност и случај?

Оно је дакле једно од основних питања, које дубоко засеца у судбину историје као науке. И оно је онолико старо колико и сама историја с њеним претенсијама да постане науком. Па ипак оно стоји још отворено, нерешено.

Нити га је философија историје дискутовала у овако одређеном облику. Јер захтеви којима је требало да историја одговори па да се назове науком као и остале, не беху ни из далека тако строги. Тек од како је напредак наука у нашем веку узео овакав полет и захтеви су строжи а природно је да се овакна основна питања са све више права пред нас istaвљају: Факат пак, да овакна основна питања још стоје на дневном реду, казује отворено да с историјом још није на чисто је ли она наука! Изгледа све ово на први мах чудновато, да једна

од најстаријих дисциплина ни до данас није извојевала себи несумњиво место међу наукама. Али је све то истина. Ма како јака била наша воља да историју признамо за науку, она још то није; она је на путу да то постане. Тврдимо ли да је она већ наука, то нас на то пре наше добро расположење но уверење нагони, јер само један поглед на сувремено стање историје казује нам да није тако.

Ретко у којој области знања људског да влада толика несређеност и неодређеност као у историји. Нигде није субјективности дато пространије поље колико у историји. Отуда толиких различних тежња, отуда толиких праваца. Сваки пак од њих брани своје право опстанка одричући га другоме, да није лако наћи се у таквоме хаосу. А основна питања, од којих зависи и научност историје и њен карактер, стоје нерешена. Истина да је то пре посао философије историје но саме историје, али је несумњиво да од њих зависи научност њена и карактер јој. Али, као што рекосмо, какво ће се становиште према њима узети, тако ће и историски рад имати литерарни или научни карактер. И док још ни један од праваца није потпуни победилац, дотле је и дата могућност историку да по субјективном схватању заузме гледиште према оним основним питањима.

Није дакле чудо када се чују гласови, који споре историји научни карактер[1]) и дају јој место између науке и поесије. Тим пре су овакви прекори оправдани, јер и међу самим историцима нису на чисто колико се простире област историје и шта је главни предмет историског излагања ? Да ли историја има да се бави само прошлошћу политичког живота, да нам изнесе мене и развиће државе и то спољне а не њена унутарњег строја, да нам покаже само како је било некада, или има још и других задаћа? Или историја има као поглавиту задаћу да нам покаже развитак културе, бацајући узгред своје погледе на мање значајне чиниоце — као што је развитак политички и државни и то само колико је од утицаја био? И докле једни узимају да је култура само ресултат и пратилац политичкога-државног —

[1]) Научни карактер одлучно спори историји социолог Гумпловић. В. Sociologie u Politik von Ludvig Gumplowicz. Leipzig 1892.

развића и живота, те је и нешто споредно у историји; дотле је по другима култура главан предмет њен, а друго све споредно и од значаја у колико је оно било од утицаја. — Нити је, као што рекосмо, омеђена област историје према сродним јој дисциплинама. Ако доиста историја буде изучавала и законе историског развића и чињенице из историског живота њима тумачила, онда где је граница њена према социологији? Шта је онда философија историје? А шта пак културна историја?

Нити смо пак на чисто још с оним основним питањима од којих зависи научност историје. Да ли је историја дело великих људи или и у њој владају закони? Да ли личност има доиста моћи да мења или скреће правац историског живота по својој вољи или историски процес има своје законе, који му одређују пут и темпо? Да ли географске и друге спољне прилике стварају карактер једнога народа, или је он, без обзира на њих, сталан, урођен, те је према томе и судба његова нестална и променљива с променом тих спољних узрока, или је и она, као и карактер, непроменљива? Није ли душевна конституција једнога народа то, од чега му зависи судба и да ли она не ствара право, морал и т. д. и је ли она моћна да промени економни строј једнога друштва овако или онако? Или је економни строј једнога друштва тај свемоћни чинилац, који управља током историског живота, и поред кога су остали — право, религија, морал, државни облик и т. д. — само секундарног значаја и апсолутно од њега зависе? — Све нам ово јасно сведочи у каквоме се стању налази историска наука: — да није пречишћено још потпуно ни шта треба да уђе у обим њена излагања, нити су јој омеђене границе према другим сродним дисциплинама, као и то, да она основна питања чекају одговора ако не формалног а оно стварнога победом којих од савремених праваца.

Потражимо ли узрока овоме чудноватоме факту, да једно од најстаријих знања људских још није на чисто с погодбама свога опстанка, наћи ћемо одговора у самом карактеру историје. Она се разликује од свију других знања и наука, не само својим предметом, који изучава, већ и особитим карактером.

Историји је предмет изучавања човек у односу своме са својим ближњима, у друштву. С тога је и схватање задатка историје ишло паралелно са схватањем роле човечје у васељени и друштву[1]). Да ли је човек под утицајем натприродних сила, те је и он — човек — нешто друго но остали природни свет? Или је и он једнак с осталим органским светом, те и њиме владају исти природни закони? Како се кад схватала улога човекова, тако је и у историји преовлађивало ово или оно гледиште.

Или да будемо јаснији. Који ће правац преовлађивати у историји и којом ће се страном живота она највише бавити не одређује искључиво ни предмет њен ни тежња да стекне потпуно научни карактер, већ са свим други, спољни чинилац. Ни једна наука не зависи толико од «духа времена» као историја. Историји даје правац и тему, другим речима одређује карактер, само време у коме се пише. «Дух времена» оставља свој неизгладиви отисак на историским пословима. *Развитак историје није био независан од спољних чинилаца, спонтан, унутрашњи, већ је увек ишао напоредо с „духом времена", с погледима на свет и природу какви су у појединим историским периодима владали.* Ма да и остале науке нису потпуно независне од «духа времена», ипак се мора признати, да су увек оне показивале једну сталну тежњу — тежњу за еманципацијом од њега — да стекну строго научни карактер генералисањем факата и уношењем идеје законости. Њихов напредак је логичан њихов развитак, изазван том тежњом и схваћеним циљем. Код историје, као што рекосмо, није тако. Ми у напред можемо да означимо какав је према «духу времена» био и карактер историје у то и то доба.

Осведочити ово тврђење и низом факата, излази ван оквира и задатка овога прилога, те с тога ћемо само подсетити на неке фазе из прошлости историје.

Док је религија била свемоћна, није друкче очекивати, но да и историја буде под тим утицајем. Религиозне идеје господаре у историји тога доба. Последњи узрок свију историских

[1]) Genese des grands hommes, gens de lettres français modernes — par A. Oden — Paris 1895. стр. 3.

појава, то је на крају крајева прст Божји! Невидљива сила, као историски фатум, управља током историског живота и одређује судбину великих људи и народа. Историци средњега века сви су задахнути том философијом, и њихови радови сведоци су утицаја њихова времена. Сви историски састави средњега века носе отисак тога религиозног духа, духа свога времена.

Кад је духовна власт изгубила своју надмоћност и светска ојачала, апсолутизам прокламовао своје божанско право над народима, тада и историја добива ново обележје свога времена. Као типски пример овоме правцу може нам послужити Bossuet-a Discours sur l' histoire universelle. Он је философију историје, поставивши је на религиозну основу, ставио у службу апсолутизма, доказујући његово божанско порекло и право, а поткрепљујући то доказима из св. писма.

Када је пак апсолутизам почео опадати, када је нови дух времена — век здравога разума обладао, тада и историја добива друго обележје. Дух XVIII в. скроз и скроз је неисториски, противник свему антикварском, одриче право опстанка тадашњим друштвеним формама живота, као нечему што је потекло из насиља, из умне недозрелости масе, као нечему што је излишно и штетно. Само оно што се може оправдати пред здравим разумом, вреди да живи!

Такав правац, где је све само с гледишта здравога разума оправдано или неоправдано, а нема се обзира на савременост потреба и историску нужност — правац рационалистички — огледа се у делима историка XVIII в. па и код историка XIX, који стоје на истоме земљишту (Ротек, Струве и т. д.). Разуме се да овај — неисториски — рационалистички правац није помогао напретку историје, но пре јој је одмогао. Једина је корист од њега што је скренуо пажњу више но до сада на културу, одбацујући свемоћ појединаца

Ми знамо чему је одвео овај негативни критички дух XVII в. Револуција француска ако није његово дело а оно је бар њиме убрзана. Знамо и какви су ресултати њени. После револуционарних терора и анархије настала је реакција, која је опет тежила другој немогућности — да врати европско друштво у стари колосек, као да револуције никада није ни било!

Отуда реакција поштује све што је антикварско, износећи из заборава старе скаске и истине, и правдајући историском нужношћу да је све, што је било, било на своме месту као једна потреба времена и друштва.

Дух XVIII в. био је скроз неисториски а почетак XIX — потпуно историски. Тамо непоштовање према старини и онда оправданост рушења; а овде пијетет према прошлости, јер је све то морало бити. Отуда и утицај новога духа и на друштвене науке и историју. Најпре овај дух осваја земљиште у правној науци (Савињи) постављајући је на историску основицу и узимајући да је право ресултат историског живота, а после и у осталим друштвеним знањима.

Ну поред оне опште одвратности према ресултатима револуције и пробуђеног пијетета према прошлости, на стварање новога правца имао је утицаја још један факат. Он нам такође помаже наше тврђење да је схватање историје у тесној вези с духом времена.

Револуција је уништила не само сталешке разлике, апсолутизам владалачки, већ је исто тако у њеној тенденцији било да уради то и с народностима скупивши их у једну универзалну државу а имајући пред очима већи идеал — човечанство. Реакција противу револуције и њених дела, баш је тиме и почета, што су противу такве тенденције: да их нестане, устале саме народности — најпре у Шпанији а после у Немачкој. Из те борбе, која је потекла из нагона самоодржања, никло је начело народносно. Бранећи свој опстанак народи постају свесне личности. Отуда је и ово народносно начело демократско, јер му је суштина слобода, право самоопредељења народа једног као свесне и правне личности. И нови дух времена — дух XIX в. — има историско-национално обележје, — пијетет према прошлости и историском процесу и одушевљење за народносно начело.

И историја је морала подлећи утицају новога духа времена. Историји постаје сада предмет држава — њен историски живот, њене мене, њени односи с поља и изнутра. Али држава је само облик националног живота. А на крају крајева носилац је историског живота — народ. Ту је кључ разуме-

вања свега развића, свега процеса. Народ је пак као и личност, и он има свој карактер, своју душу. Карактер се његов може мало изменити, а у главноме је непромењљив. Карактер једнога народа — или боље да се изразимо «душевна конституција" — од искони је такав. Према томе, једноме је народу урођена склоност чему, или подобност за што. Темпераменат је такође урођен; један је народ више сангвиничан, други колеричан и т. д. Французи су сангвинични, лако се одушевљавају али лако и охладне, отуда и несталност у њихову политичком животу. Њихова је друга махна лакоћа и површност, детињска сујета за славом. Немци би били спорији али достижни, хладни али не и равнодушни, у опште сређенији људи па отуда и сталнији али и конзервативнији итд. итд.

Упитамо ли се од куда тај индивидуални карактер народа, како се развио да ли под утицајем историских и географских прилика, добићемо одговор да све то лежи у — мистерији личности. Сваки појединни човек има заједничких душевних и физичких црта са свима осталим из своје специје. Али опет зато сваки од њих поред заједничких особина, има и чисто својих, личних, који му дају засебан карактер, — чине његов индивидуалитет. Од куда ова особштина, индивидуалитет, ми не знамо; одговарамо овом чуђењу празним одговором — мистерија личности. Исто је тако и са народима — јер су и они индивидуе — и они имају свој дух — који је извор његову моралу, праву, обичајима и другим културним одликама.

То је основна мисао историске школе XIX в., која је свој одређени тип добила најпре у Немачкој а после обладала и осталом Европом. Да би објаснила историске догађаје, ова индивидуалистичка — идеалистичка — школа уноси један неодређени фактор, и преноси тежиште на нематеријалне чињенице. Индивидуална психологија претвара се у колективну — Völkerpsychologie. А од свега овога, научност историје још већма страда, јер се карактер и дух једнога народа не могу — овако узевши — објаснити ни географским ни климатским разликама ни расом. Народи под сличним географским приликама, па чак ако су и суседи, и ако истој раси припадају, имају опда различиту душевну конституцију. Код толиких индивидуалитета, носилаца историског живота, немогућно је генералисати

факта како би то научни карактер и историја захтевала. Сем тога је човек по учењу те школе морално слободан и одговоран — а то још већма одводи од циља. И где се чека стваран одговор за разумевање појединих збића, ова школа даје и непотпуне и неодређене заклањајући се за конституцију душевну народа и личности. А није друкче ни очекивати од ове школе, него — да кад народе схвата као личности — да по њој велике личности имају моћ утицаја на историски живот. И каузалност појава — без чега нема научности — код ове школе своди се на описивање мотива код личности и масе.

Толико о овој школи, немајући ни права ни места да се њоме овде више позабавимо. И она носи, као што је очигледно, све ознаке духа времена.

Ну поред ње хвата земљишта и други правац, коме, како изгледа, припада будућност. И он није без везе с духом времена, али новим, духом будућности. Тај правац то је материјалистички.[1]) Он стоји у најтешњој вези с новим друштвеним покретом. Као што је оно после револуције, са познатих узрока, пробуђено чувство историско, интересовање за прошлост, тако је и средином овога века порасло интересовање за економне односе у друштву и материјалне узроке историских мена. Узрока овом новом интересовању лако је наћи. Гигантски напредак технике XIX. в. изменио је из основа европско друштво; доневши собом и другу поделу имућства, створивши огромни капитал на једној страни, а на другој пролетаријат. Економни успеси и недаће боду очи и немогућно их је затворити пред њима и не размишљати о њима. Овакви ресултати економнога живота изнели су и изазвали друштвено питање. И данас ретко који лајик да не увиђа везу између материјалних — еко-

1) И ако „нема ништа новог под сунцем“, те и основна идеја материјалистичког правца није нова, ипак се у нашем веку као њен духовни отац сматра Karl Marx. Први пут у маломе делцету „Das kommunistische Manifest“, за тим у „D. Kapital“, „Der achtzehnte Brunnaire des Louis Bonaparte“ „Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848—50“ и „Revolution und Contre-Revolution in Deutschland“. — Од модерних историка вишег стила и научничког гласа покушао је први лајпцишки професор Karl Lamprecht „Deutsche Geschichte“ (у 6 свез.) да објасни немачку историју на основу развића привредног живота. Он је још на раскрсници — и недостаје му пре дубоки поглед и темељно познавање привредног живота и економних закона, но кураж па да буде до краја конзеквентан.

номних — узрока и историских појава. Није чудо дакле да се у јеку друштвене борбе, борбе класа и интереса јавља одлучна тежња да се историја стави на економни базис, да се из материјалних погодаба за живот објасни историски процес.

Ова нова струја тек је у почетку своме. Она осваја терен у друштвеним наукама ма да није тако близу време, када ће победа бити њена.

Основна идеја новога правца — материјалистичког — ова је.[1]) И друштвени живот и његови појави не чине један засебан свет феномена, потпуно одвојен од материјалних. Нема две врсте искуства, две врсте сазнања, две области феномена, те да закон каузалитета вреди за једну и за другу да је под питањем. На против ми имамо само једно сазнање, и само једну област, у којој закон каузалитета неоспорно вреди. Материјалистичка философија зна као крајњи узрок свему бићу, свему животу — материју. Разуме се да онда и материјалистичка историја узима као крајњег носиоца свега историског живота — материјални живот, а то је овде привредни живот. Материјалистички правац у историји полази са поставке, да су продукција и заједно с продукцијом размена њених производа основица свега друштвеног поретка. У сваком историском друштву подела продуката потиче из тога, шта се производи и како се производи и врши размена добара. Са неједнаке поделе добара (продуката) међу чланове друштвене, ничу сталежи, класе. Разуме се да је онда клица борбе у неједнакој подели богаства (производа), дакле у егзистенцији сталежа, класа. И цела историја није ништа друго до историја борбе класа. Идеје, право, морал, обичаји, религија и т. д. то су само рефлекси, одјеци, привредног живота. Они немају неко самостално, независно биће, те да могу утицати на ток историског живота. Од њих не зависи материјални живот, материјални напредак, већ они сви од њега. А историски процес бива, као што рекосмо, са неједнаке поделе добара и са — измењене форме продукције. Продукција и продукциjска средства развијају се, напредују и иду у томе толико

1) Види Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft — von Friedrich Engels. Stuttgart 1894., стр. 286 и т. д. Dr Rudolph Stammler — Wirtschaft und Recht nach de materialistischen Geschichtsauffassung. Leipzig 1896. стр. 31 и т. д.

далеко да њима више не одговарају старе форме живота — стара подела добара, стари морал, право и т. д. Не одговарају с тога што они санкционишу стару поделу добара засновану на старој форми продукције. Нов облик продукције, измењен тражи и нови морал, право и т. д. — Дотадашњи морал, право, обичаји и т. д. долазе у сукоб с новим начином продукције, т. ј. управо с новим тежњама да се према њој удеси нова подела добара. Како је фактички привредно стање једнога друштва развитком продукције потпуно измењено, а старо право и морал стоје као једна преживелост, то треба још и ова формална промена да се изврши, да према новоме реду никне ново право, морал и т. д. Такав пример имамо у садашњем друштву, где је продукција социјална а међу тим још постоји приватна својина, коју штити садашњи капиталистички морал и право.

А морал и право су, као што рекосмо, рефлекси привредног живота и други су код ловачких, други код сточарских, други код земљорадничких а други код индустриских народа. Кад одиграју своју улогу, кад се измени начин продукције и подела добара, које су они имали да санкционишу, тада и њих замењују други облици морала, права и т. д. Сав пак историски процес бива по логици закона каузалитета, те се он не може ни изменити ни угушити.

Толико о материјалистичком правцу. Далеко смо од тога да овде цртамо детаљну слику ових антиподних праваца у историји. Ни циљ ни обим овога не допуштају то. С тога смо прешли преко — иначе знатних страна — везе материјалистичког правца историског са философијом Хегеловом. Али се надамо да ће читаоци и из овога имати јасне представе о новоме правцу.

Материјалистички правац има ту несумњиву заслугу, да је у студију друштвених појава унео јединства; сводећи их све на промене материјалног — привредног — живота, тврдећи уз то да је свет идеја људских само рефлекс његов. А друга му је заслуга што уноси у изучавање друштвених појава строгу каузалност.

Природно је са свим да за овај правац историски питање о улози личности у историји изгледа као решено, те да он није

дужан давати на њ одговора. Ну рекосмо да изгледа само. Материјализам у историји још не слави своју победу. А и када би тако било опет ће бити места питању — зар фатализам није гори од самовоље личности? Зар се не може признати значај личности у историји а опет да се не порекне закон каузалитета?

Материјалистички правац имаће дакле да се одбрани од прекора да он уноси у историју фатализам. Свакако да та одбрана не мора бити формална, расправама, већ стварна — самим излагањем и схватањем историске прошлости.

Тако стоје савремени историски правци према овоме питању. И они сведоче да је историографија у васалним односима према «духу времена". Што је умни развитак друштва виши, култура развијенија, то је и мисао о влади закона у историји све јача. Што је пак културни развитак нижи, то је и мисао о влади закона све блеђа, све немоћнија. Научни карактер историје само добива друштвеним развитком. То би уједно био и одговор на оправдано питање: па кад историографија зависи од духа времена, онда да ли је могућно да историја икада постане науком? Није ли онда и судбина историје ћудљива као и дух времена, пут којим иде њено развиће несталан, без једне одређене сталне идеје водиље? Свакако би тако и било да даним развићем умног и културнога живота у опште, мисао о законости и у животу друштвеном не бива и моћнија и све већег обима — а то је битна погодба за научни карактер једнога знања.

Тим самим смо пак обележили и ступње, кроз које је пролазило и питање о личности у историји. Што даље идемо у натраг од данашњег ступња развића историографије, то је и веровање: да је личност моћна, па и свемоћна, све јаче, све искреније. И обрнуто што се више пењемо уз лествице културне то је личност све немоћнија, скученија. Субјективизам уступа места објективизму; а случај, самовоља великих људи пак узроцима општије природе, неизбежним и логичним.

Пошто смо у најкраћим потезима обележили савремене правце историске и становиште њихово према овоме питању, као и његову практичну и теориску вредност, да пређемо

ближе њему самоме. Ну овде пред читаоцима нека буде допуштена једна скромна молба. Прилогу овоме циљ је да изнесе само призната уверења једне и друге школе о овоме питању, а даљих претенсија нема. Да пак о њему проговоримо, дало нам је повода[1]) једно повеће дело, које о овоме питању говори и које је ту недавно изишло, те смо место реферата на њ написали овај приложак.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

1) Дело смо већ навели једном. Odin, Genese des grands hommes, gens de lettres français. 1895. Писац је недавно млад умро, а био је професор у Софији.

У ШУМИ

Чуј! к'о нежни шапат заљубљена пара
Ноћ се стире блага. Поветарац лаки
Монотоном песмом свет свој разговара,
Њија листак сваки.

Познајем те добро, лепа песмо стара, —
Уз шуморе твоје најслађе се живи.
Знам да глас твој само никада не вара,
Никога не криви.

Твој је смис'о диван: да се љубав жели,
Да се добро дело захвалношћу враћа;
Твој склад рајског мира зар јасно не вели
Да се сложе браћа?

С тобом, песмо, све бих проводио часе,
Ти си душа среће, део бића мога,
По теби осећам херувимске гласе, —
Верујем у Бога.

А кад певне славуј из најгушће таме
И душу ми пренe из бескрајних снова,
Кад задршће срце, јер се јавља за ме
Нека светлост нова —

Једну жељу пева моја плачна лира,
Жељу што ме пече к'о рана у грудма:
Да уживам сласти вечитога мира
Међу свима људма.

Београд, 24. септембра 1896.

Д. Д.

НЕИМАРИ

РОМАН ИЗ НОВИЈЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

НАПИСАО К. П., БИВ. УЧИТЕЉ

ДЕО ТРЕЋИ

ЦВЕТИ

КЊИГА ШЕСТА

ЈУСУФ БЕГ

Љубић

Најкраћа и најјаснија ратна прокламација, која је икад изашла на уста великих војсковођа, беше реч Милошева: «Рат Турцима!» Она оде од уста до уста и разнесе се по свој земљи.

Четници похиташе са свих страна и предадоше се вољи Милошевој.

— Ваља нам прво на Чачак ударити — рећи ће Паштрмац друговима, сакупљеним око Војводе Рудничког.

— Осигурајмо прво леђа! — примети Вучић.

— Тако је, Томо! — рече Милош Вучићу и потапша га по рамену... Треба рашчистити с Ваљевом и Палежем.

— Ја ћу на Ваљево! — рече Рајић.

— Ти ћеш на Љубић — одговори Милош.

— И ја с њим — утаче се Книћанин и спусти руку на раме Рајићево.

— Ти, Книћанин, Мутап, Божо и Обрад идите на Љубић, и потрудите се да што пре заузмете Чачак. Ја ћу с осталима на Ваљево и Палеж. Ако Бог дâ, ево ме кроз који дан вама у помоћ.

Ово беше заповест, и не би јој поговора.

*
* *

Тек што Рајић стиже на Љубић, а глас се пронесе, да се Ћаја кренуо из Београда и да с великом војском иде на Чачак.

Ова вест доведе у забуну Рајића и другове му.

— Боме нема шале! — рече Книћанин и заврти главом.

— Не би ли добро било да се повучемо и Милоша сачекамо? — прихвати Капетâн-Божо.

Јунаци погледаше у земљу.

— Шта велите, браћо? — упитаће Рајић након дуже почивке.

— Готово да одступимо — рече Божо и пропрати очима све редом.

— Хм... да ли ће то бити добро? — утаче се Обрад.

— Далеко је од добра... Ваља бирати мање зло — одговори Рајић.

— Избегнемо ли прву ватру, другу ћемо још теже загристи — примети Обрад.

— Боме, тако је к'о што Обрад рече — прихвати Мутап... Ваља народ окрвавити.

— Је ли тако, браћо? — упита Рајић.

— Никако друкче. Ваља нам се огледати, па шта Бог дâ — одговори Книћанин.

— Е лепо, браћо. Ако ваља огрезнути у крви, ево ме првог — рече Рајић одлучно.

Трећег дана у вече Ћаја-паша стиже у Чачак. Његов долазак ужурба Србе. Све се даде на посао и до поноћи беху саграђена и последња два шанца према Морави.

Сутра дан, зором, стиже глас, да је Милош освојио Палеж и да иде у помоћ Љубићу. Ово расположи Србе, прикупи их још јаче, и они готово без бриге очекиваху напад Ћајин...

Турци дознадоше за долазак Милошев, и похиташе да што пре заузму Љубић.

Кад би око подне, одељења турске војске показаше се на противној страни.

Рајић виде то и припреми све што беше потребно.

Одељења се упутише у правцу Мораве. Кад стигоше на један километар, развише се западно и источно.

Срби их чекаху у шанчевима.

Средина турске војске примаче се к Морави на 500 метара. Остала одељења удараше лево и десно.

Не потраја дуго, а преко Мораве диже се магла, и одмах за тим загрокташе пушке.

Борба поче.

Још се дим не беше добро ни дигао, а са Рајићева шанца загрмеше оба топа.

Рика топова упрепасти Турке. Они у један мах стадоше и прекидоше паљбу. Али то беше за тренут ока. Борба се настави, и то са још већом жестином.

Обрад и Божо опалише по један плотун. За њима учинише то исто Книћанин и Мутап.

Турци се не збунише. Они стално продираху и већ дођоше до Мораве.

У тај мах са врха Љубића поново рикнуше топови; а из шанца загрокташе безбројне пушке.

То беше Рајић са својима. Он стајаше на шанцу и командоваше паљбом.

Борба се разви у велико. Громови затрешташе с обе стране. Љубић и Мораву притиште магла. Рика Рајићевих топова заглушиваше цику пушака.

Турци пређоше Мораву и нападоше прве шанчеве. Рајић виде то, осврте се тобџијама и повика:

— Пали!

Топови рикнуше.

Рајић, брзо као муња, стрча у шанац, рече нешто својима, врати се натраг и погледа пут Мораве.

Имаде шта и видети. На Љубићу дар-мар. Турци заузели

шанчеве, а Срби беже безобзирце, спотичући се и ломећи један преко другог.

Ова бежанија из доњих шанчева узбуни оне у горњим. За тренут ока Рајић се нађе усамљен.

— Не тако! — тужно процвиле Рајић и приби се уз топове. Не напуштајте ових топова, крвљу су откупљени!... Не остављајте их, тако вам живога Бога!

Узалуд Рајић довикиваше и преклињаше своје. Општи страх овлада, и за тренут ока све живо поискака из шанчева и наже кроз гору.

Турцима замаче око за топове и навалише на Рајића.

Рајић оста непомичан као стена. Он опкорачи топ, извади пиштољ једном, а сабљу другом, и са нечувеном дрскошћу испрси се и спреми да дочека сву турску силу.

Турци халакнуше, нагрнуше на шанац и слегоше се око усамљена јунака пуна поноса, пуна смелости, непомична као град и хладна као стена. И кад овај див, овај стуб народне снаге, виде последњи час, призва Бога, опали пиштољ и размахну сабљом око себе. И кад паде, прорешетан безбројним зрнима, паде и огрезну, не у својој, већ у турској крви.

Турци узеше топове, одвукоше их преко мртва тела Рајићева и рашчистише Љубић.

*
* *

Има победа што гневе победиоце. Освојити шанчеве, заузети све положаје, потући непријатеља до ноге, разгонити га на све четири стране, запленити оружје и џебану, и после свега тога не бити задовољан, осећати мржњу и гнев, имати у души нешто што вас пече и гризе, што вам никако неда мира — ето то је победа, што гневи победиоце.

Каја виде победу, и, у место расположења, осети како га нешто жижи и за срце уједа. Шта беше то? — Ситница: дрскост усамљена јунака крај топова!

«Тешко побеђенима!» — узвикнуо је галски војвода, и би побеђен!

Таква је игра судбине.

Је ли Ћаји било до ликовања?

Не. Он осећаше у срцу јед. Дрскост Рајићева не даваше му мира као да у њој назираше злу коб своју. И кад год би се овог јунака сетио, ускомешао би се сав и нехотице изустио: «Ти си победио!»

Рајић погибе, али из крви његове диже се стуб слободе, са кога ће расути зраци вечито обасјавати стазе потоњим нараштајима.

Морални стубови не воде се из камена, већ из вере и смелости, осећања части и поноса, и оне дрскости, што пркоси свима јадима и невољама.

Ћаја освоји Љубић и врати се у Чачак. Ту се припремаше и ствараше план, како да умири рају. Он спремаше план, а Војвода Руднички примицаше се Љубићу.

Једног јутра, тек што се зора беше указала, Латиф дојури у стан Ћајин и сав усплахиран повика.

— Ђаури!

Ћаја немарно подиже главу са јастука и чудно га погледа.

— Ђаури! — понови Латиф.

— Какви ђаури?! — рече Ћаја и спусти главу.

— Бег-Милош!... Ено се црни Љубић.

— Какав бег-Милош?!... Уплашио си се од зечева.

У тај мах улети у одају Али-бег, и како улети повика:

— Ето ђаура!

— Шта вам је овог јутра? — осече се Ћаја и диже се из постеље.

— Бег-Милош прекрилио Љубић!

Тек што бег ово изусти, а ето и трећег гласника.

— Ђаури притисли Љубић!... Гамиже као црв! — рече овај пренеражено.

Ћаја зграби одело, обуче се и одјури на доксат.

Имаде шта и видети. У дворишту све се ужурбало. На улици читава граја. Свет се ускомешао и јури, ни сам не зна куда. За тренут ока, сав Чачак беше на ногама.

Ћаја виде то, осврте се старешинама, издаде заповест и одјури у одају. Ни по часа не протече, а сва војска Ћајина измаршира из Чачка и упути се ка Морави.

Ћаја јахаше позади на белцу, праћен Али-бегом, Латифом и осталим старешинама.

— Мрзим пасју веру, али је ипак жалим — рећи ће он пратиоцима својим.

— Немаш вала кога — примети Латиф.

— Жао ми је што гине лудо.

— Нек бере памет.

— Ваљда је већ набрала !.. Да пробамо! — То рече Ћаја, па издаде заповест, да се одељења зауставе.

Беху на 600 метара од Мораве.

— За мном ! — викну Ћаја, паману руком и ободе коња.

— Али-бег, Латиф и остали потекоше за њим.

Кад дојездише до Мораве, Ћаја ступи напред и позва рају на предају. Глас му се изгуби у хучању Мораве. Он притера коња ближе реци и понова позва на предају.

— Ближе, честити пашо; ближе, не чује се ! — повика неко са противне стране.

Ћају опече гуја. Он загази с коњем у сред Мораве, и у ком тренутку повика: «Предај се рајо !» неколике пушке цикнуше са српске стране и паша се претури с коња. Морава му зграби тело, окрену неколико пута и прогута га.

Али-бег, Латиф и остали престравише се, и за трен ут ока окретоше коње и загребоше натраг.

Са Љубића испрати их плотун из пушака.

Златна јабука

Жарко и Стојан остадоше у Јелици, очекујући гласе с бојног поља.

Једне вечери, тек што Жарко беше ушао у своју колебу и спремао се да легне, кад ето ти једног од његових момака, сав задихан.

— Шта је ? — упитаће га Жарко зачуђен.

— Ухватисмо неке старце — одговори момак живо.

— Какве старце ?

— Два Турчина.

— Где су?

— Остадоше везани.

— Доведите их.

Момак оде. Мало за тим врати се са још двојицом и са оба старца.

— Шта тражите у ово доба по гори? — упита Жарко старце.

— Латиф нас прати — одговорише они тресући се на ногама.

— Какав Латиф?... Шта хоће тај зликовац?

Старци се узврпољише и погледаше момке.

— Одрешите их — рече Жарко.

Момци извршише наредбу.

— Говорите!

Старци се поново узврпољише и погледаше момке испод ока.

Жарко разумеде ове погледе, и даде знак момцима да иду.

Момци одоше.

— Дёд, казујте!

— Носимо ти јабуку од Латифа — проговори први старац.

— Какву јабуку?

— Златну — рече старац, па се маши руком у недра, извади неколико јабука и метну их пред Жарка.

— Шта је то? — упита Жарко оштро.

— Поклон од Латифа.

У том и други старац бркну по недрима, извади неколико јабука и метну пред Жарка.

— Шта ће ми то?

— У свакој је по педесет цекина — рече први старац.

— Свега пет стотина — додаде други.

Жарко баци поглед на јабуке и спази у њима дукате пободене.

— Коме ово? — упитаће он и пропрати обојицу очима.

— Теби, а коме другом? — беше одговор.

— Зашто, старче?

— За једно добро — одговори старац и метну руке на прса.

— Какво добро?

— За милост твоју.

— Какву милост?

— Да напустиш ову гору.

— Шта рече?!

— Да напустиш ову гору — понови старац, држећи руке на прсима.

Жарко промери старца од главе до пете, па ће рећи:

— А што, море?

— Да пропустиш Латифа — беше одговор.

— Зар Латифа?!

Ово питање Жарко изговори тако да пресече старце.

— Зар да пустим вука међу јагањце?!... Купите то, купите, па одакле сте дошли! — осече се Жарко и одгурну ногом јабуке.

Старци се сагоше, покупише јабуке и поново их метнуше пред Жарка.

— Прими, синко, златне су — рећи ће један од њих.

— Још толико добићеш — прихвати други.

— Чусте ли, што вам рекох? — повика Жарко, па се диже и и понова одгурну јабуке.

— Твоје је то, синко! — рече један од њих.

— Не треба ми!... Неће Жарко окаљати ово ни за сву царевину! — рече он и удари се десном по образу.

Старци се узневерише.

— Поздравите Латифа, да ми не падне жив шака! — настави Жарко... Одавде се маћи нећу... Нека гледа на коју ће страну!

— Немамо се куд враћати, синко — рече први.

— Куд знате,.. Узалуд сте и долазили.

— Смилуј се, сине, на нас старе грешнике!... Смилуј се и прими ово злато.

— Ни речи више! — осече се Жарко.

Старци погнуше главе, окретоше се и пођоше.

— Носите ово! рече Жарко и ћушну ногом јабуке.

Старци се згледаше.

— Чусте ли, шта вам рекох? — осече се Жарко.

Старци се сагоше, покупише јабуке, стрпаше у недра и одоше

Жарко леже и заспа.

Кад би око поноћи, нека га рука трже и пробуди.

Жарко скочи и протре очи.

На велико чудо своје спази Милицу. Не вероваше својим очима: Да ли је могуће да сад, у ово доба, у овој пустињи види ону, коју је оставио у Купинову? Тако он питаше самога себе, трљајући очи.

Милица стајаше као каква авет. Очи јој беху упале, лице потавнело, а цела снага саломљена.

— Милице! — Повика Жарко и диже се с постеље.

Жена зајеца.

— Јеси ли ти, по Богу сестро?

— Ја сам... ја несрећница — зацвиле жена и стиште обе руке на прса.

— Откуд овде, јаднице?!... Каква те невоља дотера?

Милица одговори нешто, али то беше тако испрекидано јецањем, да се не могаше разабрати.

— Седи, веселнице; седи, одмори се.

Жена се спусти крај огња, отирући сузе рукавом.

— Шта ти је, по Богу сестро? — упитаће је Жарко.

— Ти си ми једини спаситељ — једва промуца жена.

— Тражи шта хоћеш. Даћу и живот свој за тебе.

— Једно, само једно, добри Жарко.

— Говори, сестро — рече Жарко и седе.

— Пропусти Латифа, пропусти га, тако ти младости! — рече жена и склопи руке.

— Шта?!... Зар и ти молиш за оног зликовца?... Како би пустио вука, што опусти цело Драгачево?! Зар да пустим крвника што нам домове разори?!

— Пусти га, тако ти Бога! — зајеца поново жена, држећи склопљене руке.

— О, сестро!... Шта би рекла сиротиња, што оста без крова и хлеба? Зар да ме проклиње и издајицом назива?... Не, то неће Жарко учинити.

— Ох, Боже!... Пропала сам сиња кукавица! — процвиле жена, па диже главу и удари се у прса.

Жарка дирну ово до срца.

— Тражи, сестро, тражи што хоћеш од мене, само не да ме сиротиња проклиње — рече он тужним гласом.

— Децу ми спаси, моју слатку децу!

— Какву децу ?! — рече Жарко пренеражено.

— Децу, моју слатку децу — понови жена.

— Говори, сестро.

— Имај милости!... Живот им је у опасности. Над главом им виси нож Латифов... Смилуј се, добри Жарко, смилуј!

Жарко скочи с места к'о опарен.

— Шта рече несретнице ?!... Откуд деца код Латифа?

— Отрже их, Бог му судио! Дознаде, зликовац, да сам дошла у Трнаву, нападе на кућу рођака ми, повеза нас и у тамницу баци.

— А што се врати из Купинова, тако ти Бога ?!

— Е... тешко мени!.. Зажелех се слатке дечице своје

Жарко поново седе, метну руку на чело и обори главу. Нешто премишљаше.

— Нигде никог да помогне — настави жена тужити... Молила сам злотвора, али му је срце тврђе од камена.

— Шта ти ја могу, сестро? — рећи ће Жарко изнемоглим гласом.

— Бог, па ти, добри Жарко — одговори жена.

— Како да их спасем?

— Пропусти злотвора кроз гору. Не учиниш ли то, немам ти се куд враћати. Ноћас ме крвник изведе из тамнице и посла до тебе. Послушаће, вели, тебе ил' никог. Придобијеш ли га, благо теби. Сву ћу ти децу повратити. Не учиниш ли ништа, слободно се не враћај. Поклаћу их све редом. . Ето ме сад код тебе. Бог, па ти. Смилуј се на јадну дечицу моју.

Жарку нешто заигра у грлу. Очи му се наводнише, он се диже и потресеним гласом рече:

— Чуј, снахо! Нека ме цео свет проклиње, пуштам злотвора за добро деце твоје. Иди и кажи зликовцу, да му ни длака с главе неће фалити.

— Пушташ га.. пушташ, добри Жарко! — рече жена радосно, па устаде и зграби му обе руке.

— Пуштам га. Причекаћу га у Трнави и отпрати у Ужице са поузданим људима.

— Хвала ти, добри Жарко! Бог нека ти буде свагда на помоћ.

Милица пође. Жарко је испрати и врати се у колебу.

Потера

На глас да је Ћаја погинуо, све војводе искупише се око Милоша.

— Сад нам је пут отворен! — рећи ће Книћанин победоносно.

— А куда? — упита Милош.

— У Чачак.

— Боме сад или никад! — утаче се Обрад.

— Да не пренаглимо? — рећи ће Милош после кратке почивке

— Згоднијега часа нећемо дочекати — примети Дринчић.

— Е?... А зашто?

— Сад су без главе.

— А Латиф? Шта велиш за њега?

— А шта он може?

— Море, тај ти је опаснији од Ћаје.

— Е?

— Тако је! — утаче се Добрача. Гуја је то. Познајем га још из прошлих ратова.

— Боме ћемо тражити ову згоду — рече Книћанин и одмахну главом.

— Хоћемо боме — прихвати Обрад.

— Биће доцкан — додаде Дринчић, — Гвожђе ваља ковати док је вруће.

Сви умукоше.

— А имате ли још што год? — упитаће их Милош након дуже почивке.

Војводе се згледаше.

— Дёд. да чујем паметнију. Већ видим да је моја луда.

— Како то збориш, војвода? — упитаће га Книћанин.

— Јӓ како ћу друкче?

— Не велимо да је твоја луда, него... поче Книћанин.

— Да се не кајемо — прекиде га Дринчић.

— Море!... Отеже Милош и заврти главом... Већ остаристе а памет не добисте!.. Jâ шта бисте радили, да нас Турци мало више загреју на оном пољу! . Зар не видосте шта би ономад? Притеснише вас мало више у једном шанцу, па сви куд који! Зар би сте и сад тако?

— Дёд, да чујемо твоју — рече Дринчић.

— А шта је вајде да је чујете кад је не вермате.

— Не тако, војводо! — примети Книћанин... Знаш, к'о људи... сваки хоће да каже своју.

— Тако је! — потврдише сви у глас

— Бива ли тако? — упитаће Милош

— Бива, војвода, бива! — беше одговор.

— Е, кад бива, почујте ме!... Знате, како веле наши: Од празне обојица се плаше. Ми смо слаби, а Турци остали без главе. Њима је лако наћи главу, али је нама тешко постати јачима. У овим шанчевима још смо најјачи. Зашто бисмо се истрчавали и показивали празну пушку? Није ли боље да то учини непријатељ? Оставимо њему да бира, а једно ће морати изабрати: или нас напасти или побећи.

— Аферим, ти војводо! — рече Добрача и подиже капу.

— А што да нам умакну? — приметиће живо Обрад.

— Да Бог дâ свуд умакли! — одговори Милош и баци поглед редом на све војводе.

— Да Бог дâ! — прихвати Книћанин, па левом диже капу, а десном се прекрсти.

Попут њега прекрстише се и остали.

Поново заћуташе.

— На чему смо, браћо? — упитаће Милош дижући се.

— Нек буде, како ти рече војводо — одговори Книћанин.

— Бива ли тако?

— Бива! — потврдише сви сем Обрада.

* *
*

Срби осташе на Љубићу, очекујући напад Турака.

Кад би на један час пред зору, једна робиња се искраде из Чачка и дође у српски логор. Стража је заустави и доведе пред Милоша.

— Какав те белај нанесе у ово доба? — упитаће је Милош.

— Није белај, већ добра воља — одговори жена слободно. По том ће додати: Носим ти абер.

— Какав абер?

— Турци се узбунили...

— Што?

— Хоће да беже.

— Куда?

— Куд који.

Милош стаде упредати брке и мерити жену од главе до пете.

— Ти к'о да ми не верујеш? — рећи ће жена мало прекорно... Ено, Латиф већ умакао са својима.

Милош се чисто трже кад чу ово, па ће упитати:

— Ама ко умакао?

— Латиф — одговори жена одлучно.

— Море снахо!... Немо да те бела, однесе!

Жена се стаде клети и исприча све што беше видела.

— Добро, добро снахо — убрза Милош, па се окрете Добрачи: Дёд води ову и припазидер мало на њу.

Тек што Добрача оде, а неколико стражара дојурише без душе.

— Шта је? — упита их Милош.

— Беже Турци!... Све нагло к'а Јелици и Драгачеву.

Милош нареди да се Морава прегази.

Заповест би извршена.

У Чачку овлада ужасан страх. Али-бег, Латиф и остали умакоше зарана. Оно, што не би срећно да се дохвати планине, заглави на улицама Чачанским. Људи, жене, деца, све живо излети из гућа и наже кроз улице, гушећи се и ломећи, да само што пре измакне испред силе која већ продре и у варош.

Милош уђе у Чачак, а Обрад, Дринчић и Книћанин нагоше у потеру за Али-бегом и осталима. Кад беху на првим окомцима планине Јелице, опазише Турке и осуше ватру. Страховити пуцањ разлеже се по гори. Стојан и Жарко чуше то и навалише на непријатеља с бокова. Турци не беху у гори, већ у паклу. Ватра сипаше са свих страна, као да се цела Јелица беше запалила Они се распршташе по гори, и с тешком муком малени број умаче у Ужице.

Добрача и Божо похиташе у Драгачево и погнаше непријатеља уз Мораву. Овде Турцима би горе но онима у Јелици. Бежећи кроз села, пострадаше не само од олова, већ и од мотака и каменица. Људи, жене, деца — цело село тераше их низ потоке, сипајући на њих дрвље и камење. Турци беху поражени. духом убијени и бегаху без обзирце.

А шта би с Латифом?

Спасе га Милица.

На два часа пред зору, овај силник остави Чачак и са целом породицом својом дође у Трнаву. Собом беше повео Милицу и њено троје деце, решен да их погуби, ако би му се невера учинила.

Жарко, окружен са двадесеторицом својих момака, дочека агу на сред села.

— Је ли вера? — упитаће га ага, сав блед и зелен.

— Примам те на своју душу — одговори Жарко.

Латиф приђе са целом породицом и предаде се хајдуку.

— Милићу! — рече Жарко своме момку... Буди ми веран! Испрати агу и његове до Ужица. Чувај их к'о што би мене чуво. Недај ни длака с главе да им фали.

Латиф стајаше као осуђеник, и кад Жарко ово изговори, маши се руком у недра и извади кесу.

— Ово је твоје — рече он и пружи кесу Жарку.

Младић порумени и само га погледа.

— То сам теби наменио, — настави ага, држећи кесу.

— Не... никако!... Веру не дајем за паре! — одговори Жарко узбуђен.

Ага се збуни и као мало трже руку, али је брзо поново пружи и рече:

— Оно. . твојим момцима.

Младић се мало к'о промисли, па се затим окрете својима и рече:

-- Милићу! Прими овај дар и подели с друговима... Нека вам је просто, али... и подиже прст... да ми нисте образ окаљали!

— Главе ћемо пре изгубити, него то учинити - одговори момак, па приђе аги, прими кесу и стрпа је у недра.

— Сад можете ићи без бриге — рече Жарко Латифу и његовима .. Где ваша длака, ту моја глава.

Латиф пође. Момци га окружише, и, држећи пушке на рукама, отпратише.

— А ти, сестро?... Куда ћеш ти, ојађенице? — упитаће Жарко Милицу, која се беше одвојила са децом.

— Куд знам? — одгорори жена и слеже раменима... Остаћу у Трнави, зар ће ми рођака доћи.

Жарко помилова децу, извади кесу, дарива све редом, рече «збогом» и оде за својима.

Жарко прима аманет

Таковски устанак мало по мало разбукта огањ по својземљи. Глас са Љубића и Чачка муњевитом брзином прохуја кроз Србију. Милошева воља и присебност уливаху наду и поверење. То беху штитови, иза којих се сваки сигуран осећаше. Поверење, које вођа ужива, прва је и најважнија погодба успеха. Спојте батаљоне како хоћете, они су растројени, ако су им вође без поверења.

Милош прибра сву памет и сву снагу. Предузети посао беше и мучан и опасан, али он снажно гураше напред. По кренуту снагу народну ваљало му је што јаче истаћи. Он разасла позиве на све стране, позивајући народ на оружје. Устаничке чете придолажаху сваког дана, и за кратко време прикрилише Чачанско поље.

Док Милош тако прикупљаше војску и спремаше се за осудну борбу, у Пожаревцу и околини беше већ плануо огањ. Војвода чу то, остави Чачак, појури кроз Шумадију, упаде у

Пожаревачку нахију, придружи се устаницима, нападе Турке, разби их брже но што се надао, освоји Пожаревац и очисти нахију од непријатеља.

Тек што овај посао срећно сврши, а глас му стиже, да је Али-паша пошао из Пазара и прешао границу. Милош остави Пожаревац и што брже могаше похита на Карановац. Срећа га послужи, и, у место рата, углави пријатељство са Али-пашом. Паша се врати у Нови Пазар, а војвода се припреми да изврши што му паша на растанку рече: «Коси, бане, како си почео!»

Устанак беше захватио већ сву земљу и раздрмао оне у Стамболу. Једног дана стиже глас у Србију да се две војске крећу: Од Босне Рушид паша, а од Ниша Марашли-Али-паша.

Милош се не помете. Он разви крила своја и стаде као муња прелетати с једног краја Србије на други. Тако радећи, имађаше све у својим рукама. Он беше добар војвода, а добар војвода не осуствује никада....

*
* *

Освану 13. Јули...

На пространој Мачванској равници, према селу Дубљу, овог дана подиже се највећи и најјачи стуб српске слободе. Дело неимара од 1804 овде беше довршено, крвљу запечаћено, и потомцима у наслеђе предато.

Још сунце не беше одскочило, а Рушидова војска пређе Дрину и пође ка Дубљу.

Срби беху у шанчезима и чекаху непријатеља.

У средњем и највећем шанцу беше Милош са Паштрмцем и Пљакићем; до њих десно Добрача и Вучић, а до ових Книћанин и Дринчић. На левом крилу беху ушанчени Луњевица и капетан-Божо, до њих Обрад са Бошком, до Обрада Стојан, а до овог Жарко.

Турски редови приступаху живо и слободно. Кад стигоше на километар од Дубља развише се и лево и десно.

Милош са својим стајаше на шанцу и осматраше њихово кретање.

Не би за дуго, а са турске стране, duж целе бојне линије диже се дим и сенуше безбројне муње. Танад зафијукаше изнад глава српских, а ужасан тресак разлеже се по мачванском пољу.

Милош и војводе стрчаше у шанчеве.

Још се први дим не беше растурио, а други се већ диже и притиште бојно поље.

На ову ватру Срби одговорише из свих шанчева. За тренут ока, диже се урнебес. Силан тресак проламаше ваздух, и кроз неколико тренутака густа магла обави све српске шанчеве. Као да се небо сурвало са свима громовима и мутним облацима, тако изгледаше бојно поље, притиснуто димом и проломљено риком топова и гроктањем безбројних пушака.

Турци дрско продираху кроз кишу од танади, и већ приступише на 400 метара. Дотле, па ни корака даље.

— Напред! — чу се глас из средњег српског шанца.

То беше глас Милошев.

— Напред!... Напред! — оде глас од шанца до шанца.

И диже се олуја, и створи окршај. Срби поискакаше из шанчева, избацише по неколико метака, и као оно челе из кошница, нагрнуше на непријатеља.

Турци сложно удараху, али узаман. Пред њима беше непробојни бедем, и они одступише.

Борба се постепено стишаваше, а дим се дизаше. Бојно поље рашчисти се и непријатељи се видеше. Беху један према другом на 800 метара.

— Шта чекамо?! — чу се глас са српске стране.

То беше глас Обрада Момировића.

Тек што ова реч беше изговорена, а из дружине Обрадове загрокташе неколике пушке.

Турци одговорише, и борба се понови.

— Напред!... Напред! — зачу се са свих страна.

Громови поново затрешташе, олуја се поново диже, дим поново притиште Мачву, Турци поново одступише.

Кад ватра преста и кад се дим диже, Турака не беше на хоризонту.

У неко доба дана Срби се вратише кличући и весело певајући.

* * *

Истог дана, у вече, стиже глас Милошу, да се Рушид спрема, да га сутра зором нападне са свом силом.

Милош сазва војводе, саопшти им ову вест и нареди шта коме ваља чинити.

Тек што војводе појмише да иду, а из даљине зачу се топот.

Сви притајаше дисање и ослушнуше.

Топот све јачи.

— То је Молер с коњицом! — рече Милош живо и устаде.

Војводе поскочише и пођоше на сусрет.

Зачу се већ рзање коња.

Доиста то беше Молер са 500 коњаника

Војводе му приђоше и поздравише га.

— Стиже ли? — упитаће га Милош?

— Стигох, али доцкан — рече Молер и сјаха с коња.

— Не брини ... Имаће посла и за тебе — одговори Милош.

— Што?... Да неће цгадија попова да окуша срећу?

— Боме, ето је зором... Него одведидер коњицу у ону шуму — рече Милош и показа руком.

Молер отпрати коњицу до шуме издаде потребне наредбе, врати се и са војводама оде у шанац Милошев.

*
* *

Сутра дан, тек што зора беше зарудела, Турци се појавише на хоризонту, примичући се све ближе ка Дубљу.

Кад стигоше на један пушкомет, оборише ватру дуж целе линије.

Срби не одговорише.

Турци пођоше напред, и кад се приближише на 800 метара, поново оборише ватру.

Срби и тад не одговорише.

Турци приђоше на 600 метара, сипајући непрекидно ватру.

Срби их и даље оставише на миру.

Ово ћутање к'о да збуни Турке. Они стадоше.

У тај мах са Милошева шанца загрмеше топови, а одмах за тим осу се и пушчана ватра.

Турци се у-комешаше, али се брзо прибраше и са још в-ћом жестином нападоше.

Отпоче борба, страшнија од јучерашње. Куршуми сипаше као град и запљускаваше српске шанчеве. Небо се проламаше, а земља тутњаше од силне топовске и пушчане ватре. Бојно поље ишчезе у диму, као гора кад се облак на њу свали.

Турци продреше дубоко и већ прићоше на 200 метара.

У тај мах српски топови и по трећи пут зарикаше.

Још се ова рика не беше изгубила, а из шуме Китошке излете Молер са коњицом и јурну на непријатеља.

У брзо за тим рикнуше и четврти топови.

Коњица српска пренерази Турке. Они се пометоше, узрујаше и изгубише одступницу.

У тај мах пешаци искочише из свих шанчева и сукнуше на Турке као копци на пилиће.

Обрад, Стојан и Жарко ударише лево и нападоше непријатеља с бока.

Турци одступише у нереду, Срби их потераше и нагонише преко ритовâ и бара.

У тај мах, у близини Жарковој неко цикну као гуја у процепу

— Погибе!... Погибе! — чу се глас.

Жарко стаде, осврте се и спази Стојана простртa на земљи.

— Шта би, побратиме?! цикну Жарко и притрча Стојану.

Стојан страховито зајеча.

Жарко баци пушку, клече и загрли побратима.

— Праштај.... побратиме... праштај! — изусти Стојан борећи се с душом... Поздрави ми оца... Аманет ти Спасенија.... Јуначки си је добио..... Богом нека ти је просто.

То рече и издахну.

Жарко га подиже, притиште на прса и пољуби неколико пута. По том скиде капу, погледа пут неба и прошапута неколико речи. Две крупне сузе скотрљаше му се низ образе.

Кад се диже и обазре, на хоризонту не беше ни Срба ни Турака

КЊИГА ОСМА

ЗАШТИТНИК

Гранчица мира

Победом на Дубљу неимари српске слободе метнуше завршни камен у свод зграде своје. И овај посао беше већ окончан, кад Марашли-Али-паша стиже из Ниша на Мораву. Турчину оста да бира: или да руши зграду, већ подигнуту, или да је украси.

«Куршид тражи да положите оружје» рече он Милошу, кад овај дође да преговара о миру. — «Ја то не тражим. Будите покорни цару, па ако хоћете, носите и топове за појасом.»

Чудан обрт ствари!.. Колико ли је домова требало порушити и огњу предати, колико ли крви пролити, док је Марашлија изустио ове речи, пуне значаја?

«Носите и топове за појасом» беше реч, која санкционисаосанов нове српске државе и њене самосталности. То беше јавно признање народне моћи и његових права.

Погодба беше повољна. Она собом пружаше двоје: слободу и штит њен — оружје. Војвода Руднички прими понуду, пружи руку Марашлији и закључи мир, — мир, који му даваше маха, да развије сву своју генијалност. Његови трудови уродише добрим плодом, и кад се врати својима, врати се као Врховни Господар Србије. У руци му беше гранчица мира, и тој гранчици сви се обрадоваше.

Цвети 1815. закључише четир-вековно робовање. Неимари испунише часно дужност своју и вратише се својима. Јунаци скидоше пушку с плећа и дохватише рало и волове. Пећине и гудуре опустеше, а домови, поља и њиве оживеше. На место писке и јаука, весела песма захори се гором и дубравом. Сва се земља преобрази и суморна лица озари светлост. Сунце се осмехну са ведрога неба, а на лицу неимара засја радост и милина. Пред њима беше Ослобођена Србија, и седећи на праговима обновљених домова својих, певаху и уживаху у драгоценим плодовима дуге и мучне борбе.

Они бише и помреше, ал' потомству вечни спомен оставише. Гробова њихових нема више. Време је збрисало са њих и

последњу грудву земље. На место гробова, оста дело њихово, оста ово мило и драго нам огњиште, што се Србија зове.

Нека им је част, слава и хвала!...

Жарко се брине о мртвима и о живима

Стојан лежаше на бојному пољу хладан и укочен. Овај млади неимар не беше срећан да ужива у плодовима свога мучног рада. Све беше заложио за род свој, и када погибе — „ништа собом не понесе". Последње му добро беше драга, и када би на последњем часу, предаде и њу у аманет другоме.

Жарко стајаше крај мртвог побратима и очекиваше повратак другова својих. У околини не беше никога, и он се узалуд осврташе. Неко ужасно осећање обузе га у овој самоћи, и он поче тужити, гледајући мртво тело Стојаново.

— Јединац си у оца, драги побратиме — говораше он у себи... Стари Ђенадије пресвиснуће од жалости. Ти му беше још једина нада, па ето где га и она изневери! Оста јадан, као сухо дрво у гори; оста да вечито тужи и за тобом нариче. И никад се утешити неће. У теби закопава сву радост и сву утеху своју. Последње дане загорчаће јадом и чемером... О, кад би ти бар гроба видео, да на њему тугу тугом блажи!....

Тако Жарко, па се сети Букуље и оног загрљаја Стојановог. То га још више растужи, и он настави даље јадиковати.

У неко доба обазре се и спази на западу многе црне тачке. То беху Срби који се враћаху са Дрине. Жарко стајаше и чекаше их.

Обрад и Бошко беху са дружинама Кад се приближише, спазише Жарка, оставише другове и похиташе усамљену јунаку.

Дођоше и видеше мртва Стојана на земљи, и ужаснуше се.

— Шта би?! — упитаће Обрад пренеражен.

Жарко исприча.

Обрад и Бошко скинуше пушке с плећа, положише их на земљу, падоше на колена, поскидаше капе и целиваше јунака у чело.

Бошку грунуше сузе низ образе, покри лице рукама и оста над мртвим телом свога побратима.

— Шта ћемо с покојником? — упитће Обрад другове.

Нико не одговори

— Ваља га сахранити — понови Обрад.

— Носимо га у Благовештење — прихвати Жарко.

— Тамо, браћо — рече Бошко гушећи се сузама... Јединац је у оца. Нека се старац бар гробом теши.

*
* *

Добри другови пренеше мртва Стојана у Драгачево и сахранише крај рушевина манастира Благовештења. Ту га оставише да мирно почива, а они се кренуше на Мораву, да се сједине са својима.

На Морави не нађоше никога, и с тога се упутише у Београд.

Кад беху близу Београда, сусретоше многе Драгачевце, а међу њима и Бркића.

— Боме одоцнисте! — рећи ће им Бркић.

— Што? — упита Жарко.

— Измирисмо се...

— С киме?

— С Турцима.

— Шта збориш? — упитаће Обрад изненађен овом вешћу.

Бркић исприча.

— Где је Војвода? — упитаће Жарко.

— У Београду... Оста да уговара мир с Марашлијом,.. Нема више крајине. Сад ћемо будак у руке... Одавно нисам потерао волове низ долове!

То рече Бркић, па продужи пут са својима. Обрад, Бошко и Жарко дођоше у Београд, и ту се о свему известише.

Сутра дан Жарко нађе Бошка и Обрада и рече им:

— Сад можемо певајући?....

— Можемо вала — одговори Обрад.

— Куда? — упитаће Бошко.

— Кући.. Зар се ниси куће зажелео?

— Куће јесам, ал' Турака нисам.

— Какве Турке помињеш?

— Оне у Крушевцу.

Жарко се сети родног места Бошкова и ућута.

— Хајде с нама у Драгачево — рећи ће Обрад.

— Зар у оне рушевине?

— У Самаиле... моме стрицу — прихвати Жарко.

— А они у Купинову? Зар да их оставим?

Жарко се сети Спасеније и срце му јаче закуца.

— Доста су се потуцали по туђини — настави Бошко.

— Доведи их — утаче се Обрад.

— Поделићемо што је Бог дао — придода Жарко.

Жарко се задуби.

— Што се предомишљаш? упитаће га Обрад... Чича Радивоје у стању је да вас угости.

— Да не будемо на досади?

— Не да дао Бог! — прихвати живо Жарко.

Бошко захвали Жарку и оде у Купиново, а другови му се вратише у Горачиће.

Преображење

Освану Преображење 1815...

Ако се икада срећа насмешила после Косова, заиста се насмешила овог знаменитог дана. Небо беше чисто као злато, а сунце тако љупко и благо, да и последњу бору уклањаше са суморна чела. Све беше весело, јер ово беше дан, кад глас о победама Таковског Војводе раздрага срца свих родољуба. Име Милошево разнесе се по свим Српству, и са усана свих Срба диже се к небу похвална песма: „Тебе Бога хвалим!“ И ова песма беше општа. Њу певаху како они у Шумадији, тако и они у Срему; како они у Срему, тако и они по свој Србадији.

Купиново не беше ни у чем изостало. И у њему беху српска срца раздрагана, и у њему родољуби прослављаху дан преображења политичког живота браће своје.

Преображење беше освануло у свој красоти својој. У врту оца-Василија, свештеника купиновског, беше као у рају. Благи зраци сунчеви расули се по шареном и мирисном покрову, а

бисерне росне капљице, начичкане по свежем зеленилу, преламаху их у безбројне боје, те блистаху као бисер и драго камење. На витим гранама бресних дрвета лељуљаху се веселе тичице и умиљатим цвркутом поздрављаху јутарње часове.

Отац-Василије и отац-Ђенадије сеђаху у хладу под лиснатом липом и уживаху у овим небесним красотама. Чињаше им се да леже на крилима ветреним. У мислима беху се узнели преко Саве и Дунава, и, прелетајући преко шумадијских гора, премишљаху о срећнијим данима рода свога.

Не би за дуго а умилни глас звона купиновске цркве стаде одјекивати по селу, призивајући благочестиве хришћане на службу Божју.

Отац-Василије и отац-Ђенадије дигоше се и прекрстише се. Затим оставише врт, изиђоше на улицу и упутише се право цркви.

Храм купиновски беше већ испуњен побожним хришћанима. Ту беху и сви бегунци. Међу њима беше и Бошко, са матером и сестром.

Служба отпоче.

Тихи и дрхтави глас оца-Ђенадија испуњаваше храм неким божанским дахом. Све упрло поглед у ово светитељско лице и напајаше се истином и вером, што се са подножја уздизаше к престолу Божјем. Преузвишена осећања побожности прожмаху сва срца. Једна мисао обузе све, и сви осетише како их нека невидљива сила подиже к небесним висинама.

Служба се сврши. Отац-Василије изиђе из олтара, приђе стаду своме и са речима, пуним родољубља, одаде пошту неимарима српске слободе. Благочестиви хришћани отворише срца своја и с највећом радошћу примише речи доброг пастира. И када свештеник заврши, умилни гласови за певницом дирнуше у најтање жице родољубиве Купиновљане. «Тебе Бога хвалим» потресе све присутне и испуни храм славом Божјом.

Сутра дан бегунци оставише Купиново и вратише се у Србију. Отац Ђенадије оде у манастир, а Бошко с матером и сестром у Самаиле, стрицу Жарковом.

На своме огњишту

Бурни дани прохујаше...

Све диже главу, ал' још не диже Свето Благовештење

манастир трнавски. Ћор-Зука, жељан освете, поруши и манастир и конак. Што не стиже да поруши, то повреди. И ова повреда беше жалоснија од рушевина. Иконостас сравњен са земљом, и од ликова светитељских једва оста трага. Како пројоше они на иконостасу, тако и они по зидовима. Сви беху нагрђени и онакажени: очи избодене, лице изгребено, снага изубијана, нечистотом измрљана и срамним контурама ишарана.

Крајем Августа 1815., када сутон беше земљу обавио, једна људска прилика искрсну из околине манастирске, и идући лагано корак по корак, дође пред рушевине и ту се заустави.

У околини мртва тишина. Зидови манастирски, обавијени мрачним покровом, стрчаху у овој немој пустоши и страшним изгледом својим слеђиваху крв у пролазника. Кад и кад јекне бућина, или искрсне по који слепи миш, облети рушевине манастирске и изгуби се у тами.

Прилика, омалена и погурена, у дугој, црној хаљини, стајаше пред рушевинама и не мицаше се.

То беше отац-Ђенадије.

Овај стари духовник беше сазнао за смрт свога сина, и дође да му гроб нађе, да га грли и сузама кваси.

Сутон прође и тама се пусти.

Духовник уђе у рушевине и изгуби се међу зидинама. Мало доцније појави се с десна, и пође напред, према гробовима. Кад стиже до једног, на коме ни једне травке не беше, паде ничице и обгрли крстачу.

Кроз тамну и нему ноћ зачу се јецање и дубоко уздисање.

У неко доба диже се старац са гроба и лагано дође пред конак.

Пред њим беху рушевине, готово још страшније од манастирских. Огореле баскије и греде стрчаху к небу, те изгледаху на огроман црн костур, у кога су ребра саломљена. Цела зграда, сем једнога маленога дела, у задњем крају, беше порушена.

Отац Ђенадије чу нечији ход и обазре се.

То беше Прока, некадашњи служитељ манастира Благовештења.

— Стиже ли, сине? — упитаће га старац.

— Једва, оче — одговори момак, носећи бреме на леђима.

— Ти си ми се уморио?

— Боме добро, оче — одговори Прока, па баци бреме с леђа, седе на њ убриса зној са чела и одахну.

Заћуташе обојица.

— Зар ћеш овде, оче? — упиташе Прока духовника након краће почивке.

— А што, сине?

— Ово је пустиња.

— Ене ми конака — одговори духовник и показа руком задњи крај конака, који беше у пола порушен.

— Па то је кошара, оче!

— Добро је за мене старца.

— Богме, оче, не бих ти ја овде жив заноћио — рече момак и заврти главом.

Ђенадије оћута.

— Ово ти је горе но у јазбини — придода Прока.

— Хајде, сине, за мном — рече духовник и пође уз степенице.

Прока устаде, подиже бреме на леђа и пође за Ђенадијем.

*
* *

Сутра дан, рано из јутра, сакупише се сељани, да поздраве свога духовника. Беше их из разних села, а већином постарији људи. Беху поседали по трави и повели разговор како да поправе манастир и конак.

У неко доба појави се отац Ђенадије на доксату.

Сељани поскакаше са земље, поскидаше капе и приђоше конаку.

— Благослови, оче! — повикаше они у глас.

— Бог вас благословио! — одговори духовник.

— Добро нам дошао, оче! — рећи ће један од присутних.

— Боље вас нашао, браћо.

Један старац, држећи капу под мишком' приђе ближе.

— Дођосмо до тебе, оче — рећи ће он. — Ради смо да ово мало светиње поправимо.

— Да сте ми честити! Време је да и ова светиња запоје — одговори духовник.

И наста утакмица међу сељанима. Једни даваху пет, други десет, трећи петнаест кеса — све како који могаху и миловаху. Одзив беше такав, да већ о Великој Госпођи 1816. отац Ђенадије одслужи прву службу у обновљеном манастиру.

Од овога дана у Драгачеву живот се обнови. Оцу Ђенадију олакша туга за изгубљеним јединцем. Он имађаше пред очима обновљени манастир и задовољно стадо, и као добар пастир радоваше се срећи пастве своје.

Сви беху весели на огњишту своме, а Жарко беше блажен Спасенија му беше сваког дана пред очима, а то је оно за чим је највише жудео. Мало по мало, они се упознаше и једно другом приступише Небројени докази, које Жарко даде о нежности свога срца, учинише, да Спасенија у њему нађе достојног заменика прве љубави.

Жарко и Спасенија

Беше у очи Митрова-дне 1816.

Жарко се беше још зором дигао и отишао у Чачак. Ту нађе Ага-Тоску, који се тога дана беше вратио из Београда.

Ово им беше прво виђење након оног бегства из града. Жарко му се веома обрадова, и позва га својој кући у госте. Ага прими овај позив, и заједно с њиме пође у Горачиће.

Уз пут свратише у манастир Благовештење, ради неког посла, који Жарко имађаше да сврши. У порти затекоше мноштво света, мушког и женског. Сви беху као убијени. Стајаху мирно пред конаком, и са тужним лицем погледаху на доксат.

Тек што Тоска и Жарко беху одјахали коње и привезали их за оближње дрво, а сви присутни поскидаше капе. Путници похиташе у правцу доксата и спазише мртвачки сандук.

Шест духовника скинуше сандук низ степенице, пронеше га кроз порту, и кад дођоше до једне раке, ископане поред гроба Стојанова, спустише га на земљу.

Присутни се искупише око раке и сандука.

Отац Атанасије, игуман манастира Сретења, наже се и подиже заклопац.

У тај мах Жарко се прогура кроз светину, погледа у сандук и спази у њему оца Ђенадија.

Мало за тим, гробари узеше сандук, спустише у раку и земљом га загрнуше. Сви присутни прођоше и по једну грудву земље убацише.

И кад ова хришћанска дужност би свршена, Жарко приђе оцу Атанасију и рече му нешто на само. Потом нађе Тоску, и са њом продужи пут у Горачиће.

* * *

У кући Жарковој необична живост. Све се устумарало ради и припрема. Марта и Станица да спадну с ногу, тумара , јурћи тамо-амо по кући и по дворишту. Млађи тако исто. Спасенија готово не излажаше из одаје. Отвараше редом сандуке, претураше по њима, уређиваше час ово час оно, прегледаше сваку ситницу, ишчишћаваше сваки кутић, — једном речи: беху јој руке пуне посла.

Сутра дан у манастиру Сретењу беху се искупили сви добри пријатељи Жаркови и Бошкови. На лицу сваког беше оцртана радост и милина. У неко доба отворише се двери. Хаџи-Атанасије изиђе из олтара и стаде пред Жарка и Спасенију.

«Слава тебје Боже наш, слава тебје ! — запева духовник и поведе младенце.

САДАШЊЕ УРЕЂЕЊЕ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

ИЗВЕШТАЈ ОВОГОДИШЊЕГА РЕКТОРА

Ј. М. ЖУЈОВИЋА

прочитан на Светосавској прослави 14. Јануара 1897. године

Ваше Величанство!

Овогодишњу славу своју дочекује Велика Школа са удвојеном радошћу, јер се данашњим свечаником завршује једна плодна, а започиње нова, надамо се, још плоднија епоха у животу њезиноме. У школскоме полгоћу, које се ево измиче проглашен је *Закон о изменама и допунама у Закону о устројству Велике Школе од 24. Септембра 1863. године*, и утврђене су *Уредбе* за поједине факултете; — а у полгоћу, које се примиче, Велика ће Школа већ радити по новоме Закону и новим Уредбама својим. Догађај је овај за школу толико важан, да ће се данас, место уобичајене учене расправе, овоме збору великошколских пријатеља поднети прост извештај о ономе што се сада у Великој Школи преуређује. Академски је Савет мислио да је дужност Ректора да овоме поштованоме збору прикаже главне измене у закону и организацији наставе, које су упућене да Великој Школи даду полета.

Да би се учињене измене и нови планови довољно образложили, потребно би било да се прво покаже, како се Велика Школа до сада развијала, колико је кад своме задатку одговарала, које су је силе напред кретале а шта јој је кад највише сметало, колики је био њен утицај на државне послове и јавни живот и утицај спољ-

них прилика на њу. Али би то била читава историја Велике Школе, историја једнога од најзначајних покретача цивилизације у новој Србији — а за тај се посао хоће компетенција већа од садашњега случајнога гласника наше Школе. С тога молим поштоване слушаче, да се у овоме погледу, задовоље једним најкраћим наговештајем.

Велика је Школа постала 1838. године, па се за првих двадесет и пет година развијала као Лицеј. То је одиста било «велико училиште» са првим заметцима садашњих факултета, прво у «одељењу философском», па «правословном» и најзад «јестествословно-техническом». Колико се сада може судити према ономе уређењу, према ондашњим наставним снагама и према резултатима у служби државној — изгледа да је од тих одељења једино «правословно» своме имену и задатку прилично одговарало. Остала су за цело била тек на нивоу једне више гимназије, обичне или реалне.

У години 1863. поста Велика Школа и то као нека Академија за вишу наставу у правним, техничким и философским наукама, за које се и три оделита факултета именоваше. Тада је створена наша Техника, која се одмах, с почетка, почела озбиљно бринути да грађевинарској струци даде добре раденике. Али како је у њој било мало наставника, и ти скоро нигде не имадоше прилике да своје ученике и у практичним радовима упуте; како су грађевинске уметности код нас постајале разноврсне, а настава у школи остајала само теориска и једнообразна, — то је појмљиво да ова наша школа није могла својим ученицима задовољавати захтеве све веће стручности у техничкоме знању. Природно је да се преко ње на страни морало тражити боље знање и већа извеџбаност у раду.

Правни је факултет наставио напредовати умножењем катедара и све научнијом обрадом појединих наука. Али су и његови ученици добијали једнообразну и само теориску спрему; међутим, ступали су у службе врло разновсне, јер се од правнога факултета траже чиновници за четири разна министарства.

И философски је факултет непрестано напредовао како подизањем катедара за све главне науке, тако и духом и методом наставе. Своме се циљу прилично приближио и у опште

јако коракнуо у напред када се на два одсека поделио и када се у природно-математичкоме одсеку отвори неколико лабораторија за природне науке. Овај се напредак философскога факултета добро познао на приметноме напретку наших гимназија од тога доба. Радило се довољно живо, да нам сада изгледа као да смо се на ономе кораку задржали дуже но што смо морали; сви смо ми у њему почели давно осећати, да је и наш факултет израстао из оквира у коме га је закон држао; осећали смо да нам закон смета успешнијем и бољем раду.

Да би те сметње уклонио и брже напредовањеујемчио Академиски је Савет израдио неколико нацрта за целокупно преуређење Велике Школе, који, на жалост, до законодавне одлуке не доспеваху, док најзад Краљевска Влада не усвоји онај нацрт, којим се без нових и великих материјалних жртава бољи рад олакшава.

У новоме нашем Закону на првоме је месту овлашћење, да се учење у факултетима може удесити по гранама најсроднијих наука, које би групе одговарале захтевима разних струка државне службе и захтевима веће научне спреме. Потреба оваквога груписања и дељења одавно се код нас осећала. Њу је прво осетила државна служба, која је патила од недовољно стручне спреме својих и најбољих органа. Осећали су је живо и наставници наука у Великој Школи, који су једнако тежили да своје науке обрађују у универзитетскоме духу и обиму. Најтеже су је осећали добри ученици Велике Школе, који су се трудили да све многобројне а разноврсне науке подједнако добро изуче. Са тога је ово законско овлашћење, као ретко које друго, нашло заинтересоване духове потпуно спремне да га прихвате и остваре. Нестрпљењу ученика да се њиме што пре користе, одговорила је ревност наставника да нову расподелу наука одмах израде, и готовост Министра Просвете да ово одмах потврди, те је тако дата могућност, да половина ученика Велике Школе, философи и техничари, већ сада изаберу своје ближе струке. И у правноме ће факултету то настати од почетка идуће школске године.

У философскоме факултету његов досадашњи *историско-филолошки одсек* подељен је у два нова: у *лингвистично-литерарни* и *историско-географски*; а науке су и испити у првоме

подељени у четири групе, те се може рећи, да ћемо овде место досадашњег једнога имати пет стручних одсека. — У досадашњем *природно-математичком одсеку* задовољисмо се за сада са деобом у два нова: *математичко-физички* и *јестаственичко-хемиски*, али смо спремни да их, према захтевима средњешколске наставе и веће научне специјалности, још поделимо, чим нам се ученици намноже а лабораторије унапреде.

У *правноме факултету* установљавају се сада одсеци за струке *судску* и *административну*. Наставни је план тако удешен да ће сви ученици учити основе свију правних наука а за поменуте струке усавршаваће се у оделитим семинарима и нарочитим предавањима. Нови наставни план овога факултета као да ће удвојити досадашњи посао наставника, али ће им извршење истога донети задовољства које даје савест када се дужност изврши потпуније и када се у доброме послу предњачи. А када се од овога посла осете повољне последице у судској и административној струци; када нове генерације правника послуже народ и државу бржим, праведнијим и јевтинијим судом, бољом управом и сталнијим редом онда ће се с благодарношћу признати да су садашњи прегаоци подигли правни факултет на похвалну висину. А ако се, којом срећом, деси, да се поред стручније спреме будући чиновници обдаре и већом свешћу о дужности и одговорности својој, онда ће ова, по изгледу мала, школска реформа бити и почетак препорођаја нашега чиновништва, — а то је лек за многе бољке наше.

Технички факултет је до сада напредовао као школа поглавито за инжињере. Сада је прегао да у себи развије још две школе: за *архитекте* и за *механичаре*. Прегнуће је његово основано на све већим потребама стручнога, техничарскога знања у Србији; на тежњи да се наша Отаџбина материјално што више унапреди и од иностранскога штетнога утицаја обезбеди — и најзад на похвалној жељи: да се и наша Техника по организацији својој приближи оним добрим светским Политехникама, чији су пијонери својим радовима економски не само ослободили своје народе него потчинили и потчињавају друге технички слабије и неспремније. Колико се овај наш факултет старао да допринесе унапређењу стручнога знања о главним привредним радовима доказује и његова готовост да прихвати

предлог ономлањског Министра Привреде:[1]) да се уз Велику Школу оснује виша пољопривредна школа. Што се овај споразум два меродавна фактора није ни пробао да оствари, први ће узрок бити у судбини која прати Министарство Привреде од његова постанка, да му се министри замењују брже но што своје планове остварују.

Од данашњега г. Министра Привреде,[2]) који је био члан техничкога факултета када је овај помишљао на стварање једнога средства за јачање најважније привреде у Србији — факултет се сме надати остварењу онога заборављенога пројекта. Од њега, стручно образованога техничара, великошколска се Техника нада, да ће свуда где треба и свиме чиме могне потпомоћи њене велике, корисне а скупоцене планове за развиће свију техничких струка у Србији.

Друга нова законска одредба јесте: да су редовни ученици Велике Школе дужни посећивати часове вежбања у семинарима, лабораторијама и институтима. Важност је ове одредбе толика, да је у факултетским Уредбама појачана наређењем: да се на главне испите примају само они ученици, који су се у обради научних задатака довољно вежбали. Потребу вежбања до сада су поједини професори философског и правнога факултета подмиривали колико су кад код добровољних ученика одзива находили; а само је технички факултет нашао био начина, да пројектовања и друга вежбања унесе у свој програм као обавезни рад. Сада је то постало обавезно за све науке у свима факултетима.

Тиме се хоће у Великој Школи настава да организује на оној двострукој основи, на којој се у страним напредним универзитетима у потоњој двајестини година непрестано организује, од чега су ти универзитети највећи полет и добили. У свима се универзитетима сада остварује тежња, да се теорија подупре праксом, да се овери оно што се са кадетре чује, да се на документима види оно што у књигама пише, да се анализше и експериментише оно што је за анализу и експеримент. Начин универзитетске наставе битно се изменио. Сада се свуда са катедара ораторствује мање но некада,

1) г. Раше Милошевића.
2) г. Љ. Клерића.

а ради се са ученицима више но икада. Професори университета постали су управници научних радионица; а негдашњи „универзитетски грађани" напуштају све више и име „слушалаца", па се радије зову ученици — баш као и ови наши у Великој Школи. Ова је наставна реформа изазвала и материјалну промену у кроју и изгледу зграда универзитетских. Нису то више само оне обичне двокатнице са великим слушаоницама, са једном библиотеком и прописном аулом; него се поред тога подижу низови мањих одаја за специјална предавања, за семинаре и кабинете са специјалним ручним библиотекама; галерије са музејским збиркама; разноврсне лабораторије са тезгама и алатом за научни рад. Да би се модерним универзитетима дало све што им треба, најновији међу њима морадоше се помаћи из средишта великих градова, јер су тек у предграђима могли наћи довољно места за своју главну зграду поред које се уздижу одељити институти, павиљони и галерије.

Па и ми, у Великој Школи, тежимо да овај велелепни дом, што га је велики добротвор Миша Анастасијевић поклонио Отаџбини својој, запремимо не само катедрама и скамијама него и столовима са инструментима, књигама и другим научним прибором. Поодавно већ чезнемо да се он сав уступи Великој Школи, а унапред знамо да ни тада неће бити довољан за смештај свију њених одељења. Ми бисмо желели да се на оближњем земљишту што га је за просвету поклонио Обреновић III, син Обреновића под чијом је првом владом основана Велика Школа, поред Академије Наука, подигну и наши научни Музеји Радовали бисмо се кад би се у Јевремовцу, што га је Великој Школи поклонио Обреновић IV, створило средиште за проучавање живе природе не само српских земаља већ и целога Балканскога Полуострва. Хтели бисмо поред великошколске Опсерваторије, на Врачару, да подигнемо још неколико института, који су са њом у ближој или даљој научној вези.

Ми тежимо, дакле, да умножимо и распространимо наше научне радионице, јер нам је дужност да све наше сада већином пасивне слушаче претворимо у активне раденике и сараднике Наставници Велике Школе схватили су да им припада већа улога но до сада у вежбању ученика за самосталнп

рад. Они ће ту проширену и отежану улогу у толико радије прихватити што ће у вежбаоницама и на специјалним предавањима имати, истина мањи број ученика, али само довољно заинтересоване, те ће са овима постизати резултате увек боље, но са гомилом често мало пажљивих слушача. Сви ће се наставници више приближити својим ученицима, а то ће подстицати ревност и једних и других. У колоквијама ће се између учитеља и ученика развити слободна размена духа и мисли; оне ће престати да буду просто контролисање ученичкога прилежања, већ ће бити средство за развијање научнога мишљења и аргументовања. Ту ће се професорски монолози поткрепити дијалозима и општом дискусијом научних питања. Ту ће ученици, од којих се тражи да примају веру и науку, које им се са катедара проповедају, — заиста их најпре и примити, када се у ближем додиру увере да проповедници своју веру искрено верују и својим су наукама одушевљено испуњени

Време које наставници проведу поред столова својих ученика упућујући их у раду простим импровизованим речима, за факултетску је спрему драгоценије од предавања најречитијих У томе ће се времену најбоље спремити будући наставници наука. Тако ће се спремити добри судци, обазриви иследници, окретни администратори и вешти мајстори за опште и приватне грађевине. Ту ће се савлађивати наука која је готова и приуготовљаваће се нова Ја сам уверен, да ће после неколико година доброга рада у великошколским вежбаоницама, избити млађик на свима научним стаблима у нас. Из нових слојева интелигенције што ће их наша Школа, после овако преуређене наставе, разастирати по српскоме народу, потераће бујни изданци, којима ће се подићи општи ниво науке и културе у Србији.

Од ближега додира наставника и ученика биће добитка за ученике и у погледу васпитноме, јер је за човечију будућност најпресудније васпитање које добије као младић. Истина је да се универзитети обично ограничавају само да казне недопуштене погрешке, али се свуда, па и код нас, узгредно може утицати на поправку онога, што је у младићу ван школе укварено и на допуну онога што је у многим породицама пропуштено. А васпитање које се постиже спремањем за озбиљан

рад, чиме се самим задобија поштовање туђега рада и личности, не треба ни да спомињем јер је то неминовна последица озбиљнога рада у школи.

Ако се још сетимо да велике школе нису само огњишта науке већ и школе јавне свести и хранилишта народних идеала, онда ће нам свима бити вероватно, да ће се од ближега додира наставника са најнапреднијим народним подмлатком, главни чиниоци народне будућности правилније спремати за службу народу српскоме. Старији ће млађе својим искуством у свакој прилици обавештавати, а омладина ће старије својим одушевљењем подмлађивати.

Трећа важна новина коју нам је нов закон донео јесте *самоуправа факултета*. Факултети су најважнији чиниоци универзитетски, јер управо они и врше два најглавнија задатка: дају највишу наставу и највећу научну квалификацију, а обоје од стране државе. Природно је дакле, да имају самосталност у раду, за који су они најнадлежнији. Законом су сада установљени Факултетски Савети, који ће потпуно самостално управљати свима главним пословима у својим факултетима. Први је такав посао утврђење наставнога плана и програма за предавања и вежбања, за који је Факултетски Савет најмеродавнији. Несумњиво је да ће га он једини најправилније извршити, гарантујући свакоме наставнику потпуну слободу излагања науке, а ученицима могућност за потпуну стручну спрему. — Затим је овлашћење да се факултети подмлађују новим наставничким снагама и појачавају хонорарним професорима, доцентима и учитељима без суделовања мање надлежних фактора.

У општој седници свију редовних професора Велике Школе, у Академскоме Савету, бираће се од сада само старији професори, који су се својим радовима већ довољно прочули и препоручили. На тај се начин не може никада десити да се једном факултету гласањем и недовољно обавештених бирача скоро наметне неки члан кога он не би хтео да прими.

Ово изборно право, што га је садашњи закон ујемчио не само Академскоме већ и Факултетским Саветима предмет је чежње још многих страних универзитета, те смемо рећи да је наш законодавац у овоме погледу био напреднији и либерал-

нији но страни. Факултети га свуда високо цене и појимају да од правилне примене изборнога права зависи добар углед њихов у садашњости и добар изглед на још бољу будућност.

Наши су факултети добили сада и право унутарње организације путем властитих Уредаба. Са тиме је скопчано право да се реорганишу када им се потреба укаже, а да за то не морају ишчекивати промену закона о Великој Школи. Када се узме на ум вајкадашње искуство: да «споро иду добре ствари», да је готовост Велике Школе за садашње преуређење годинама очекивала добру вољу законодавних фактора, да је наша Школа неколико пута већ била близу да оствари ово што сада ради, па не урадила с тога, што њен закон није могао доћи на дневни ред — онда је за наше факултете велика добит што се на основу новога Закона могу уређивати и преуређивати без нових законодавних измена и допуна.

На основу овога права факултети су израдили себи организације, које према садашњим приликама најбоље задовољавају како потребе државне службе, тако и захтеве праве универзитетске наставе. Академски Савет и г. Министар Просвете примили су Уредбе појединих факултета без измене, онако како су их Факултетски Савети израдили — а и то је доказ колико је дух факултетске самоуправе проникао у нашу средину. У нашој је Школи већ давнашња тежња, да се на факултете пренесу многи послови, које је по досадашњем закону радио Академски Савет, па се у том смислу често и радило. А сада ће оваква пракса бити Законом и Уредбама освештана. Факултети, ти најглавнији делови Велике Школе, постали су самостални управљачи свога напретка. Судбина им је у рукама Савета од њихових професора. Да би што више сталности унео у управу пословима факултета, законодавац је прописао да му се старешине бирају на четири године. Тако су старешине факултета постали и најсталнији фактори у Великој Школи, од чије ће ревности и савесности много зависити којом ће брзином наша школа даље напредовати и колико ће тачно своје задатке свршавати.

Четврта значајна новост у нашем Закону јесте деоба наставника на категорије, каквих има по свима страним универ-

зитетима. Досадашњи захтев за квалификацију наставника Велике Школе био је у Закону тако стилизован. да се могао и затезати и растезати, како је кад било потребно. Он се примењивао строжије када је било утакмичара. а блаже када великога избора не бијаше. Он се и морао неједнако примењивати већ и за то што захтеви разних факултета не могу бити подједнаки. Технички Факултет, на пример, не може од младих кандидата за наставнике тражити да имају и самосталних научних радова, као што може Философски Факултет то тражити од већине својих кандидата. Па и у овоме се факултету није могло у свакој прилици једно исто мерило употребити, јер су се катедре морале попуњавати, а закон није давао да се неједнаки изабраници у разне класе стављају. Закон је знао само за једну класу професора — редовних. Истина, предвиђао је и супленте, али им квалификације ничим није разликовао од квалификација редовних професора, нити им је одредио рок трајања; па када је овај рок постао дело министарске милости, онда је суплентура промашила циљ, који јој је законодавац вероватно наменио: а то је да суплент остане у своме звању док новим радовима не би заслужио да буде изабран за професора. Ово је толико заборављено да најмлађе генерације кандидата за Велику Школу и не помишљају да могу у њој само суплирати. Установа се некако угасила, те је новим Законом и укинута. Сада имамо три категорије наставника: *доценте, ванредне* и *редовне професоре*, различне не само по наградама него и по квалификацијама и по начину избора.

Нећу се заустављати на питању о рангу и наградама нових категорија професора, за које се многи слажемо да није у свему најправилније решено. Оно и није толико важно као што је градација наставника по њиховим заслугама, која се огледа и у начину њихова постављања.

Најмања квалификација са којом се можемо задовољити јесте за постављање доцената; начин ће бити приближно као и садашњи, јер је довољно да министар потврди одлуку просте већине изборнога Савета. Доценти ће бити или асистенти професора или самостални предавачи неке гране науке или вештине. Овај би први ступањ могао да задовољи врло многе наше потребе, али су му положај и награда, на жалост, то-

лико мали, да ће га, бојим се, сем наставника вештина, ретко ко хтети да затражи. Са тога је, а у жељи да би се овим најлакшим погодбама за наставника у Великој Школи могло користити што више кандидата за даљу каријеру, већ учињен корак како би доценти Велике Школе могли задржати своје плате и положаје које би ван ове Школе имали.

Било овако било на који други практичнији начин — свакојако је врло потребно и хитно, да се осигура положај доцента и асистената у Великој Школи, јер ће од овога персонала много зависити напредак наставе свију наука за које је сем професора и књига потребно врло много вежбања у проматрању, експериментисању и конструисању. У овоме персоналу биће од сада најбоље растило професора за науке као што су Физика, Хемија, Јестаственица, и то не само за гимназије већ и за саму Велику Школу.

Досадашња обична квалификација, како законска тако и стварна, биће од сада довољна само за чин ванреднога професора. Избор му је олакшан тиме што је мање изборно тело, а правилност је избора ујемчена тиме што је ово тело само од компетентних бирача. Ванредни је професор члан Савета свога факултета али не и Академскога. Он има ранг и плату професора средњих школа, и то задржава све док својим стручним, научним радовима не заслужи квалификацију редовнога професора и докле га за таквога не изабере Академски Савет са две трећине својих гласова. — Ове законске одредбе садрже битне гарантије за изврстан састав будућега колегијума редовних професора, од којих се свуда с правом тражи да су не само наставници у школи него и представници својих наука у земљи. Оне ће са своје стране много допринети да се подстиче ревност свију који праве каријеру у науци преко Велике Школе. Ванредни ће професори потпуно задовољавати потребе наставе и Велика Школа може се слободно већином на њих ослањати. А ко од њих поред савеснога вршења главне професорске дужности може и хтедне допринети унапређењу и саме науке, томе у крилу Велике Школе предстоји могућност за унапређење његова лична положаја.

Нови наш Закон створио је, дакле, једну од најглавнијих погодаба за напредовање наставничког особља у Великој Школи,

тиме, што је утврдио неку поступност у овој каријери. На Факултетским и Академскоме Савету лежи прва и највећа одговорност за тачну примену прецизних законских прописа у овоме погледу. Дужност је наша јасна. Ми је морамо потпунце вршити.

То су, поштовани зборе, главне измене у Закону и организацији Велике Школе, које су, као што се види, изведене сасвим у духу правих универзитета, а са великом пажњом на наше потребе. За измене и допуне у Закону дугујемо захвалност, у првоме реду, доскорашњем министру председнику г. Стојану Новаковићу, који их је кроз законодавно тело провео. Његова потписа нема на новоме нашем закону, јер он није стајао на челу српских школа када је овај предложен; али како га је он први са пуним разумевањем његова значаја прихватио и о његовом се стварању и потврди старао, — то је моја дужност у овој свечаној прилици објавити колико је велика заслуга г. Стојана Новаковића што Велика Школа може боље да се уређује. Научењак српски, који је негда као министар просвете дао полета и основној школи и гимназији, није пропустио прилику да као глава краљевске владе не олакша напредак Велике Школе. Хвала му!

А за поједине унутарње Уредбе, које нашу Школу изједначују скоро сасвим са страним универзитетима, благодарни смо веома садашњем министру просвете г. Андри Николићу, јер их је он потврдио потпунце онакве какве су их Факултети израдили, а Академски Савет примио. Од оволико слободоумне просвећености и добре воље, колико их сада има на челу министарства просвете Велика се Школа нада, да ће за њен напредак бити урађено све што урадити треба и што се урадити могне.

А шта треба даље да се ради?

На то питање ја немам права да одговарам, јер је то читав програм будућега целокупнога рада, а закон је овај посао предао Факултетима, — дакле у руке најкомпетентније. Ја ћу се осмелити да укажем само на две потребе, за које ми се чини да су сада, природним развићем Велике Школе најпрече постале.

Прво је, чини ми се, потреба да се поставе асистенти, који ће стално упућивати ученике у вежбањима, где год то професори не могу сами постићи. Ова се потреба може подмирити без новога оптерећења просветнога буџета, јер у гимназијама има залишних а спремних снага, које би се за асистенте могле употребити.

Друга је прешна потреба да се умноже научна средства: да се појачају стручне библиотеке по појединим одељењима Велике Школе, да се умноже збирке учила и инструмената и да се набаве простори за нове цртаонице, кабинете и лабораторије. За ово треба жртава, које се наравно највише очекују од министарства просвете. Али како су и друга наша министарста интересована за напредовање наставе појединих струка у Великој Школи, то би и она могла, зар, помоћи њеноме јачању. Па и општина краљевске престонице, у којој се развија највиша школа у Српству, имала би повода да подигне по коју великошколску установу, као што раде све општине у свету у којима има универзитета.

Ја смем рећи, да ће се Велика Школа потпуно изједначити са добрим универзитетима њене величине, када добије довољно професорских асистената и ученичких вежбаоница. Са њима се она већ изједначила по броју и организацији факултета, по броју ђака и наставника, а нарочито по циљу, обиму и методи наставе.

Само се још наши прописи о испитима не подударају са слободом учења или неучења, која влада у већини европских универзитета. Али ћемо приметити да и овиx има доста, и то добрих а са прописаним током учења и испитивања и да се ово увелико почиње тражити и тамо где га још нема. За наше је прилике обавеза сталнога учења по одређеноме плану потребнија но тамо где универзитети не зависе једино од државнога буџета и где је ред правилнога учења традицијама већ утврђен. Наша је Школа чисто државна и издржава се сва само буџетом, па је умесно да се њен рад стално контролише као и рад других државних установа. Па како се на испитима на само квалификују ученици, него се по њима познаје и рад наставника, то су они нека врста контроле над целим радом у Школи. Сем тога, наши су ученици, — били они из села

били из вароши, — већином подалеко од надзора својих родитеља, а сви се издржавају у крајњем извору од онога што на сељачкој њиви роди. Сваки дан наше школске године потроши целокупну годишњу зараду неколицине наших обичних сеоских домаћина, па је право да се зна колико је продуктиван тај великошколски радни дан. А како је наш рад само онда продуктиван кад нам ученици добро уче, то је упутно честим разговорима са њима и строгим испитима, уверавати се о њиховој сталности у раду. У нашем народу још нема много школованих људи, нарочито нема за растур младих умних снага, — па би увек штета била кад год би који великошколац четири године своје младости узалуд провео, као што често бива тамо где се омладина школује без икаква надзора.

Сви младићи немају подједнако развијено осећање дужности, нити сви осећају задовољство од напредовања у науци. Па како за добру факултетску спрему треба истрајнога учења по извесноме плану, то је наш законодавац добро учинио што је не само задржао редовно испитивање ученика, већ предвидео и нарочите испите за факултетске дипломе.

Ове су испите поједини факултети сада тако удесили, да после њих државна служба не може више добити ни једнога почетника без довољне спреме. У факултетима философском и техничком тежња је да њихови дипломски испити замене сасвим теориски део одговарајућих државних испита. У правноме је факултету тежња, да његови главни испити накнаде, колико било осетну празнину од тога што код нас, на жалост, још нема државних испита за струке административне и судску. Можда ће се овим изазвати увођење тих испита, и тиме допринети правилноме решењу чиновничкога питања, које је већ постало понајважније државно питање, а прети да постане и едно тешко социјално питање у Србији.

Ови наши нови испити парњаци су испитима у многим универзитетима, те им је и по томе Велика Школа достојна друга.

Па када је ова Школа и тиме постала вршњица — страним универзитетима, зашто се не би већ њиховим именом назвала?

Ми обично велимо, да име за школу ништа не значи. Може бити да је тако, особито са неког уског београдскога гледишта. Али није тако када се на Велику Школу издаље погледа.

Кад год је когод од нас, који овде на име много не полажемо, путовао по српским земљама, кад год је имао посла и додира са страним универзитетлијама — зажалио је, што нас је од већега имена скромност уздржавала. Велико име у свету много значи, а за Српство је веома важно, да једина највиша школа у њему своје право име добије. Ко јој га даде добро ће учинити. Школа га је заслужила, а трудиће се да га с поносом понесе.

Ваше Величанство!

После новога Закона нашег, који сте благоволели потврдити, а чији је дух био у школи пре но што му се текст чуо у Народној Скупштини, и после нових Уредаба, које су изишле из живота школског и државних потреба, — Велика се Школа нада да ће пренути цела новим животом, да ће заслужити све већу пажњу Краљевске Вам Владе и да ће се од сада из њених кошницаројити само вредне радилице, које ће у Србији унапредити све што од стручнога знања зависи.

Од новога заједничкога прегнућа великошколске омладине и наставника, — наша се Школа нада, да ће у службу Вашем Величанству и Отаџбини опремати службенике наоружане добром науком, васпитане озбиљним радом, верне истини, правди и својој дужности, а вазда одушевљене вечитим идеалима и Српства и Човештва.

ПРИПОВЕТКЕ ЈАШЕ ТОМИЋА

ЗА СИНА

На среди села биле две куће. Не баш једнаке, ал беше нешто у њима из чега би се судило, е су то куће двају брата. Биле су вазда окречене истим кречом и у исти дан, прозори бојадисани истом бојом, а стаза патосана једнаком циглом.

Становници тих кућа били су стасити, лепи људи, жене једре и миле, деца здрава, а обично једнако и обучена. Па тек да видите њихову дружбу. Чак се ни при послу нису марили раздвајати но су врло често у друштву средили једну њиву па онда ишли на другу.

Но ко би судио е су ти суседи били браћа, преварио би се. По крви нису били род, али су били род по кумству, а шта је кум код нас, познато је. Управо старима је то било боље познато; данас се чак и то полако заборавља. Нема више тога, да кум поред кумовљеве куће скине капу и онда, кад нема никог пред вратима или на прозору.

Свештеник је посматрао ту лепу дружбу и уживаше у њој. Никад га нисте могли чути да је говорио народу: «живите као рођена браћа,» но је вазда говирио: «живите и пазите се као Катићеви и Спасићеви.» Тако је говорио годинама, па онда замуча дуго, дуго, док неке кобне недеље не подиже у цркви руку и не изговори са сузним очима народу придику, која се свршавала с речима: «утишајте у себи страсти и каните се парничења, да не потконате и не разорите своје домове, па

да не падне напослетку међу вама крв, као између Катића и Спасића....”

Шта се то десило наопако?! Нешто, што је код нас на жалост врло обично и затим нешто, што је на сваки начин необично, јединствено.

Да је ова прича била у старо време, почео бих тиме, како је богиња зависти намргођеним лицем гледала дружбу Катићевих и Спасићевих, па онда посејала међу њима семе из кога је доцније никла распра и свађа, па напослетку и крв. Но богиња злобе нема овде никаква посла, већ оно семе из кога је поникла распра и крв, пала је на земљу овако.

Било је пре неких 20 година на Божић. Урош Спасићев и Младен Катићев били су у оно време дечаци од 6—7 година. Састали се у авлији код живе ограде, која је делила те куће и играшеораја: «лије или тако?» «с паром или без пара?» Некад добије Урош, некад Младен, ал се зато нису срдили. Играли се и играли, док добро не назебоше, те онда отрчаше свак својој матери. Нису ни сањали, какво је семе у онај час пало на земљу и шта ће из тога поникнути.

Урош упустио низ ограду орах а Младен је мало после загазио на тај орах и затрпао га у земљу. Обоје учинише то нехотице и у незнању. На пролеће изникну на оном месту међу живом оградом орах. Испрва кржљав, као да ће угинути, но кад га деца опазише, почупаше око њега трње и начинише му места. Тада се поче орах нагло развијати и за неколико година донео је плода и то врло жалосна плода.

Урош и Младен били су у оно доба већ својих 14—15 година. Кад стигоше ораси, брали су их заједно, брали би их заједно; баш и да није дрво било на средини ограде. — Но као што су Урош и Младен били тако рећи сраслени, сраслена су била једно за друго на дрвету и два ораха и за ту орахову близанчад пружише у исти мах руку Урош и Младен. Тешко им било да попусте, те се почеше свађати. Но свађа не убеђује а богме и не побеђује, па зато после ње долази обично песница.

Младен одгурну напослетку Уроша, а Урош паде тако несретно на трн од живе ограде, да мал не изгуби око. Беше

отрчао матери, а мати кад га опази онака, обнезнани се. Угриша отац Урошев био је тврђе нарави, али и њему би тешко, тако тешко, као никад донде. Ухватио је коње у кола, те одјурио у варош по лекара, а кад се вратио, изађе у неко доба у авлију да не гледа оно крваво дете, па и нехотице дође до оног кобног дрвета.

Од крви је бегао из собе, а тек у авлији нађе читаву бару. Дође му још теже, па кад виде кума Мирка где му се приближује с оне стране ограде, нешто му зацрне. „Зашто ти куме Мирко”, каже он, а глас му дркће, „не зауздаваш боље оно твоје деришше, но си га распустио да већ незна шта ће од беснила”.

Мирко Катић пришао беше куму да га сажали, а можете му веровати, да би он сам још понајвише осудио своје дете. — Ал кад чу где му други, па ма то био ко, говори како је он распустио своје деришше, дође и њему тешко. Прогута оне благе речи које му беху на језику, те осорно рече: „А зашто куме Угриша иде твој Урош на отимање? Зар он мора имати туђе?”

„Какво туђе?” пита Угриша, а дошао у лицу црвен као рак.

„Питаш какво туђе? Орах је већма у мојој авлији но у твојој, па га може мој син по вољи брати”.

„А у мојој није? Шта? Но, добро је, видећемо већ. А нек мој Урош само изгуби око, оног ће твог балавца однети на дечију робију, па нека га тамо поуче и васпитају, кад ниси умео ти”.

Шта, робију?!... Дечију робију?! Каква је то ствар? Ко је још о томе чуо? И зар баш његова, Маркова сина да одведу на дечију робију! Та то је управо смешно и Мирко се насмеја такo слатко насмеја, да је Угриша већ хтео да му полети у косе...

Лекар је мало умирио Угришу, јер рече, да му син неће изгубити око, једва ако ће остати нешто трага озледи. Али шта је то за ону ватру која је пламтила у Угриши? Кад је носио лекара у варош, још га је на путу питао, који је нај-

бољи, најмудрији, најскупљи и најученији адвокат у месту, па је отишао томе. Хтео је да чује из његових уста: јел његов Урош заиста отимао туђе и чији је управо онај орах који је израстао на средини између две ограде.

Но шта ћу да дуљим? Између Катићеве и Спасићеве куће није било никад више измире. Онај мали јаз који пуче испрва међу њима, не само да се није попунио, но се цепало све даље и даље, све ружније и ружније. Злобни суседи и сусетке носили су немилице горива на тај пламен, и да су доцније баш хтели да се мире Катићеви и Спасићеви, не би то могли више — *света ради*.

Али они то и нису хтели. Често су ватали коње у кола те ишли адвокатима, јер кнез и кметови нису могли никако да их пресуде. А и како ће? И Катић и Спасић говоре у општинској кући о римском праву и чега ту нема. Та није ли недавно чак и Катићева домаћица почела на рогљу да говори о «римљанским пандекама», пандектима, чему ли. Била и она недавно са својим човеком код адвоката у варош (однела му трубо свилена српска платна) па том приликом чула све, што говори њима у прилог.

Катићев се адвокат позивао на то, да је орах Катићев, јер је дебло више на Катићевој страни. Тако то суди здрава памет, а тако би то судили и Римљани. Има бар место у римским пандектима које њему даје право. Кад су Римљани нашли н. пр. на међи, између два суседа, у земљи укопан кип, (штату-у) онда је кип био својина онога, према чијој граници, кући, беше окренута глава кипова. По томе дакле и орах мора бити онога, према коме је нагнут главни део — дебло. А дебло је већма на Катићевој страни.

Спасићев адвокат мудрује друкчије. Он каже: и ако је доњи део дебла више на Катићевој страни, грање и воће се надвило највише над Спасићевом авлијом. А глава од дрвета је: плод грање, а не — жиле.

Катићев адвокат опет одговара, да је Платон, најпаметнији човек у Риму и у свету рекао ово: Човек је живо дрво само обрнуто. Што је код дрвата доле, жиле, то је код човека горе, глава. Дакле су у дрвета жиле главни део, а не гране.

Спасићев адвокат не признаје то. Што је доле, доле је, то не може ни Платон преокренути. Дебло је више према оној страни, према којој су жиле. А према којој се страни вуку жиле? Према оној: од куд добијају хране У Катићевој авлији био је сигурно закопан какав цркнути кер за то се онамо протегле жиле. Али и круна дрвета, грање иде онамо одакле добија своју храну. А круна дрвета се не храни цркнутим керовима, него сунцем и топлотом. То грање и лишће потеже према Спасићевој авлији, јер одонуд добија зраке и сунца. То је као што се и цвет у соби шири увек према оној страни, која је окренута прозору. Шта је сад претежније? Дал онај део дрвета, који иде за цркнутим кером, ил онај део који иде за сунцем? Зар може бити глава оно што иде за трулежи, а ноге оно, што иде за светлошћу и — сунцем?

Его тако се вукла и развијала та ствар. И Катић и Спасић су добро плаћали својим адвокатима а адвокати су налазили разлога и за и против, да је милина била слушати.

Напослетку оде и кнез с кметовима свом познатом адвокату у варош и овај их научи. Каже: орах је обојице јер је управо на среди. Но кад они неће да је обојице, а ви им судите, да није ничији, јер није управо ни у једнога авлији. Али ако је дрво ма и комшијско, ја имам права на онај плод који падне с гране у моју авлију. Брати не смеш са тог грања ма се оно сагибало три хвата у моју авлију, ал што само отпадне ил што обори ветар, то смем са моје земље покупити. Нека дакле нико од њих не бере руком и обаљује мотком, а свачије нек буде оно што пађе од плода на своме плацу. Орах није као друга воћка неће му много шкодити ако се плод не бере руком но се сачека да сам отпадне.

Кметови су и донели такав суд, но ни Катић ни Спасић се не задовољише с тим но тераше даље. а међутим су се око тог ораха свађали сваке године и они и жене, па разуме се и деца им. Напослетку дође и до мртве главе.

Ето шта учини орах! Но је ли то збиља орах? Има пуно примера, нарочито код нас Срба да пиле, јаје, орах, ил буди каква маленкост, буду први повод дугим парницама, па и мртвим главама. Но ко дубље завири у суштини ствари, мора се

уверити, да ту није главни узрок злу, орах, гуска ил буди каква ситница, но је тај узрок много дубљи. Тај узрок је у крутој нарави нашој у непопуштању, донекле у правдољубивости.

Та наша нарав: бранити своје докле год можеш и не попуштати лако од свог права, није рђава. И да смо само мало боље васпитани и да стечемо само мало више увиђавности, та наша нарав могла би се окренути на добро. Боље васпитање и обавештење научило би нас, да се узвисимо над ситницама научило би нас да главну пажњу скрећемо на ствари које су достојније човека и бранимо и заузимамо се за оно, што је вредно. Овако се трошимо и жртвујемо због ораха и којекаквих ситница.

Но то иде на трећи лист, дај да продужим приповетку.

Прошло од оно доба неких 10 година. Мирко Спасић остарио па и умр'о. но његова смрт није измирила завађене куће. Шта више, у колико су млађи приспевали, у толико је све већма улазила у борбу млађа и ватренија крв, те је и распра бивала све живља и живља.

Може се унапред знати, да та распра није остајала без велика трага, нарочито су оба суседа дошла много сиромашнија но пре. Не живе више онако лако, па се већ по мало и задужују. Кажу: рђаве године! Рђаве судбине до душе, ал било је и много друго што шта рђаво. Много је времена узимало сплеткарење те онда примају свакојаке гласове, те части те беспослене гласоноше; једи се, дангуби, а то не унапређује кућу. А где нема мира и задовољства, да се тамо рад не мили, позната је ствар.

Међутим се онај злокобни орах развијао као на беду све бујније и бујније! Па како се развијао? Није растао управо, него некако накриво, нагнуто, да је дебло све више долазило у Катићеву авлију а гране у Спасићеву. Кад задува ветар, а и кад не дува, зрео плод паде махом Спасићевима, а Катићеви се могу хвалити највише тим, да је доњи део дебла више на њиховој страни.

Но каква им је корист од дебла?! Шта каква корист?! Одмах ће те видети. Младен је дуго о томе мислио и после неколико непреспаваних ноћи, досетио се. У јутру је устао ве-

селији но иначе, напио се ракије, узео из кошаре сикиру и изишао у авлију. Његовима то није пало у очи: оправиће што око кола ил тако што, мислили су.

Био магловит, непријатан зимњи дан. Младен дошао сикиром до ограде, те почео снажним ударцим сасецати дебло. Он ће га свалити, дрво ће пасти у његову авлију, па ће показати свету, дал иде дебло онамо где је грање, ил грање мора за деблом. — Младен је већ прилично засекао у дрво, кад га опази Урош. Одмах дотрчи до ограде и осу се на њ: «овога ти и онога ти, штâ радиш?»

«Не тиче ти се. У мојој сам авлији ја господар. Могу чинити шта хоћу.»

«Престани... одмах престани,» вели му Урош, «ни руком да ниси макао, јер неће бити добро.»

Младен не одговара ни речи, убриса само зној с чела на удара по ораху да се разлеже.

Урош плану, те отрча до кола и стаде скидати левчу. Уз то је тако страшно грдио, да је и оца измамио из куће.

Стари Угриша Спасић док погледа, виде у чему је ствар. Приђе и он огради те рече Младену: «Дете, мичи одатле. . не гради нове кавге без нужде.»

Но Урош је међутим скинуо левчу.

«Шта га молиш толико?» рече, кад виде да Младен не престаје, па га удари окованим крајем левче тако снажно по глави, да се кукавац сруши. Крв му прсну на далеко, а што но реч, ни земља га жива не дочека. У том се зачу ужасан дечији крик. Мало девојче видело ударац преко ниске ограде из трећег суседства, те нададе дреку. «Убише браца Младена, убише!»

Узбунише се укућани, суседи, узавре цео шор, па за мало цело село. Код Катићевих стоји запевка, е мислиш до неба се чује, а код Спасића тешко да није још горе Жене вриште, деца лелечу а Урошева млада се бије у прса и кука: «Тешко си нами. . шта ће ово двоје ситне дечице, ако ми одведу Уроша.»

Урош дркти као прут, побледео као дувар а у руци му још једнако крвава левча. Као да га ухватио грч, тако не може да је пусти. Угриша се понајпре разабра

«Слушај Уроше,» каже, «слушај ме добро, а почујте ме и ви други. Ако одведу Уроша у затвор, видим и ја да ће пропасти кућа. Ја сам већ стар и немоћан, од мене и мог живота нема и тако вајде, зато ћу узети дело на себе.» И он шичупа из Урошевих руку крваву левчу.

«Бабо мани се тога. Где би то било? Ја ћу страдати за оно што сам учинио,» вели Урош.

«Ни речи,» вели Угриша. «Онако ће бити како ја рекох. Помисли на твоје двоје деце, на жену. Ја их не могу заранити. Ти буди сад човек. мани се свега, те гледај за послом, па немој заборавити ни на твоју матер а моју — домаћицу. То је све што тражим од тебе.» И очи му се напунише сузама.

Залајаше пси, у авлију уђоше кнез и кметови.

«Ја сам се посвадио... ја скинуо левчу... Ја га убио а ти си само гледао... Тако је било, ја заповедам да тако буде — видео није нико...» Ове је речи изговорио Угриша испрекидано, ал нагло за тим пружи сину руку и погледа на жену. Сирота старица седела је на банку непомично. Не трепће, не говори, не миче се. Укочен поглед рекао бих стоји на њеног венчаног друга и на крваву левчу, која му је у рукама. Окаменила се.

У том је ушао кнез са кметовима. «Уроше» каже, «хајде у општинску кућу.»

«Шта ће те с Урошом?» пита Угриша, а глас му није ни задрктао.

«Можеш мислити чика Угришо,» вели кнез. «Мени је жао, свима је жао, ал закон је закон.»

«Јел због Младена?» пита Угриша.

«Због Младена.»

«Па шта ће вам онда Урош? Ево левча; ја сам га убио, јер је хтео да сасече мој орах. Урош је само гледао.»

Кнез и кметови се зачуђено погледаше. «Зар ти Угришо!? Мала Јока Гајдашева каже: Урош је.»

«Ја сам,» вели Угриша одлучно. «Урош је био три корака оданде.»

«Па онда хајде ти,» рече кмет после малог промишљања.

«Хајде!» и Угриша пође, а немаше снаге да погледа у сина, у снају, унучад, а камо ли у жену. — Кад је био на

врати, окрете се и виде где му се дотле укочена домаћица трже, изгледало је као да ће да пође за њим и да га заустави па се онда онесвештена сруши на под.

Чича Угриша је и на суду узео дело на себе, па је и осуђен, јер правог сведока није било. Јока Гајдашева је дете, дан беше магловит, па је могла превидети, и то тим лакше, што и отац и син беху једног раста и оног јутра обојица у кожусима.

Угриша је добио 5 година и однешен је на робију. Кућа Катићева оста пуста од људи, а жене се одале на клетве, врачбине, чуда, те све више и више пропадаше.

Но и Спасићевима није боље. Урош је радио као црв, ал тај рад је ишао без воље. Он а још више мати му, задубе се, изгубе у мислима, те и не знају шта се око њих збива. Нарочито је Уроша гризла савест, те се мало по мало ода на пиће. Наскоро се поче опијати од вина, а мати му од ракије. Што није узео суд у трошкове и оштету Катићевој сирочади, то би презадужено, те и у тој кући настуши нагла материјална а богме и морална пропаст....

А шта је с Угришом? Витешки је узео на себе да одробује за сина, ал кад дође до трпљења, показало се, е се сувише уздао у своју снагу. Или би можда робију лакше подносио да му нису од куће долазили тако црни гласови. Оно што је он својом жртвом хтео управо да постигне, да спасе чељад од материјалног пропадања, изјаловило се. То је сломило сасвим његову снагу и замало дође у болницу.

На робији је доста што шта непријатно, али је канда најужаснија болница. Болестан човек треба праве неге, а што је још главније саучешћа — но онде је мало саучешћа. Низ то је још и болничар био опак човек, а чича Угриша већ стар, тешко му је, па вели:

„Куд ће ти душа синко, кад ме тако слабо надгледаш?"

„А шта мислиш ти?" вели болничар, „зар сам ја теби жена, отац, мати, те си ми за срце прирастао? Ја те гледам колико морам да не морам, могао би по мени три пут на дан мрети.. А напослетку — ко те је терао да дођеш овамо?..."

Ко те је терао? — Ма како да је судио суд, не само на пољу у селу, но и на робији сваки је знао, да се чича

Угриша жртвовао за сина. Јавно мнење није узимало у рачун што је Јока Гајдашева дете што је оног јутра била магла, што су отац и син исте висине, те је могла превидети. Напољу су говорили људи: «сиромах старац!» а на робији су говорили: «Боже да луда човека ?!» И то су говорили том старцу у очи. «А мој чико,» рекао му је неко, «шта ти би, да се дајеш на ове муке. Твој син је млад, здрав, лакше би издржао, те би се и после тога наживео. А ти си се ухватио да своје последње године и последње залогаје загорчаш овде.»

Чича Угриша се на таке речи окрене, јер су му очи пуне суза. Не признаје другима истину, ал изгледа да се поверио свештенику, јер се тај понаша према њему са необичним саучешћем. Али све узалуд. Чича Угриша је све суморнији и болнији а тек недавно рече ми: «тако ми долази често, као да видим на патосу нешто исписано са златним словима. Кад се нагнем да прочитам, слова се изгубе, па се опет покажу. Не знам шта то може бити, ал се бојим, јако се бојим — полудећу.»

Сиромах старац!

СВЕТИ ТИМОТИЈЕ

Био је најстарији син у оца Паје Марјанова, а звао се Тимотије.

Има ли оца а да не мари своје првенче? Кажу да нема, ал Паја Марјанов није волео Тимотија. Не да кажете, е је Тимотије био рђав. На против! владао се тако, да га отац није имао рашта ни ударити, а камо ли истући. Тимотије је растао и одрастао без боја, а чича Паја се клео да се то не може добро свршити. Но није могао ни то да бадава бије дете, кад ето ни на коња не потежемо бадава бич.

Кад је Тимотију било 4 године, онда је Паја Марјанов ружно избио своју домаћицу; а то је било баш ни зашто. Тимотије је седео мирно пред кућом, кад дође суседова девојчица — његова вршњакиња — и каже: «Хајде Тимо да се сиграмо коња.»

Тима обори стидљиво главу и поче се снебивати. Није хтео.

«Ја ћу бити коњ а ти ме терај» вели му мала Ката.

Он неће.

«Здраво ћу трчати» каже му.

Неће ни сад.

«Имам леп бич, дугачак, одсекла сам пантљику с матерние хаљине.»

Но Тима се не миче.

Девојче га ухвати за руку, поглади му образе и стаде се умиљавати: «Хајде Тимо, слатки Тимо, молим те.»

Но кад се Тима и опет не помиче, но се некако набури; изврну се из голубице мачка, те га огребе песницом за врат — «Ти си мадалац — знаш.»

За тим се девојче покупи и уздигнутом главом оде, а Тимотије убриса сузу из очију и отшуња се у кућу.

Паја Марјанов гледао то преко плота; у срцу му се нешто стеже и би му тешко, као кад је оно пре две године видео чардак у пламену. Намргођено погледа у сина, опсова му нешто, па уђе у кућу и стаде бити домаћицу. «То није моје дете,» вели јој, «није моја крв, не може бити то, кад њега бију а он се и не брани. Па још ко?»

Кад је Тимотију било 17 година није још никако променио нарав. Његов млађи брат, коме једва има 15 година, већ се помало увлачи у коло и у крчму; поткрада оца и купује девојкама играч и шарене траке. Паја Марјанов види то, ал се чини ко да не узима на ум. За Бога, тако је и он радио. Млад човек кад почне да се шуња око крчме и кола, не може бити без новаца.

Да даде сам свом млађем сину по неку потуру, то Паји Марјановом није пало на памет, јер је мислио: «Крашће ме, те ће ме красти, па шта ћу још да му дајем»

Ал да видите чуда невиђена. Тимотије за свих његових 17 година да је бар џак жита скинуо с тавана и однео Чивутину, него ни то.

Напослетку на то се Паја Марјанов не би баш ни срдио, ал ето дете нарасло, па се *не момчи*, не иде у крчму, у коло, чак ни на рогаљ. Срамота већ и од суседа, а видећете, да ће га данас сутра још и спевати.

И Паја Марјанов све једнако мери попреко домаћицу, не иде му никако у главу, да је то његов син. Напослетку се дао у крупње мисли, па се нечему и досетио. Тај будак, мислио је у себи, неће да ме краде, а кад ме не краде, не може имати новаца; а кад нема новаца, не може ни у крчму, ни у коло. Треба дакле да му дам. Ух триста му мука, како ли љуто уздахну чича Паја! Сад он да зове то дериште и да му каже: «Ево ти сине да имаш коју пару: момак си па не можеш без тога?» Кажите ми молим вас јел то икада било? Ал већ ако и није било, сад ће бити и то лицем на Ускрс.

Но опет зато није чича Паја баш из руке у руку дао Тимотију новаца, него је потпустио жену. Ко мисли: кад већ мора бити, матери то пре личи но њему. Но Тимотије опет зато не оде ни у крчму ни у коло.

«Јесил му дала?» пита Паја домаћицу.

„Јесам."

«Па што се не миче од куће триста му његових?»

«Каже да му је добро и овде,» вели сирота жена.

Чича Паја је погледа, као да би је пробуразио с погледом и оде.

Пролази тако недеља за недељом, светац за свецем, док чича Паји не прекипе.

Другог дана Духова по подне изведе Тимотија пред себе и разрогачи се на њ.

«Где ти је брат?» пита га.

«Не знам, ал биће да је у крчми, ил у колу.»

«А ти?»

«Ево ме овде.»

«А зашто не оде и ти с братом? Зар те није срамота где се он млађи момчи већ у велико, а ти се не одмичеш с прага. И да си велика девојка, требало би да те је срамота. Имаш ли новаца.»

«Имам.»

«Кад имаш а ти се покупи па одлази.»

«Куда?» пита Тимотије накиселим лицем.

«Још питаш? Тамо где ти је брат, где ти је друштво. У крчму, у коло. Севај!»

Тимотије само што не бризну у плач.

«Не знаш ти бабо како је тамо?»

«Шта, шта? Ја не знам? Питај моје вршњаке ко је био у свему коловођа, па ћеш чути.»

«Бабо.» вели Тимотије, «више сам пута пролазио онуда, те знам како је. У крчми се опију, па се тако потуку, да све крв лопи; а у колу све кипти од срамотских подскочица. Чак и девојке подбадају на то.» И Тимотије стидљиво обори главу.

Чича Паја само хукну, па онда опљуну, дал на девојке, које се не стиде слушати оне срамотне подскочице, дал због чег другог не знам, тек толико стоји, да се разбеси на сина: «Заповедам ти, јеси ли чуо, ја, твој отац, заповедам ти, да одеш тамо где ти је брат и друштво. Нећу више да ми се смеју суседи. Хајд!»

Тимотије је увек слушао строгу заповест свог оца, па и сад.

Кад је стигао пред крчмом, тамо је већ у велико играло коло, и у крчми су се већ прилично гости накваснли. Тимотије је стао у крај и гледао снуждено, тако снуждено, као грлица која је изгубила пара.

Међу тим су «горњани» и «дољњани» (момци из горњег и доњег краја села) имали неког малог рачуна, као што је то обично између «горњана» и «дољнања.» За мало па се отвори туча, да је било «милина» гледати. Лете флаше, прскају главе, а девојке се пустиле из кола те циче као голубице кад посред њих слети кобац. И Тимотије је хтео да бега, ал не мога натраг, на путу му је капија, а баш испред њега се дохватили за прса, па се само ровају по прашини. И виде где неко млатну његовог млађег брата по глави, а ударени се само сави. По негди сену и нож, наста јаук ударених, но срећом се у тај пар разреди гомила, а Тимотије сузним очима као без душе долете кући.

«Шта је?» пита га отац.

«Казао сам ти ја одмах како ће бити,» вели Тимотије. «Побили се горњани и дољњани флашама и ножевима. Него прежи у кола те иди да покупиш брата и донесеш га кући, јер на њега највише навалише. Да је имао три живота, сва три би до сад изгубио.»

Чича Паја се љуто поплашио, те отрча као без душе до крчме. Но тамо се међутим стишала бура; ко је шта добио његово је. У крчми се опет пије и весели а на пијаци се таласа коло као да се није никад ни прекидало. Млађи син чича Паје скинуо прслук (јер је био упрскан вином) па игра да га је милина погледати. На челу, где је ударен флашом, зацрвенило се, но не знаш дал од удара, ил од запурености.

Види то чича Паја па му одлахну. Та да, мисли он, шта би и било да падне увек мртвих глава кад год се побију момци. Оно погине понекад двоје троје, та да, не може бити без тога, ал то је ретко, здраво ретко, два трипут у години.

У тим мислима стиже кући. «Тимотије, о Тимотије!» повика још с врата.

«Ево ме оче.»

«Кад се оно мало пре потукоше и ти виде где ти удариште брата, шта си онда радио?»

«Здраво сам се бојао и здраво ме је било жао,» вели Тимотије.»

Чича Паја га погледа. «Јел пало много удараца,» пита

«Како да није ?? Та тукли су се крвнички. Није било скоро никог, а да га не удариште.»

«А тебе нико, баш нико није ударио, нит тукао ?»

«Нико, бабо.»

«Е кад није нико, легло ти муфлиско, онда ћу да те бијем ја.» И чича Паја се оног дана баш поштено натукао Тимотија. То је било први пут да је Тимотије добио боја од оца, и онда му је било равно 18 година. Тимотије је мирно трпео, није покушао ни да побегне, а за тим се завукао под чардак као испребијана вашка.

Но не потраја дуго, ето ти га опет пред чича Пајом, понизно га пољуби у руку и рече: «опрости отац, ако сам те што увредио.»

Кад виде чича Паја онако изнуреног Тимотију под чардаком, би му жао, ал кад га стаде Тимотије љубити у руку и молити га, смучи му се. «Триста му његових,» прогунђа у себи, «тај баш нема жучи! Добро још што не тражи да га благосиљам.» И онда је још тврђе но икад уселио себи у главу, да Тимотије није и да не може бити његов син...

*
* *

С Тимотијевом женидбом је ишло доста потешко. Истина, да је имао у погледу и изразу лица нечег блесастог, но то се није одвише опажало. Црте му беху правилне, стас висок, у вредноћи му није било равна, а у оца му било баш прилично имања. Опет га зато нису никако мариле девојке. Код њега није било добро, што је био сувише добар, миран, скроман. Женско ће врло лако опростити некоме ако је раскалашан, бојаџија, али не може опростити, човеку, ако тај човек није човек, него жена.

Девојка за које је држао чича Паја да су прилике за његову кућу, нису хтеле ни да чују за Тимотија, и он већ закуца на врата неке младе удовице. Та да, момци се неће више јако грабити о њу, а за његовог Тимотија је удовица баш као што треба; — бар неће имати две нове младе у кући.

Но и млада удовица се стала снебивати. Кад ју је чича Паја све једнако салетао, она проговори отворено. Каже: «Чича Пајо, немојте се срдити, ал ствар је овака: Ако пођем за Тимотија, па ми кад год падне на памет да се мало нашалим с њим, или да га пољубим, морала бих га три дана вијати око бунара и пласта док бих га ухватила.»

Чича Паја није јој ништа рекао, ал кад дође кући, чуло се у суседству да му домаћица нешто запомаже. Дал јој је напрасно позлило, или је било што друго, ко би је знао.

Толико стоји, е је чича Паја почео већ да очајава, хоће ли добити прилику за свога сина. И баш тада се засведочи колико је истине у оној српској пословици, да највећи медвед натрапа на најпунију кошницу. Дабогме да пословица не говори и о томе, шта после бива. Тимотије је био од оних медведа (реч медвед долази од мед-једе) који није био кадар да извади из кошнице мед, него је само у њој узбунио челе, које су га доцније љуто изуједале. А мед, мед су доцније појели други.

Но ево у кратко прича Тимотијеве женидбе.

Чича Паја имао у трећем селу друга од детињства. У тог друга се стекло много имање и јединица кћи. Па каква кћи?! Може се слободно рећи: да у њеног оца није било другог

блага до мотике. и онда би се грабили први момци о њу. Ал чича Спира, (тако се звао отац лепе Вате) одбијао је немилице просиоце. Био је велик особењак а још већа тврдица, те је сваком момку у селу знао мане. Отворено је говорио, е ће пре својој Вати обесити камен о врат и утопити је у Дунав, но што ће је дати ком момку из свог села.

Тој се изјави сељани нису баш радовали. Они ватренији грдили су окорелог тврдицу како се понео, па су му чак и најбољи момци у селу мали, а они хладнокрвнији и искренији су говорили: хајд, хајд, насешће он још.

Но у колико је Спира растерао момке из свог села, у толико су му више долазили они са стране. Од куд их није било?! Кад дојуре у село офарбана кола застрта ћилимовима, а у њима вранци е их нема лепших ни у спахије, знало се унапред, е су опет неки дошли да просе Вату. Али што но реч није било суђено.

Тако се доближила сеоска слава. А те је године било међу гостима бар петоро шесторо, који су сачекали ту прилику да виде ил да запросе Вату. Међу тима је био и чича Паја са његовим Тимотијем. Ко би знао од куд је чича Паја смео да иште Вату за оног дрвеног ђувегију? Да је боље промислио о свему, зацело се не би усудио да срне у сигурну пропаст, но он није много мислио, но је радио онако, као што то чине људи који више пута узастопце наседну. Изгубе скок и рачун, па онда иду куд било.

На путу је дуго и дуго учио чича Паја Тимотију. А Тимотије је само оборио главу и ћутао је. Знао је унапред: кад угледа девојку засузиће му очи и неће ништа видети, зујиће му нешто у ушима и неће ништа чути, а сплешће му се језик, те ће једва моћи промуцати: добар дан. Па сад тражи од њега отац да се шали с девојком, а старијима да покаже е је момак а не мама.

У томе су стигли у село. Свуд врева, галама, метеж, та зна се како је у време славе. Чича Паја ће управо Спири у авлију, та другови су били у детињству, па може.

Код чика Спире се увелико пило. Весеље је текло много бујније но што се могло судити, по оном рђавом вину које је било на столу. У онај мах беху на окупу све старији људи са

стране (будући свекри) а синови им и жене отишли пред црквом у колу, где је била и Вата с матером.

Чича Спира је нове госте лепо примио и тек испише две три, получи некако по свог синовца (одрасла момка) и рече му: «Видиш где се Тимотије стужио мећ нами а и нисмо ми друштво за њега. Него га води у коло, проведи га, па га упознај и са мојом домаћицом. Кажи да је син мог доброг пријатеља».

Тимотије није имао куд, но се диже. — Али и старијима се није допало да буду за дуго међу старијима (управо између себе) те навалише на чича Спиру да иду и они пред црквом.

Четврт сата после одласка Тимотијевог кренуше се они у гомили. Но тек изађоше на врата, кад спазе у авлији Тимотију.

«Зар нисте у колу?» пита чича Спира синовца.

«Нисмо», одговори овај скоро љутито. «Ето Тимитије чуо како ти је на далеко разглашена стока и коњи, па хтео најпре да их види. Гледај краве, те волове, па ждребад и једва се одвоисмо».

Тимотије обори главу а чича Паја поцрвене као паприка. Знао је добро, е је Тимотије отишао у шталу само зато да не мора у коло.

Но гости нису то знали, па онако враголасто намигнуше један на другог. Ко веле: леп ми ђувегија, здраво му се кида срце за невестом. Само се чича Спира лако осмехну и стаде говорити с Тимотијем о некој мркој суждребној кобили. Та да, мислили су, мора гледати да како год забашури траг.

Гости су гледали коло, свратили у крчму, шалили се, па у мрак опет отишли чича Спири. Сад су тамо биле и женскиње. Тимотије је Вати промуцао две три, није играо и кад год се дала згода умакао је у авлију и шушкао нешто око коња. Њему је било у оној врееви у соби и тешко и загушно.

У неки пар, кад се опет нашао под шупом око коња, створи се пред њим чича Спира.

«Шта је момче?»

Тимотије замуца и стаде се изговарати, како мора обићи коње, јер су слуге непоуздане и т. д.

«Је си ли добро разгледао моје коње?» пита чича Спира

«Jесам!»

«Па допадају ли ти се моји зеленци ?!»

«Здраво!»

«Хм, а допадали ти се моја Вата» ?

«Здраво» ! вели Тимотије да се једва чуло.

«Па кад ти се допада, дођи сутра с оцем да углавимо» То рече и оде.

Тимотије се узбезекнуо и дуго није дошао к себи. Затим није знао да ли да се радује или да плаче. Било му је мило кад је помислио, е ће добити тако лепу и богату девојку, ал се по мало и страшно кад је помислио, на нешто, друго, треће и четврто. Затим поцрвене, поста му и у авлији тесно и изађе у башту. У неко доба пред зору нађе га чича Спира где стоји на сред леје белог лука и гледа у зорњачу. «Куд си се занео момче? Спреми се — отац ти се већ забринуо.»

Другог дана; на појутарје, изгледаше да у селу има још више гостију но јуче. Сад јел их било доиста више, или су они јучерашњи гости градили само још већу галаму, ко ће знати. Толико стоји: нико није ни мислио да полази, јер није истина да се светац познаје по вечерњу, он се познаје тек по појутарју.

Сред те сеоске вреве, галаме, метежа паде вест, да је чича Спира нашао зета, и да његова Вата полази за Тимотију Пајина. Па не само то, него се прочуло и ко је тај Тимотије. Јел здраво богат ? Није! Здраво леп, паметан вредан? Не! Већ је чича Спира обрекао Тимотију своју Вату зато, што је Тимотије отишао прво у шталу његову и тамо разгледао марву, па тек онда оде да му види кћер. Чича Спири се допало то, па и то, што је Тимотије усред вреве и весеља увек и увек мислио не на Вату, него на коње у авлији и није их оставио на милост слугама као други.

«Нисам ја стицао на гомилу благо», казао је он па да ми га после какав ветропир распе него тражим човека који поштује пару. Ето сам јуче свратио госте мало у крчму, па не знаш који од младића више расипа новац; само се Тимотије није разметао, нит хтео да ми засене очи с пуним новчаником». И Спира није ништа друго тражио до то, да Паја Марјанов купи свом Тимотију кућу и одели га.

А лепа Вата?! Шта ли је она казала?

Казала није ништа, јер кад је чула, да отац хоће да је да ономе, који је гледао прво њихову марву, па тек онда њу, добила је кажу, дечију болест — фрасове. Оно јутро, кад ће поћи на венчање пала је у несвест, а после венчања је често, врло често — плакала.

Доцније није више ни плакала, ал је онда ствар стајала тако да је Тимотије требао плакати. Не он није плакао. А говорило се и говорило се толико, е се и у трећем селу чуло.

Напослетку ће доћи чича Спира Тимотију у госте, те му спомену о свему. «Зар ти ништа не видиш?» пита га.

Тимотије само уздахву и рече: «Нека, убиће њу Бог за то».

«А како би било синко», вели му таст, «кад ти не би чекао док њу убије Бог но би је ти још пре тога онако људски пропустио кроз шаке?»

Тимотије га погледа унрепашћено. Шта зар он да бије некога? За тим обори главу и пође из собе.

«Куда ћеш?» пипа га таст.

«Идем да мало обиђем коње. Треба их напојити» И оде.

Чича Спири прође нешто кроз главу и удари се руком по челу. Сетио се, како му се код Тимотија допало то, што га сад угрожава.

Он стаде дуже размишљати о свему, и што је дуже мислио, долазио је све зајапуренији а ознојио се као да је ваздан косио. За тим викну на слугу да му спреми кола и оде скоро без збогом и без опроштаја. Сам је узео узде у руке, а гонио је коње као да хоће да их потамани. Кочијаш који је седео до њега чу како у неки мах рече: «да и право је да ме сад исмева цело село.»

*
* *

У оно време поче у Тимотијевој општини да се појављује мати Божија, и то у «шокачком» крају, међу Србима католичке вере. Прво и прво се појавила мати Божија у бунару баба Анушке. Био је то дубок ал већ исушен бунар, управо јама.

Ко би мало по дуже гледао у тај бунар, а имао би у себи веру, томе се за час појавила на дну бунара мати Божија у белој хаљини са златном круном на глави.

Испрва су о томе говориле само сеоске бабе, а људи су се смејали, но мало доцније се променула ствар. Не само да су и људи веровали но су долазиле из околних села читаве литије. Било је дана, нарочито недељом кад је около 1000 и више људи, жена, деце, нагрнули на кућу баба Анушке, те је ту бивало свачега. Било је црквених песама, молитава, али и свега другог. Но као што рекох све је то било међу католицима. Српска половина села остала је ладна према тој појави, тек ако би се по која баба помешала у гомилу, ал и то само зато, што мора бити свуда и све видети, па ма на њој главе не било.

Напослетку се жалио сеоски свештеник, те му се умешала и власт. С великом муком, и уз помоћ неких тридесет жандара могла је власт да затрпа ону рупу у авлији баба Анушке. А тај бунар је крио у себи велико благо Јер су верни у баба Анушкин бунар бацали новчиће «бугере», па и сребрне новце. као што се то већ чини код светих и лековитих водица. Но било је и таких, који су говорили, да се не би исплатио трошак ономе, ко би сад отворио онај бунар, јер је баба Анушка редовно сваке ноћи слала била унука у бунар да јој изнесе оданде новце, које су преко дан бацали тамо. Но ко ће то сигурно знати.

Међутим стара је ствар, да се не може ништа силом, па се на скоро показало, да се не може силом затрпати ни мати Божија. Јер две три недеље доцније, поче она и опет да се појављује. Али немојте мислити и опет у каквом бунару, па да је ваљда и опет затрпају, него се сад појавила у авлији Антуна крчмара на дуду и то баш на врху дуда. Дед сад нек дођу, не 30, него ма 60 жандара, па да то затрпају!

Но тај дуд имао је другу ману. Није се ширио у дубини и према мраку, него у висини и према светлости, а висина и светлост су стари непријатељи свима чудима и провиђењима.

Истина и тамо је испочетка нагрнуо свет и крчмар Антун трошио је за недељу дана више пића, но пре за два месеца. Ал то је трајало кратко, врло кратко време, па онда није ни толико точио, колико пре.

Зашто? Није да речете е баш нико није на оном дуду спазио матер Божију. Спазила ју је и баба Коријаланка и Пе-

лагија и то не у белој него чак у златној хаљини, спазило је то исто и стотина других жена, ал од људи мало ко.

Зашто? „Зато". рече баба Марија, „што се запију под оним дудом као свиње те не виде ни носа, па од куд ће им се онда појавити пречиста дјевица".

Тамо овамо, тек људи почеше изостајати баш они, који маре за пиће: јер ако ћемо право, ко ће ићи тамо да пије, где су се искупили најзнаменитије бабе из свију околних села, па да га после оговарају и с оне стране гроба, чак на другоме суду? А бабе богме нису пиле, а које су и пиле, пиле су из тиквице које су донеле од куће, јер су пронашле, да је Антунова ракија и надимљена и скупа.

Крчмар Антун је напослетку увидео, да му не може цветати крчма, ако му се око авлије и око плота буду купиле бабе целога света, те већ хтеде изјавити, да се више на његовом дуду не појављује мати Божија, и да баба Марија само зато стоји вазда̑н око његовог плота, да не мора код куће чешљати унуке и ранити живину.

Но досети се другоме. Неке ноћисасече дуд, па онако испод руке разгласи, е је то учинила власт. Тако је спасао своју част, јер не мораше изјављивати е је мати Божија оставила његову кућу, а спасао је и крчму, која је била већ сасвим стала.

Сад би сваки на први мах рекао е је ово крај појављивању матере Божије. Али на против! Овде је тек почетак онога, што је главно. Јер две три недеље после исписаног догађаја било је ово:

У оном селу живео чизмар. Био је син сиротог ратара ког су у село звали Сланина, па кад је Сланина добио сина, шта је природније, но да су деца тог Сланининог сина прозвали — Чварак. Но то име било је све што је Чварак наследио од свог оца Сланине. Још ко дечак оста сироче; за тим се неко време патио по селу, па кад му догрде бану у варош. Тамо је испрва служио, па онда изучио нешто мало чизмарлука. После је био војник, а кад је ислужио и то, вратио се у своје село и то одмах са женом и двоје деце, па је као крпа почео да ради занат.

Животарио је прилично, а нико није могао да рече ружне о њему. Тада, на кратко после оног појављивања матере Божије, виђали су сеоски свињари и говедари Чварка, где сваког јутра, подне и вечери лута пољем и излази, пада ничице на земљу и лежи дуже времена непомично. Мало, мало, па се то рашчуло по свом селу.

Шта то би Чварку? Он ћути и не говори ништа. Но родбина му ипак прокљувила истину. А истина беше у томе, да је Чварак постио и ишао у пусто, (пустињу) да се моли Богу. Многи сад тек нису знали на чему су, само је баба Марија телалила, да је Чварак у потаји убио човека, па сад каје грехове.

Чварак је постио равно 40 дана, па се после догодило друго нешто. Сваког јутра, подне и вечери чуло се из Чварковог стана силно запомагање. Кад што је јаукао тако горко као да му деру кожу. Шта је опет то? За мало па изби истина на видику а истина је била у томе да бију Чварка. Кога бије не зна нико, па ни он сам. Тек осећа да га бију и то баш људски, како никад никог нису тукли.

Сад кад је села оваког чега није било и сви су лупали главу, на шта ће то изаћи а да ће изаћи на нешто велико, могао је и луд знати. Бој је трајао исто толико колико и пост дакле 40 дана. И онда изјави Чварак да га сад више неће тући јер се већ извршило над њиме оно, што је требало да се изврши. Он је сад други човек. У његовим је жилама сад друга крв, у костима му је друга срч, но шта беше пре. Пост га је очистио од греха, бој је истерао из њега ђаволе. Он је сад пророк, одређен од Господа да доближи људе к небу и блаженству, а у помоћи ће му бити мати Божија.

Овај глас се просу на скоро не само по селу, него и по околини. Духови су били ранијим догађајима и онако узбуђени, те за мало, а Чварак поста као неки оснивалац *нове вере*. Управо то није била нова вера, јер Чварак није стварао нове догме, он се само издао за пророка, те су његове посљеднике и звали чварковцима. Чварковци су сами себе називали: синови неба, а њихов број порастао је до близу 40. Морам напоменути, да је било трипут толико женскиња колико мушких, и да су сви били католици осим — Тимотија.

Чварак се није прогласио за пророка из неких себичних рачуна. То је било јасно свакоме. Он је дангубио дао је вернима свој стан за скупштину, а није примао ни од ког ма најмање поклона. Искао је од својих посљедника да буду поштени у животу и вредни у молитви, и он ће их дати уписати у царство Божије а уједно ће их приближити мајци Божијој.

Кад су жене и људи долазили с вечера код Чварка на молитву, налазили су му жену где у углу љуља мало дете, а очи јој окупане сузама. Њој се сиротици цео покрет није ни мало допадао, тим мање, што у оном жагору од молитве њено мало чедо није имало мирна сна. А после од Чварковог пророштва овамо, постила је и она и деца јој више но што је и Богу право, и то не из побожности, но из нужде.

Пророк Јеремије кад је плакао, нарицао и проридао пропаст Јерусалима, није у исти мах купио и ципеле, па то није могао ни Чварак. И отуд пађе на њега и његове велика сиротиња. Док је жена у углу собе љуљала дете, Чварак је стајао на средини наслоњен на сто. Кад су верни долазили прилазили су Чварку и љубили су га у ципелу и то у подерану ципелу, јер је редак сеоски чизмар а да има добру обућу, па од куда ће тек пророк. Чварак је ту почаст примио смешећи се. Кад је у собу ушао нов члан, Чварак га је ставио према себи лице у лице, добро га промерио, направио око њега прстом круг и онда показао прстом на небо, у знак, да Бог има тога и тога уписати у царство небесно.

Верни су за тим читали молитве н. пр. „богородице дјево” испрва лагано, па онда све брже и брже.

Ако су могли да се предаду са свим молитви, да се заносу и дођу у узбуђење онда се појавила по среди њих мати Божија. Многи су је видели (мислили бар да је виде) и ако сваки мало друкчије, те су онда говорили пуни заноса: „О пречисте дјевице, преблага Маријо, шта смо урадили предобра мајко наша, да на нас грешне излијеш толику благост и покажеш нам се ?!”

Чварак није био добар говорник, (што је иначе први услов сваког пророка) шта више, није био никакав говорник, но је чак муцао. Његове придике биле су без заноса, лепоте, па и

без мисли. Обично је говорио: «Верујте у Бога јер је он створио не само небо и земљу, него и човека, па и рибу у води и тицу у ваздуху и жабу и овцу и козу и муву и пиле и кокош,» А кад је ван тога набрајао, како је Бог створио и псето и курјака, и жуњу и шеву и мачку и вашку, онда се сав запурио, а изашао му и дах.

Но то му није побијало цену. Његови верни били су задовољни што их је он дао уписати у царство небесно, што им је кад кад прибавио виђење матере Божије и што за све то није ништа тражио. Несебичност је вазда импоновала и вазда ће импоновати више но ма шта друго.

Но у колико је Чварак био сплетен у говору у толико је више била на језику Макрена. Кад она после молитве стане говорити, па не само да зна шта је све Бог створио, него зна и то шта није добро створио, или чак ни требао никако ни створити. Ако је Чварак био пророк, душа покрета, прија Макра је била, може се смело рећи, *језик* чварковца.

Нарочито су је женске поштовале, те су и спровеле (њихова је била већина) да се Макрена прогласи за свету. Чварак се испрва опирао, ал није могао да их наговори, те је попустио. А и што неби он напослетку обесио мало шаренила о онај бубањ, који добује његову славу?! И тако је било, да је Чварак управо на нову годину прогласио удову Макру за свету Макрену.

Не само село, него сва околина, може се рећи седам села пратила су живо овај нов покрет. Међу чварковцима било је неколико фанатичних занешених људи, они су имали нечег некористољубивог у себи, и то је улевало неко поштовање према њима. Но кад се просу глас да су чварковци прогласили Макрену, удову Андријину за свету, изгубили су неизмерно много у очима оних, који су њима већ помало нагињали. Јер Макрена није била нигде добро уписана. Не беше скоро никог, ког није оговорила и о ког се њен језик није очешо, а напослетку су је знали и као одвише себичну.

Чварковци брзо увидеше е су погрешили, ал не могоше натраг. Но из њихове неприлике извукла их је сама света Макрена. Њено бистро око запазило је где јој лежи спас. Ако

остане сама света међу чварковцима, постаће смешна, но ако се умеша међу боље и угодније скочиће и њојзи цена. И она дакле предложи, да се и Тимотије Пајин прогласи за свеца....

Ми знамо добро Тимотију. За њега нико није могао рећи ружне речи, тај никог није преварио, нит икоме учинио зла. Све што му се до сад могло замерити, било је то да је лудо добар и управ неки светац. — чварковци су инстиктивно осетили да је у предлогу свете Макрене по њих као неки спас па ма како да се Тимотије опирао, они првом приликом прогласише и њега за светог.

Тимотије је био најревноснији Чварковац Он је по својој мирној, више блесастој природи бегао од свега што је сјајно, па и од цркве. Међу чварковцима био је задовољан, јер се онде истерао из круга светских ствари и посветио се нечем непознатом, нечем тајанственом, што му је годило.

Но и иначе је у оно доба Тимотије запао у очајање, те је тражио утехе. Он је по вољи свог таста живео са женом одељено од својих родитеља, те се био сав посветио раду, а жена му се посветила била чуду и покору.

Но не само да јој он то не пребациваше, но кад му се нехотице напунише очи сузама, изашао је напоље да она то не види. Он је трпео и трпео, ал је осећао да тако неће моћи дуго издржати, те је се тим чвршће везао за чварковце, јер се надаше да ће онда наћи утехе и спаса.

Па и налазио је утехе, јер је он у Чварковој соби видео већ више пута матер Божију где стоји с крином у руци и осмешкује се на њега. Свет је све оне називао варалицама, лажовима и безобразницима, који су тврдили, да им се појављује мати Божија. Али свет није имао право.

Оно, чега се врло јако бојимо, и оно што врло јако желимо, хоће врло често да нам се покаже у машти. Велики страх и велика жудња доводе нас у неку раздраженост, занос, и наша чула иду онда као онај сат без регулатора. Страшљивица чује гласове којих нема, види све неке сенке а често и читаве личности — у празној соби. Ко очекује жудно своју драгану,

чује је и види је где се помаља иза сокака и по десет пути, пре но што у истини дође.

Кад ово буде у друштву, онда је занос помножен, и онда се може још више видети. Два три страшљивца у гомили увек су страшљивији, но да је сваки од њих сам. Јер то прелази са једног на другог и помножава се као што прелази и помножава се зевање, плач, смеј, одушевљење.

Узмимо друштво које скроз и дубоко верује у ту глупост, да се може појавити мати Божија.

То друштво жели, па се чак и моли да се појави пречиста дјевица. Та молба то одушевлење, тај занос расте из часа у час и прелази са једног на другог. И зар се при таком стању не може разумети, ако бар они најзанешенији напослетку и „виде" матер Божију, виде је као што онај страшљивац види сенку, или чује шум који не постоји?

Но да пређемо на приповетку.

Кад оде Тимотије у кућу новог пророка, гракну на њега сва српска половина села. Гракнуше на њега и оне бабе, које су пре тог ишле да на дну рупе и врху дуда гледају матер Божију. Па кад гракнуше сви онда је гракнула и лепа Вата, те је почела смелије да гледа у свет. „Ето га какав је", говорила је по вазДан и то не да хули њега, него више с тога да брани себе. И она постајаше све гора. Па је било и тога, кад се Тимотије враћаше од Чварка, да наилазаше на затворену собу, и он је онда спавао у штали.

А кад га прогласише за свеца, те пуче и тај глас по селу десило се двоје. Чича Паја истукао жену док је гласа у њој чуо, па је онда натоварио на кола и однео је њеној браћи. Он не може да живи с њом — вели — јер је она родила Тимотија, а Тимотије није његов син, не може бити његов син. Нек решава ако хоће и суд, па и суд мора решити да је тако. Помислите молим вас, он Паја Марјанов, већ је близу 60 година, па и сад хоће кад кад и да опсује и да се опије и да се побије и да осване и већ зна се шта још, па он да изроди свеца? Јел то чуо жив човек? Свеце су изродили пустињаци, који су јели скакавце и пили са листа росу као лептирови, а где би он, Паја Марјанов изродио свеца кад може да поједе пола јагњета

и да попије 15 литара вина, а још да не запева ни: „многа љета".

Дакле чича Паја отерао жену, то је био први резултат Тимотијевог посвећивања. Друго је било, да је лепа Вата затворила испред Тимотија врата. Но није их баш тако брзо затворила, а да он није могао видети, да већ има некога на његовом месту. А баш и да није видео, могао је знати.

Жена му каже да она не може живети са свецом, јер свецу не треба жена. И тако га истера из његове рођене куће, а он се није опирао.

Била је зима, пред вече. Тимотије стајао неко време пред вратима; за тим му кану суза из ока и он пође. Но не селом, не међу људе, па чак ни Чварку на молитву, ма да је баш било време томе. Ишао је тамо, где је Чварак ишао кад је постио 40 дана и челичио се за пророштво. Па хоће ли тамо наћи утехе? Наћи је јер су му сузе текле дуго и много, текле немилице, а ко још може да плаче, може и да се утеши.

Већ је пола ноћи и Тимотије уздрхта кад помисли куда ће и шта ће. За тим поче да се помоли Богу, јер је испрва у големој тузи и заборавио на молитву. Молио се! Сузе му се смрзле по образима, руке му дошле као укочене, пред очима му игра и једва је могао разабрати звездано небо у које је гледао и од кога је очекивао спаса. Молио се, ал се неће молити више за дуго, јер му се усне једва мичу.

И тада осети, да га неко лако и нежно очепа за смрзнуту руку. Зар Бог још једнако шаље анђеле? Не, није био баш анђео, али је била света Макрена.

Ко муња се просу глас по селу о том, шта учини лепа Вата, па дође и до собе, у којој се искупили Чварковци на молитву. Чули су да не оде оцу у кућу, но се упутио у пусто у излазе и више њих се одмах дигоше да га нађу и да га охрабре.

Света Макрена је имала или најбоље очи или највише среће, она га најпре нађе. Узе га за руку и довела га Чварку, а он је ишао за њом као мало дете.

Код Чварка су га добро истрли, јер беше полусмрзнут, окретоше га и питаху се: шта сад? Чварак је стајао као оби-

чно на сред собе и смешио се. И нехотице су били сви погледи упрти на свету Макрену.

А она отвори уста и стаде говорити, а говорила је лепо и са пуно заноса; говорила о љубави према ближњему. «Нами не треба», рече она «зверска љубав», она због које се жене и удају, па после терају једно друго од куће и убијају се. Ту зверску љубав имају чак и муве. Но ми се љубимо љубављу ближњега. Ја отварам дом свој брату и свецу, нами и приличи да будемо заједно, а наша заједница биће чиста и света».

Ова некористољубивост свете Макрене ганула је дубоко све присутне, те онако усхићени реше да ту одмах на месту одрже «*свете сватове*» њихових двају светаца. (Тај предлог је изашао од свете Макрене, онако издалека.)

Чудни су то сватови. Чварак је благословио ту невину, голубију везу, направио је круг око младенаца па онда показао прстом на небо, а то је значило, да то све и Бог упише тамо где треба, па је напослетку била ко нека мала част (прва част међу чварковцима) а трошкове је сносила света Макрена.

После поноћи она узе светог Тимотију за руку и одведе га у своју кућу. А он, ма да му то дође тешко и претешко, опет се није опирао, као што се није опирао ни оној другој жени, која га је истерала из куће

Сад су се развијали догађаји удвојеном брзином. Чварково пророштво трајало је ван поста и «тучења» равно 6 недеља. На крају шесте недеље су били они свети сватови, а три дана доцније су однели Чварка у луду кућу. Неки веле да се његово здравље нагло погоршало, јер је уобразио себи да је пророк Исаија па га сад вија онај медвед. кога је он (Исаија) негда послао да уплаши децу. Непобитна је истина, да је Чварак трчао улицом и викао: «не дајте ме! Недајте вашег пророка! Недајте светог Исаију да га поједе медвед!»

Но чварковци су тврдили, да је ове то попово масло Поплаши се. веле попа, да Чварак не одведе цело село, шта цело село, целу Бачку, цео свет у нов закон. па је дао одвести Чварка у лудницу. Но ма шта да су говорили чварковци, оно је био за њих смртни удар и они се распадоше.

Исмевала су их и деца, што су могли да поведу за лудом и да га признају за свог пророка.

Но највећма су исмевали сви свету Макрену, која је у први мах онолико много полагала на своје светитељство. Тимотију су напротив жалили, јер је наскоро изашла истина на видело, а нарочито то, да га је света Макрена мал те не сваки дан — тукла.

На кратко по том нађоше Тимотију обешеног о дуд, но га је света Макрена још за времена одсекла.

Но зашто је она тукла тог несретника и зашто је он покушао да се обеси? То није било тешко погодити, ал нашто нагађати, кад је неколико дана доцније свети Тимотије отворено признао судији какво је зло било између њега и свете Макрене.

Јер, немојте се томе чудити, неког дана у зору пуче глас селом, да је Тимотије убио свету Макрену и тај глас беше истинит.

Чича Паја је на први глас отишао да види шта је, и довео је свог сина кући. Сиромах чича Паја, би му и без тога доста, јер од кад чу, да она жена бије Тимотију, сав се променуо.

Кнез је послао у треће село по жандаре, и док су жандари дошли скупио се свет гомилама код чича Паје. Ту су били родови, познаници, пријатељи па и непријатељи. Сви су жалили Тимотију, који је мирно седео у неком углу.

Међутим је женска родбина чича Паје пекла месо, пржила лукумиће и вукла из подрума вино. То је била као нека даћа живоме човеку.

„Пиј Тимотије, пиј, и не тужи; ко зна хоћемо ли се још кад год видети! Сад је и тако све једно!"

И било је све једно. Овде нека тетка плаче, запева, онде се неки браца опио, те ударио у многа љета.

Улицом, тамо према друму, замагли, прашина, јуре кола нема сумње, долазе жандари. Тада се отворише нечујно врата. На прагу собе стајала је жена, бледа, плачна посрћућа. То беше домаћица. За тим се покупи и приступи домаћину. „Пајо", каже, „убиј ме, не марим, ал сам морала доћи да видим и пољубим Тимотија."

Чича Паја се зањуља, па онда покрете руку према домаћици. Многоме задрхта крв у жилама ал не, он не подиже руку да је удари, но да је прихвати.

И сузним очима завапи: „Тешко си га нами! Виде ли шта

учини наш несретни син, наш Тимотије!» У оном грозном тренутку признао је дакле први пут Паја Марјанов да му је Тимотије син.

Кад се старица наљубила Тимотија, окрете јој се њен човек и са неким поносом рече: «Видео сам је. Ама кажем ти, згазио ју је као маче.» —

У тај мах уђоше жандари

На суду је признао Тимотије истину у мало речи. Света Макрена је била грамзива па га је гонила да се парничи са женом о имање. «Макрена ме је увек гонила да бијем своју жену,» рече. «Ја нисам могао никог да бијем, па сам убио њу.»

Паја Марјанов је по српском обичају одмах продао земљу и кућу, те раздао на адвокате. Кад код Срба један другом разбије главу, одмах мисли да ће га обесити ако не разда све што има адвокатима и коме још не.

Чича Пајин адвокат је до душе и учинио све што је могао. Молио је славни суд да узме у обзир што је Тимотије убио свету Макрену — папучом. А навлаш је заборавио додати, да је та папуча била прво потковна, а друго да је била на нози светог Тимотија, и да ју је он «згазио као мачку», што но рече Паја Марјанов.

Лекар није пронашао никакве веће неправилности у Тимотији, те је Тимотије био осуђен, с обзиром на разне олакшавајуће околности, на 8 година тешке тамнице.

Тамо је куњао, куњао те умро од оне болести у мозгу, од које умиру тако многи затотеници.

Од тог доба Паја Марјанов као да није цео човек. Као да му се откинуло парче срца и пало у онај гроб. «Еј, мој син, мој Тимотије»! Те речи најчешће изговара, оне су му као нека утеха у његовој сиротињи Та због Тимотија је све имање пропало, а Тимотије му је син, његов син.

Сирома старац и незна потпуно, *колико његов*. Његов не само крвљу и месом, но и *делом*. Кад се некада одрицао Тимотија, он је мислио, да он, први бекрија и коловођа у свима пијанкама, не може да изроди сина мирна, блесава, непотпуна; а у истини нема ничег природнијег, но да баш таки људи рађају непотпуну блесасту децу, којима је у склопу тела њихова исписано да једном скончају на робији.

НАУЧНА ХРОНИКА

ТРИФА*) (TUBER CIBARIUM PERS)

Ко је и где нашао трифе у Србији?

Прошле 1896. године, када оно Аустро-Угарска беше забранила увожење свиња из Србије у своју земљу, испреде се читаво „свињско питање“, којим се и дипломација занимаше. Док су дипломате на тенане то питање расправљали, трговци и економи су тражили и нашли друга тржишта, на која су свиње из Србије одгонили, почели су дебеле свиње клати у земљи и заклане извозити и т. д. Да би се штете и губитци, учињени том забраном, нашем свету умањили и бар у колико надокнадили, у министарству привреде стало се премишљати и о тражењу трифа по Србији. Чијом се иницијативом на ту мисао дошло, непознато нам је, али сазнали смо да се тада по министарству привреде говорило: ако се трифе нађу у Србији, нашим привредницима неће бити од требе да гаје свиње за извоз. Можда се и веровало: да ће већег прихода наш земљар имати од скупљања и продавања трифа — ако се оне нађу — него ли од гајења свиња, које их може бити махом и поједу.

С таким се мислима приступало тражењу трифа. Али, ко да путује и испитује: да ли и где по Србији расту трифе?

И ако наше министарство народне привреде има по свима гранама стручно спремне људе, тај посао ипак би поверен једноме човеку, странцу наше народне привреде! Одмах му се издадоше препоруке на све наше власти, да га ове у истраживању трифа потпомогну. Уз то му се одреди и плата — у 250 динара месечно.

Ко је тај што му би поверен тако специјалан посао, тражење трифа по Србији, и какве је он спреме био за тај рад, остављамо на страну. Али не можемо, а да овде не забележимо: да је министарство привреде овом приликом обишло нашу Велику Школу. Оно је тражењем трифа, пошло

* Tuber cibarium Pers. као и остале врсте тога рода гљива Французи зову la truffe, Немци по француском зову их die Trüffel те и ја по француском пишем: *трифа*, *трифе*.

на један чисто ботаничарски посао не запитавши при том ни за шта професора Ботанике у Вел. Школи. Тако исто запостављени су били и сви професори јестаственице по средњим школама, од којих ваљда нема ни једнога, који не би знао шта су трифе, где и на каквим местима оне расту, Шта више, један средњо-школски професор јестаственице (Миливоје Симић управник врањске гимназије) пред сам почетак 1896. године печатао је своја микологијска истраживања по Србији а под именом „Грађа за флору Гљива у Краљевини Србији.“

Елем, тај трифо-истраживач пође по Србији и проведе неколико месеци по унутрашњости наше лепе домовине. Доцне у јесен, јави се он са радосном вешћу да је трифе нашао. Уз ту вест беше он предао министарству привреде и неколико комада гљива, које је у Грабовцу више Обреновца нашао, и као трифе ископао и у Београд донео.

Кад министарство прими те гљиве, породи се питање: да ли су то доиста трифе, или су, сачувај Боже!, друге какве гљиве? У том двоумљењу присетише се: да су трифе гљиве, о гљивама се учи у Ботаници, а за ту науку има у Великој Школи и нарочити професор. Срећна мисао! Дај да се њему пошаљу те гљиве, те да он испита да ли су то доиста трифе? Што смислише, то и урадише. Пошто професор проучи грабовачке гљиве, одговори министарству: да су послате му гљиве обичне пухаре и сроднице ових, а трифа нема међу њима. Jесте! али повереник министарствени тврђаше да је он нашао трифе. С тога министар привреде умоли професора Ботанике, да он лично отиде у Грабовац и да у присуству власти и трифо-истраживача констатује: да ли тамо доиста има или нема трифа. Г. Ст. Јакшић прође кроз Грабовац и свуда нађе само пухаре и Scleroderma, а трифе нигде ни за лек.

Трифо-истраживач тврђаше и даље да је он трифе нашао у Србији. Где и на коме месту? У Шумадији, вели он. И опет би умољен професор Ботанике у Вел. Шк., да оде на означено место и да се увери, да ли доиста тамо успевају те гљиве или не. Пошто стигоше на место, сељаци одведоше професора и власт, а без трифо-истраживача — који више бегениса механску собу него тражење трифа — и показаше им место где трифе расту. Ископавши десетину и више комада врате се. И тако ето дознаде, помоћу сељака, професор Ботанике у Вел. Школи за прво место, на коме трифе у Србији расту. Трифе су дакле прво нађене на брду Ковиљачи, између Бара и села Љуљака — у Гачеву долу, који је југоисточно положен, а више југу окренут. То је место поред друма, који из Крагујевца води у Горњи Милановац. Тамо су трифе нађене под цером и глогом.

Г. С. Јакшић, по повратку с пута, предао је министарству народне привреде уз свој извештај и нађене примерке трифа. Из г. Јакшићева извештаја извађен је извод и са засебним уводом печатан у Трговинском Гласнику, бр. 149. од 17. декембра 1896. године, под натписом „Трифле

у Србији*). То је и прво саопштење о трифама из Србије. У томе чланку о самим трифама није ништа саопштено, те су исте новине мало доцније донеле и други чланак: „Шта су то „трифле?“ (види бр. 253 од 29. децембра.). У коме се покушало објаснити: шта су трифе и чиме се од осталих биљака одликују.

Да ли и још где у Србији расту трифе? У овај мах тешко је шта поуздано одговорити. Настављање започетог испитивања најбољи ће нам и најпоузданији одговор дати. Професори средњих и стручних школа, као и учитељи основних школа могли би нам у тражењу трифа по својој околини бити од знатне помоћи.

Шта је трифа ? Трифа је биљка из раздела гљива као и обична *рудњача* или *калуђерак*. Али док рудњача живи на земљи и развија се на површини њеној под светлосним зрацима сунчевим, дотле *трифа* заклоњена од светлости, живи под земљом и тамо, површином земље покривена, развија се у тами и помрчини. Пухаре (Lycoperdon) многима су познате гљиве. Оне расту на површини земље и развијају се у ваздуху као и рудњаче. На пухару личи гљива Scleroderma која је доњом половином у земљи а горњом над земљом. На ову (Scleroderma) налучи трифа, која је целим телом у земљи сакривена исто као и кртоле кромпиреве.

Трифа (Tuber cibarium Pers) је лоптаста, према природи земљишта више или мање квргава а једра гљива. С поља је омотава кораст, мркоцрн, брадавичав омотач, са брадавицама призматичним или полигоналним често обележен мрљама рђасте боје. Унутрашњост је црно-љубичаста или црвенкаста, испреплетана кончићима, испрва беличастим, по том црвенкастим. Спорангије, често издужене у репасто продужење, садрже обично четири, а неки пут само три споре. Споре су елиптично заокружене, непровидне, црнкасте и начичкане кратким брадавичицама купасто шиљастим. Споре постају слободне, кад трифа иструли или је поједе каква животиња. Гљива врло пријатно мирише. Величином је различита, има их колико лешњик, а могу бити и величине песнице.

Трифа спада у ред Gasteromycetae, у који се скупљају све гљиве, чији су плодоносни органи затворени и у вијугасте шупљине обухваћени.

Где расту трифе ? Можда у свакој шуми а особито по пропланцима где има за њих повољних прилика Оне расту као и кртоле у земљи. Споља су

*) По „Трговинском Гласнику“ печатан је и у „Народу“ (бр. 90 од 22 децембра) чланак под истим именом. Ту је саопштено и то: да је трифе у Србији истраживао г. Феликс Лај, и т. д. И „Београдске Новине“ (бр. 351, од 22 децембра) донеле су белешку о трифама, која је под „Приспосланo“ печатана. У томе приспосланом г. Феликс Лај напада на „Трговински Гласник“ што је хотимично прећутао његово име и не казао да је он нашао трифе у Србији. А у „Т. Г.“ је речено: „Њ. В. Краљ Милан ловећи у околини Ниша, запазио је да су тамошње теренске и климатске прилике врло сличне онима у Француској, где се налазе трифле. И поверио је једноме лицу, да трифле у Србији истражује на шта је учинио и знатан издатак“ и т. д.

црне и нешто личе на шагрин, а изнутра су, кад се расеку, мармориране. Расту под земљом 10—25 см. дубљине на кореновим жилама разнога дрвећа. Најбоље се трифе налазе у земљи испод растова и осталих купулифера, и има их и испод леске, граба, бора и тополе. По Tulasne-у трифе расту и испод кестена, јове, врба, платана, ораха, смокве, шимшира, глога, мукиње оскоруше, руже, клена, липе, багрема, трна и јеле. По Шатену има 40. разних врста биљака, око којих се развијају разне врсте и одлике трифа, којих је преко 20 на број. Трифе се налазе свуда, или налазе се на тако разноврсним местима, да се може рећи: да их има свуда. И по оном ни за шта неупотребљивом земљишту, које је камењем као каквом калдрмом покривено, као и по дубовој шуми, у пустари као и у шареној ливади, може успевати ова гљива, само ако тамо дрвећа има. Особито воли места која су према југу и западу, и најпре и највише их има у трошном и орном земљишту, кроз које се жиле од корена дрвећа на све стране провлаче. Најпогоднији им је кречни и силикатни терен. У Француској су на некому најмиришљивије, а најбоље на кретацејском, за тим терцијарном на на кватерном дилувијуму и рентном алувијуму.

Dr. C. de Ferry саопштава да се трифе развијају око растова од њихове 6—10-те године, а нестаје их кад растови пређу 25—30 година. Највише их има онда када је дрвеће у двадесет до двадесет петој години. Шатен опет вели да их има до неодређеног броја година, дакле, докле год дрвећа траје. Пошто их и око старих растова има, мисли се, да после тридесетих година наступа одмор неодређена времена, па кад он пређе после се трифе и опет појаве.

У вертикалном правцу трифе се пењу докле и дрвеће на чијим се жилама развијају. Велика студен, особито јаки мразеви, који земљу дубље замрзну, могу ове гљиве не само у растењу поместити, већ и уништити. У северним крајевима Европе, слабо успевају, у умереним зонама има их на више места, као у: северној и јужној Немачкој, Чешкој, Угарској, Швајцарској. Најбоље расту на југу, као у: јужној Француској, северној Италији, Сардинији и Шпанији. На разним местима су и разне врсте. Што су места јужнија то су и врсте боље, укусније и миришљавије.

Где треба тражити трифе? Дуб (Quercus) је белега, земља гола и без траве је показивач, а природа саме земље важан упут, где их можемо наћи. Обичан раст је висок, прав, снажан и разгранат, гране му се правилно шире око осовине стабла до у сами врх. А раст са трифама има кржљав облик који никад не мења. Још из далека може се опазити да дрво има неку сметњу у растењу. Врх му не иде право, нити му се стабло издиже величанствено у вис, већ се накривио и сав изврнo. Сва му се снага утрошила на кржљаве и сувоњаве гране, измешане са суварцима, те му цела круна више личи на дивљаку него ли на раст. Под њим је земља рекао би врло мршава и посна, јер се једва овде онде види по гдекоја травка. Овако лишајевита земља врло је карактеристична, јер где трифе расту, трава не ниче, а где трава расте, тамо се

трифе и не јављају. Никако не друге, јер једне другима сметају. Тај се лишај простире око дебла као какво гувно, у коме је раст стожер. Испочетка је тај простор мали, па се сваком годином све више проширује. Као што се круна у ваздуху свакога лета разгранава, тако се и корен у земљи све више и даље жила. Трифе су прирасле за врхове од жила. Што се жиле даље пружају, то ће и трифа све више имати, и тако ће онај лишај око дебла све већи простор заузимати.

Изгледа као да се трифе јављају у облику некакве болести на растову корену. Да ли оне тамо живе паразитски или симбиотички? Они, који су се нарочито проучавањем трифа бавили, нагињу овоме другом. И веле да стабло припрема храну трифама, а у оном опалом лишћу, које оно у јесен збацује. Лишћа има толико да покрије земљу, и распадајући се оно даје храну трифама.

Кад се траже трифе? Поменуто је да трифа има од више руку. Разне врсте почињу се развијати у разно доба године, па и дозревају разних месеца, те се дакле могу налазити и брати у разно доба године.

Кад трифа узри, она својим телом мало подигне површину земље, те ова препукне. Те се пукотине опажају нарочито после киша у августу, септембру и октобру. После тих киша трифе убрзају своје растење, услед чега и подигну земљу која их покрива, те ова испрепуца. Овај знак је људима, вештим томе послу, поуздана белега да на томе месту има трифа. И никад неће побркати пукотине земље постале услед растења трифа с пукотинама које постају услед суше. Поменутих месеца трифе нису зреле, зато их и не беру већ само обележе места, на којима их има.

Трифа има кроз целу годину. Једне се развијају од априла до октобра, а зру од октобра до краја зиме. Друге се развијају од новембра до априла и сазревају у мају, јуну и јулу. Ове гљиве имају дакле два доба постанка, па и сазревања: зимње и летње. Зимње трифе су много више цењене од летњих. Оне се скупљају од новембра до марта, дакле зимњих месеца. Као добре и особито укусне, траже се оне трифе, које су мразобитне, јер хладноћа повољно утиче на дозревање трифа. По Француској их највише скупљају онда, када и последње, већ осушено лишће са растова опада, а то је око Божића, када трифе издају и нај јачи мирис.

И ако мање, али тек кујна поклања пажње и летњим трифама, и ставља их по укусу на треће место. Летње трифе кујна одмах троши, а зимске су предмет трговине и агрикултуре.

Како се налазе трифе? Ко је први и како пронашао трифе, које су целе у земљи сакривене? О томе није ништа забележено. Јамачно их је прво нека животиња осетила, ископала их из земље и појела. Човек, који је видео шта је она урадила, присвојио то и користио се њеним открићем. Која је то животиња била? Да ли пас као прва домаћа животиња; или дивљи вепар, пошто је био припитомљен; или јелен, који је своје име позајмио једноме роду подземних гљива (Elaphomyces), које он радо и једе?

Од старих народа зна се за Грке и Римљане да су познавали и ценили подземне гљиве. Теофраст, Диоскорид и Плиније писаху о трифи. Марцијал у својим Епиграмима а Јувенал у Сатирама, о њој су говорили. Ти народи употребљаваху ову гљиву у свежем стању и зачињаваху њоме јела, те да овима повећају укус. Можда су је стругали на ренде. Истругана, а зачињена уљем и сољу, јела се кувана или пресна као и данас још. Употребљавала се искалана и осушена, исто као што се и данас летња трифа консервише.

Грци и Римљани уведоше дакле трифе у кујну, а због њихова особита укуса. Трифа је данас на западу есенција гурманима, она је бисер чађаве кујне, каћиперка гозби, јер свако јело ишчезава испред њене појаве! Трифе скупљају по свој Француској, мало у Италији, још мање у северној Шпанији и Немачкој. У Француској их нарочито гаје и извозе: у Енглеску, Америку, Русију, Немачку и у колоније. Свуда тамо велики ручкови нису без трифа. Француска набере за до 15 милиона трифа а извезе преко 5 милиона, остало се консервише или свеже поједе. Од ових гљива се готове разноврсна јела, којима оне дају особити мирис и укус. За тим се од њих справљају разне консерве, које после служе као деликатеса особите врсте.

Народи, који је тако раду једу, служе се разним сретствима при тражењу трифа. Оне се могу наћи помоћу испрепуцале земље, коју су оне као мали кртичњак уздигле у почетку јесени и тада се та места само обележе.

Једни их траже витком палицом, чији доњи крај забадају у земљу, где виде да се она распукла. И, кад под земљом напипају тврду гуку, онда земљу откопају и ваде трифе. Овим се начином служе тамо где су већ запажени знаци да има трифа.

У траг овим гљивама може се ући и помоћу мува и инсеката. Инсекти се старају и за будућност свога порода, те лете и остављају своја јаја тамо где ће ларве наћи себи хране. Неки инсекти (особито Anisotoma cinnamomea) спуштају своја јаја тамо где има трифа, у којима ће се оне и развити. Треба стрпељивог и дугог посматрања, па да се на овај начин нађу ови подземни плодови. Места се обележе, па се доцније гљиве копају.

У Русији, око Москве, употребљавали су медведе за тражење трифа. Свиња по инстикту рије и преврће земљу, по којој тражи себи храну, те ју је човек обучио, да му под земљом налази трифе, које она и по мирису може да позна. Свиња је највише употребљена за налажење трифа. А томе се она од малена обучава и на поводац се навикава. Обично је да се са свињом траже трифе изјутра и пред вече. Време око подне употреби се на одмор. Крмача је подеснија за овај посао, него ли брав. Обучена свиња вреди 150—300 па и 350 динара.

И пас се обучава и обучен употребљава за тражење ових гљива. И ту је он, као и свуда, изредан помоћник човеку. Њега, као и свињче, трифо-истраживач држи на поводцу. Пас по мирису осети трифу, и где

је нањуши, тамо одмах копа или удара ногом, како је где обучен. Више се истиче други начин обуке. Јер кад би пас сваку трифу копао нокти би му се брзо искрзали И чобански пас може, али летње, трифе да пропађе.

За мекше земљиште употребљава се пас, а за тврђе свињче. У Француској се више служе свињчетом, а у Италији и Немачкој псима. У Немачку су доведени први, тражењу трифа, обучени пси из Италије почетком 18. века.

У Африци подземне гљиве траже помоћу нарочита штапа, којим ударају по земљи у којој мисле да их има. Ако земља издаје глас потмуле шупљине, онда тамо копају и налазе гљиве.

*

И ако је мода ћудљиви суверен, који свим светом влада, према трифи то није. Јер ова подземна гљива, а најбоља печурка, непрестано се одржава на цени и уважењу. Трифа је добра храна, а због азотних супстанца које садржава, поред тога има и особит а пријатан мирис. Али она своје место, које је увек прво, одржава више ваљда тиме, што је само неке, и то више, класе људскога друштва употребљавају, а после, она и није свакодневно јело.

У 16. веку почела се трифа у велико употребљавати прво у Француској. Употреба је све више расла те се и трговина с трифама јаче разви од 1770. године. У Француској има више тржишта, на која се доносе трифе као свежа и још танким слојем земље покривена роба. Купци обраћају особиту пажњу на врсту, облик и запремину гљива, те их према томе и разном ценом купују. Цена једнога килограма, а кроз разне године, кретала се између 11 и 60 дин. Средња цена једног килограма трифа прелази дакле 30 динара. На тржишту у Карпантру (округ Воклис), у Француској, прода се преко зиме па 55.350 динара трифа. У Париз се доносе трифе из Перигорда, и то у новембру, декембру и јануару. Одатле се опе после као најбоље, односе у Тулус и Штрасбург, као и у Хамбург, Келн и друга места, где се употребљавају за прављење паштета од гушчије јетре.

Доста се трифа конзервише за извоз. Конзервишу их различито. Највише их сачувљавају у црним стакленим судовима, у којима се и до нас, у Београд, доносе.

Као многе остале биљке, тако се и трифе могу гајити. У Француској Италији, и неким крајевима Немачке ништа се тако добро не плаћа као гајење трифа.

*

У Србији је нађена помоћу Министарства народне привреде, на поменутом месту — на брду Ковиљачи, у Гачеву Долу, — најбоља врста трифе (Tuber melanosporum Vittad.) Да ли и где још по нашим крајевима

расту трифе? Да ли их наш народ скупља и за јело употребљава? У опште, да ли их познаје и под којим именом? и т. д. Све су то питања, којима треба по народу тражити одговор.

Јосиф Панчић у својој Ботаници трифу зове *кулумајом*. Штета што није уз име забележио и место, у коме га је и од кога дознао.

Професор г. Мих. Живковић, из Чачка, јавља ми да му је Мих. Главинић, из села Глијеча код Ивањице, причао: да у његову селу, а по жупнијим странама, расту по растовим гајевима гљиве, које су тамо познате под именом *округле тврде кожњаче*.

Један старац, који је доста година у Смедереву живео и по Јасеници се бавио, прича ми да тамо, по јасеничким забранима, расту гљиве *растоваче*. Народ их, вели, бере и једе. А и искалане суши, те у време поста кува од њих укусну чорбу.

Да ли ова три имена припадају трифама, или неким другим гљивама, то треба истом да се потврди.

6. јануара 1897.
у Београду.

Жив. Ј. Јуришић

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Имам да вам прикажем три последња новитета са наше позорнице, три разна драмска дела са крајњих и удаљених тачака, као што она леже једно према другима. Вас зацело неће зачудити што су се, у тако кратком размаку времена, прикупили и зближили антиподи, те покушали да измире и задовоље, у истоме храму, чудновату мешавину и разнобојност укуса, васпитања и образовања.

Ето: једно је енглеска шала **Ниоба** од *Хари Полтона* и *Е. А. Полтона*; друго вам је **Госпођа од Сен-Тропеа**, немачка драма из францускoг живота од *Ламбера*, а треће је чиста, пунокрвна француска драма, украсно и лепо дело великог генија *Диме Оца*, **Госпођица од Бел-Ила**.

Ако покушате да тражите сродство међу њима, имаћете сасвим право: све три драме имају у себи заједничко то, што су им главне личности женске.

Ниоба је већ друга енглеска шала, која је, протурена кроз немачки превод, искочила на београдску позорницу. Види се одмах, да енглеска шала почиње да се и код нас радо прима, јер збиља може да насмеје и да расположи, ма да она по своме жанру много изостаје од драмских захтева и стварне вредности њене.

У осталом, данас готово једино код Немаца можети наћи у шаљивим играма неке нарочите и више идеје, која се обрађује марљиво и, по немачком укусу, сентиментално. Али ни *Фулда*, као понајбољи, ни *фон Волцоген* ни *Хартлебен*, добри познаваоци технике и комичног ефекта, не могу довољно да задовоље нити да расположе онако, као што то с успехом постижу француска и енглеска шала. Немачка критика као да се нада у нову појаву *Морица Хајмана*, који својим првим радом *Der Weiberschreck* тек даје трагове на које се може рачунати. Но и он је још „жив курјак,“ као што се то неестетично вели.

Француска шала иде на то да вам што комичније изнесе доживљаје глупих или покварених људи; она се махом бави, *Леметр* би казао, прељубом и паризијанизмом. Или, као што вели *Најман-Хофер*, у њима се налазе три или четири личности и троја или четвора врата, те се у

разним комбинацијама и пермутацијама, личности протурају кроз та врата и сусрећу све оне, које не би требало, да би заплет био што комичнији.

У енглеској шаљивој игри, која одговара модерном укусу, видите да је богатом вицу дат карикатуран и бурлескан манир, те с тога она постаје савршенијом врстом кловнераја.

Ако се хоће да се у неколико занемаре строги драмски захтеви и да се нешто измене према данашњем укусу, онда се не треба ни чудити ни љутити што се такве ствари као што су *Карлова тетка* и *Ниоба* најако допадају. Изгледа да данашње мучно и нервозно доба тражи што луђе шале.

У *Ниоби* Петар Ден, директор друштва за осигуравање, слаб је према модерним, живим женама, а лорд Томкинс опет према античким класичним женама, срезаним у статуе. Лорд је дао огроман новац за кип Ниобе, и тај свој идеал предао је на чување Дену. У кући Деновој сем овог хладног, мртвог, каменог тела, има и живих женских створова. Ту је његова жена Каролина, сестра њена Јелена, строга, хладна и морална уседелица и трећа сестра Хела, млада дама, о чијем се васпитању нарочито брине мис Јелена. У том се друштву још налази и брат њихов Корнелије Грифин, који је проводио живот у љубавним авантурама. Таква је једна авантура са госпођицом Мистоновом, од које и ако одвојен, ипак стрепи, јер јој је обећао узети је за жену. Њему је то мучно нарочито због тога, што у кућу долази, као нова гувернанта, сестра обмануте девојке. Па, ево шта се десило.

Кад је друштво отишло на представу, остао је сам Ден, и уморен дневним послом, наслони се на диван, да придрема. Али, да ли је сан или јава, Ниоба збаци заклон и поче да шета у оном истом неглижекостиму, за који се вели да није стидан само због тога, што га готово и нема. Ви се одмах надате да ће то бити само сан, али гле! устаје и Ден, и почиње разговор међу њима. Њен је говор сав у декламацијама, у стиху и са патосом. Њу готово све дира, за свашта хоће да се заплаче а то тишти болећиво срце Деново. И он јој попушта, али какав белај настаде, кад се и остало друштво врати. Ниоба живи у старом животу, тражи своје слуге, грли свога господара, бедног Дена: све јој је ново, све неразумљиво и чудновато. Ден је представља као нову гувернанту, али је њено понашање према положају и сувише дрско и вређа строг морал и сујету закопчане мис Јелене. Па још када се јави и права гувернанта, настаде чудан лом, који се сруши на збуњену главу бедног Дена. Залуд он објашњава да је то оживела статуа, ко ће још то веровати! Лорд Томкинс га назва варалицом и припрети полицијом. И у томе страху од поништења, дешава се нешто што ће да објасни сву ову „лудорију," да статуа оживљава. Кад се последњи пут дигла завеса, ви видите све као и у првом чину. Ден још спава у трзавици страшног сна. Ниоба стоји на своме месту, а друштво се враћа са представе. Вама се свали

терет са срца, јер је то ипак био сан, који тако лепо изведе ствар на чистину из овог комичног замршаја.

Писци су имали намеру да покажу какав би судар настао, какав контраст идеја, навика и обичаја између личности из старог века и модерног друштва. Они су то извели нешто фриволно, али јако комично и пријатно занимљиво, сводећи растегљиве елементе замишљаја на неколико истакнутијих манифестација.

Сам сан има свога психолошког објашњења. Ден, по цео дан у бризи за скупоценом статуом, већ је сав занет мишљу о њој. И онда није чудно зашто му се она уплеће и у сан, стварајући оне шарене нити замршених мисли.

Г-ђица *Нигринова* која је приказала *Ниобу*, имала је прилике да покаже све стране свога талента.

Ламберова драма *Госпођа од Сен-Тропеа* приказује се у репризи, те се због тога и сматра за нову ствар. Ако се сећате то је комад пун романтизма те отуд и оне жестине и манитости страсне француске крви и немилосног и хладног немачког цинисма. Роман два заљубљена срца, којима је зао удес одредио злопатан бол за душу: роман два створа, којима под ногама тутњи бесан огањ, да их прождре, и над главама се свело тмоло, страшно небо, да не прими њина бола ни да чује туге њине, а кроз душу бесни пакао, да мучи мозак и стеже срца.

Баш када је племенита Хортензија, јединица грофа Доберива хтела да отвори своје младо и врело срце пред старим родитељем и да у женскоме стиду призна да воли Карла Дарбела, баш тада се десило нешто страшно и неочекивано. Ђорђе Морис, богати бродар, долази уреченог дана грофу Доберину по новац, што му дугује гроф. Овај новац није племенити гроф утрошио на свој бес, него да покрије дугове лакоумног сина, кога су неваљалство и коцка у гроб отерали. Тешко је и вама чути да гроф нема новца да га врати, и да од сад треба лепа госпођица да живи незгодним животом. Али Ђорђе Морис, суров и груб бродар, има слатко срце и племениту душу. Вас се не тиче зашто је он блудео по немим гробовима и зашто се заустављао на споменику оца Дарбелова, и откуд његове пламене, страсне очи, угледаше лепо лице Хортензино. Доста то, да он сазнавши ко је Хортензија, гледа на све благородне начине да свог новца не изузме, у овом незгодном времену, из руку грофових. Но када је наишао на хладан, частан понос високог племића, који не прима милости ни у најлепшем облику, њему остаје последње средство: он запроси руку Хортензину. Сад је ред на сироту Хортензију, да сломије срце своје и да згњечи љубав своју, да жртвује срећу своју болном родитељу, па да с тугом у души пружи руку доброме Морису.

На путу за Морисово лепо и богато уређено имање од Сен-Тропеа млади пар је морао потражити одмора у крчми, у Арнеју. У тој истој

крчми, у другој соби прездравља Карло Дарбел, који је као лекар предан своме послу, пао под немилосном косом болештине, која га је дуго везала за постељу Како љуби Хортензију, а не зна шта се догодило, он је баш сада изнемоглом, болном руком написао неколико речи. Кад је Хортензија нашла на писмо, њој упућено, она даде гласовита израза своме узбуђењу и одмах после тога, Хортензија и Карло падају једно другом у наручја. И ако је на пољу беснила бура и муње цепале страшно небо, узбуђена и преперажена Хортензија нагони мужа да одмах отпутују на имање.

Душа је изгубила свога мира и срећа је напустила лепу и племениту жену. Ђорђе Морис видећи коб своју, проводи самачки мучне и тешке дане. А да би био још већи расцеп између топле љубави мужевљеве и самоодрицања и пожртвовања женина, на имању се налазе још и рођак Морисов Косад и његова жена. Кад су ови грамжљивци увидели како им се узима власт из руку и како нема изгледа да ће њихово дете наследити Мориса, они почињу чинити пакости против Хортензије. То је лако, и Ђорђе је већ сав слеп од љубоморе. Савладан овом муком, он преписује све имање рођаку. А Косад опет узима у помоћ отров, да се што пре ослободи Мориса. У тешким мукама, што су ослабиле и изнуриле кршно тело Ђорђево, прилази са необичним напором, са личним пожртвовањем и са брижном женском милоштом Хортензија, све у бризи за својим болесним мужем. Лекар Серван доводи и другог чувеног лекара, који познаде отров у напитку. Сумња паде на Хортензију, као што је то Косад и удесио. Случајно је нови лекар био Дарбел и ето опет новог трагичног и романтичног градива. А да би било још романтичније и заплетеније, Морис је био онај добротвор што је као непознат слао новце Дарбелу, јер му се на тај начин одуживао због нехотичног убиства оца његовог. То је двојак пораз за Мориса и он у том случају види казну Божју. Но да не би отишао на онај за њега свакојако бољи свет, са клетвом на своју неверну и бездушну жену, он угледа у огледалу како Косад меће отров у напитак. Косада је закона правда постигла, а Морис умире да заврши ову страшну драму.

Госпођа од Сен-Тропеа пуна је и препуна романтичности, оне широке и безобзирне романтичности, која изводи радњу у бизарним и смелим стицајима и заоштрава напорним и страховитим сударима која сцене појачава или јако херојским осећајима или ниским, са свим ниским страстима. Она је мати и оним карактерима из неког веома чудног света. Наравна ствар, да према томе и сама драма не излази као правилна резултанта здравог опажаја и верније снимања стварног друштва. Само одабрани и проучени моменти из друштва и догађаја, у уметничкој конструкцији, са духовитим, песничким колоритом и једром дикцијом могу послужити као правилна и добра драмска дела.

Госпођа од Сен-Тропеа спада у јаче ефективне драме, где је све срачунато на надражајно дејство. Она је хтела да бичем Божјим казни

љубав два млада срца и у својој моћној експанзији, она је поломила доста костију и потрошила много крви, а највише изјадила толике душе.

У драми *Госпођица од Бел-Ила* и ако је натписна личност и јунакиња саме драме, значајан и истинит протагониста, ја ипак не почињем од ње; ја износим прво војводу од Ришелија, који има јаког и ефектног дејства у самој драмској радњи и чија активност тако силно привлачи пажњу и ствара интерес. Војвода и пер француски, поштовалац витештва и племићских обавеза, поносит, ведар, јуначан, он носи собом и други, ако не већи, а оно бар црн и стидан део свога бића, оличава развратност и поквареност заблуделог племства из познатог доба тешке и страшне историје. И такав човек у своме пустом и циничком бесу, у развратној и пакленој жељи, износи пред племенита лица истих таквих војевода и витеза, ниску и одвратну опкладу, да ће за двадесет и четири часа бити његова, да ће му се дати, она женска, на коју прво најђу, па била она жена или... или девојка! Све би још ишло како тако, да је он пристао на маркизу од Прија, коју су прво угледали, ону маркизу у чијим се салонима и дешава главна радња драмска. Али, он то сматра за глобљење оних с којима се кладио, пошто је она већ у велико заузимала видно место у непрегледном низу његових галантних авантура. Он њу дакле и не узима у рачун, зато је кобна коцка пала на лепу и чисту госпођицу од Бел-Ила. Фаталан је случај да је он још и пре тога узео у рачун лепу госпођицу, због чега је раскинуо љубаван однос са маркизом.

Госпођица од Бел-Ила јесте ћерка познатог и чувеног бретонског племића, кога су политичке прилике отерале у Бастију, заједно са синовима његовим. Госпођица од Бел-Ила остала је сморана, без икога, и зато је дошла да измоли од маркизе, жене од моћног утецаја, помиловање својима. Но она, тако мила и тако лепа, не може бити сама и она има свога заручника поручника краљеве гарде, витеза од Обињија, оног лепог младића, на ког је маркиза од Прија бацила своје грешно око. Он је чуо ону стидну опкладу између Ришелија и племића, и заболе га љубавничко срце и запишта му младалачка душа. Он прими опкладу на себе, а од своје стране додаде, да ће госпођица остати чиста и да ће за три дана бити његова жена.

Маркиза хоће да осујети намеру војводину и она позва госпођицу од Бел-Ила из гостионице у свој стан, уступив јој своје одељење. Она написа, под потписом госпођице од Бел-Ила, писмо војводи, замоливши га за састанак, да би подејствовао за милост оцу и браћи њеној. То је тамап добро дошло војводи за његове планове. Пропала су два најбоља коња војводина, док му је донесен кључ од тајних врата маркизиних одаја, оних одаја, које су уступљене госпођици од Бел-Ила. Казао сам да маркиза хоће да изигра војводу, те због тога и упути госпођицу од Бел-Ила на својим колима у Бастију, на тајни састанак с оцем, баш у оно доба,

кад је војвода требао доћи. Војвода од Ришелија улази у одељење госпођице од Бел-Ила, и одмах напоље извештава писмом, да је све онако како је у опклади. Али је судбина хтела да он проведе ноћ код маркизе обманут да је био код госпођице од Бел-Ила. Можете мислити, шта је било с витезом од Обињија. Као махнит лупао је целу ноћ, очекујући војводу, да потражи рачуна од њега. И рано зором улеће госпођици од Бел-Ила, да се с њоме објасни.

Ја вам не могу описати онај дирљив судар немилосне увреде, што баца разјарено, преварено и потучено љубавничко срце у чисто и невино зачуђено лице своје заручнице. Она, и не сумњајући у своју невиност, и убеђена у заблуду, склања заручника у споредну собу, да чује објашњење, које ће јој војвода дати. Улази војвода, улази сав неваљао и низак од прошле ноћи, и иде непоуздано да прими прекоре посрамљене девојачке части. Какво ли га ново изненађење очекује, кад га она у очи убеђује, да није истина да је он с њом био. Он који тако добро познаје женске и који мисли да већ нема шта од њих научити, стаје задивљен пред дрскошћу женске, која га тако безочно и тако чудновато убеђује. Госпођица се још јаче оптужила пред заручником, и он плануто и са жестином душевне муке, у одвећ дирљивој сцени, напушта своју милу, да јој никад не опрости. Она му није смела признати да је била код оца, пошто је дала чврсту заклетву маркизи, да неће ником рећи, докле је војвода од Бурбона први министар, јер иначе игра глава доброг родитеља.

После осујећеног двобоја између војводе од Ришелија и витеза од Обињија, бацана је коцка и витез понова изгуби, те је требао после неколико часова да заврши са животом. Он долази да се опрости са Госпођицом од Бел-Ила и да јој преда последњу своју жељу. Још пре него што се извршио овај очајан опроштај ојађених срца, кренуо се точак земаљске политике и згазио је што му је на путу било. Збачен је војвода од Бурбона, а маркиза Прија прогната на добра. Кад је госпођица чула за новости из политике, она се осети слободном од обавезе задане речи. Она се исповеди да је ноћ провела код свога оца. Са доласком владике Флерија за првог министра, она се осети у топлим зрацима жарке наде, да ће јој отац и браћа бити слободни и беше задовољна у сугестији заноса своје среће. Сад је могла, сад је смела да прекори свога љубавника, за онако тешку љагу. Али кад му је све опростила и кад већ мисли да ништа не стаје на пут срећи њиној љубавник се праштa за навек.

Ви ипак очекујете, да ће се све добро свршити, и збиља улази војвода од Ришелија да се извини противнику и да моли госпођицу за опроштај, јер је увидео како ји изигран од маркизе.

Рачуни су сведени и чисти. Витез од Обињија представља војводи од Ришелија своју милу жену Габријелу, Госпођицу од Бел-Ила.

Драмско дело великог и гласовитог француског песника заузима видно место у редовима драмске литературе. Радња нешто мало, врло мало, развучена сва се у главном групише око идеје као главнина. Верна слика

француског племства из доба Луја XV. Конверзација жива, течна и углађена. Живот вишег стила и вештачког сјаја. Свега потребног ничег далеко епизодног.

Сиже има нешто слободнији рељеф, али је прави одејај радне средине. Не знамо како то годи нашој оријенталној срамежљивости, али ја не мислим ништа рђаво кад додам, да је чуло слуха било забављено, да је пажња била јако заоштрена и да се опазила силна интимност према позоришту.

Позориште је било пуно отменог света, и ма да се свашта поговара о васпитаности укуса и правилном разумевању драмске вредности, ја нисам склон да у рђаво верујем.

Од господе представљача, међу којима има добрих, јако се одликовао г. *Гавриловић*, који је лепо, слободно и лако приказао војводу од Ришелија. Он га је протумачио исто онако раскалашног, дреског, певаљог, и опет племенитог и витерског, као што је у карактеру, што нам је Дима изнео.

Госпођица *Нигринова* (Госпођица од Бел-Ила) као да је унела подоста плачног и нервозног елемента у очајну дикцију, у злу коб што је толико мучила живот ове несрећне девојке.

Превод је чист и он је од г. *Д. Л. Ђокића*.

Ђор. П.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Петар Други Петровић-Његош као владалац написао *Др. Л. Томановић*. Цетиње 1896. Цијена 1 фиорин. 8°, стр. XII + 222 и додатак један на стр. 223.

Пишући ову књигу, Томановић је, како сам вели у предговору, хтео да испуни жељу што је пок. Д. Милаковић изрази на завршетку своје историје Црне Горе, т. ј. „да ће који Србин описати дјеловање, којијем је Петар II као господар заслужио славно име", те тиме да настави дело његово. Тој се пак жељи осећао Т. дорастао да одговори нарочито после дела двојице Руса, *П. А. Лаврова* (Петаръ II Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій и его литературная дѣятельность. Москва 1887.) и *П. А. Ровинског* (Петаръ II (Раде) Петровичъ владыка черногорскій. Петроград 1889.). Књигу је своју написао на основу тог материјала, у који, поред других књига, највећим делом долази и радња *В. М. Г. Медаковића* (П. П. Нѣгош послѣдньи владајући владика црногорски), и на основу аката цетињске дворске архиве, до сад необјављених, које је Т. сам исписао и за разлику од већ употребљених обележио са (Д. А.).

Како нам је случајно при руци дело Лаврово, могли смо поређењем истога с Томановићевим видети у колико се слажу, кад нам то није хтео увек да рече сам писац. На основу тог поређења можемо рећи, да је Т-у а нарочито у предњој поли дѣла његова, за основу служила радња Лавровљева, која, онаква каква је, и није права историја, него, заиста, само хронолошки сређен материјал, званична писма и др. акта. Али је погрешка у начину како их је Т. употребио. Он их је, на име, скоро све унео онако и онолико како су у Лаврова, у целини, са свим оним споредностима и понављањем. То је исто чинио и још с неким већ штампаним у „Гласнику" С. У. Д. 63. и у књизи Медаковићевој. За Лаврова је и имало смисла да их износи у целини, јер их до њега нико није објавио, али то исто, о истим актима, Т., после Лаврова, није морао чинити. (За она акта што их Т. првом у целини објави, припада му свака хвала). Да нас не би ко криво разумео, додаћемо још ово. Те бисмо замерке чинили и у том случају,

да је Т. ма чим показао е је она акта, што их има у Лаврова, и сам преписао с оригинала, из дворске архиве, а не из радње Лаврова. Место свега тога могао је све то лепо испричати својим речима, по ономе што има у актима, па му, заиста, ма и не рекао извора причању своме, не бисмо тако замерали. Потребу таког излагања изгледа да је осетио и Т., али, онако како је у њега, нема смисла — јер је сувишно. Или се требало ограничити само на тако излагање, и то би било понајбоље, или, кад се већ хоће да изнесу сва акта у целини, остати само на том — а не мучити читаоце још и својим понављањем. (Тога има и у Лаврова, а није му била невоља, кад се већ потрудио те свако српско писмо превео у поти и на руски). Да поменемо још неке ситнице. Том-у понегде, мимо обећање да ће што узме из других књига ставити под наводнице, што је заиста и чинио, остане по нешто из Лаврова и без тога. Тако на пр. оно причање о хватању и суђењу губернатора Радоњића (стр. 10.) превод је Гачићевих речи из писма његова Татишчеву (Лавр. стр. 26.), па ређање имена господе руске, с којом се владика упознао у Петрограду, и даље неке напомене о њима (стр., 43., у Лавр. 51.), па и оп и стихови из Грлице за год. 1837. стр. 134. (стр. 50., у Лавр. 53.), па набрајање писаца и дела њихових што су владици послата на дар из Русије [(стр. 51., у Лавр. 58., ту је још остало и Мејнерс (руски Мейнерс)]; ту би могло доћи још и оно што се прича на основу једног акта из Гласн. 63., стр. 127. (стр. 34., у Лавр. 41. од кога и дознасмо где је објављен оригинал) и др. Толико о позајмици из Лаврова.

Остали је део књиге, осем нових Т-ем првом објављених аката под (Д. А.) испуњен, цитатима, врло дугим цитатима из Ровинског и Медаковића, где се такође нађе по нешто необележено, као н.пр.: о нападима Црногораца на Подгорицу 1832. године и о договарању са Зећанима (стр. 24., у Мед 59. и 62.), па о праћању владике до Остре 1836. год. и шта се тамо говорило (стр. 68., М. стр. 76.) па онај кратак животопис Гагићев (стр. 38., Ров. стр. 40.) и др. У већини случајева, где треба говорити о нечему што се баш не каже отворено у приведеним актима, него се, штоно веле, чита између редова, или о чему треба повише размишљати, где треба што одбранити или побити, ту Т. пушта да то учини Ровински: а где треба о коме боју детаљније говорити — ту је опет Медаковић. У опште Т. воли цитате, и то врло дуге цитате, међу којима је најдужи, $1\frac{1}{2}$ стране велике 8°, из Љ. Ненадовића свакоме врло добро познатих *Писама из Италије* св. 2. Ту је бар било доста само упутити читаоце на њ. С те љубави пишчеве за цитовањем нађе се, као н. пр. на стр. 91. и 92., о првом сукобу Црногораца и аустријске војске на Петровој Гори прво опширан опис од Медаковића па за њим, нешто краћи, и од Ковалевског, а лепо се по та два описа могао саставити трећи — па би се тако избегло још и понављање. С тог истог узрока опет тако: на стр. 119. пушта Медаковића да нам он прича о сукобу Црногораца са Бећирпашом Бушатлијом 6. јунија 1839. год., по народном предању и прете-

рујући у броју изгинулих с турске стране. Тому није било разлога, јер му је при руци било писмо владичино Татишчеву од 12. истог месеца (Лавр. 125.), дакле *први* и *најпоузданији* извор о том догађају, а, осем тога, и сам још спомиње у ноти на стр. 120. да има неко владичино „пријатељско“ писмо где се о том сукобу прича, из кога је писма у истој ноти изнео главну ствар. Поменуто писмо Татишчеву, а вероватно и оно друго „пријатељско“, не само да тачније него и потпуније представља саму ствар — па се ту још види да је и пре 6. било два, ако и незнатнија сукоба, 1. и 4. истог месеца. Овако је само „одуљио лакрдију“, морајући писмом владичиним побијати штошта у причању Медаковићеву, без кога је заиста могло бити. Кад нам, по свом обичају, већ није хтео по тим првим изворима сам да исприча ствар, могао је, у овом случају најоправданије, изнети готово у целини које од та два владичина писма. Таково се писмо могло навести у целини, а не на пр.: оно на стр. 99. (из Глас. 63. стр. 133.), где је, поред главне ствари, о сукобима Црногораца и аустријске војске, остао и онај, за поменуте догађаје непотребан став о баруту што га Турци превезоше; или оно на стр. 95. (из Гласн. 63. стр. 134.), са непотребним за тај мах уметком о Али-паши; или и оно владичино Пуцићу на стр. 183. где има и о песмама Пуцићевим и о препумерантима, и др. — На место ових и већ поменутих споредности могао нам је Т. рећи што више н. пр.: о томе зашто није употребио или бар исправио причање Драговићево о бојевима на Грахову (Star. XX.), јер се у неколико разликује од његова (стр. 66.); могао нам је, без икакве веће муке, тачније одредити време понеком догађају, као н. пр.: доласку Али-пашину на Грахово 1836. год., првом поласку владичину у Русију, погибији Смаил-аге Ченгијћа, нападу Осман-пашину на Врањину и Лесендру, и др.; или припазити, кад већ хоће да казује датум, па не рећи да је један одговор из Петрограда на писмо владичино у год. 1834. од 14. новембра, кад се из Гл. 63., стр. 129. види, да га је тога дана Гагић спровео владици из Дубровника; па онда могао, нам је рећи зашто узима (стр. 63.) да је оно 12 Црногораца упало у Жабљак ноћу између 9. и 10. марта 1835. године, по Медаковићу и, можда, по натписима на два ту задобивена топа, за које натписе не рече да ли су одмах по освојењу топова урезани или доцније, а не обазре се на оно што сам владика, јављајући о томе Гагићу (Лавр. 75.), вели, да је то било ноћу између 11.—12. марта; тако исто, могао нам је објаснити откуда то, да се писмо Алипашино од 24. јулија 1841. год., како га је на 108. страни саопштио из (Д. А.), тако осетно разликује од преписа тог истог писма у Гл. 63. страна 170., где има по нешто што нема у његову препису, и обратно — те не знамо, ко је нетачно преписивао, Т. или Драговић; па затим и то, што на истој (108.) стр. вели да је Али-паша послао владици онај трактат, што га овај са Селим-бегом, пуномоћником Алипашиним, веза 1841. године у Дубровнику, у осакаћеном облику и *само на турском језику* „држећи да га неће имати ко владици прочитати“, кад, међутим, Драговић (Гл. 63. стр. 148.), саопштавајући тај трактат, вели, да је Али-паша послао владици са сво-

јим потписом примерак истог са текстом *и српским и турским*, а не вели ништа да се последњи текст ишта разликује од оног штампаног, у коме се признаје ранији трактат од 1838. год. у свој целости својој, — дакле, није осакаћен; и др.

Још две три напомене. На стр. 5.—7. у причању о смрти вл. Петра I. 1830. год. и о постављању за „владатеља“ вл. Петра II (тада још Рада) главни је основ Т-у што апсолутно верује у истинитост и исправност тестамента вл. Петра I а не верује причању Медаковићеву, које, у главној ствари, стоји готово у супротности с његовим. Међутим, као дан смрти вл. Петра I узима 17. октобар („у очи Лучина-дневи“), као што је у Медаковића (страна 12), а не сам Лучин-дан (18 октобар), као што је назначено на тестаменту (Годишњица Чупићева VII, страна 373.). Не може се рећи да је то штампарска омашка или да је, можда, и сам Милутиновић, писац тестамента, случајно погрешио у датуму, јер исти и на последњој страни своје Историје Црне Горе (штамп. у Београду 1835. г.) рече у напомени, да је П. I умро „на самій Лучиндань“, а, затим, Лучиндан је крсно име Симино, те је, вероватно, бар за њ могао знати кад пада. Осем тога Т. вели да је тестаменат прочитан пред свим окупљеним народом 18., а 19. да је већ острошки архимандрит Јосиф закалуђерио Рада и т. д. (по Медак. стр. 50.), док међутим на акту, којим главари црногорски потврђују Рада за „владатеља“ (Лавр. стр. 204.), а за који акт је и Т. знао јер га спомиње (стр. 7.), стоји, да је тестаменат чита и 20., кад је укопан вл. П. I, па још и то: да су тад главари тек *решили замолити* острошког архимандрита Јосифа, да Рада „постави свештенођаконом“ — дакле је, најраније, тај дан и могао бити постављен. Тако исто Т. вели да је 19. окт. архимандрит Јосиф наденуо Раду име Петар (по Медак. стр. 50.). Међутим Гагић зове вл. П. II-ог Радом све до 24. фебруара 1831. год., кога дана пише Азијатском Департману (Л. 27.) како му је Раде Петровић јавио, да га је тих дана пећски архиепископ Ананије (по том писму и Том. у томе исправља Врчевића) постригао за јеромонаха и произвео за архимандрита „съ переименованіемъ въ Петра“, те га и Гагић још у истом писму, у реченици за овом, зове Петром. (А да није све то само за љубав оног Медаковићева — стр. 182.— и његова рачуна — стр. 213., по коме би требало да је П. II владао Црном Гором, мал не и на часове тачно, 21 годину?) Сумњу, под којом стоје догађаји из тих дана црногорске историје, Т. не само да није отклонио — него још и појачао. — На стр. 15. Том се домишља каква је могла бити кривица Милутиновићева, па вели да је свакако била „врло лагане природе“, кад је чак Гагић морао опомињати црногорске главаре „да Симу запријете да то не чини“ — а овамо сам наводи неке реченице из Гагићева писма од 19. јунара 1831. год., где се лепо види, да је та кривица у томе: што је Милутиновић извадио из архиве „она потвержденија народа и главара“ а, вероватно, и тестаменат вл. П. I. Њих сада, заиста, и нема на својим местима, него за њих знамо само по копијама из Гагићеве архиве (Л. 204.) и (за тестаменат) по Подунавци за год. 1845. и Годишњици Чупићевој

VII, стр. 370. А да ли је он оставио Црну Гору са зловољом или не, не може се изводити из тога, што се он вазда „љубављу сјећао Црне Горе“, јер ваљда не ће Т. чекати и од Симе, да се, као што се оно каже, „због Николе љути и на Св. Николу.“ Требало је некако објаснити и то вађење аката државних из архиве (за грађу историјску доста су му биле и копије), па и нагли одлазак Симин из Црне Горе. — На стр. 17., осуђујући Ивановића, није требало бар да му умањава заслугу у унутрашњем уређењу Црне Горе (у установљавању сената и гвардије) или, кад је већ почео, да је отишао и даље, до М. Василија и до извештаја Пучковљева (Спомен С. К. А. XXV стр. 27.) За лажну грамату, којом се тобоже исти Ивановић шаље с царске стране из Русије, Т. каже да се и сад налази на Цетињу (стр. 15.) па додаје да се тиме потврђује Медаковићево казивање „да је Ивановић *догиао на Цетиње* с лажном царском граматом.“ Међутим, Медаковић не вели баш тако, него, на стр. 54., прича да су ту лажну грамату направили вл. Петар II и Ивановић *договорно*, па су још скинули печат с грамате Петра Великог и ставили на ову измишљену. О свему томе Т. се врло лако могао уверити па утврдити или оборити Медаковићево казивање. Овако ствар остаје под сумњом. — На стр. 76. и даље Т., и после онога што сам вл. П. II каже цару Николи у опроштајном писму да је „видећи немогућност управљати народом без помоћи, хтио *све оставити и живјети по иностранству*“, а које и Т. наводи на стр. 78., ипак вели да је све то „новинарска измишљотина“ и „клевета.“ А што је тако говорио цару Николу то је, вели, с тога, што је „тијем хтио да живљим бојама преставп мучно стање, у ком се налази“ (?). — На страни 125., причајући о погибији Алипашиних посланика на Башиној Води, Т. није успео да отклони сумњу од вл. П. II, и ако се ту позива и на неки виши политички узрок (за који неће да зна кад говори о Гагићу) па и на владичину песничку душу. Ако је ту и било прста Алипашина, што је врло вероватно, није тиме мања кривица Ц. Горе и њена владара. А слабо се може тиме објашњавати мирни споразум на Грахову (1843. г.), него се то има тумачити више великим уступцима владичиним Алипаши, јер је, просто рећи, оставио Грахово Алипаши, па је и своју тврђаву на Хумцу, за новчану накнаду, срушио. Дакле, све оно што Али-паша није могао добити ни на оном побратимском збору у Дубровнику, уступио му је сад вл. без боја, а запета морао је, због догађаја око Врањине и Лесендре. Т. нас није могао уверити да се тим преговорима граховска ствар није изменила и да је Ц. Гора била у добитку, ако и само у моралном (стр. 128.). — На стр. 170. већ изгледа смешно колико Т. пребацује Гагићу несавесност и као неку мржњу према вл. П. II. Ако и за шта друго, бар га не може кривити што у своме извештају Азијатском Департману о немирима на црногорско-аустриској граници 1848. год. није навео и два, по Т., најглавнија узрока, т. ј. 1) лишавање Црногораца њихових добара у аустријској граници и 2) онај оружан напад на чобане црногорске у Доброти, него само три, споредниja: 1) што је аустр. власт забранила

Црногорцима да долазе на пазар у Котору, 2) сурово поступање страже и полицијских чиновника и 3) што су аустријанци почели градити тврђаву према црног. селу Мирцу. Међутим и вл. П. II, пишући по тој истој ствари аустријској власти, (Лавр. 181.), спомиње само та три „спореднија“ узрока, а истим редом којим и Гагић. У опште је Гагић врло строго суђен. Ми пак мислимо да је увек требало имати у виду е је он само *чиновник руски* и да је, зато што 1) није био Рус и 2) што је био Србин, морао бити „већи Рус“ него на пр. Озерецковски. Он је просто радио и морао радити по упуствима своје владе, без обзира хоће ли се тиме замерити вл. Петру или не, јер и није био постављен да се брине о владици него о Црној Гори. То је оно што цар Никола рече владици „Не мислите да је мени стало *до вас*, него до оног јуначког народа (Т. 77., Мед. 79. по причању самог вл. П. II.). И ми се ни најмање не чудимо што се вл. Петар, велики патриота и песник и на престолу, није могао увек да сложи са Гагићем па и са кнезом Милошем и његовом ситнијом, али, како је време показало, кориснијом и успешнијом политиком, коју владика не може да разуме (в. у Т. стр. 132.).

Ма колико да високо ценимо патриотизам, ипак бисмо желели да је и Т., састављајући ову своју радњу, био мање патриота а више историк. Овако му дело, као научно, има важности готово само са богата материјала који је у њему. С те га стране и препоручујемо читаоцу.

К.

Нешто о ружи и ружину мирису, саставио *Жив. Ј. Јуришић* (Одштампано из «Српскихъ Новинъ»). Београд. Штампано у Српској Краљев. Држав. Штампарији. 1896. — 12°, стр. 46. Цена 50 пр. дин

У 1896. години имамо од г. Жив. Јуришића 2 привредно-научна рада: *О сусаму* и *Нешто о ружи* Пошто се сусам у Србији не сеје, ма да би лако успевао, то тежиште ове књижице, у привредном питању, лежи у Маћедонији, где се сусам у велико гаји, а за Србију Босну и Херцеговину и друге српске земље у толико да се зна, да се са сусамовим уљем меша свако јефтиније маслиново уље које се у Србију увози, а сем тога из тахана, који се добија из сусама, прави се ћетен-халва. — Ружа пак у свима српским земљама одлично успева, па би смо је зато без по муке кадри били претворити у трговачки артикал, као што су одавно учинили Бугари, па и неки северни народи, цедећи из њених цветних (крунични.) ланичина мирисно *ружино уље* — *ђулијак и ружину воду ђулсу.* Обоје се употребљава у козметици, за посластице, ликере, лекове и т. д. Срби по градовима из ружина цвета кухају слатко и праве оцат, а од шипака пекмез

О ружи је научна и градинарска литература огромна, па чак искљу-

чиво о њој излазе на разним језицима стални периодични журнали. Ово није ни мало чудно, јер се до сад произвело 7.000 разних одлика. Ружа, као већина и осталих домаћих биљака, под вештом човечјом руком јако се мења, а те се све мене одбирају за извесне захтеве, естетичне природе или чисто комерцијалне.

Судећи по једном чудском новцу, на коме је ружа израђена, прорачуната јој је старост на преко 5.000 година, а колико још она, без поговора одмиче и даље у прошлост — нисмо кадри докучити.

Ако је веровати Херодоту цар Мидас пресадио је ружу из Фригије у Маћедонију, прво испод брда Бермиона, а отуда су је љубитељи пренели у Грчку. Омир је помиње на многим местима; а нарочито где се опевају музе и грације ружа им најприлагодније зачињава лепоту.

„Персија, отаџбина ружа и ружина уља, у којој је Кемфер видео и описао пре 200 година пространа поља ружом засађена у Ширазу, вари све мање и мање ружина цвета. Земља ружâ, долина Кашмир, нема више руже, и као важна ситница бележи се да Шах из Јевропе добија руже за своје градине у Испахану, где је некада ружина вода потоцима текла.“

За сад се највећи ружичњаци шире по Казанлуку и околини у Румелији. Гајењем руже бави се тамо око 150 села. Тај је предео заклоњен са севера Балканом, а протеже се поред реке Тунџе. „Околина Казанлука је око 400 метара изнад морске површине. Клима је умерена али и нагле промене у температури честе су. Границе термометрове осцилације лети се пењу до 40° C а зими се спуштају на 20° C. Земљиште је песковито и лако оцедно. Трговци из већих места или градова само су прекупци готових продуката од сељака, а често они купују и цвет па га сами даље варе; шта више и они сами имају по 1—2 хектара земље засађене ружом за своју потребу.“

У Србији би особито поднели топлички округ, Ресава и један део Подриња за гајење руже, јер је земљиште угодно а изобилно има каменог угља. У Ресави многа села, као Медвеђа, Деспотовац ит.д.ваде угаљ са својих атара и њиме се греју, а то их наравно ништавно стаје. Сем угља ти су предели шумовити, изворима и потоцима богати, а по њима се бокора мноштво дивљих ружа, што је свакојако знак добрих прилика и за питому ружу. У београдском ботаничком врту румелиска ружа дивно напредује и пуна је цењених хемиских састојака за мирис. Ко је још видео у нашем Добричеву красне руже с моћним бокорима и дебљим од руке стаблима, пристаће с нама да је Србија за ружу као поручена. И у Немачкој су код Мерзебурга засађени пространи вртови румелиском ружом с врло повољним резултатима. У нас би ваљало што пре отпочети и овом врстом народне привреде, али нипошто самоучки, него помоћу бугарских ружара, који би се на неколико година довели баш из Казанлука.

Гајење руже не иште толико труда колико умешности и искуства: — како је треба засадити, проређена места попунити старе пањеве ис-

крчити, подсецати, приликом поторити, поплевити и много којешта друго. Берба је ружа са свим проста, па и варење тако исто, јер се ружин цвет куха у казану над озиданом пећи, чија се пара дестилацијом спроводи кроз табарку и оцеђује коњицем у подметнуте боце. Справе за цеђење намештају се у просте наслоне, али који морају бити поред воде.

„У Бугарској се средња производња ружина уља у родним годинама пење на 3.000 килограма, а у неродним се зауставља на 1500 килограма. Ружичне се воде много више оцеђује. У Пловдиву је скоро подигнута творница парфимерије са задатком да сама ружино уље примењује у разним козметичким артиклима.“

Ниједно се уље толико не фалзификује као ружино, и то највише с геранијумом, чије се цвеће доноси из Индије. Да би се овом варању стало на пут, а из трговачког рачуна, поче се ова биљка у велико да гаји и у западној Европи, нарочито јужној Француској. Да ова грана конвенира видеће се из овога упоређења: средњи принос жетве с једног хектара земље износи до осам товара пшенице или кукуруза, а с једног хектара ружичњака цеди се један литар уља, које стаје око 900 динара.

Ружино се уље у парфимерији с највећим успехом употребљава због особина његова мириса, кад се помеша с мошусом да увећа и учврсти и друге мирисе, јер иначе, кад су чисти брзо изветре, као мирис од јоргована, љубичице, ђурђевка и т. д. Интересно је и то, што има ружа чији мирис личи на мирис од љубичице, малине, ананаса и т. д. Али и то је занимљиво, што једна иста ружа у разно доба дана разан мирис одаје.

Изгледа да хладније земљиште боље годи ружи него топло. Писац наводи да руже од исте врсте с узвишенијег земљишта јаче миришу од оних с нижих места на пригревици.

На Балканском Полуострву, а тако и по целој Јевропи једно је време ружа била запуштена, па се с доласком Турака поново обнови и ојача. Турци су, сем ружа, од којих су неке врсте и пре њих биле, пренели и много друго лепо цвеће, које се онако заносно описује у нашим севдалиским песмама, као ни у једног другог народа. У народним песмама час се вели: „Из руже бих *воду извијала*“; час: „из руже бих воду исцедила“; час опет „ђулсија водица“, и т. д.

Кад је Румелија ослобођена, онда се многи Турци иселише у Малу Азију и тамо засадише дивне ружичњаке казанлучком ружом дамасценком (Rosa damascena).

Пре а и данас још Турцима је најпријатнији и најомиљенији мирис ђулијак и ђулсија (водица). Туркиње носе о врату мала стакленцета напуњена ружиним уљем и ретко који дан пропусте а да се ружичном водицом не покропе.

Књижица је пуна лепих поука не само ботаничке вредности него и као упутство за одомаћивање те гране радиности и по нашим селима и за подизање фабричког стаблисмана.

Новине код нашег сеоског становништва увек наилазе на неповерење. које је са свим разумљиво и оправдано, јер прво треба да му неко заjемчи, да ће му се, рецимо ако је засадио ружу, по килограму толико и толико платити. Наше Пољопривредно Друштво и Министарство привреде само ће тако покренути нове произвођње, ако унапред буде обезбеде од неизвесности. О сличном начину, како се врло практично у Босни поступило са сађењем шећерне репе за шећерну фабрику у Усори, биће говора на другом месту.

У свему овај књижевни прилог г. Јуришића може се предусрести с добродошлицом и пожелети да ову књижицу наш свет прочита и да буде подстакнут на ову и другу врсту матарнјалне тековине, од које зависи стабилност државна.

23. јануара, 1897. год.,
у Београду.

Сима Тројановић
професор

Краљ Едип. *Софоклова* трагедија С грчког превео *Луко Зоре.* Панчево. У 60. и 64. св. Народне Библиотеке Браће Јовановића. — **Краљ Идип.** Трагедија од *Софокла* С грчког превео *Никола Јовановић* учитељ. Пожаревац. Штампарија Мих. Костића. 1895. — **Sofoklove Tragedije.** Preveo, uvod i tumač napisao *Koloman Rac.* Sa dvije slike u tekstu i jednim prilogom. Zagreb. Naklada «Matice Hrvatske.» 1895. (12. св. матичиних «Превода грчких и римских класика»).

Краљ Едип је трагедија без радње, фабуле митско-немогућне и с наравствене стране одвратне, лица неприродних у поступцима и у говорима, више епски нејасних него драмски реалних, дијалога празних, хладна као статуе Перклова доба, морала никаквог, не без мане у композицији и иначе... А прошло је време, кад се могло и кад је требало довикивати читаоцу: ...Vos exemplaria Graeca nocturna versate manu, versate diurna = Прелиставај грчке списе и дању и ноћу (Хорацције, A. P. 268.—9.)... Друга је ствар, хоће ли се мерило високе јелинске културе, или је намера да се задовољи дух човеков, који хоће све да зна, или се, најзад, стаје на историјско гледиште, јер литерарни ће историк увек у хронолошком реду уметника на драмском пољу и на перу уопште наћи *Едипа Краља* великим и златним словима истакнута.

Јесу ли наши преводиоци имали на уму ово друго? Ако јесу, јесу ли или, боље, је ли Никола Јовановић имао наше прилике у погледу: ко од нас чита Лукијанове разговоре мртваца, Антигону, Исократов савет Доменику, Демостенове Олинтијске беседе и Филипике, Цицеронове беседе против Катилине и т. д.?

*

Превод једног спева успео је потпуно само онда, кад је у стиху и кад оригиналу нити што додаје нити што одузима. Ако се прва погодба и не може увек да испуни, друга се не сме никад занемарити. Одузимањем и додавањем мења се битно створ што се преводи, другим речима, тиме се добива *ново* једно дело. Спев дакле треба преводити, тако рећи, стих по стих, да не кажем реч по реч, онако н. пр. као што је Фос превео Омира и Хорацију на немачки или Томо Маретић Омира на српско-хрватски. Не могне ли се тако, једини је начин да се избегне рђав превод прибегавање прози.

Од наша три преводиоца као да је овог мишљења био само Koloman Rac. Добар зналац старог грчког језика и врло савестан, он нам је, дакле дао превод, коме без поговора припада између поменута три прво место. Тиме не кажем да је срп.-хрватска књижевност добила с овим Матичиним издањем брилљантну приновy: преводилац је скроман радник, често и сувише скроман, те га је превелика жеља за верношћу овда онда и на странпутицу завела, јер се верност не сме куповати по онакажење народног стила, као на стр. 53. и 57.[1]): „Ti dodje u grad Kadmor, riješi nas danka, što ga davasmo nesmiljenoj pjevačici; i to niti si ti štogod dalje o tom doznao, niti smo te mi uputili; nego s pomoću božjom...“ „Moliš; a što moliš, to ćeš volja li te slušati riječ moju, pa prihvatiti je i tišati kugu, naći — (?) pomoć i olakšicu od zla. A ja ću to (?) kazati tebi, jer sam daleko od ovakve vijesti, a daleko od djela; ma ne bih potragom dospio daleko, kad nemam nikakva znaka.“

Што су уз *Краља Едипа* преведене и остале Софоклове трагедије, опширан ваљан прилог о грчком позоришту, драми и трагичарима, уводи у сваку трагедију, многобројне и добре примедбе подижу овој књизи вредност још више. На жалост, она српским читаоцима може да послужи само за невољу, јер књиге за наше читаоце (и кад се не пишу за *ширу* публику) морају бити без оне обилате примесе загребачких особитости које чине да за њих то није ни писано на српском језику.

Да видимо с тога, како стојимо с два српска превода.

Први, од Лука Зора, ја не могу да препоручим. Истина преводилац је оригинал готово свуда добро разумео,[2]) лирске је партије преносио у друкчијем размеру но дијалоге и монологе и пазио ту да антистрофе формом потпуно одговарају строфама својим, у тежњи да имитује тежак стил Софоклов доста је успео и, у опште је, — за то све говори — при раду био прожет лепим пијететом, и ако не макијавелским, према Софоклу, те се превод мора уврстити међу солидне.[3]) Али он је оригинал

---

[1]) Где-где се у овом реферату навођена места не ће моћи разумети без везе с претходним. У таквим се случајевима мора потражити превод о коме буде реч.

[2]) Ретке су погрешке у њега у овом смислу. Н. пр. на стр. 15., где се παιάν — молитва богу Аполону (у највећој несрећи) преводи „*весела* пјесма“:

„Уз лелеке и јадиковања
и весела пјесма с'јевне.“

[3]) То ће се најбоље видети, кад се упореди Зоров превод с Јовановићевим на оним местима, која ћемо после навести.

прилично развукао. Тако, први говор Едипов, у прологу, има у Софокла *тринаест* сенара (дванаестераца), у Зора он има *двадесет* десетераца; свештеников први говор одмах за овим има у оригиналу *четрдесет и четири* сенара, у српском преводу Л. Зора има он међутим *шесет и осам* десетераца. Отуда је *Крал Едип* у овом преводу за трећину већи но Софоклов: оригинал има 1530 стихова, док ће их превод имати од прилике 118 (страна) × 18 (просечан број стихова на једној страни) — 2100. Истина Зоре је развлачио, као и Н. Јовановић, само „споредно“, али зар није споредно у *Едипа Краља* Софоклово? — Друга је, не много мања махна Зорова превода у том, што није у нашем књижевном језику. С тог гледишта он стоји чак много горе но хрватски превод. Јер нам је он не само туђ због архајизама и провинцијализама као што су: *покли* (5.), *упрашати* (6.), *умрли* (= смртан, 6.), *јур* (7.), *неподоба* (8.), *испоравити* (8.), *грубор* (9.), *потрапљен* (10.), *крател* (17.), *оповидити* (18.), *изоглав* (18.), него је и на толиким местима нејасан, па чак и сасвим неразумљив, као:

Ја ћу ову разгалит грдобу
не на ухар далеким пријаном,
но за своје исто годовање.

Стр. 12.

Делски боже помагачу!
У досјету пред тобом зијаjем
или ћеш ме новим јадом,
ил' сразити волиш оним,
који се понавља,
кад годовни источи се рок.

Стр. 13.

Ти се молиш: зато што се молиш,
Кад би хтио р'јеч прихватит' моју,
а уједно и стишати крател,
обрану би пријао утјешну
и невољне облакшао јаде.
Прословићу невјешт овом збору
а и дјелу што се је згодило,
јер искати дуго траг не могу,
када сока да насочи немам.

Стр. 17.

А дјечицу рађам собом браћу,
да му није брак несретан био.
за плодива јалов без родива.

Стр. 20.

Хоте баје, да у њем не стаје,
ал' се пашти за посао ташти.

Стр. 91.

Превод *Николе Јовановића* је још много развученији. Тако у њему поменути Едипов говор од тринаест сенара има не мање него ***двадесет и осам*** десетераца, а свештеников од четрдесет и четири — ***осамдесет и осам***. Најгоре је међутим у том погледу то, што је не ретко ***један*** сенар или у опште стих исказиван са ***четири*** и с ***пет*** десетераца. Н. пр.

ст. 12—13.

δυσάλγητος γὰρ ἂν
εἴην, τοιάνδε μὴ οὐ κατοικτείρων ἕδραν

што значи:

јер бих био без срца, кад ме не би
дирао тај ваш скуп

превео је Јовановић овако:

Ја бар нисам толико ***несвес(т)ан***
Нит(') је душа моја без савести
Да болове ваше не осећа,
Па да не бих сажаљења им'о
На толико ваше туговање

Стр. 6.

ст. 29—30.

μέλας δ'
Ἅιδης στεναγμοῖς καὶ γόοις πλουτίζεται

т. ј. црни се ад богати (= пуни) јецањем
и кукањем

гласи у преводу:

Тамо доле у адском жилишту
Страховито одјекује туга,
Од уздаха и тешкога плача,
Пре времена умрлог народа.

Стр. 8.

ст. 165—166.

Εἴποτε καὶ προτέρας ἄτας ὕπερ ὀρνυμένας πόλει
ἠνύσατ' ἐκτοπίαν φλόγα πήματος, ἔλθετε καὶ νῦν —

ако сте пламен прошле несреће у нашем
граду угушили, притеците нам и сад

преведени су у ових *десет* десетераца:

Тешко мени! — Ви ме избавите
Од ужасне и страхотне буре,
У којој се, да пропаднем, нијам!
Па како сте пређе угасили,
Драговољно, прождирући пламен,
Кој' прећаше да поништи варош,
И далеко прогнасте несрећу
И зло страшно, што нас сатираше,
Тако исто и сад притеците
И спас'те нас од ове невоље.

Стр. 20.

ст. 296.

ᾧ μὴ ἔστι δρῶντι τάρβος, οὐδ᾽ ἔπος φοβεῖ

који значи

онај, који од дела не преза, не ће ни од речи

гласи у Јовановића:

Кад се није тај грозни убица
Уплашио од гнуснога дела,
Кад му није задрхтала рука,
Да Лајева срца крв пролије! —
Зар га могу саме ове речи
И проклество моје застрашити

Стр. 29.

Друга је лоша страна овог превода, — не знам, смем ли рећи гора по прва, — што је преводилац доста пута погрешно, сасвим погрешно разумео Софокла. Задовољићу се и овде с неколико само доказа:

οἳ μὲν οὐδέπω μακρὰν
πτέσθαι σθένοντες

Ст. 16—17

значи:

који још не могу дуго летети (= нћи) =
нејака деца

а Јовановић је то овако превео:

Ево, овде невина дечица,
Која могу летет' у облаке!

Стр. 7.

Ст. 165. такођер није преводилац добро схватио, кад га преводи (стр. 19—20):

— — — — — Артемиду,
Која — — — — — — — —
...седећи на престолу славе
Руководи зборовима бурним

јер Артемида није по мишљењу старих руководила зборове.

Ст. 316—318.

φεῦ, φεῦ, φρονεῖν ὡς δεινὸν ἔνθα μὴ τέλη
λύῃ φρονοῦντι ταῦτα γὰρ καλῶς ἐγὼ
εἰδὼς διώλεσ'·οὐ γὰρ ἂν δεῦρ' ἱκόμην

који значе:

Ах! ах! ала је то страшно знати нешто, кад то није корисно по оног који зна. То сам ја лепо знао, али заборавих; иначе не бих био дошао

гласе овако погрешно у преводу:

Ох жалости! Колико је страшно
По некада Божје пророчанство!
Кад јадника оног не помаже
Кој' га пита и савета тражи!
Давно беше када за то знадох,
Па зато га(?) и заборав скрива!
А иначе небих (не бих) долазио,
Да са тобом о томе говорим!

Стр. 31.

Ст. 393—4.

καίτοι τό γ' αἴνιγμ' οὐχὶ τοὐπιόντος ἦν
ἀνδρὸς διειπεῖν, ἀλλὰ μαντείας ἔδει

т. ј ту загонетку није могао ма ко да реши, него човек пророчког дара

сасвим је погрешно схватио преводилац на стр. 39.:

И, заиста, зар ти не знаш рећи
За решење мрачне загонетке,
Да ли оно беше случај пуки
Или дело некога човека? —

Ст. 494—6.

...πρὸς ὅτου δὴ βασάνῳ. ..
ἐπὶ τὰν ἐπίδαμον φάτιν εἶμ' Οἰδιπόδα Λαβδαίδαις
ἐπίκουρος ἀδήλων θανάτων

не значе:

Морао бих онда веровати
За Идипа народном предању,
И помажућ' Лавдаково племе,
Да с' осветим незнаном убици

Стр. 47.

него:

С каквим правом (доказом) смем ја бити против Едипа и његове славе у народу, а на страни Лабдаковића, кад убијца није познат.

Ст. 501.—1.

...'ανδρῶν δ'ὅτι μάντις πλέον ἢ ἐγὼ φέρεται
κρίσις οὐκ ἔστιν 'αληθής.

не значе:

А врач мора више знат' од мене
Зар то није призната истина? Стр. 47.

Требало је рећи од прилике овако:

Не стоји да је пророк нешто више од људи (т. ј. да пророк може бож. тајне докучивати).

Смисао почетка строфе 863.—871. да не бих наводио текст, јесте:

О кад би ми било суђено да сачувам за навек у делима и у речима свету чистоту, *која* подлежи законима што *су* с неба дати...

а не:

Желео бих, Божице Судбино!
Да сачувам штовану чистоту
У речима својим и делима,

Над (') *којима* законитост влада
Јер *су* дари небеског Етира и т.д.*)

Стр. 77.

Тако је и антистрофа те строфе, 873.—881. погрешно преведена на стр. 78:

Безбожност је мати тираније
Кад *жељама* насити се празним,
И попне се на окомак стене,
Тад (') оданде стрмоглавце пада
У провалу најцрње потребе,
Која вечно лута по путањи,
Где пролази свако неваљалство

јер Софокле каже:

Обест рађа тиранина: насити ли се пак којечега, што није ни праведно ни корисно, доспевши на највиши стрми врх, сурвава се у невољу из које не може изићи.

Ст. 1080—1.

ἐγὼ δ' ἐμαυτὸν παῖδα τῆς Τύχης νέμων
τῆς εὖ διδούσης οὐκ ἀτιμασθήσομαι

превео је Јовановић;

А ја нећу бити обешчашћен,
Ма и да сам чедо среће благе,
Јер ме роди, да се јадан патим!

а требало је рећи од прилике овако:

Будући сам син среће, ја нећу бити понижен.

Најзад да поменем погрешан превод
ст. 1580—20.

Креонт.	τοῦ θεοῦ μ' αἰτεῖς δόσιν.
Едип.	ἀλλὰ θεοῖς γ' ἔχθιστος ἥκω
Кр.	τοιγὰρ οὖν τεύξει τάχα.
Ед.	φῄς τάδ' οὖν;
Кр.	ἃ μὴ φρονῶ γὰρ οὐ φιλῶ λέγειν μάτην.

*) Та строфа није најбоље испала за руком ни Л. Зору
Кад би срећа допала ме
пречестиву да чистину
напртим си и причувам
у свакоме збору
и у свакои твору,
на којима основана
правила су узвишена
кроз небески етер никла!

на стр. 129.

Кр. То и само Божанство заповеда.
Ед. Ох, ала сам мрзак боговима!
Кр. С тога ћу ти молбу испунити.
Ед. Да ли ми то тврдо обећаваш?
Кр. Не говорим што чинит' не мислим.

место:

Кр. Тражиш нешто што само богови могу дати.
Ед. Али ја сам баш њима тако мрзак.
Кр. С тога ће ти се жеља брзо испунити.
Ед. Мислиш?
Кр. Што не мислим, не волим говорити.

Овим се двема главним махнама придружују још многе не тако важне, од којих да поменем: небрижљивост[1]), рђаво изражавање[2]), изостављање и додавање читавих стихова[3]), неразликовање лирских партија с погледом на форму од осталих, необзирање на једнакост облика строфа к антистрофа, необележавање промена на позорници (у чему ни Зоров превод није много бољи), врло лак стил, стил наших нар. песама, овакве погрешке против срп. језика: парајућом (ь), ползе (18), објаснење (33), бесчасте (34), разуми (82), и — примедбе. Нећу да говорим о томе, како је било још доста чега да се протумачи у додатку под именом „Примедбе“, и како ни она објашњења што су добра не носе печат изврсности, али преко неколико погрешака не могу да пређем ћутке. Јовановић чита грчке речи по новогрчком изговору, као *И*дии и т. д. Онда је Прометеја и Епиметија (напред-еја, а овде -*и*ја?) на с. 134. погрешно. Први самогласник у Темида и Кефис није η него ε: с тога не треба рећи, као преводилац, Т*и*мида, К*и*фис. Две су се Парке звале Λάχεσις и Ἄτροπος, а Тирезије је био син Euëres-ов: у Примедбама стоји „Лахе*на*, А*л*тропа и „син *Све*ров.“ О сфинги се не прича на стр. 131. нај-

1) Напред међу лицима нема Тирезије, а међу немим лицима дечка; на стр. 91. стоји *гласник* м. *кор*; на стр. 97. има *прва* строфа м. строфа,

2) Н. пр.: *Тамо* старци у брадама снежним
A међ' њима *мене* свештеника (стр. 7.)
Па и самих наших верних жена
Порођаји остају бесплодни (7—8)
У пучину пространих залива,
Ил' у трачка пуста пристаништа
Где станује бурна Амфитрита (22)
А на стр. 134. каже се у примедби да Амфитрита станује у Средиземном Мору.
О коме ли овај мисли сада?„
Та о томе ништа се не брини! (94.)

3) Изостављени су н. пр.: ст. 198—9 (стр. 22.) а додани су н. пр.:
Нити се то доказати може (стр. 54).
Па ма била за тебе последња (стр. 75).

тачније, као што није тачан ни стих: „Која (т. ј. финга) *летећ* нападе на њега“ (стр. 47.). Најзад прим. 5. објашњује један стих на стр 45., који у оригиналу гласи:

δειναὶ δ᾽ ἅμ᾽ ἕπονται
κῆρες ἀναπλάκητοι

Реч је дакле овде, као што се види, о *Керама* а не о Паркама, као што стоји и у преводу и у примедби, те је и први погрешан и друга излишна...

Ја се дакле о овом другом преводу могу још мање похвално изразити, а суд ми неће мислим после свега реченог изгледати ни мало строг.

В.

Radoslav Lopašić: **Oko Kupe u Korane,** mjestopisne i povjestne critice dopunio Emilij Laszowski sa dvadeset i tri slike i jednom zemljopisnom kartom, Zagreb, 1895., 1—328 стр.

Желимо читаоце упознати са овим посмрчетом Радослава Лопашића познатога хрватскога научника. Најпре ћемо рећи коју реч и о њему самом, јер тим већ почињемо и реферат ове књиге, коју је издала Матица Хрватска. Пред самим делом налази се простране биографија Радосављева, израђена поглавито по Смичикласу. Из те биографије ми вадимо поједине податке.

Лопашић се родио у Карловцу 20. маја 1835 г. Гимназију је учио у Карловцу и Загребу, а за тим се вратио на своје имање у Хрчићу, где је провео своје најслађе дане, дане који су били испуњени неуморним радом његовим. 1866 г. постане котарски судац северински, па се и на томе високом месту показао као енергичан посленик и као велики добротвор народни. Ну и тада је Лопашић радио на науци и прикупљању народних споменика, шта више овај његов положај у државној служби учинио је, те су му и многи споменици били приступачнији. Али тек када је дошао у Загреб, у коме је дуго проживео као подбележник загребачке жупаније, настаје његов прави, оригинални рад на домаћој историји и издавању историјских споменика. Од његових знатнијих радова да поменемо ове: „Cetin“, „Grad Karlovac“, „Dva hrvatska junaka — Marko Mesić i Luka Jiritimović (Издање Матице Хрватске). „Bihać u bihaćka Krajina“ Осим овога наштампа мноштво прилога, као грађу за домаћу историју. Ну тек су после смрти његове — 1893 г. — издати најзнаменитији његови списи, као што што су: „Hrvatski urbari“ (збирка разних установа, на хрватском језику, од године 1436 до под крај XVII в.), „Hrvarski spomenici“ (као наставак Кукуљевићеве збирке). „Poslanice hrvatske XV i XVI vieka“, „Habsburški spomenici od g. 1527 до 1600“ и т. д. Раде Лопашић

није доспео да доврши ни ово дело, које смо узели да прикажемо, те је Матица Хрватска тај посао узела на се.

Дело је чисто историскога значаја, а у неколико има важности и за историчку географију крајева око Купе и Коране. Из целокупног излагања видимо врло лепо представљено феудално уређење међу Хрватима и живот њихове моћне средњовековне властеле: поклањање добара од стране сизерена и послушност од стране васала, куповање градова, борбе међу властелом и борбе властеле с краљевима, који су били веома слаби (краљ одузме од неког племића — за казну — земље или градове, али се казна не изврши, јер краљ није кадар да је изврши). Нарочито се може много детаља наћи о појединим знатним породицама (порекло и судбина њихова), као и историска судбина појединих градова, што је и био главни циљ пишчев. Метод рада је доста подесан, те је и све у књизи доста прегледно изнесено. Што је нарочито нас још интересовало, то је време постанка појединих градова и неколики подаци о постанку имена њихових. Што се пак тиче осталих географских описа, они су незнатни и без особите вредности, управ у ополикоме обиму, у колико се налазе и у осталим историјским радњама. Али, размотримо из ближе само географско градиво.

Веома леп предео Хрватске простире се од Купе према југу уз Корану и Мрјежницу. Са западне и северне стране окружује га Купа, која вијуга од Северина до Карловца. Од свога извора па до испод Озља шуми Купа кроз врлетан предео, а тек се где где пробије кроз пећине и тече мало питомијим крајем, док се опет не изгуби међу пећинама. То траје све до испод Озља, када сиђе у питому и лепу равницу. Око ње су се већ поређали градови Северин, Рибник, Брлог и Озаљ. Па и ток притока њених, Коране и Добре, силан је. Корана, који настаје од Плитвице и Плитвичких Језера, тече кршевитим пределом око Дрежника, покрај Слуња, док се испод Велемирићке и Виничке Косе, примивши притоку Мрјежницу, не примакне Купи код Карловца. Ова је река чувена са своје лековите и бистре воде, а окружена је и многим знатним градовима, који су сачувани или порушени, као на пр. Турањ, Белај, Бариновић, Скрад и др. И висока Петрова Гора, која се простире од Плитвица међу Кораном и Глином, све до Купе, обрасла је бујним шумама, испросецана дубоким удољинама, с лепим ливадама и пашњацима, а покривена многим рушевинама од градова и кула. Област око Бариловића и даље према Клокочу и Скраду налик је на карст. И око Северина је крш обрастао буквом и храстом, које покривају и већи део Петрове Горе. Од Карловца уз Купу до Озља је лепа равница, која је веома родна, а даље од Озља предео је доста шумовит и каменит. Од жита најбоље успевају: кукуруз, зоб и пшеница; виногради су доста опали. Народ се у главном бави земљорадњом, те му је кукуруз уз сочиво главна храна. Домаћа је индустрија веома слаба: народ је здрав и крепак. У пређашњој Крајини, у којој има много православних, ношња је нешто необичнија, и сви говоре чисто штокавски; с неким и неким особинама икавштине. У области

Новога Града, Рибника Озља и Карловца су кајкавци. — Негда је у целој овој области становао хрватски живаљ, али је од XV в. насељен великим делом „влашких" ускока православне вере. Величина је области, коју писац описује, 4020 хв², насељена са 183.776 ст,

У пределима око Купе становаше у римско доба народ Јапида, а на И. преко Купе народ Брајце, којим се именом и данас назива један део становништва око Рибника и Озља. Многобројне справе од камена сведоче о овдашњим људским насеобинама из преисторијскога доба, а многи римски споменици о јаким римским колонијама. — Кад су Хрвати дошли без сумње су најпре населили пределе око Купе и Коране. Самостална хрватска држава беше већ у време банова, па и доцније за краљева домородаца, подељена на жупе, те већ у XII в. имамо више жупанија: *подгорску*, међу Купом и Савом, *горичку*, на југу од Купе и *горску*, на југу од Купе, а источно од горичке. За нас је од интереса горичка жупанија; крајем XII в. помиње се горички жупан Стјепан, праотац славних Бабонића. И ова је, као и свака друга жупанија, имала свој утврђени жупанијски град „castrum Goricense". Све до 1325 г. беху кнезови Бабонићи најмоћнији господари у горичкој жупанији, која је 1380 пристала Стјепану Франкопану Крчкоме. Горичка се жупанија делила на слободне општине, т. з. „браства племенитих људи", т. ј. под управом феудних господара На челу њихову био је „судац браће" („judex generationis de...") кога би племе својевољно изабрало. Своје састанке и зборове држало је племе код цркве у клупама, и на њима је цело племе већало о својим пословима. Доцније је племенски главар имао јаког утицаја на тим зборовима, те нису били онако слободни као пре. Хрватске исправе, које је судац давао, писане су све до XVI в. глагољицом. Слично уређење било је и у осталих племенских заједница. Још и ово да додамо: размирице, које се нису могле решити на племенском „справишћу и суду" подпашане су бану, па ако их ни он није могао решити, он би бирао нарочите судце из тога или из осталих племена. У овој жупанији особито је било заступљено племе Ратетића и Катетића, а много мање Магорађа, са Бабонићима и Томашићима. Свако је племе имало свој град: Ладиховаћи град Кремен, Клокочани-Клокоч, Горичани-Горицу. Па и саме племенске породице: Отмићи град Отмић, Којковићи-Којковић (на Глини), Тушиловићи-Тушиловић Томашићи — Бегај и т. д. Градови су и добили имена од тих породица.

Овако племенско уређење пропаде навалом Турака у XVI и XVII в. и влашћу крајишких господара, у које се претворише стари племићи. И међу многих општина (преко 20) најважније су: Драганић, Купчина и Бранишћ, у старој подгорској жупанији. Уређење је њихово било у главном исто, само што се овде судац звао и „рихтаром" или „жупаном". Нема сумње да су ове општине имале и своје нарочите законе, по којима се судило. С општинским иметком располаже цела општина, без суделовања самога феудалнога господара. Сваки пак правни посао склапан је

пред судом. Свакако су ове општине пре слободније и самосталније биле, но што нам се показују, кад их у листинама први пут сретамо. Њихове дужности беху много лакше и сношљивије пре XVI в. У овоме пак веку Франкопани и Никола Зрињски Сигетски земљу и имања поделише на мања феудна добра својим рођацима и заслужним јунацима, али тиме и независност тих општина пропаде. Било је и општина неплемићских које су се звале „communitas“, „cives“ или „hospites“, а у хрватским исправама „purgaria“, „purgari“. На челу оваких општина беху судци, које би бирали сваке године, у почетку са свим слободно, а доцније су потврђивани од земаљског господара. Оваке општине морале су давати неки део прихода краљу или властели. Ну оне су и то мало самосталности губиле из дана у дан, док им не остаде само име „племените пургарије“.

У опште је положај кметова у XVII в. био несносан, и с њима се често пута нечовечно поступало (многи су и по тамницама скапавали).

У пределима око Купе било је већ рано *тргова*, од којих су у XV в. најбоље цветали: Скрад, Благај и Липа. Тргови су били својина онога града — то је обично — уз који се налазе, ма да је било случајева да је доходак трга припадао једном док је трг био својина другог господара.

После пораза код Никопоља (1396. г.) почеше напади турски на ове пределе, који су с тога и опустели. Међусобне размирице међу племенима још су већма помагале успеху Турака. У опустелим пределима завлада крајишка управа. „Влашки“ (српски) ускоци сташе бежати испред турске силе из Босне и Поуња и већ око половине XVI века такви католички Власи населише Прилиште и Розопајник (иза Рибника). То насељавање, на штету староседелаца, настави се и кроз XVII и XVIII в.

За овим писац прелази на излагање историјске судбине појединих знатнијих градова, али веома детаљно. Ми ћемо на овом месту навести важније податке (географско-историјске) о свакоме од њих.

Бариловић, на ЈЗ од Карловца; око града је село истога имена, са 414 ст. католика. Име је добио од породице, чија је својина био још у средњем веку. — *Цетин*, на по часа од босанске границе, на вису, са чије су западне стране Плоча и Цетинско Било. На месту некадашње вароши сада је село Цетинско. Много је веће село на Плоши, поврх Цетина, које се и данас зове Цетински Варош. Оба имају 119 кућа и 1143 ст. (већина католици). Стари град Турци зваху „Дренђулом“ („дубоки бисер“). *Бегај*, на Шипачкој Главици; први пут се помиње тек у XV в. — *Благај*, на Корани, у старије доба познат под именом „Благајски Турањ.“ — *Босиљево*. Места Босиљева данас нема, али се тако зове стари град и цела жупа босиљевачка, која броји до 5000 ст. Предео босиљевачки је већим делом кршевит, а што има поља, има их међу кршем. Овај предео просецају две косе, Дружац и Превес, које га деле на двоје. Међу косама су нижа брда: Градишко и Резина, у чијем су подножју зидине старога града Босиљева. Недалеко је од града пут, који је прављен за време цара Карла VI ради трговине између Карловца и мора, али је

данас запуштен и готово непроходан. На једном су врху у близини зидине изгорелог града *Стељника.* Да су бошљевачки крајеви још од старина насељени доказ су нам могиле код села Хрешне, Корениһа, и поганско гробље у Отоку, где су нађена осим земљана посуђа, и свакојаке справе од камена: секире, чекиһи, и т. д. У споменицима први пут се помиње 1334. г. — *Брлог*, на десној обали Купе, 25 км. од Карловца. Недалеко је од њега жупно место Камање (село) чија жупа данас броји 2211 ст., под селом је пеһина „Врговка", дугачка преко 600 м. По старости Брлог се може мерити са Озлем и Рибником. — *Будачки* или *Горица*, на једној главици не далеко од цркве св. Петра, на утоку потока Ријеке у веһи поток Радоњу. — *Каменско*, крај Купе, на 1 час од Карловца, жупно место; у близини је, на Буцелиһевој Ледини, врело киселе воде. Први пут се помиње у XIII в., а за тим доста често под овим именима: „Кеменхке", „Кеменухка", „Камеска" и „Цамнихе". — *Клокоч*, на оштском брду, које је огранак млаковачке косе: под самим градом утиче поток Рабница, која долази са запада, у Глину. Испод града се налази и извор, који носи име града, а град опет своје име од извора у ком вода клокоһе. Ниже града је, на обронку, клокочко село од преко 550 ст. православне вере, веома снажни и здрави људи са црвеним капама и прешицима, и у опште одела доста скупоцена. Град датира још из времена хрватских краљева. — Изнад Кoрaне је град *Кремен.* — *Турањски*, некад звани *Крижаниһ* — *Турањ*, на ставама река Коране и Мрјежнице; старији је од Карловца. — Од давних времена Словени су поштовали дрво липу, држеһи је за свето дрво, те отуда се и Хрвати скупљаху на зборове у таква места, богата липом, која су отуда и добила имена: Липа, Липовац, Липик, Липник, Липовљани, Липошһани и т. д. Стари град *Липа*, од кога данас нема ни трага, лежао је покрај реке Добре, и то с десне стране. Липа је данас село са 20 куһа, у којима живе католици. У споменицима се помиње и *трговиште* Липа. — На истој је реци и *Нови Град*, западно од Карловца; према њему је мало место „Црквено село". Данас је под именом *Нови Град* позната цела околина, док село под тим именом не постоји. Предели Новога Града у старије доба помињу се под именом Добре (1297. г.). До пре 300 година становници ових предела беху чисти чакавци, сада су кајкавци (донекле икавци). — *Озаљ*, над стрмом пеһином, на десној обали Купе; на јужној страни града су куһе села истога имена. Народ се његове околине зове *Брајцима* и бави се понајвише о виноградарству. У листинама веһ се помиње око половине XIII в. — У подгорју Петрове Горе, са источне стране, има место Перна, а више њега су зидине старога града *Перника*; са стране су брда Стара Црква и Црквина. На потоњој се налазе рушевине некадашње цркве, која је по мишљењу Перњана, била католичка, док је она на Старој Цркви била православна. Перник је над пеһином, која је дугачка на 100 м. Под градом је Перница, која плави долину. Перна је врло старо место (1225 г.) — *Петровац*, у развалинама, на највишем врху

Петрове Горе. — *Рибник*, средиште т. зв. Брајаца, у долини потока Обрха који пред градом прави мали рибњак, који је негда био већи и од кога је и град, без сумње добио име. Око града су куће села Рибника. — *Северин*, на Купи, близу места Кланца, град и село са 27 кућа: град датира још из средњег века. — *Скрад*, над Кораном, на стеновитом и шиљатом огранку Скрадске Горе: овај је град прастари, постојао је ваљда још у римско доба. — Негда је међу Купом и Петровом Гором био град и место *Стеничњак*, данас је град познат под именом *Рокнићева Градина*, а место под именем *Сјеничак*. Околина сјеничка веома је родна и богата винорадима: земљиште је брежуљкасто, а испресецано многим долинама, којима теку бујни потоци. Стеничњак се и први пут помиње у једној листини од 1299. г. — На јужној страни карловачке границе је место *Шварча* која данас има 595 ст. — Над Мрјежницом, на 2 часа од Карловца, налазе се развалине старога града *Звечаја*.

Разуме се, да у овако кратком реферату нисмо могли изнети многе интересне податке, којима је књига обилата, те с тога ову књигу и препоручујемо свакоме ономе, кога занима историја ових крајева.

Што се тиче самога издања, оно је доиста веома укусно и с лепим илустрацијама.

Војислав Симоновић

Поводом критике на књигу: Психологија Гомила.

Имајући и неког малог права, да узмем у одбрану једно и своје и туђе дело, а рачунајући на гостоприметво поштованог уредништва *Дела*, слободан сам молити за пријем ово неколико врста. Одмах имам да додам да кад и не би горња критика имала знатан део онога, што се француски каже faire étalage, не бих закидао ни заслугу ни задовољство г. критичара, које је имао и у намери и у начину извођења своје критике на *Психологију Гомила*.

Критика његова иде у два правца. Један се тиче превода, дакле и преводиоца; други се тиче дела, дакле писца. Како се преводилац и у овом другом делу, избором превода, идентификује с писцем, то он има да прими и други део замерака, које се односе и на само дело. Драговољно примајући и једно и другој, на истакнутије замерке имам да одговорим:

Прво у погледу превода.

Знајући да се ни један превод не може поклапати *тачно* са оригиналом, која немогућност знатно потиче и из разлике у савршенству самих језика и њихове конструкције, сваки ће беспристрастан, одмах то правило применити и на овај превод, који је већ самим тим другојачији од оригинала. Баш сам Ле-Бон, у другој глави, књизи II своје *Психологије*, где говори о уображењима, речима и формулама (§ 1.), скреће пажњу на то, да је потпун превод с једног језика, нарочито, ако су у питању мр-

ски народи, ствар са свим немогућна," наводећи и узроке томе. С тога можда и не би било чудно, да је г. критичар учинио у немачком, н. пр. ону за Немца веома осетну грешку, коју је — хотећи ваљда да се мало нашали на мој рачун — учинио узречицом „wo der Has' begraben liegt!" док, међу тим, „der *Has'* liegt im Pfeffer" вели Немац; а оно што је г. критичар хтео рећи, каже се: Da (или wo) liegt der *Hund* begraben." Један цитат — и већ једна погрешка.

Далеко сам ја од тога да овим браним *дефинитивне преводилачке омашке*, које би ма који критичар нашао, и које је овај г. критичар нашао. Ово дана (18. децембра) навршује се година дана, како је био свршен овај превод. То је било после осамнаестомесечног учења, почев од азбуке. Кад бих ја исто дело сад преводио, знам, да би многа места и другојачије испала, као што знам, да ни овим преводом није *мисао* дела оштећена. Дело Густава Ле Бона, и његова мисао добро су схваћене.

И сам можда осећајући мистичну натегнутост своје оцене, г. критичар је ублажава снисходљивом условном напоменом „ако му међутим ја хтеднем признати надлежност у овој ствари" (т. ј. знању француског језика, боље од мене). Рекох већ, да сам самоук, и то скорашњи, и да као такав немам права, у погледу знања француског језика, правити упоређење између себе и г. критичара, бар до бољих прилика. Али, ако би г. критичар са истом толеранцијом био вољан да се оцењује овде апсолутна компетентност или „надлежност" његова, то бих већ и ја морао скренути пажњу другој једној, не мање компетентној рецензији *његовог* једног превода, у којој је та „надлежност" мало оштећена, али увек довољно толико, да ублажи ону категоричну поруку, коју мени добацује г. критичар, да ја нисам још добро изучио француски језик.

Но, како је тешко бити критичар, ја морам, за доказ тога, навести и овај мали навод из саме критике г. др. М. Р. В. Он наводи и следећу реченицу из оригинала (стр. 3.), и превода (стр. 9.) *Психологије Гомилā*:

Elle (la voix des foules) dicte aux rois leur conduite, et c'est elle qu' ils tâchent d' entendre.	Он налаже *царевима* како да се понашају, а они се труде да *чују* тај глас.

Г. критичар, као и свуда, и овде је пропустио да каже како он мисли, да треба превести ову реченицу; али подвлачењем речи „*царевима*" и „*чују*", биће да њима замера. Да видимо, колико и с правом! Буквално узето „rois" значи „краљеви"; а реч „entendre" значи, саслушати, приметити; разумети, појмити, а и мислити, најпосле, саизволети или пристати на нешто. Од ових значења ваља тражити прилагодно; али, како је овде реч *о гласу* (voix des foules) то ће бити, да овде и немамо избора, већ да глагол entendre преведемо са *чути*, јер се *глас* у првом реду *чује*; а за цареве и краљеве то је главно, да чују тај глас, и да према томе удесе своје понашање. Г. критичар има пуно право, што реч „roi" преводи са „краљ" а у множини „краљеви". То и јесте буквални значај њихов. Али,

он нема ипак ни у колико право, што замера моме преводу ове речи са *цареви*, ма да сам ја и онда знао, и сад знам, разлику између речи le roi и l'empereur, као што сам у стању да, сем превиђења у брзини, разликујем реч ministère (министарство) од ministre (министар), и т. д., које се такође налазе у речима, где се праве замерке. Али, ја сам реч „rois" превео са *цареви*, што — имајући тиме да се изразе оличење силних овога света — то боље одговара *мисли*, која је садржала у горњој реченици, а према српском језику. Све наше приче почињу речма: „Био један цар." — Али, оставимо приче, узмимо што позитивније. То позитивније без сумње је Св. Писмо, чији је француски текст јамачно разгледао кадгод и г. критичар, као ваљда и српске преводе од Вука и Даничића. Свуд, али свуд речи „roi" и „König" из немачкога и француског текста Св. Писма преведене су српски са *цар*.

Ако ми је где испало за руком, да се сложим са преводом Даничићевим, то ћу: из доста појмљивих разлога прежалити, ако сам се, при свима побројаним „манама" мога превода, разишао — са г. Веснићем, чак и на тај ризик, да он евентуалне своје lementations, не хтедне ми ни овога пута признати као добро преведене са речју „тужаљке".

Сад, што се тиче самога дела.

Критичар замера, онако између редова, што сам ја, у преводу, напоменуо: коме, од представника интелигенције, може *Психологија Гомилâ* бити корисна, а људима од политике у опште. Не знам, коме би, доиста оваква књига и била толико корисна као људма, који се баве политиком и којима су организоване политичке гомиле кад циљ, кад средство. Но и сам је г. критичар потро ову замерку, сматрајући, нешто даље у својој критици, да се „такви радови у мале и нове књижевности преводе *једино* за часописе или подлиске *политичких* листова", а „врло ретко, као засебна књига". Дакле излази, да ја нисам требао Психологију Гомилâ „нарочито" намењивати људма од политике (како сам рекао у преводу, и образложио) — али је дело ипак, и то „једино" за подлиске *политичких* листова. Нелогичност је овде прилично видна: но то није најмања супротност у мислима и речима г. критичара.

Он налази, даље, да *Психологија Гомилâ* „није нова студија" — како сам ја у предговору тврдио — већ „први покушај студије те врсте," као да се у придеву „*нова*" студија не оличава и покушај, или обратно, као да „покушај" већ самим тим није нешто ново, ако је г. критичару драго да се играмо речима. Тврдећи, да је то нова студија, ја сам — поред тога што је она за *српске* читаоце и *сувише нова* — тиме остао у оквиру онога, што је о томе сам аутор, на завршетку *Приступа* у своме делу, и о своме делу рекао. И ја мишљах, а вероватно да их има доста, који тако мисле: да је оскудноме у литерарном смислу — а у земљи политичких покрета и јавног живота, где су за много што шта носиоци разне котерије гомилâ — овако једно дело исто тако „добро дошло" као и ономе, који их има сувише. Но ово, што довде наведосмо, није све што

довде наведосмо, није све што г. критичар има да примети против појаве овога дела у српској књижевности. Он је пошао и даље, ушао је у основне мисли једне *Психолоје Гомилâ*, наравно опет на свој начин.

Немајући потребе да излажем овде шта и колико ја знађах од психолошких и антрополошких студија пре овог превода мораћу одмах да скренем пажњу читалаца на нешто побркане погледе г. критичара у погледу на *Криминалну Антропологију* с једне и на *Психологију Гомилâ* с друге стране.

Она прва, Криминална Антропологија, бавећи се индивидуалним, и то *психопатолошким* појавама, нема баш тако много заједничких тачака са пространим кругом психолошких појава, код свију врста, организованих, анонимних и неанонимних, хомогених и хетерогених гомила. Ове гомиле, које су предмет проучавања Густава Ле Бона обухватају са свим *здраве* мозгове и иначе *паметне* људе. Но не само то, док су други пре њега и упоредо с њиме, рецимо Тард, истицали *преступничке* гомиле, и само их са тога гледишта проучавали, Густав Ле Бон, напротив износи да Гомиле нису само преступничке, већ и херојске, одушевљене за највишу моралност, како се кад надахну и поведу, па и онда, кад раде као преступничке, нису у рангу простих прљавих злочинаца. И док се страна разума код гомила спушта испод висине појединца, осећајна страна и страна морална у толико се више истичу. „Не разумом, већ понајвише њему у пркос створила су се осећања, као што су: част, самопрегоревање, вера, љубав ка слави и отаџбини, која су (осећања) до сад била велики покретачи цивилизација“ — вели Ле Бон. Разлика је дакле између Криминалне Антропологије и Психологије Гомила и видна и велика, и кад се хоће да говори о овој последњој, може бити и без оне прве.

Али г. критичар, или сматра научне погледе преведене *Психологије Гомила* као недозреле, или он овом делу није ни поклањао више пажње од једног летимичног погледа, који је, по неком, довољан за по једну критику.

А шта су Термопиле и Семпах, но херојске гомиле par exellence ?! Они су пре доказа за погледе Ле Бонове, но против њих. А утурање духовних редова средњега века, еснафа и т. д. у исту категорију, показује даље, да се није, критикујући једно дело, водило рачуна о ономе, што у том делу стоји о хомогеним гомилама, које сам писац, као секте, касте, сталеже и т. д. издваја од хетерогених гомила. Но ипак је драгоцено признање г. критичара да колективна психологија „не мора *увек* учити, да заједница по правилу стоји ниже од појединаца, који их састављају“ — које садржи и посредно признање *да у извесним приликама заједнице* (гомиле) *стоје ипак* **ниже** *од појединца, који их састављају.* Оно је довољно, да тумбе окрене целу ову критику, и онда доиста настаје питање: за шта је она писана?

Овакво упорно одупирање једном делу, у коме сваки, који је поле имао додира са гомилама, на први поглед налази потврде својих рођених искустава, не може се иначе објаснити до неисказаном бојазни, да је

Психологија Гомила, са основном мишљу својом, ни више ни мање, но просто опасна књига. Али то баш и јесте оно, што је овде управо парадоксално, да, привржених једне од великих наших домаћих организованих гомила, одбија тако науку, која пружа кључ за њихово разумевање и изриком се прибојава од умножавања и превода и таквих књига и превода.

Ограничићу се, да само кажем, да наука не зна за цилисходности; она зна само за истине. Наука је дрзнула да се позабави пореклом човека, па та иста наука хоће да испита и духовну висину, или ако хоћете и низину, гомила, не брипући се, хоће ли се оно прво допасти богословима, а ово друго политичарима. Па, као год што Дарвинова теорија о постању фела није деградирала човека, исто тако и анализа коју садржи Психологија Гомила, сводећи њихов интелектуални ниво на извесну меру, не одузима им ништа од њихове важности. *За то гомиле неће престати бити силе првог реда и у политици и у историји. На против, овом се студијом те силе откривају.* А моје не може бити, да учим ни привржентике ни противнике Психологије Гомила, какве ће практичне закључке сваки за се отуда извести. Желео сам само да томе лепом проучавању Гомила и у нас дадем, овим преводом, један ослонац, не држећи, како г. критичар вели, да сам тиме пронашао баш „камен мудрости“ за сва времена али се ту доиста може наћи и по неки утук многој, можда не ненамерној — лудости у свету.

На послетку, г. др. Миленко Р. Веснић нашао је за нужно, да се изрази у својој критици, е ће му она „навући неку срџбу“. У одговору на то, нек буде само још ово речено. Кад је та фамозна критика имала угледати света, писац њен, г. др. Миленко Р. Веснић, нашао ме је, и дао ми на повољно знање: како ја „нећу бити њиме задовољан....“

— А за што, молићу? — упитао сам га ја.

— Па, ја сам написао критику вашег превода, и нећете бити њиме задовољни.

— Молим, то је *ваше право*! рекох своjем уваженом г. критичару, без икакве „срџбе“. Но, са истим основом држао сам: да је, после онакве употребе тога његовог *права*, и овај мој одговор био за ме категорична *дужност*. За остало пак, kommt zeit, kommt rath![1])

Београд, Децембра, 1896. **Жив. Живановић**

1) Цео овај одговор, чији је завршетак нетачан, сведочи најбоље: како његов писац неозбиљно узима критику. Кад г. Ж. после наведених примера његовог букварског превођења има дрскости да свој превод брани, и кад он, бивши ботаничар, хоће да говори о Криминалној Антропологији и њеној вези са Колективном Психологијом, онда ја немам ни воље ни времена да се на том пољу с њим препирем, остављајући му задовољство да он све то зна боље од мене! Ово тим мање, што се он, сиромах, хвата за иструлеле сламке. Он тако чак хоће да ми оспори знање немачког језика с тога, што сам у реченици, коју је он навео, и употребио реч „Has“ у место „Hund“, не знајући да је то дошло отуда, што сам се ја бојао, да се његово знање немачког не равна можда знању му француског језика, те да па тај начин ту реченицу не схвати још као увреду.

„*Јевремовац*“ Ботаничка Башта Краљевине Србије у Београду. — Семење прибрано у «Јевремовцу» 1896. г., које се нуди у замену ботаничким баштама. VII година 4° с. 1—23.

Под тим именом, а испод тога и са француским натписом, печатан је у државној штампарији списак семења, које је у нашој ботаничкојградини прикупљено са различитих биљака, или је приликом екскурсија по Србији прибрано. Огромна је већина семења са биљака (2111) што се у Башти гаје а које су махом странога порекла, а само је са 222 биљке семење из Србије или осталих српских земаља и Бугарске. На крају списка потписани су проф. Ст. Јакшић управник Ж. Ј. Јуришић чувар и К. Бирбах инспектор ботаничке баште.

ИСПРАВКЕ

На стр. 59. у XII књизи „Дела“, а у чланку „Комете падалице и метеори“ поткрала се једна крупна грешка код комете од 1680. г. у томе што се даљина перихела те комете може проћи железницом за 250 *дана*, а не 250 *година* као што је тамо погрешно сложено, а даљина афела за око 4 милијуна година а не за 89 милијуна, како је тамо оштампано. — Моле се читаоци да ову грешку исправе.

*

У децем. свесци „Дела“ у реферату о Толстојевим најновијим списима учињене су и поред најбрижљивије коректуре ове штампарске погрешке које кваре смисао:

Стр. 531 ред 28 одозго м. прозорљивости треба проницљивости.
„ 531 „ 31 „ „ Или... треба Али...
„ 532 „ 4 „ „ *еластички* карактер треба *егоистички* кар.
„ 534 „ 1 „ „ налазити треба погазити
„ 534 „ 26 „ „ друштвених *тела* треба друшт. *зала*.

Ситније погрешке могу читаоци и сами исправити.

Сем тога свуда где је штампано *подобност* писац је ставио *способност*, јер мисли да ову реч не треба напуштати.

Рукопис моје критике је у уредништву овог листа, и из њега ће се видети, да сам ја ову промену, *из пажње према г. Ж-у*, учинио тек у ревизији.

Преко претње прелазим с презирањем. Г. Ж. зна, да се ја ни јачих од њега нисам бојао ни на каквом мегдану, кад год су били толико храбри да изађу јавно и отворено. Од метака иза бусије ја се и не браним, јер ме они не могу погодити. Да је „срба“ ту; да сам је ја дакле тачно предвиђао — доказ је у овом *Одговору*, чак да иза њега и ништа друго не дође!!!

31. јан. 1897.

Dr. Мил. Р. Веснић.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Српска Књижевна Задруга. — Пето је коло књига Задругиних већ готово и раздато је. У њему је, као што смо већ у октобарској свесци нагласили, опет седам (29.—35.) књига, и то: *Басне Доситеја Обрадовића II* (с поговором Андре Николића, и с регистрима: садржине басана по појединим питањима, које се расправљају у наравоученијама; имена лица и места; и мање познатих речи), *Друга Певанија Змаја J. Јовановића II* (у ову су свеску ушле: Песме Патриотске, Пробе пера, Стрижице, Епиграми, Епитафи и у додатку оне песме, до којих се дошло доцније или које су изишле на свет за време штампања ове збирке); *Слике из сеоског живота* I од Јанка М. Веселиновића (у овој су свесци ове приповетке Јанкове: На прелу, Момче, Девојче, Мали Стојан, Сеја, Самртна чаша, Браћа, Град и Свирач), *Тодор од Сталаћа* трагедија у пет чинова од Милоша Цветића, Ариостов *Бијесни Роландо II* у преводу Драгише Станојевића (овде су песме: 13.—23.), *Девајтис* друштвени роман од Марије Рођевичевне, у преводу Николе Манојловића — Рајка и *Књига о здрављу*, просто изложене поуке о чувању и неговању здравља, израђене у „Немачком Царском Здравственом Заводу“, српско издање приредио проф. д-р. М. Јовановић — Батут (ова је књига награђена из фонда пок. попа Михалаћа).

Управа Срп. Књижевне Задруге није, види се, жалила труда да својим задругарима да што одабраније књиге; она није шта више пожалила ни материјалне жртве, јер у ово седам књига има сто тринаест табака, а по Правилима Задругиним требало је само шездесет. Овакав рад Управин заслужује свакако признање, а оно би се најлепше исказало многобројним уписом у чланство. Досадашњи број задругара може задовољити, али он није ни приближан, може се слободно рећи оном броју, који би био кад би се бар сви школованији синови српскога народа уписали за чланове Срп. Књижевне Задруге. Најбоље то потврђују ови статистички подаци:

Према годишњем извештају Срп. Књиж. Задруге у г. 1895. било је чланова *6410*. Од тога броја долази на *Београд* само *990*. Иза Београда је *Ниш* са 144 члана, па *Нови Сад* са 118. Преко стотине дала су ова места: *Крагујевац* (105) и *Дубровник* (105). *Загреб* и *Крушевац* имају по 100 чланова. Више од 50 имају ова места: *Пожаревац* (95), *Пирот* (94), *Шабац* (89), *Карловци* (86), *Ваљево* (83), *Врање* (80), *Смедерево* (79), *Ужице* (74), *Цетиње* (72), *Митровица* (69), *Прокупље* (64), *Чачак* (64), *Зајечар* (59), *Вршац* (56), *В. Кикинда* 54), *Краљево* (53) и *Панчево* (53). *Беч* и *Осек* имају по 49. Остала места имају испод тога броја.

Број добротвора од лањске скупштине па до 1. декембра попео се од 162 на 180. Од тих 18 нових добротвора из Београда су 12.

Упис за пето коло још траје до конца овога месеца.

КЊИЖЕВНОСТ

Књиге и листови штампани у последње време у Државној Штампарији. — I. *Књиге:* Српске краљевске академије, Српски етнографски зборник књига друга: „Старинска јела и пића“, од *Симе Тројановића*. 8⁰ 4 л., 1.—120. страна. — „Пољска Артилерија, у вези с осталим родовима оружја“, од пуковника Ланглоа превео *Чед. J. Марковић*. Књига прва. В. 8⁰ 1.—574. стр. са 9 слика у тексту. (Издање Војног Министарства). — „Зорица“, књига за младеж. Уделили *Мих. Јовић* и *Д. J. Путниковић*, учитељи. Издање књижарнице В. Валожића. М. 8⁰ 1.—160. страна. Цена 1 динар. — „Државни Календар Краљевине Србије за 1897. годину“. 8⁰ I—XXIII, 1.—214. и I—V страна с једним прилогом (километражом државних железница). Цена 3.50 динара. — „Закон о акционарским друштвима“. Издање министарства народне привреде. 8⁰ 1.—34. стране. — „Закон о непосредном порезу“ и „Закон о пореској управи, пореским одборима

и порезницима". 8^0 1.—99. страна. Издање пореске управе министарства финансије. — „Закон о таксама" од 16 децембра 1896. године. М. 8^0 1.—96. страна. — „Пред Косовом...", белешчице из доба 1875.—1878. године, забележио Зар. Р. Поповић. (Одштампано из Годишњице XVI). В. 8^0 1.—41. страна. — „Кроз Босну, Херцеговину и Боку Которску", од једнога путника. В. 8^0 1.—52. страна са 14 слика и планова. Прештампано из XVI „Годишњице" Н. Чупића. — „Abel-ова теорема", доказана алгебарски и помоћу Riemann-ове теорије функција, докторска дисертација *Ђорђа М. Петковића*. В. 8^0 1. до 83. (Прештампано из „Просветнога Гласника"). — „Поуке о чувању здравља", предавања, која је држао у пешадијској и артилеријској подофицирској школи *д-р Герасимовић*. 8_0 I—VIII и 1.—106. страна (Прештампано из „Ратника"). Цена 0.50 дин. — „Официр у друштву", корисне напомене, с изменама и допунама превео Сава Витас. В. 8^0 1.—39. страна. (Прештампано из „Ратника" за месец јануар 1897.).

II *Листови*: „Наставник", лист професорског друштва. Година 1896., свеска 10. књига VII. Власник Професорско Друштво. Одговорни уредник *Л. Лазаревић*. В. 8^0 477. до 551. страна. У прилогу су „Прилози к проучавању природе", од проф. М. Катурића 81.—84. страна. — „Просветни Гласник", службени лист министарства просвете и црквених послова. Година XVII—1896., свеска 12 за децембар. Уредио *Јован Миодраговић*. 4^0 597.—660. У прилогу је „Статистика наставе" 33.—48. страна. — „Ратник", лист за војне науке, новости и књижевност. Година деветнаеста —1897, књига XXXVI свеска I за месец јануар. Издаје Главни Ђенералштаб. Одговорни уредник *Драгомир Вучковић*. В. 8^0 1.—144. страна са три прилога. — „Српски архив за целокупно лекарство", орган српског лекарског друштва. Година II—1896., свеска 12. за децембар. Уређује *д-р Јован Данић*. В. 8^0 617.—680 страна. Уз ову свеску иде и годишњи садржај I—X и именик XI и XII страна. У прилогу је ове свеске „Народно здравље" I—VII годишњи садржај и 297.—320. страна.

Списи дати у штампу у Државној Штампарији. — „Аритметика", уџбеник за ниже гимназије, први део за I и II разред, од д-ра Франца Мочника, превод с 34. обрађеног издања. Издање у српском преводу књижарнице Стев. Х. Поповића. — Други део за III и IV разред. — „Геометрија", уџбеник за ниже гимназије, први део за I и II разред, од д-ра Франца Мочника. У српском преводу издање књижарнице Стев. Х. Поповића. — Други део за III и IV разред. — „Међународно Право" од *Алфонса Ривијера*, професора на свеучилишту у Бриселу, у српском преводу д-ра Миленка Р. Веснића. — „Хемијске синтезе помоћу тамног електричног истраживања", од *С. М. Лозанића* и *М. З. Јовичића*. (Штампа се у „Гласу" Академије LIV). — „О једној класи диференцијалних једначина другог реда", од д-ра *Мих. Петровића*. (Штампа се у „Гласу" Академије LIV). — „Приповетке" (1. Вера, 2. Ђердан од бисера и 3. Црна кућа.) Милке Гргурове. — „Завјет", драма у четири чина, од *Симе Матавуља*. (Штампа се за VI коло књига Српске Књижевне Задруге). — „Босанчица", од *Мите Живковића* (ова се књига штампа за VI коло књига Српске Књижевне Задруге). — „Бијесни Роландо", спевао Л. Ариосто, препјевао д-р *Драгиша Станојевић* свеске III и IV. (Штампају се за VI коло књига Српске Књижевне Задруге). — „Ручни рад у мушкој основној школи", од *Јов. С. Јовановића*. (Прештампава се из „Просветнога Гласника"). — „Из душе народне", причу за причом забележио *Андра Гавриловић*. Издање накладом књижарнице Велимира Валожића. (Прештампава се из „Просветног Гласника").

Календари за 1897 годину. — Најтеже је прибележити све календаре, који изиђу једне године, а то нарочито с тога, што је њихов број поприличан, што их у више прилика и не објаве наши листови, јер се ретко и шаљу на приказ, и што добар део и нема ничега другога сем календарскога дела и новог имена, или ако има и забавни део, онда он обично чини неку причу, која је раније као засебно дело изишла, па не могавши је распродати, додају просто оцепивши корице календару, да је тако протуре. Гледаћемо да прибележимо оне календаре што добисмо на приказ, а о којима не би речи у „Делу", као и друге знатније, о којима има помена у листовима.

Бели Орао, уредио је Радоје Радојловић; овај календар намењен је био искључиво члановима напредне странке, јер су и слике и радови само писани за њих. Штампана су у њему и имена сарадника „Виделових", а разрешени су и неки псеудоними сараднички из године 1893.

Голуб, српски календар штампан у Цариграду. На 16-ни, 141. стр. Уредио га је Св. Ст. Симић професор. Стаје само грош. Растура се близу 10 хиљада примерака међу нашом браћом под Турском.

Гуслар, српски народни календар за год. 1897. Издање српске књижарнице Ј. Грчића у Вел. Бечкереку. Стаје 25 новчића. Забаве и поуке има 60 страна; слика нема. На корицама стоји, да му је трећа година и ако се он прве две године звао „*Банаћанин*".

Dubrovnik, kalendar katolički, pravoslavni, muhamedanski i jevrejski. Година I. Стаје 40 новчића. Издала га српска дубровачка штампарија А. Пасарића. У књизи има песама (од дум Андре Мурата, Ст. Кафанскога, Ј. Сундечића, В. Вукасовића, Ј. Берсе и С. Аврамовића), приповедака (од Ив. Кан. Стојановића и Ил. Вукићевића), чланака (од Ант. Фабриса, М. Цара, В. Вукасовића, Л. О. Адамовића, дум Иве Рајића), народних песама и

прича. Има и пет слика. Техничку израду хвале. Има 192 стране.

Њива. Година III. Штампан у штампарији акционарској у Шапцу. Издао Павле Ј. Павловић, књижар. Поред календарскога дела (од 8 листа) има на 96 страна неколико песама Вл. М. Јовановића, Јанка Веселиновића, причу „Преслава“, Мих. Сретеновића приповетку „Двоје сирочади“, једну приповетку с руског, неколике народне песме, две белешке из пољопривреде. Већина радова у овом календару раније су били објављени. Слика нема. Спада у слабије календаре. Стаје пола динара.

Орао велики илустровани календар; уредио га је Паја Марковић Адамов.

Пољопривредни календар, издање Срп. Пољопривреднога Друштва. Год. XV. уредио Душан М. Спасић. Стаје пола динара. Препоручују га.

Српкиња, илустровани календар за наш (српски) свет. Год. II. Уредио га Јован Поповић. Штампан је у Земуну. Стаје 60 новчића. — У календару има неколико лепих радова; главни су радници на њему женске, а има неколико и мушких; њихови су опет радови такви да су од интереса по женски свет. Нама се чини да је ове године „Српкиња“ боље одговорила намени но прошле; с тога је препоручујемо нашем женском свету.

Српски Велико-бечкеречки календар, за годину 1897. Година XXX. Издање српске књижарнице Ј. Грчића у Вел. Бечкереку. Стаје 20 новчића. Забаве и поуке има 27 страна; нема слика. До лане овај је календар издавао Фр. П. Плајц.

Српче, календар за српску младеж. Штампан је у Вршцу, а уредила га је и издала тамошња књижарница Милана Петка Павловића.

Школа, илустровани ђачки календар за просту 1897. годину. Година IV. Удесио Мих. М. Станојевић учитељ. Београд, Трговачко-занатлијска штампарија Тодора К. Наумовића 1896. На м. 8-ни, 8. л., 40 стр., 4 л. слика и 2 л. за разне записе. — Поред календарског дела имају неколике песмице и неколико моралних прича и поука за децу; на крају се описују у кратко четири слике (Београд, Крушевац, Сићевачка Клисура и манастир Хиландар). Неколика листа празна су: за писање распореда школских часова и за разне записе. Слике су врло рђаво израђене. На језик се могла јача пажња обратити, нарочито кад учитељ намењује календар деци, те да не буде: неколико мудре изреке (још у натпису!), дође код њих, усљед, запалења и т. д.

Додајмо овима још: „*Нови Орао*“ и „*Годишњак*“ што издаје у Новом Саду књижарница Браће Поповића.

У престоници.—Тако се зове ,,роман једне институтке“ који је написао Душан Рогић желећи да у неколико опише београдски живот. Роман је подељен у осам одељака, чији су натписи: Црвена ружа, Изненадни, састанак, Понос се буди, Нов живот, Мати, Баш нема среће, У болници и На гробу. Овим романом наша књижевност није ништа добила. — Прво је излазио у свешчицама, а сада је повезан у књигу и стаје динар и по.

За царску круну. — Под тим је натписом изишла причица из живота једнога царевића од истога Рогића, такођер врло слаба. Стаје 15 пара динарских.

Вођа по Београду. — Ђорђе Бугарски статистичар општински са Петром Хајдуковићем издао је књигу „*Вођа по Београду*“; у њој је изложио сталне називе улица (старе и нове), означио рејоне одељака — квартова — Управе града Београда, с најновијом поделом, осем тога избројао све установе државне и приватне, сва надлештва, удружења, разна друштва и т. д. с назначењем улице и броја где се налазе све те установе и појединци. Уз књигу иде и план Београда.

Хајдук Станко. — Једва једном угледа света историјски роман *Хајдук Станко*, који је написао Јанко М. Веселиновић. И да сада не беше помоћи Одбора Коларчеве Задужбине, мучно би могла књижарница Ђоке Анастасијевића у целини дати нам овај први Јанков историјски роман. „Хајдук Станко“ има три дела: *Одметник*, *Осветник* и *Бесмртник*; сваки од њих има по неколико глава. Посветио је Јанко овај роман „Јунаку нашега доба великом Србину Николи Тесли“. — Има 456 страна на 8-ни, стаје три динара у меку повезу. Гледаћемо да о овом значајном роману коју више речемо: а сада га топло препоручујемо читаоцима својима.

Историја Срба. — Милан С. Убавкић пензионар јавља да је дао у штампу другу књигу „Историје Срба“; у њој је обухваћено „доба од смрти цара Уроша V до пред крај XV века (до пропасти српских држава)“. Ова друга књига имаће 10—12 штампаних табака велике осмине. Стаје два динара. Из позива на претплату дознајемо још: да ће књига бити готова најдаље до краја јануара ове године.

Максим. — Мита Калић професор учитељске школе у Сомбору штампао је о свом трошку, како онострани листови јављају, своју шаљиву игру „*Максима*“. Књига стаје 40 новчића. „Максима“ је „Матица“, као што смо јавили, наградила са 200 форината. Јован Грчић о њој вели у оцени својој: „да је све тако вешто заплетено и тако лако опет отплетено, да човек не избива из смеја. Предмет је узет из живота нашега друштва и то у Бачкој из оних времена, када је познати Парабућанин Максим срећном смелошћу својом плашио и што но реч у запетости држао

сву Бачку. Писац је умео отуда да истеше са свим згодан сиже за лакрдију и обрадио га је са веома много вештине.

Социјализам. — У октобарској свесци „Дела“ за год. 1895. (књ. VIII, стр. 149. до 150.) приказали смо немачки превод дела д-ра Енрика Фери-а професора универзитета у Риму, те је и препоручили топло читаоцима, а сада можемо јавити да је делце д-ра Фери-а угледало света и у српском преводу. Радивоје К. Раденковић превео га је с талијанског и штампао у радикалној штампарији о трошку групе великошколаца социјалиста у књижицу под именом: „Социјализам и позитивна наука. Дарвин—Спенсер—Маркс.“ (Београд 1897. — На 8-ни, стр. 128.) Стаје динар.

Књиге за децу. — Књижарница В. Валожића издала је недавно опет две књижице за децу под натписима: *„Станко-Чупавко“* и *„Чупавица Станица“*. У књигама има и слика у боји. Стаје свака по пола динара.

Психологија религија — Бранислав Петронијевић слушалац философије у Лајпцигу намеран је да своје чланке, који излазе под именом „Психологија религије, основна факта религијскога живота“ у „Веснику Српске Цркве“, оштампа у засебну књигу. Књига ће изнети на 10 табака вел. осмине. Стаће два динара. — Од истога писца штампана је недавно у Лајпцигу у издању књижарнице Хермана Хааке-а расправица „Der ontologische Beweis für das Dasein des Absoluten. Versuch einer Neubegründung mit besonderer Rücksicht auf das erkentnisstheoretische Grundproblem“. Књижица има 29 страна.

Вина Хрватске и Славоније. — Под тим именом д-р С. Бошњаковић штампао је у Загребу у дионичкој штампарији књигу у којој је дао упуство за истраживање и оцену вина а изнео и аналитичке податке до којих је дошао анализом 810 природних вина из Хрватске и Славоније. Онима, који се баве о вину, моћи ће ова књига бити и од користи. Стаје два и по форинта.

Predavanja o knjigi staroslovenskoj. — Професор Иван Радетић штампао је недавно у Сењу о трошку књижарнице Ив. пл. Хрељановића пре Х. Лустера књигу под именом „Predavanja o knjigi staroslovenskoj“. Писац хоће овом књигом да да широј читалачкој публици преглед „старога словенскога“ и рада Ћирила и Методија. Књигу је поделио у седам оделака (рачунајући ту и „увод“), у којима се прича о приликама Словена пре доласка солунске браће у Панонију; о Ћирилу и Методију; о народу, који је оним језиком говорио, којим су најстарије словенске књиге писане; о азбуци Ћириловој; о књижевном раду браће у Моравији и о књижевној радњи у Бугарској, српским странама и Хрватској. — Књига је на 8-ни, има 4 л. и 207 страна. Стаје 70 новчића. Може се добити и у књижарници Мите Стајића у Београду.

Сузе Сина Разметнога. — Из „Rada“ југославенске академије знаности и умјетности посебице је оштампан чланак д-ра М. Шрепла „O Gundulićevim suzama sina razmetnoga“. (На 8-ни, стр. 40). Ту нам писац још говори о овим Гундулићевим песмама: Од величанства божјег, У смрт Марије Каландрице, Фердинанду II, кнезу тосканском и Љубавник срамежљив. —

О босанским Циганима. — У другој свесци прошлогодишњега „Гласника земаљскога музеја у Босни и Херцеговини“ између осталога штампан је на првом месту „Прилог физичкој антропологији Цигана у Босни и Херцеговини“ од д-ра Леополда Глика лекара у сарајевској земаљској болници. У овом раду Глик испитује антропологију Цигана у Босни и Херцеговини, којих има две врсте: мухамедовски и хришћански (Каравласи). Ови су се доселили из Румуније. јер у свом говору имају много румунских речи; мухамедовски пак Цигани дођоше по свој прилици из Грчке преко Старе Србије, зато и нема у њихову језику много румунске примесе О физичким особинама Каравлаха биће говора доцније, а сада говори само о мухамедовским Циганима. Босански се Цигани деле на црне (черґаше) и беле. Први су на пола номади и говоре искључиво циганским језиком, а други станују на једном месту и у кућама, те међу собом говоре српски. Црни Цигани веле, да су мухамедовци, али не врше верских дужности; бели су прави мухамедовци. За три године измерио је Глик 66 мухамедовских Цигана, међу овима 25 жена. Тачно је означио боју коже, косе и очију; дужину, ширину и висину главе; висину и ширину чела и лица; размак унутрашњих и спољашњих очних кутова; дужину и ширину носа; ширину уста; висину ушију, обим главе и прсију; висину тела; дужину раширених руку, дужину и ширину руке и ноге. Све ове податке изнео је у овом „Прилогу“.

Српско-хрватска дела у чешком преводу. — У последње време опажа се јаче интересовање наше браће Чеха за нашу литературу. Мало која новина у нас а да није објављена у чешкој литератури; доста је дела и приказано, а нека су и преведена. Тако: у 266 броју прашких „Nar. Listy“ изишла је хумореска д-ра Илије Огњановића Абуказема „Maminčin ženich“. — Познати роман Евг. Кумичића „Урота Зринско-франкопанска“ почео је излазити године 1895. у „Českych Novin“ у преводу Фр. Белохлавка под натписом „Spiknuti Zrinsko-Frankopanské“, па је престао; сад је у целини штампан у књизи од 730 страница. Стаје форинту и 80 новчића. Овај је хрватски роман доживео у Загребу недавно и

друго издање; оно има 531 страницу; а с поштарином стаје форинту и 10 новчића. — У чешком листу „Besedy Lidu" штампана је у преводу Јос. Раушара Матавуљева прича „Stedry dan." — У „Sborniku světové poesie" која издаје Чешка Академија штампан је недавно о трошку J. Otty-а у Прагу „Horsky venec" Petra Petroviće Njegoše." Превео га је J. Худец. Доктор J. Карасек у фељтону „Pražskych novin", у бр. 10 од ове године, поводом овога превода написао је леп чланчић о „Горском Вијенцу" и његову творцу. Хвали много овај чешки превод и препоручује га топло. — У 87. књижици „Levné svazky novel" штампане су Драгутина Илијћа „Svetlé obrázky" (Прва божићна ноћ, Богојављење, Талита куми, Стеван) у преводу Ал. Куделке, чији је псеудоним O. S. Vetti. —

Чешка Романтика. — Д-р Мат. Мурко штампао је у Грацу о трошку књижарнице „Styria" прву књигу својих студија, чији је општи натпис „Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der slavischen Romantik" (На 8-ни, XII и 373 стр.); овде је говор о чешкој романтици. Књига има ових десет одељака: I. Приступ. Први рефлекси немачке романтике код јужних Словена. II Поновни васкрс чешкога језика и литературе. Добровски. III Јунгман. Последице ратова за ослобођење. IV Први чешки романтички лист у Бечу. Ханка. Краљодворски и Зеленогорски рукопис. V Оснивање чешкога музеја. Први романтично-народни полемички спис VI „Патриотска" т.ј. романтичка школа Нова појесија. Челаковски и његов круг пријатеља. VII Ф. Палацки историк, организатор националнога рада и политичар. VIII П. J. Шафарик, романтички испитивалац старина, филолог и лингвист, најзнатнији заступник научнога панславизма. IX J. Колар, песник и философски оснивалац литерарнога панславизма. X Завршетак Социјалне и политичке последице чешке романтике. Прашки словенски конгрес. У додатку је одломак из Коларове аутобиографије осма глава „Живот на немачким великим школама". — Рад овај послужио је д-ру Мурку за спис, којим се хабилитовао за универзитетскога доцента. О овоме изврсном послу гледаћемо да опширније проговоримо доцније, а овом га приликом препоручујемо топло својим читаоцима.

Руски роман. — Као огледно предавање послужила је д-ру Мат. Мурку, као што смо јавили у прошлој свесци, расправица под именом „Die ersten Schritte des russischen Romanes". Она је сада у „Wiener Zeitung-у" штампана 9. и 10. јануара (по нов.), одакле је и посебице оштампана у књижицу од 21 стране.

НОВИНАРСТВО

Нови листови. — Новом годином добили смо неколико нових листова:

у *Београду*: „*Војник*", независни војни лист; излази свакога понедеоника. Директор је листу Богдан J. Анђелковић, пешадијски капетан у пенсији, а власник и уредник Милан Мићић, главни уредник „Вечерњих Новости". Стаје годишње 12 динара. — „*Отпор*", народне новине за политику, излазе средом и недељом. Власник му је Мил. Ђ. Дуја, адвокат. У приступу вели се, да је са свим независан народни политички лист, да не припада ни једној партији, не служи ни једној личности; али власништво и уредништво знани су већ и израније. „Отпор" наставља где је био раније стао, бележећи овом трећу год. своју Први број изишао је 19. јан. — Прота Сава Л. Пјешчић издао је проглас, у ком јавља: да ће неколико синова Босне и Херцеговине отпочети издавати повремени политичко-књижевни лист под именом „*Српски Преглед Босне и Херцеговине*", у ком ће по могућности доносити све, што се буде тицало окупираних српских покрајина: како оно што се у самим земљама буде догодило, тако и оно што се о њима буде на страни говорило и писало, како у туђинским тако и у словенско-српским листовима.

у *Великој Кикинди*: „*Напредак*" недељни лист за опште и привредне интересе нашега народа Стаје 4 форинта. Уређује и издаје Емил Пајдак.

у *Загребу*: „Aesculap", медицински лист, излази 10. и 25. свакога месеца на табаку. Стаје четири форинте. Уредник му је Filcus Pl. Praunsperger.

у *Задру*: „Pravi Dalmatinac", политички лист; излази три пут месечно; програм му је: да гаји слогу међу Далматинцима па ма које народности били и да сузбија разузданост великохрватску према програму старе аутономне странке. Стаје три форинте. — „Lovor", белетристички лист, у формату старе задарске „Iskre". Уредник му је Рикард Каталинић-Јеретов. Излазиће 10. и 25. свакога месеца. Стаје 4 форинте, а за учитеље и ђаке 3 форинте.

у *Земуну*: „*Мали свет*" илустровани лист за децу; излази два пута месечно; стаје годишње пет динара. Издаје га Исидор Стојчић а уређује Душан Летић.

у *Крагујевцу*: „*Шумадију*" лист политички, економни и књижевни; орган је шумадијских либерала; излази четвртком и недељом на табаку; стаје годишње 12 динара.

у *Нишу*: „*Вардар*" орган нишких родољуба; излази три пут недељно. Бавиће се народносним, економским и трговинским питањима Први број изишао је на св. Саву.

у *Прагу*: „Hrvatsku misao", уређује Фрањо Хавличек, излазиће почетком свакога месеца на два табака, у књижици; стаје за Србију 3 фор. и 40 новчића годишње.

Престали излазити. — У декембру месецу, услед распуштања напредне странке, престали су излазити: у Београду „*Видело*", а у Крагујевцу „*Шумадијски Весник*". У

Нишу је опет престао излазити *„Гласник Нишке Трговачке Омладине“* услед слаба одзива читалачке публике, а и *„Слава“*; јако жалимо што је морао престати овај патриотски лист, који је био погодио прави пут.

Промене. — Од нове године вршачко *„Србство“* излази четвртком и недељом на целом табаку. — Крагујевачка *„Потпора“* прешла је у власништво А. Јовановића; до сада јој је био власник месни одбор радикалне странке. Лист се и даље уређује у досадашњем правцу. — Вршачком *„Бубњу“*, листу за шалу и забаву, променио се уредник; сада је примио на себе уредништво Милан Петко Павловић, који је и власник листу.

Нови бугарски листови. — У Софији од јануара почео је излазити лист намењен омладини под именом „Цвѣтъ научно-литературно списание за младежи.“ Уредници су му П. Начов и Г. Х. Бонев. Лист излази почетком свакога месеца (сем јула и августа) у књижици од два и по табака. — Први је број изишао с приличном садржином. Стаје на годину четири динара.

Archiv für Slavische Philologie. — Прошлога месеца изиде још једна књига (XIX књига, 1. и 2. св.) овога одличнога научнога листа. У њој налазимо: врло интересну расправу д-ра К. Јиречка Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (22—89), коју ваља у српском преводу донети; даље наставак Серензенове расправе „Beitrag zur Geschichte der Entwickelung der serbischen Heldendichtung“ (89—131), у коме иде говор о Милутиновићевој збирци песама; Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets од В Вондрака (167—188); за тим нас се непосредно тиче и Аљботов чланак „Das zu Zengg im Jahre 1494. gedruckte glagolitische Missale“ (214-229), који је управо извод из његове веће студије о сењском мисалу, штампане у Magyar Könyvszemle IV, св. 2 и 3. Будимпешта 1896. Сем ових радова у овој су књизи још и ови: Zum kleinrussischen in Ungarn II (Der Dialect von Ublya) од Олафа Броха (1—21); Die polnische Nasalvocale од Фридриха Лоренца (132-167 — није свршено); Die russisch — litavische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler од А. Брикнера (189 до 201.) Polonica од А. Брикнера (202—214) У „Kritischer Anzeiger-у“ Јагић приказује Филевича Исторія древней Руси том I (Варшава 1896) и Поливка прегледа Neuere slavischen Marchensammlungen. У „Bibliographischer Bericht“ приказано је 31 дело, од којих да споменемо што се нас тичу: Приступна академска беседа Љуб. Стојановића (од Јагића и Облака), Флоринскога Обзоръ важнѣйшихъ трудовъ по славяновѣдѣнію за 1895 годъ. Кievъ 1896. Овде се Јагић нарочито задржао на оцени Флоринскога, његова чланка „Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen“, који смо ми донели у преводу Симе Н. Томића), Брандта Краткая фонетика и морфологія сербскаго языка (Москва 1895.) од М. Решетара, Л. Лежеа Russes et Slaves (Paris 1896.) од К. Јиречка, Милаковића Majka u našoj narodnoj pjesmi, Sarajevo 1896. од Јагића. На крају је некролог Д. Матову од Јагића и Шишманова.

ПРОСВЕТА

Школски Музеј. — Главни Одбор „Учитељског Удружења“ прославио је 24. новембра прошле године на скроман али на свечан начин стогодишњицу пок. Јована Гавриловића, највећега добротвора српских учитеља и њихове сирочади. Том приликом засновао је и српски *Школски Музеј* у Београду. У одбор, који ће се о Музеју старати, ушли су: као управник Д. Ј. Путниковић учитељ, који је и главни покретач ове установе, и као помоћници: Савка Радичевићева учитељица и Срећко Стевановић учитељ. Одбор је овај издао већ и проглас, који у појединостима објашњује ову установу значајну по учитељство и просвету српску.

„Школски музеј прибираће и чуваће ове збирке:

1. Наставна средства (поглавито за основне школе), која данас постоје код нас и у школама других, напреднијих народа. Исто тако ће Школски Музеј прибирати и чувати стара наставна средства, која су пређе постојала и била употребљавана. 2. Наставна средства која су наши учитељи израдили или прибрали, као и она, која су учитељи пређе израђивали и употребљавали. 3. Слике, нацрте, планове и моделе школских зграда, шк. дворишта и шк. вртова, како данашњих (најбољих, средњих и најлошијих) код нас и др. народа, тако и оних који су пређе постојали. 4. Нацрте и моделе свега што долази у намештај школски, како оног што данас постоји, тако и оног што је пређе постојао. 5. Све ђачке потребе (за писање, цртање и т. д.) до најмање ситнице и од сваке врсте, како садање, тако и пређашње. 6. Ђачке радове из писања, цртања, женских и мушких ручних радова. Од ових прибираће Школски Музеј нарочито радове такве, који показују какав ванредан успех; али ће се у исту збирку прибирати и радови осредњи, па и лоши, нарочито ако би се на њима показивала каква ретка особина или појава код кога ђака. 7. Дечје играчке и разна средства за извођење дечјих игара и гимнастичких вежбања. Од овог ће се прибирати како ствари које се купују, тако и оне које деца сама израђују. 8. Уџбенике за ђаке основне школе садање и старе, пређашње; књиге које су лектира за ђаке и младеж у опште, и педагошка дела, као и др. књиге, које су потребне учитељима. По могућности прикупиће се и уџбеници осн. школа свих других народа. 9. Записе који имају вредности за познавање историјског развитка наших школа, који се налазе у старим школским протоколима, у школским архивама или на др. местима. 10. Описе или слике и цртеже, који представ-

љају разне садашње и пређашње какве школске обичаје.

У Музеј ће се примати и све друго, што овде није изреком поменуто, а што се тиче садашњих и пређашњих наших школа, ђака, учитеља и школских власти, што би имало какве год вредности за познавање историјског развитка наших школа.

Збирке Школ. Музеја састављаће се од ствари које се пошаљу као поклон, које се само на извесно време уступе Музеју и које се за Музеј купе. Ко би ма шта имао послати Музеју, нека шаље непосредно управи музеја; а ко би хтео неку ствар музеју продати, или је само за извесно време уступити или изложити, нека о том извести управу Музеја, па ће му се одговорити шта треба.

Како Музеј за сад нема толико материјалних средстава, колико му је потребно, то ће и сваки прилог у новцу добро доћи и потпомоћи ће, да се музеј што пре и што боље уреди. Зато одбор моли све пријатеље ове установе, да и прилоге у новцу скупљају и шаљу Музеју.

Сваки, ма и најмањи прилог Музеју, у стварима или новцу, бележиће се у нарочиту књигу и објављиваће се преко листова.

Ко би знао где постоји нека ствар, коју би требало добавити за музеј, а не би је могао сам добавити и послати, нека о том јави управи музеја, те да она набави или у крајњем случају, ако је не би могла добавити, да бар прибележи где чега има, или где је шта постојало.

Школски Музеј ће имати нарочиту кронику у коју ће се бележити сви знатнији догађаји који се тичу школе и учитеља. Исто тако ће Музеј имати нарочиту књигу у коју ће се бележити шта су учитељи радили ван своје школске дужности на др. просветним пољима, на књижевном и културном пољу, у патриотским и хуманим предузећима и т.д. И тога ради молимо сваког учитеља, да извештава управу Музеја о свом или о раду др. учитеља у поменутом послу. Од књижевних радова својих нека сваки учитељ пошаље по један или два комада за књижницу Школ. Музеја. Писци и издавачи књига за младеж, уџбеника разних и разних педагошких дела умољавају се да такође пошљу Школ. Музеју сваку књигу ове врсте. Нарочито молимо сваког, да истражује и шаље Музеју старе књиге поменуте врсте, којих данас у књижарницама нема.

Школски Музеј ће обухватити не само школство у краљевини Србији, него и по свима земљама где живи наш народ. Зато одбор моли сваког пријатеља ове установе из Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Далмације, Хрватске, Истре, Славоније, Срема, Бачке, Баната, Старе Србије, Маћедоније и у опште ма где он био, живео у којој нашој покрајини или био усамљен у туђем свету, моли га да ову установу школску потпомогне чиме може и како може.

Школски Музеј може бити један јак покретач и помагач за већи напредак наших школа и учитеља њихових. Али он ће бити то, ако буде потпомогнут од пријатеља наше школе и просвете, а нарочито ако га прихвате и потпомогну наши учитељи и учитељице. Одбор пак не сумња, да ће они потпомагати овакву једну установу, не сумња тим пре, што она пружа велике користи, а од појединаца се не тражи велика труда и трошка око прибирања и слања ствари за школ. музеј.

У првом реду Школ. Музеј очекује да ће га учитељи и учитељице краљевине Србије помагати радом и заузимљивошћу својом, једно што ће они највише имати да виде и многом којечему да се науче и користе у том Музеју и друго, што је заснован на дан стогодишњице пок. Јована Гавриловића, коме српски учитељи и учитељице дугују веома много.

Г. министар просвете, увиђајући да је Школ. Музеј корисна просветна установа, одредио му је новчану помоћ, дао је неке школске ствари, које су се до сад у министарству налазиле и расписом је препоручио учитељима и учитељицама, да ову установу потпомажу. На учитељима је сад да покажу колико цене ову установу и овај споменик добротвора свог.

Писма и аманети за Школ. Музеј шаљу се преко Главног Одбора Учитељског Удружења. Учитељско Удружење има бесплатну поштарину у Србији, те је тиме олакшана преписка и слање ствари. Све што се за Школ. Музеј шаље ваља адресовати: „Главном Одбору Учитељског Удружења за школски музеј", Београд."

Саопштавајући овај проглас у целини, желимо установи овој лепа успеха, а биће га ако се само заузму својски сви пријатељи српске школе и просвете око прибирања побројаних градива за Музеј.

УМЕТНОСТ

Народно Позориште у Београду. — У декембру месецу било је 25 представа, од којих је седам дневних. На *дневним* представама давано је: један оригинал (*Народни Посланик*), два немачка комада (*Чича Томина колиба* и *Карлова Тетка)* и четири француска (*Лондонски Просјаци*, *Париска Сиротиња*, *Звонар Павлове цркве* и *Јава у Сну*). На *вечерњим* представама давано је: два оригинала (*Ђидо* и *Народни Посланик*), девет француских комада (*Треба ли казати*, *Лукреција Борџија*, *Јава у сну*, *Две сиротице*, *Нервозни људи*, *Флорентински Шешир*, *Ниоба* — шала у три чина, написали Хари Полтон и Е. А. Полтон, први пут даван 21. декембра, игран два пута, — *Пут око земље за осамдесет дана*, *Мадам Сан-Жен*), три немачка (*Алписки цар и човекомрзац*, *Изгубљени рај* — позоришна игра у три чина, написао Лудвик Фулда, превод с немачкога, први пут даван 14. декембра, игран два пута

— и *Французи у Кини)*, по један мађарски (*Риђокоса*) и шпањолски (*Нов комад*).

Овога су месеца најбоље прошле дневне представе. Највише је пало на „Јави у сну“ (709 дин.), која је давана другога дана Божића, за тим на „Карловој тетки“ (669·50 д.) трећега дана; најмање су дали: „Чича Томина колиба“ (317·50 дин.) и „Народни Посланик“ (364·50 дин.). Од вечерњих представа најбоље су прошле божићне представе: „Пут око земље“ (*858* д.), „Французи у Кини“ (770 дин.) и „Мадам Сан-Жен“ (477 дин.); а најгоре: „Народни Посланик“ (38 дин.), „Нервозни људи“ (66·50 дин.) и „Нов комад“ (93·50 д.). Остале вечерње представе дале су, изузимајући „Алпијског Цара“, који је дао 416 дин., испод четири стотине. Нови комади у овом месецу дали су: „Пноба“ први пут 356·50 дин., а други пут 249, и „Изгубљени рај“ први пут 286·50 дин. а други пут 298·50 дин.

Од како постоји Српско Народно Позориште у Београду најмање је прихода био дао „Женски рат“, кад је у јануару 1878. даван (39·40 дин.); а сада ето га у том надмаши у декембру 1896. „Народни посланик.“

Кратак годишњи преглед представа у Нар. Позоришту. — У 1896. години дало се у Народном Позоришту 246 представа, од којих је 5 ванредних, 3 свечане, 51 дневна и 187 вечерњих. На *дневним* представама играно је: 19 српских комада, од којих по два пута: Граничари, Два цванцика и Потера; 13 француских, 7 немачких („Чича Томина колиба“ — два пута) 4 мађарска, 1 руски, 1 пољски („Госпође и Хусари“ — два пута) и 1 румунски. На *вечерњим* представама игран је: 21 српски комад, од којих је „Народни посланик“ даван шест пута, „Биdo“ и „Завет“ три пута, „Божји суд на Мендином брду“, „Маркова Сабља“, „Милош Обреновић“, „Суђаје“ и „Тодор од Сталаћа“ — два пута; 68 француских, од којих су давати „Тата-тото“ 7 пута, „Мамзел Нитуш“ 6 пута, „Деми Монд“, „Мадам Сан-Жен“ и „Мачем“ 4 пута; „Анђео поноћи“, „Воз за шетњу“, „Годенове кћери“, „Женски пријатељ“, „Заборавна жена“, „Кокар и Бикоке“, „Лудвик XI“ и „Руи Блас“ 3 пута; „Арстинчев син“, „Бертрам Морнар“, „Две сиротице“, „Доктор Окс“, „Јованчини Сватови“, „Катарина Хауердова“, „Пноба“, „Пут око земље“ и „Треба ли казати“ — 2 пута; 33 немачких, од којих „Карлова Тетка“ 10 пута, „Французи у Кини“ 7, „Алписки Цар“, „Гроф Монте Христо“, „Изгубљени рај“ и „Крвава Свадба“ 2 пута; 4 шпањолска, од којих „Нов комад“ 5 пута; 3 мађарска, од којих „Риђокоса“ 2 пута; 2 руска и по један чешки („У бунару“), енглески („Отело“) и талијански („Четири жене под једним кровом“ игран 4 пута.)

Од *дневних* представа најбоље су прошли: „Јава у сну“ (709 дин.), „Доктор Окс“ (701·50) и „Бидо“ (700 дин.). Први је даван о Божићу, а друга два о Ускрсу. Најгоре: „Госпође и Хусари“ (187·50 д.) и „Црногорци“ (192 дин.). — Највише је од *вечерњих* представа дао комад „Разбојници“ кад је гостовао Исајловић (1220 дин.), за тим „Карлова Тетка“, кад је први пут давана (994 дин., у новембру дала је само 68·50 дин.) и „Женски Пријатељ“, кад је први пут игран (966 дин., а трећи пут 66·50 дин.). Најмање је пало на „Народном Посланику“, кад је даван у декембру (38 дин.), а први пут (17 окт.) дао је 967·50 дин.; за тим на „Првој парници“ (42·50 дин.) и на „Перишонову путу“ (64 дин.).

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

† Иван Црнчић. — Крајем прошле године преминуо је у Риму каноник д-р Иван Црнчић, који се нарочито бавио проучавањем глаголице. Од њега су „Крчке Старине“ (Književnik II), у којима је огледао први да прочита натпис на башчанској плочи, „Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji“ (Рим 1867.), „Popa Dukljanina Letopis i toga nekoliko i još nešto po prepisu popa Jerolima Kaletića“ (Краљевица 1874.), „Asemanovo izborno evangelje (Рим 1878.) и т. д. Има његових радова и у „Старинама“ и у „Раду“ подоста. Родом је био из Пољана на отоку Крку.

† Д-р Емило Волф. — Пољопривредна наука изгубила је недавно једног од највећих посленика својих. Д-р Ем. Волф, један од највећих агрикултурних хемичара нашега доба, многогодишњи професор најстарије пољопривредне академије у Хоенхајму (у Виртенбершкој) и старешина пољопривреднохемијске станице у истој школи, научник првога гласа, који је стекао неизмерних заслуга за пољопривредну науку и праксу, умро је 14. новембра прошле године у Стутгарту у својој 78. години. Д-р Волф је писац многих одличних дела, небројених расправа пољопривредно-хемијске садржине; он је био неуморни радник на испитивањима и огледима, његовим радовима толико је обогаћена пољопривредна наука, колико ничијим после Либига. Он је један од главних оснивалаца теорије храњења по хемијско-физиолошким начелима, која је науку о гајењу стоке подигла на ступањ модерних захтева привреде и технике. И као таквом, пољопривредници српски дужни су рећи: Мир пепелу његову!

МЦИРИ

ПОЕМА

М. J. ЉЕРМОНТОВА

Вкушая вкусихъ мало
меда, и се азъ умираю.
I књ. цар.

(СВРШЕТАК)

XIV

«Изнурен ходом по тмини,
Ја легнем у хладовини.
Над очи сан се радосни
Невољно, брзо наклони...
Ја у сну опет угледам
Лик Ђурђијанке милотан,
И туга чудна, сладосна,
Прса ми стеже немоћна.
Дуго се борих, да дахнем,
И пробудим се. Устанем.
Небом је месец сијао,
А њега крадом вијао
Облачак један једини,
Грамжљиве шапе пучини
За њиме жудно опружив.
Свет беше таман и ћутљив;
Само се блесак снегова
С планинских даљних брегова

У сребра ресе извиј'о
И поток брзи обалу био.
Огањ је јарко извир'о, —
Час сиј'о, а час умир'о
Кроз ону знану колебу.
Ни јасна звезда на небу
У поноћ тако не трне,
Кад с' оно мраком огрне!
Колеби поћи сам хтео...
Ал' у њу нисам ја смео.
Јединој цељи ја сам бродио,
Њом душу своју водио —
Да родно место угледам;
И глад сам, како знам,
Сносио љуту по вазда н.
И ја се путем отиснем
Кроз шуму правце, слаб и нем,
Али се чёстом заведем,
Те горе сиње преметнем
И лутат' брзо отпочнем.

XV

«У беснилу сам узалуд
Очајном руком који пут
Сплетове густе тргао —
Ни̏з се је густи држао
Вечитих гора у округ,
Све страшниј', гушћи, ода-свуд;
Безбројем црних очију
Глед'о је сумрак ноћију
Кроз сваког жбуна гранчицу...
Моју је јадну главицу
Већ незнан хватат' почео.
Уз дрвље тад сам се пео,
Ал' та је иста рескаста гора
И на крај била небеског мора...
Ја тада паднем на тлину
И влажну дојку земљину

Ја гристи, гристи замећем,
Па у беснилу зајекњем,
А сузе бризну, полију,
Њу врелом росом прелију...
Ал', веруј, помоћ од људи
Срце ми ни тад не жуди..
К'о горско звере за свагда
Туђ сам им био и тада;
А да сам јаук издао,
Ма у трен један, у зао —
Бога ти јемца задајем —
Језик бих слаби замајем
Једним јединим ишчуп'о.

XVI

«К'о дете, ти знаш и сада,
Ја плак'о нисам никада,
Ал' тад сам сузе, мио јад,
Без стида лио као град.
Ко их је мог'о видити?
Планински сумрак срдити
И, гредом, месец вечити!
Осута сјајем блеђаним,
И са покровом пешчаним
Од маховине меканим,
А зидом гора опткана,
Преда-мном беше пољана.
Тек по њој сенка промаче
И жишке двије сину светлица....
Некакво звере за тијем
Из честе скоком лакијем
Истрча живо, к'о јунак,
Па скачућ' леже наузнак.
То беше пантер силовит —
Гост степа вечит, бесновит....
Кост живу час је прежао,
Час, глођућ', вес'о режао,
Час, крвав поглед бацао

На месец пунан, светао,
А љупко репом кретао
Са ког се длака сијала
К'о да је сребром блистала.
Ја зграбим церић чворнати
И станем битку чекати;
У трену срце пожеле
Боја и крви провреле...
Ал' мене ј' судба гонила
И другим путем водила...
У земљи мојих предака
Сад, мислим, не бих без знака
Најбољих био јунака.

XVII

«Ја чеках. И он у тмини
Крвника у свој силини
Осети живо, те урлик,
Отегнут, дуги, жалостив клик,
Пољаном јекну... Срдито,
И бесном шапом љутито,
Он песак копат' отпоче,
За тим се пропе, приклече,
И први скок му немио
Смрт би ми страшну спрёмио...
Ал' га је дочек сломио.
Мој удар брз би̑, тачан, јак
И мој му верни чворновак —
Секиру тешку претече! —
Широко чело расече...
Он, као човек, јекну и паде
Па опет живо устаде,
Ако ј' из ране крвца лопила
И густим валом точила —
И наста борба крвава
На живот и смрт, без јава!

XVIII

«На прси мени скочи он, пуст,
Ал' ја му гурнух у чељуст

И још окренух у грлу
Два пута сабљу ми врлу...
Он тада зави и јекну,
Сву своју снагу напрегну,
И ми к'о змије сплетени,
Јаче но браћа припјени,
Паднемо оба одједном —
И у мраку се надземном
Самртна борба настави.
Е, у тај тренут језиви
И ја сам био пакао,
К'о пантер диваљ и зао,
К'о и он урл'о сам, вио —
К'о да сам с' и сам родио
У леглу тигра, вукова,
Под свежим кровом зверова!
Мени се тада чинило,
Да ми ј' из душе избило
Све што је људског јој било,
И у грудма се мојим створио
Овај ужасни клик-урлик,
К'о да с' од рода мој језик
Са њиме био спојио...
Мој крвник стаде да слаби,
Да се копрца, дисат' да граби
Па тад ме стеже — последњи пут...
И поглед грозан, страхотан, крут,
С очију сину некретни'
Па сан их покри вечити;
Ал' пред крвником охоло
Он самрт, око у око,
Дочека храбро, к'о соко!

XIX

«Ти видиш груди, ев' ове,
И сврх њих канџа трагове;
Још они нису зарасли
Ни себи лека пронашли,

Ал' земља црна њих ће да зглади
И самрт навек извади.
А тад ја на њих нисам пазио
Него кроз честу, мучан, газио,
Напирућ' снагом последњом...
Ал' залуд' борба с судбином —
Смејала с' она нада-мном!

XX

«Ја шуму прођем, охоли;
У том се и дан помоли,
Те јатом звезде водиље
Уз сјај му нису ходиле.
Маглена гора прозбори.
Далеког села ромори
Лагано, тихо, избију
И димови се небу извију.
Потмули тутањ долином
Пројури с ветра брзином...
Ја седнем — станем слушати,
Ал' он ме с ветром преста кушати.
Ја поглед бацих у округ —
Знано ми беше све и свуд.
Тада ме ужас спопаде. —
Тек дуго после памет дознаде
Тавници да сам опет приспео,
Узалуд да сам видео
Већ живе тајне санове —
Толике да сам данове
Муку и чаму сносио.
И за што? Да бих однио
У јеку своје младости,
Тек божје познав сладости,
Слободе благо и славе,
Уз хучни ромор дубраве,
Под црну земљу и туђ крај
Тугу за свети завичај,
И прекор нада варљивих

И срам вам суза лаживих!
Јад ме је сумње дуго мучио —
Све мишљах сан сам страшан уснио...
Али у даљној тишини
Тихо тек звоно зазвони
И све ми јасно постаде...
Тај глас ми душа познаде!
Он ми је често с очију —
С детињских мојих очију —
Сва привиђења носио,
Све живе снове косио
О мојим драгим и милим,
Слободним степама дивљим,
О лаким бесним коњима,
О борби љутој на њима
Кроз кланце оштра камена,
Где ми ј' све секла сабља пламена!...
И ја без суза, немоћан,
Тај звук сам слуш'о теготан;
Он је из срца чисто избиј'о,
И као гвожђе прса разбиј'о.
А тад ја мутно, у просјај,
Видех да мили завичај —
Занавек оде у бескрај.

XXI

«Да, овај удес судбине
Заслугом нек ме сустигне!
И бесни коњиц у степи,
Кад лоша носи на себи
И сред га збаци пустаре,
Свом завичају издере
И нађе прав и кратак пут...
Шта сам ја пред њим — овде, свуд?
Залуд су прси препукле,
Тугом и жељом препуне;
Та то је само тек огањ,
И огањ празан, немоћан, —

Све ума бољка и игра снова,
Тавничних печат трагова!
Такав је цветак тавнице;
Сам је одраст'о, самице,
Блед измеђ' плоча студени',
Те дуго листак рођени
Развио није својих дивота,
Чекајућ' зраке живота.
Па много дана протече,
Док добра рука притече
Те тужно цветак дохвати
И међ' руже га допрати...
Миље је жића свуда киптило,
Ал' шта је најзад избило?
Та чим је зора румена
Засјала поља студена,
Врели су зраци зорице
Спржили цветак тавнице...

XXII

„Тако ј' и мене пакао
Крвничког дана пекао.
Залуд ја главу уморну
У траву скривах сухорну,
Њени су суви листићи
Трнови били венчићи
Мојему челу ватреном,
А земља жегом пакленом
Лице је моје припекла.
Небом је искра за искром текла,
Прамен се магле дизао
И с кршâ небу стизао,
А свет је божји, окован,
К'о очајањем омотан,
Сном тешким, глувим, заспао.
И да је барем запао
До мене и глас ћукавца,
Ил' црвкут живи скакавца —

Или да поток жубори
Ил' дечји гласак прозбори!...
Само је змија кроз бурјан,
Осушен а негда бујан,
Пажљиво, хитро врдала,
И жутим леђма блистала,
К'о ножић златом кићени,
Браздајућ' песак сићани,
Па ту се игром опила
И у три круга увила,
А за тим, на мах, скочила
Бежала живо, све у скок,
И код жбунића крила се ког...

XXIII

«Небом је светло, тишина,
А две је горе даљина
Кроз маглу црне издигла
И ту, за једном, прикрила
Нашега храма сводове —
Рескасте светле зидове.
Под њим Арагва и Кӯра,
Срдите, плахе, к'о бӯра,
Сребрних вала повојем
И жубора им безбројем
Острва света милују
И братски, лако путују...
До њих је било далеко!
Ја устат' хтедох, ал' неко
К'о да ми свијет окрену;
Риснути хтедох, к'о стену
Сув и нем језик опао
Помаћи нисам могао...
Ја сам умир'о. Предсмртно
Бунцање тешко, несретно,
Душу ми беше притисло.
Мени се тада чинило,
Да на дну реке широке

Сред воде лежим дубоке,
А тајанствено се била
Нада-мном тама надвила.
Струја се воде ледене
У груди моје огњене
Жуборећ' лако слѐвала
И вечној жеђи песму певала...
Од сна сам само страхов'о --
За ово жиће слатко и ново...
Нада-мном горе, висином,
Вал се је о вал био с милином,
А сунце слађе месеца
Светлом их зра̂ком пресеца...
Рибица јата малена
Играху кроз зрак, шарена.
Једне се сећам измеђ' њих,
Мени се хтела умилит'.
Накит јој беше осо ит —
Низ леђа крљушт злаћана.
Над главом мојом, млађана,
Она се често наднела
И у зеленом оку д нела
Дубок и нежан — тужан глед...
Чудан ми беше цео свет:
Чудне би речи шапут'о
Њен сребрн гласак на ухо
Па пев'о и опет замук'о.
Он збораше:

«Чедо моје,
Буд' ми овде на̂да;
Ту, у води, живот поје —
Има мира, хлада.

«Моје ће ти сестре доћи,
Да им игра дивна
Развесели твоје очи —
Да̂ ти духа силна.

„Заспи! Меко ти је лећи,
Покривка је нова;
Године ће, веци, прећи
Преко чудних снова.

„Не кријем ти, срце бајно,
Да те љубим жарко —
Као сунце љубим сјајно,
Као живот јако...“

Слушах је дуго и журно;
Чињаше ми се да бурно
Кроз тихи ромор од струје
Све њене речи пробрује.
И тад сам пао у незнан.
Свет божји потавне сам,
А занос тежак, бёзуман,
Немоћи тела остави пут...

XXIV

„Тако сам нађен и дигнут..
Све ти је друго већ знано.
Ја сам свршио — и рано.
Ти речма мојим поверуј,
Ил' им никако не веруј —
Мени је са свим свеједно.
Ал' ме жалости тек једно:
Што труп ми хладан и нем
Иструнут' неће у свем'
Сред завичаја поносна,
И што ми повест жалосна,
Гркијех мука мојијех
Усред зидова овијех
Већ ничји поглед жалостив
Нит' ичји осмех милостив
Привући неће, ни рано,
На име моје незнано...

XXV

„Па збогом, оче... руку дај...
А моја пламти — загледај...

Од дана мојих милени'
Овај је пламен силени
Тињао живо у срцу мом,
А сада тамо, у граду том,
Хране је за-њга престало —
Тавнице мрачне нестало,
И он ће поћи Ономе
Што једном даје свакоме
И муке тешке и покој ..
Ал' шта је за ме у судби тој?
Шта — да ми душа у рају
У светлом звезданом крају
Тихога нађе пристана ?!...
Ах! само за час од дана
Сред тавних, кршних висина
Где-но ми жића детског милина
У игри к'о сад прође, projечи —
Бих дао вечност и рај без речи!

XXVI

«Час када дође да умрем —
А, ево, да се закунем
Дуго га нећеш чекати —
Нареди нек ме, неба ти,
У нашу башту пренесу
На оно место где-но су
Два бела цвала багрена...
Тамо је трава густа, сабјена,
Ваздух је чисти миомир,
А сваки листић — златокрил
У сјају зраке небеске...
Ту, реци, нек ме наместе;
Ту ћу се и ја последњи пут
Уз плави, сјајни небесни кут
Припити оком — уз алмаз.
Отле се види и Кавказ!
Он ће са својих висина
Послати можда, за сина

С вѐтрићем хладним опроштај...
Па ће ми пред мој издисај
Да родни одјекне звук!
А ја ћу мислит' да је друг
Ил' брат се нагнув нада-мном
Обрис'о руком марљивом
Зној хладни с чела самртног
И песму гласа миленог
Да ми он шапће из краја мог. .
И с том ћу мишљу да умрем
И никог да не прокунем!...»

Априла 96. г.

Јкица Глушчевић

ПИСМА ИЗ НИША

о

ХАРЕМИМА

од

Јелене Јов. Димитријевића

(Наставак)

ПИСМО V

ДУЂУН (СВАДБА)

I. Нишан (обележје)

Сев്ули-нзм, ӓ *кузум*.

Ја се вала не сећам који април беше, кад ти послах своје мухабетли-намѐ, у ком ти описах Хајријино венчање. Но што се ја не сећам, не марим; али кад бих знала да и теби с ума оде, заболело би ме само срце моје; јер то би значило да ти оно баш ич мило не би, те с тога се не можеш сетити ни дана његова доласка, а то ли са'ата, па чак и декике (минута).

Немам ли право што зборим? Није ли ми страховање оправдано, одговори, дилбер-девојко?

Гле! чини ми се да већ чујем тихе речи твоје: «Ова ће ми писма бити милија од писама, што обећасте да ће те ми слати са плавога Босфора. А за то ће ми бити милија, што ми неће долазити из стојнога места калифова, по из лепога Ниша српскога.»

Е, кад ми се причуше речи ове, почећу о свадби без бојазни. Почуј ме, гонџе-ђуле! Али не, нећу одмах о свадби и ако сам почетак њен видела данас сабаиле.

Шеста је недеља већ од Али-бегова и Хајрие-ханумина венчања, а Хајрија је још код своје матере. Крије се од бегове стрине и тетке, од свију бегових рођака, од ханума̂ које јој нису добро познате. Крије се и криће се готово до самога краја свадбе, док не дођу по њу јенђе; такав је адет. И што год се Али-бегово назвало, није ушло у кућу матере њене од њена венчања никако.

А свадба би могла да не буде још за дуго; после месец дана па и два, три: како би се наредили; према приликама у којима се налазе — кад може и хоће Бећир-бег.

Да је неко боловао од рода њена како је венчана у кући где је она, из ђувегѝне куће дошли би да обиђу болесника, али тек онда, пошто би њену мајку питали могу ли доћи. Но и онда не би видели невесте, осем ако би тај болесник била она сама.

И ако не дођоше хануме, долазила је чешће бегова дадија и доносила невести рахти-локума и шећерлеме, што јој шиљаше нестрпељиви Али-бег, заручник њен. А он је од ње добио половину големе чаше ружина сирупа за шербет; од онога сирупа, од којега пише на венчању већили и шахити, бегови и аге, од којега пише хануме.

Да се десио бајрам за ово време како је венчана, добила би на дар од младожење одело, а она би га даривала бошчалуком.

И ако сам се рачунала као познаница Бећир-бегове куће, ипак сам била једнога дана у невестиној одаји. Пустише ме, јамачно, што верујем пејгамера Ису (пророка Исуса) а не Мухамеда.

Невеста је била за малим обојеним ђерђефом; везла је свилом и златом чевре за силај кицошу ђувегији.

Устала је, поздравила се, па пошто ја седох и она седе, и то опет за ђерђеф. Мајка је извињаваше што пред гостом ради, и мољаше ме да јој опростим — свадба јој је, готово, већ ту.

За госта је увреда кад пред њим домаћица ради, нарочито онога госта, који је редак. Мало сам остала а видела сам, да је Хајрија много ослабила, опазила сам, да почешће крадом уздише; на лицу јој је била туга голема.

А оно лепо девојче опет је крај Хајрије: размршује јој замршену свилу, и навезе јој малом руком својом на червету гонџе-ђуле.

Да Хајрија Али-бега воли, да ли би допустила да туђа рука додирне свилу, којом му она чевре везе? Не би, јер она је Туркиња те зна ове речи: «Ма који листић погледало драго моје — моје су га очи гледале, моје су га руке везле. —

Од Мејрем-хануме свриух једној својој познаници, Фатиме-ханумн. Она шијаше мушку буруnџук кошуљу.

— Опрости, морам да радим, рече ми кад седосмо. Ово је кошуља за чеиз; помажем Хајрије-ханумн — адет је. Ми шијемо а она... Како ли јој је срцу?... Има овде једна ханума, лепа и поносита. Из Истамбола је; а дође у Ниш, послом, пре шест месецâ, па... Клања све једнако, моли Алаха за душу, а душе нема. Јеси ли видела како је невеста ослабила? Јеси ли познала да је тужна?... Ослабила је, тужна је — не воли Али-бега, но воли сина оне поношљиве истамболске беговице. А она, бездушна, не даде сину да је узме.

— Сирота Хајрија! Али кажи ми, ханум, чије је оно лепо девојче, што га видех код невесте и пре и данас?

— Сестра момчета за којим она гори, умире; не може живети с Али-бегом, видећеш.. Грдан је грех не дати девојку ономе кога милује, у мусафу је, веле, овако написано.

— Можда тај Стамболија не би Хајрију?

— Би. Виде је једном у проласку крај одшкринуте порте и трипут кроз пробушен дувар из авлије мојега брата. Момчадија се сваком шејтанлуку (ђаволству) досети, а девојка не мора се крити, као жена; и ако је види мушко око нема греха — није нићахли (венчана).

— А да ли се кадгод поразговараше?

— Не знам, може бити... Заволе је и каза мојему брату, а он каза мени. Одох и поменух беговици, а она се осече на мене:

— Шта збориш, ханум!? Зар моје учено дете да узме неписмену девојку?! Она није за Стамболију, него за Нишлију.

— Хајредин-Хасан-бегова сестрица много воли Хајрије-хануму, а и Хајрија њу. Од мене Хајрије-ханум не крије ништа, па ни то: да истамболскога бега много милује. Сестрици му

љуби преда мном и очи и лице, јер Севдија личи на брата; а он је млад, мио и леп — као султан-Азиз!...

Е, ђозм'н-бебеги, ево једва земан дође да о свадби почнем. Како ћу? Хајде овако као из ћитаба.

Понедељак је, прва половина љупкога маја; сребрни месец на небу биће најлепши, кад се граде ноћне забаве у кући Мејрем-удовице, кад јој телепшу лепу мезимицу, кад поведу младом Али-бегу дилбер-Хајрију.

Данас је «нишан,» почетак свадбе. У кући Бећир-беговој све се ужурбало — спрема се боја, нишан и остало.

Свирка и песма од ранога јутра весели раздрагане хануме, што су позвате од Бећир-бегова харема у јенђел'к[1]); позвала их је ашчика у прошли петак за све редом, почев од нишана па до јенђе-ђуни.

Бећир-беговица меће у једну свилену бошчу: кану, шишке, раст'к, стипсу и нишадор. Сви су фишеци велики, а онај с каном највећи, јер кад је ханума много, колико ли ће тек бити нокáтā! И још метну: биљур-огледало, филдиш-чешаљ, свилени пештемаљ, хавлију, два пешкира, две шамијце, нал'не, тас, двадесет аршина лепе басме (цица) за свирачице и триста гроша у сребру за хамам невести и кадунама, које с невестом отиду Најпосле, намести озго пече (тел) и дувак. Дувак је био од пурпурне свиле, извезен жеженим златом, а дугачак пуних осам аршина

Кад бошчу сveза, даде је једној сиротој кадуни; ашчика ће им бити, рекоше ми, и сад она као и пре кад се удава Нашит-ханума, старија кћи Бећир-бегова; јер, веле, истина сирота је, ама је много хакикатли (часна).

Понесе се бошча а и велико огледало преко којега се отегао дугачак низ меких махмудија.

— Гледај, госпоја, дугачки низ: то је кјучук-нишан (мало обележје), рече ми Алисина мајка. Но ови новци нису само од Али-бега већ и од његова стрица, браће од стрица, ујака, итд.

[1]) Оне ханумe што дођу с младожењине стране по девојку зову се јенђе.

Све ствари што је по уговору младожења спремио, већ су на колима; и оне ће се сад, с бошчом и нишаном, однети невести.

Уз пратњу свирке кретоше се двоја кола: једна с бојом и нишаном — у њима је била ашчика с још једном кадуном, — друга са стварима, и отидоше, готово милећи, Београд-махали

Код Мејрем-хануме заселе су кáде одавно; веселе су... раздрагале их слађане песме. Чим чуше свирку и кола, похиташе у двориште заједно са свирачицама, да дочекају бoју и нишан. Младеж се постави у два реда, с једне и друге стране путање, од средње порте до степеница. Кроз ове редове прошла је ашчика с бошчом и она друга с огледалом; обе су корачале поносито, а како и не би, кад их свирком и песмом, кад их овако лепо дочекују!...

Ствари су се с кола поскидале и унеле у одају куда нагрну све из дворишта

Радознале су кадуне да им нигде нема чифта! Бошча се развија, оне завиркују, узвикују: «Аман чешаљ! Аман огледало! Гле дувак! Ашколсун (браво) Али-бег!.. Боја! Кана Раст'к... гле, преломи — прегорео је, баш је као ћумур!»

— Не мари, ја ћу купити други, говори девојачка мајка!

Душеци су добро пуни, свилени! Јоргани златом извезени! Душеме (застирач за миндер)!... Све је лепо, богато: момче је осветлало образ; како ли ће девојче, а, Мејрем-ханум?

— Па хануме, ви сте виделе.

У другој соби изложена је сва невестина спрема и дарови одело и накит. Хаљине су пребачене преко једнога конопчића, а било их је осам «ката». Све су нове: једне а-ла-турка (à la turque) друге а-ла-франга (à la franque). Надно миндера сложена су два душека и два јоргана. Јоргани су врло лепи: један је од јасно црвене свиле, други од тамно зелене кадифе; извезени су златом, чаршави им од венедика: први чаршав има пруге црвене, други зелене. Овде је и простирка за под — красан пиротски ћилим, застирка за миндер — црвени аксамит, а овакви су и јастуци. Видела сам и четири бела узглавља; они су ми необични: много су дугачки а уски, на оба краја укра-

шени су везеним ружичастим атлазом и чипком, која није шира од једнога прста.

Па у овој су одаји изложени и лонци, тенџере, тепсије, калајлије, санови и кашике; па мангал, ватраљ, машице и џезве; па леген, ибрик... Али шта да ређам! Сва потреба за кухињу и одаје — овде је. Све, баш све, осем сатаре, ножева и метле. Метла се не носи — да се не биişчистила срећа из куће; сатара и ножеви — да не буде распре у кући. Ни виљушака не беше, али не због врачбине, но што их турска кућа не потребује.

Ово што поређах доле је; по зидовима је сав чеиз Хајријин.

За силна чеврета, дуван-кесе и кесе за новце, рекоше ми каде да су рађене руком Хајријином! Ако је истина, помислих, онда им је Хајрија много вредна, а оне то до сада не поменуше.

Најлепши ручни рад био је на серџадету за клањање. Поље навезено плавом свилом, представљало је таласасто море и небо; шаре, црним ибришимом, голему лађу, које се пара подигла чак до неба.

Серџаде је везла Хајрија; везла га је сину мора, Хајредин-Хасан-бегу, мешајући са свилом и ибришимом слатке жеље: да је се војно сећа и за време клањања, да се и за њено здравље Алаху моли. Али гле туге: синак мора неће јој бити војно; на лепом ће серџадету, место њега, клањати бег, Али-бег ...

И накит Хајријин био је на зиду. Све је овде — само није ње. Она се још крије; криће се до суботе.

Послужише ашчику и њену пратилицу, дадоше им за дар — кјучук-нишан — уздарје: младожењиним рођацима послаше јаглуке и чеврета; стрицу му, Беќир-бегу, а и њему бошчалук. Но он је добио, сем лепога бошчалука, још нешто лепше — невесту. Али тако лаку и малену, да му је ашчика једном руком однесе!

Невесту је данас представљао мали стаклени бардак,[1]) пун

1) Мали стаклени лонац с носцем.

сирупа од руже. од којега ће ђувегија правити шербет. Бардак је обучен у белу хаљину, подешену од чеврета; а лепо наместеним телом и дувком начинише кадуне да изгледа као права невеста.

Бардак ће се вратити невести у четвртак: младожења ће га напунити новцима, сак'зом и шећерлемом. Но ово шећерлеме неће појести невеста већ кадуне; кад би она од њега једну трунчицу метнула у уста своја — била би јој деца «ћелава»!

Ношење бардака изненадило је многе кадуне, јер како је овај обичај запуштен, има, веле већ двадесет и неколико година.

Дахира су трештала, а севдали-песме извијаше Циганка Ата и њена дру́га више но икад. Ја не разумедох ово друкчије. но да им се она басма много допала.

Моком и бошчом развеселише се и онако веселе хануме; и моја познаница ханума била је много весела. Слушала је слатке песме с љубављу; час по. приљескала би длановима, топећи се од задовољства. Једна невестина рођака, Цариграђанка. девојка, приближаваше јој се, зборећи јој:

— Тебе ћу. ханум, ја̀ да послужим: желиш ли горку каву или слатку, реци ми!

Њено се лице зажари; блажен осмех развуче јој усне — гледајући у девојку загушљивим гласом изусти:

— Хоћу такву — као што си ти.

Девојка се осмехну — донесе јој слатку.

Једна примети њено узбуђење, пришапта јој:

— Где ли је Хасан-агиница!

Њу ове речи наљутише те се с гневом окрете својој пријатељици:

— Хасан-агиницу да продам, Стамболки шећер да купим; је ли ти је доста?

— Ти се. чини ми се, срдиш? Немој! Сети се ове изреке, коју измислише арапски мудраци: «Сел ђелр, ђечер — кум калр (бујица долази, пролази — песак остаје)....

Није се остало више од једнога часа; кад се хануме праштаху с домаћином. рекоше јој да се много много радују суботи.

Да ли им се штогод од бегових ствари и Хајријина чеиза не допаде; не знам; а да није прошло без оговарања знам, као што знам да празнују петак, и да се многе чешљају свакога петка. Али, молим, не «хануме,» но «фукара» (сиротиња), јер не могу имати измећарке, па — посао је; но што опет ја помињем посао, кад се оне не изговарају на њега, већ на рђаво здравље и расположење.

Чим поменем рђаво здравље код жена̑, одмах се сетим једне турске причице; хоћу да ти је испричам, па макар јој и не било места овде.

Оде једна младица комшики јецкајући, а кад је ова запита: «Не олду сана, коно (шта ти би, коно)? она узе још више јецкати, и одговори:

«Бен да билмем не олду бана (и ја не знам шта ми би)!

«Јед'н ми бише (је си ли јела штогод)? опет поче комшика сажаљевајући је; а младица брзо одговори:

«Јок... а-а-а, јед'м азацик, крк-елли ма́нти, бир тепси бурек; бу виране јурек: емен су, емен су — ја хастаим, ја хаста олацам. (Не... а-а-а, јела сам малчице, четрдесет-педесет залогаја, једну тепсију бурека; овај пусти стомак: тек вода, тек вода — ил' сам болна, ил' ћу да болујем).» —

За сад, севђули, доста. Не треба ми сметнути с ума да је време новац; а ја ако све време што ми претече од послова, које у кући имам похарчим на писање мухабетли-писма, доћи ће ми реч: «У кући осем човека и ње никога више, а она плаћа за плетење и наплетање: срамота!»

Теби, кз'м, шаљем небројено селама, а другому преко тебе не смем ни један; јер се бојим да се много не раздрагаш мојим мухабетли-писмом па да не заборавиш однети га оному кому га шаљем; а онај, веле хануме, који селам не каже, грешан је: за један селам носиће на оном свету товар од хиљаду ока.

9. маја 18**
у Нишу.

Твоја

J.

ПИСМО VI

2. Бошча

Бир ђоз'м (око моје).

У једном сам ти се свом писму, чини ми се, нешто потужила; сад ћу да ти се похвалим.

Тек је данас пети дан како је свадба почета а ја сам овако велики успех учинила.

Чини ми се да чујем где питаш:

— Како? Где? Чиме?...

Е, како? Где?... Данас кад ступих у Беђир-бегов харемлук, све ми каде на ноге усташе, а међу овима је било и неколико беговица, за које би се могло рећи да су много ћибарли (горде)!

Ако мислиш да ово би због руха мојега, вараш се: у нову се хаљину не обукох од Ускрса никако. (а и да сам је обукла шта би она била, кажи, спрам џанфес и кадифели-рубе жена мусломанских?) Ако мислиш да је нешто због мојега лица и ту си се преварила: лице ми је исто онакво какво беше о угледу и венчању. Помислиш ли да је због клањања, и то није, Српкињице моја: ни пред једном на додирнух пôд па своје теме „по истамболски", нити пред којом направих реверанс „по франачки." Ја ти нисам телли (гипка). Оно прво не бих направила никада; (пред булама не бих, а пред својим другама, па и пред тобом, из шејтанлука, бих) оно друго неколико пута покушах, и то кад сам у соби сама бацајући погледе у сва четири кута, — па ништа.

Рекла бих ти да сам их опчарала душом да се не сећам шта сам ти писала после венчања Хајрие-хануме. За то видиш, не ваља ни о ком ништа рећи докле га не проучиш. (Не проучиш? Па зар их ја сада проучавам и одмах ти о њима оволико казујем? Не познајем ли се са њима одавно?... Јок, џан'м, не одлазим Беђир-беговој кући сада ради проучавања була; не прелазим мост на брзој Нишави свакога дана ради испитивања мусломанака: и тамо и овамо журим се само ради свадбених адета њихових; јер жеља ми је кад ти о њима пишем да овим зачиним; а бољега зачина од овога — не знам.) Али не, баш

знам да нисам душом, јер и ако ми је, можда, бистар пенџер кроз који се душа види, никаква фајда; и овај пенџер, има свој пенџер и то, по некад, тако црн да се кроз њега не може видети ни он сам а то ли чак душа.

Језик их је занео, севђули, јамачно језик; јер ти рекох једном да они имају ову изреку: «Татли дил'н (слатки језик твој) памет ми узе срце ми однесе, итд.» И још нешто: «Милујем те, аман! зира имаш шећер-уста, кајмак језик (А што ти постадох и ја слаткоречива, захваљујем булама и овому, чега им ради ударам сваки час халком на капији. «Интерес душу губи»; но то ме теши, што се отворено срце мало претвара --за другога.)

Е зар, тобоже, код нас о језику ништа се не збори?

Та није ли то језик што костију нема а кости ломи? и није ли то он што гвоздена врата отвара? (Лепа реч гвоздена врата отвара.)

«Језик, уста чудан је то сихир (чини), моја госпоја», рече, уздахнувши, Мирсаде-ханума, једна турска јузбашиница (капетаница), врло духовита жена, пошто ми с мало речи лепо дефиниса ове две стварчице, које сихиром назва. Но кад су, севђули, сихир, мислим да се од њих ваља попричувати, јер код нас веле: «кој, Бог да чува, на чиње натрапа, не зна ни куд оди ни па шта збори»; зато запамти ове беите (стихове), које ти сада изговара твоја сестра, и још више — твоја пријатељица. (Онај ми је брат, који ми је добру рад.)

„Ако ти когод много устима, роде, збори
О пријатељству своме и о љубави својој —
Веровати му немој док ово не прозбори
Срце његово твоме, душа његова твојој;
Јер уста лагат' могу, не може срце, душа....“

Само нам ваља умети читати књигу душе, па нас уста не могу занети тако лако....

А сад, вакат је да почнем о бошчи.

Бошча је у петак увек па и данас.

У голему одају Бећир-бегова харемлука — где беше половина Београд-махале и сви хареми са Шарене Чешме; Ата с дахиретом и гарави јој синак с вијолином — уђе она кадуна

што је Беһир-бегови погодише за ашчику. Кад поздрави ханумe са „саба'-шерифлер-олсун," седе насред одаје и рашири крај себе голему, шарену бошчу, коју са собом донесе.

Беһир-бегова снаха узе из долапа и метну у ашчикину бошчу: лаурађ за шалваре и антерију, шамију и златну лиру. И гошһе је дариваше: нека јој даде шамију, а нека новац.

Она, захваљујуһи ханумама на лепим дарима, узе везивати бошчу. Беһир-беговица збораше:

— Ајше-кад'н, иди Мејрем-хануми, мајци наше невесте, носи јој селам (поздрав) од мене, моје госпође заове, снахе и кһери, од свију ханума што ме усреһише данас доласком својим: да нам спреми мили еманет наш јер һемо у среду, иншаллах, доһи, сви џумле, да га примимо.

Ашчика подижуһи руку к темену даваше знак ханумама да је разумела. Пружи бошчу једној беговој слушкињи; оде с њом преко Нишаве.

И код девојчине мајке хареми су. Дочекоше Беһир-бегову ашчику лепо, питаше је за здравље ханума и осталих. Послужена је; а после, поглéдајуһи девојчину мајку, јетрве јој и остале хануме, зборила је:

— Донела сам вам селам, хануме, од Ајше-хануме (Али-бегове тетке) од Џемиле-хануме (Али-бегове стрине), од њене снахе и кһери и од свију ханума, што су позвате у јенђел'к: да им спремите мили еманет њихов, јер һе у среду, иншаллах, доһи, све џумле, да га приме.

Девојчина мајка, примајуһи селам, додирну врховима од прстију теме своје и одговори ашчики узбуђено:

— Баш'м јустунде јери вар; вар кимден (на мојој глави места има (поздраву); има од кога)! И ти носи селам ханумама од девојчина рода: нека изволе доһи у среду по свој еманет — спремили смо га.

Сеһаш ли се, кз'м, да је тај аманет — Хајрија?

Како је венчана Али-бегова је. Њена мајка и род њен чувају готово веһ шест недеља туђе благо, и чуваһе га донде док не дођу по њега они — чије је.

Мејрем-ханума развеза ашчикину бошчу и метну у њу бошчалук и паре. И гошһе је дариваше.

Испратише је.

Сде и каза Џемиле-хануми и осталима онако како им Мејрема поручи.

Чим ова изиђе из Мејремине одаје, уђе друга, Мејремина ашчика. И она је раширила крај себе празну бошчу а Мејрем-ханума је дарива бошчалуком и новцима; и хануме је дариваше. Кад веза бошчу, рече јој Мејрема:

— Иди, кад'н, Џемиле-хануми, Али-беговој тетки, итд., носи селам од свију нас: иншаллах, у среду „с добрим даном", с „добрим часом", нека дођу по свој еманет — готов је.

Ова је отишла Беќир-бегову харему; села је с бошчом на сред собе. Послужена је. Казала је поруку хануме своје, добила је одговор од старе Беќир-беговице; примила је лаураћ, шамију и лиру. Врати се и каза селам Мејреми. Гошће су развиле бошчу; зар би могле не видети шта је купио ашчики бег, Али-бег? !..:

Слушале су свирку и песму; попиле су по две каве. У предсобљу, пре него што су се завиле, добише по голему чашу шербета. Пију; старе се уозбиљиле, благосиљају; младе се господе, горде, но не све: неке се задиркују, смеју и шапућу једна другој на ухо.

Завише се, ашчика им говори:

— Изволите, хануме: у суботу на боју, у недељу на хамам, увече младе и девојке на к'с-кн'а-геџеси (девојачка кана ноћ), итд. —

Ако кадгод буде прилика да те позову на какву турску свадбу, не полази без новаца. Јер ја, не знајући ово, одох на бошчу без пара, па ми се учини, тј. не учини ми се, но баш видех да ме ашчике попреко погледаше. А свирачица Ата прилазећи с дахиретом мени, смешаше се, а одлазећи од мене прогунђа нешто својим језиком, а после српски рече:

— Не ли си знао (место знала) дек се на свадбу без паре не до'оди? —

И овом приликом колико у Нишави песка и на небу звезда — толико ти селама шаље

13. маја 18**

у Нишу.

твоја

J.

ПИСМО VII

3. Боја

Севћули кз'м, ā *џан'м*!

Шушка ми неко јутрос око собних врата, додирује кваку, а пре овога учини ми се да чух кроз предсобље клепет папуча. Пођох да видим ко је, мислећи: да је неко од наших, куцнуо би; мора бит'...

— Госпоја, вар ми кимсе (има ли кога)?

— Нема никога (што значи никога од мушких), проговорих отварајући врата.

То беше Мејрем-ханумина ашчика.

— Селам ти од Мејрем-хануме: бујур'н! Још са'ат, два, па ће си дојду хануме на „боју".

— Ејвала! доћи ћу; но ја сам звата још пре нишана за све редом.

— Знам, ђоз'м, ама Мејрем ханума има си стра' ћи (да) неси разбраја, не знаш добро муслимански.

— Харема ће бити пуно, је ли?

— Елбет (на сваки начин), одговори ашчика, направи темена и оде.

Мало после ашчике пођох, но тек што бејах до врата на дворишту, вратих се. Срећа те се сетих да немам код себе новаца, иначе, јамачно, зло би прошла од оне мушкобане Ате, кад и после њене опомене не би лупнули моји марјаши о њено дахире.

Око девет часова, цвет нишких ханума већ се бејаше скупио у кући Мејрем-хануме, мајке Хајријине.

Пева Ата са другом својом и удара у дахире толико, као да јој је ћеиф да га види провањено; гарави је синчић прати виолином, а не погледа ни једне хануме, и ако му је допуштено.

Замаглило се тутуном, а кава се само носи. Две удаваче, Хајријине другарице, сваки час долазе с послужавницима пуним шарених филџана, јер сад доносити каву свакој по на особ није могуће, калабалук је.

На ханумама није рухо ново а ни џанфес, јер данас је «боја».

Тек што помислих: где ли је невеста, и чух своју познаницу Фатиму!

— Хајдемо невести.

— Хајде, ханум, рекох и пођох са њом. А кад тамо, невестина сестра и стрина облаче невесту. На њој су већ биле свилене ђувез шалваре, којима је око џепова и ногавица много најлепшега веза; а њега је златом везла, извесно, још у ески-заману (старо време), вешта рука каквога башкалфе, а можда и самога устабаше.

Шалваре су биле дуге и широке, а како и не би, кад је у њих отишло свиле најмање двадесет аршина. Обукоше јој кратку кадифели-ентари-ју; и на њој је много веза као на шалварама. Обавише јој око пâса кадифели-колан, извезен срмом и жеженим златом. На злаћеној су му пафти два голуба од драгога камења, а кад се пафта закопча — додирнуше се кљуни голубова, као образи мусломанака о рамазан и курбан-бајраму, светлим празницима мусломанским. И ципеле су јој биле од ђувез кадифе извезене златом, поткићене дробним бисером. Свилена трака, што јој крашаше свилене дуге расплетене власи[1]) бејаше искићена драгим камењем и мирисавим мајским ружама. На белом јој грлу крупан бисер. Бисера је било толико да би, кад би га продала, могла купити за онај новац... Хтедох рећи — Ниш. Но и да сам рекла, ти не би требала ни да се осмехнеш: кад ти пишем о мусломанским адетима, нека буде све по мусломански.

Но силан овај накит не беше сав Хајријин. Ако је четвртина њена — доста је.

У Нишу се накит за невесту узима на зајам, у Солуну и Цариграду под закуп.

И рухо није било њено. Обичај је да невеста буде обучена што богатије. Ханума, која позајмљује невасти — тече души севап. И да је сирота, била би богато обучена. Богате Мустаф-агинице шалваре, што су везене руком њена мужа, не Мустаф-аге, но уста̀-Мустафе, још се позајмљују турским неве-

[1]) Кад је први пут изводе, расплетена је: да би јој у брачноме живогу било све одрешено и добро.

стама, и ако одавно нема: ни оне којој су везене, ни онога ко их је везо.

Кад је обукоше и накитише, рекоше јој да седне. Сад изгледаше, Боже опрости, као Азрети-Ајше, пета, незаконита — најмилија кадуна Мухамедова.

Другарице њене све једнако су око ње. У другој одаји свирком и песмом не престаје се.

У један сахат по подне ево их шест по невесту. Она устаде.

На лицу јој се не опажаше туга, па ни стид. Очи је оборила укрутила се; руке јој скрштене, дисање тихо, нечујно: није личила на живо створење но на мраморни кип, а била је бледа као смрт.

Метнуше јој преко лица оно пече (тел) што јој се у понедељак с бојом донесе. Преко главе су јој дувак метнули.

Ово је радила једна када пошто је претходно питана од својих несташних пријатељица:

— Хеј, море, да се ниси двапут удавала?

— Сањи не знате, одговори им она смејући се.

— А бег, колико се пута он женио?

— Прођите ме се, прва сам му.

И свирачице су овамо ушле. Укрстише им преко груди две лепе басме, везаше их на страну као у наших сељака пешкире деверу. Једна је басма она од младожење, друга невестина.

Мушкарац, Атин син, добио је на раменима две шарене памучне махраме.

Поведоше невесту.

Зазвекташе зилови на дахиретима, викнуше свирачице из свега гласа:

„Чим се кренеш — селви-бој[1]) се занија,
„Бела рука танки појас обвија;
„Код теб', јарм,[2]) уздах ми је узаман:
„Итма бана цеври, цефа, севдг'м аман[3])!“

„Ја сам ашик на чатма[4]) ти веђице,
„Занеше ме с твога лица јамице;

1) Кипарис стас.

2) драго моје.

3) Не мучи ме, не мори ме, драго моје, за Бога.

4) састављене.

„Милујем те, робујем ти од земан':
„Итма бана џеври, џефа, севдг'м аман!"

„Ветар њиха росни листак зелени —
„Вечито је луди ђонил[1]) у мени;
„Од тебе ми срце неће, све заман:
„Итма бана џеври, џефа, севдг'м аман!"

Напред су корачале свирачице, за свирачицама две хануме од оних шест, па опет две. Ове су ухватиле невесту више лактова, воде је Она корача тихо, несигурно: нити се вије, нити се нија — и ако се у песми вели; напротив, укрућена је: руке су јој скрштене, очи оборене, склопљене. Да је не воде, ићи им не би могла — не види И за невестом су две од оних шест, па деца и измечике.

Одведоше је гошћама. Була је било много, у три реда па и четири. Једне су седеле на миндерлуцима, што опточаваху целу пространу одају, сем онога краја где су врата, хамамлук и долапи; друге код њихових ногâ на шиљтетима; треће, најмлађе, и деца на шарену ћилиму. Одело им је разнобојно; лица набељена; очи веселе.

Чим се указа невеста, све устадоше; а кад је оне две зауставише, поседаше. Мало, па је поведоше од једне хануме до друге, редом, по старешинству, које се у њих, у оваким приликама, гледа по годинама а не по богатству и друштвеном положају. Једна јој придржаваше пече, а она се тихо савија: лева јој је рука испод недара, десном се прихвата деснице, коју смерно додирне уснама и челом. Приведоше је милој мајци њеној; она, опазило се, затрепта и додирну јој уснама руку и — ногу. Мајка јој зајеца, све се хануме заплакаше.

И децу је љубила у руку. Доведоше је мени. Не хте ми пољубити руке — рукова се. Погледах у ону јузбашиницу. Погоди, ариф[2]) шта хоћу, те рече:

— Ми те милујемо; а невеста па кол'ко те милује — мани се, ама знаш, није си адет..

— Погађам. Није адет да љубите руку... како нас оно ви зовете?

[1]) љубав.
[2]) Онај који добро и лако схвата, разумева; познавалац.

Она ми на питање не одговори, но, готово охоло, изусти:

— Тако си је од ески-земан.

Рекоше невести те седе у свилену наслоњачу, што беше насред собе, окренута према гостима.

Пољубила је руку водиљама спуштено јој је преко лица пече, испод недара су јој беле руке.

Свирачице са дахиретима пођоше по бакшиш. Свилене кесе везене златом и свилом, вадиле се из недара, а пуне шаке марјаша изручиле се из белих рукâ у танахна дахира. Па и ја дадох Севци двадесет пара а њеној сестри Ати, да бих је одобровољила, грош; она се, кад виде новац, некако слатко осмехну и јасно рече:

— Фала ти, госпоја!

Свирачице се пред ханумама дотицаху својих чела; усне им изговараху тихо, весело: «ејвала!» и: «бериħет-верс'н!»

Сад приђе једна водиља невести, подиже јој пече са лица и пребаци јој га преко главе; очи су јој опет оборене; дисање јој се не примећује.

На великом послужавнику донесоше се шарени филџани с ђувегйном бојом, што беше брижљиво спремљена руком једне веште кадуне.

И огледала се донеше.

Водиља узе навлачити невести обрве; свирачице певају:

„Долази, лепа, чак из Индије,
„Танка је пâса, ломи се, вије:
„Зулуфа сјајна на лице пала;
„Урум-дилбери[1]) иде нам, вала'...
„А, ä! дилбер, аман!
„Покажи лице дилберу своје,
„Па међу чатма-обрве[2]) твоје:
„Прилепиħе ти беш-маџар-алтан...[3])
„Узми-де бир нишан!"[4])

Невеста није до сад навлачила обрве, па није се ни белила ни метала сурме на трепавице — јер ово не чине девојке, нарочито кад су на удају.

[1]) Грк; урум-дилбери, грчка лепота.
[2]) Састављене.
[3]) Пет маџарских златника.
[4]) Један белег.

И све буле, редом, „натегљише" веђе; огледала и филџани идоше из руке у руку. Жао ми би што бар децу не оставише на миру, нарочито мушкарце. Истина, одмах им и опраше, јер веле, кад би им видели оцеви — аман! био би к'јамет (страшни суд).

А старе каде?

Још како! Не зна се у које беху извијеније и лепше. Једна постарија пошто натегљи веђе себи хтеде и мени, да се не почех бранити, зборећи јој:

— Остави ти мене, ханум; ја то не волим.

— Какȍ не волиш, не ли си жена?

— Жена сам, ама... остави ме, стара сам.

— Вала ислȁ сулејс'н (вала добро збориш)! Какȍ си се забаталија и пришшеш (личиш) на старе жене. Кудȅ ти је акл'к (белило), па боја, ја (или) к'нȁ... не ли видиш дек ти је коса бело? Немој, џан'м, такој. Ако иска жена да му муж бидне догри (прав, веран), требе да се малко дузленише к'д га чека на ручак ја на вечеру. Малко белилце, па веђице, па на очи сурме. . Ама коса! Косу си ич више не остави такој, зира (јер) муж си је муж. . Боја, к'на, што било, тике гледај да си сакријеш поскоро бело косу.

— Ако мислиш, ханум, да се муж тим придобија, вараш се. Ја знам да бих својега овим отуђила.

— Јок! овакој не мислим. На човека је у кућу сихир (чини) ово: пешин (прво) да је кућа чисто, та к'д си дојде у њума човек, евсахиби (домаћин), да си најде туј рахатл'к (одмор); послен: да си је жена чисто, а к'д се дигне на ноге да причека евсахибију, да су му на образи ђулови, онија ђулови, што напрају да си човек забраи за ч'с — бригу, и да си најде у кућу хак-ра'атл'к (прави одмор). Тија су ђулови, ели како ги ви викате, рузице (ружице), на женини образи — смејање.

— Е видиш, ханум, кад ово човек нађе, шта ће му белило и боја?

— Јооок! белило, боја лошо неје. Белија се и ке'рка на нашега пејгамера, књиге казују.

Младе правише бенове (млȁдеже), па чак и тамо где их немају. Над горњом усном, испод ока стоји им лепо бен као

на челу ладен.[1]) Но ладен има и другу заслугу: поред онога што чини каду лепшом — штити је од урока. И још нешто: насред чела ли је — нашла је драго, метнут ли је мало у страну — тражи га. Ову им последњу услугу чине још и траке па и махраме. Ако је око врата везана трака или махрама — има драго; буде ли противно — нема.

Но та њихова драга не само да су без бркова̂, но и без наусница, па макар им била од рођења двадесет пета година, па и тридесета. Кад верују да им од боје расту обрве, што не пробају? Можда би и наусниде..

Та где им је допуштено да су без јашмака и фереџе, где им се види и лице, и рухо, и ладен — нису ли ту саме жене?...

И укућанке су навукле обрве, али најпосле; од удавача ни једна.

После једнога часа скидоше невести пече и дувак и рекоше јој те седе у ред с гошћама.

Кад остаде без тела и дувка, ослободи се, очи јој нису оборене; а кад јој шапуташе нешто једна њена другарица — порумене, осмех јој развуче усне; но мени се учини да тај осмех не беше израз среће, већ туге и бола

Пажња, коју сам данас на њу обраћала много је већа од оне, коју обраћах пре Фатиме-ханумина казивања о несрећној љубави њеној.

Кавом и цигарама служише све једнако.

— А, џан'м госпоја како не пијеш ништа што мусаф брани, да пијеш каву и тутун, још би те више волеле, јер би била као муслиманка, збораше ми једна ханума кад одбих каву и цигару.

— Не могу, ханум, па макар..

— Па макар те и не волеле?...

И слатким ра'атлокумом[2]) слађена су им почешће уста, горка од дувана.

Многе су жвакале сак'з, а ја, преко своје воље, у души, упоредих ове с преживарима; а то покретање вилица увек ми

[1]) Некаква црна смола, направљена округло, колико 5 пара у никлу, а у неких много мања.

[2]) Рахти-локум и ра'ат-локум вулгарни је изговор; правилно: рахат-ел-хулкум.

страх задаје, учини ми се да му никада неће бити краја. Зато ако макар мало патиш од синир-хастал'ка, па будеш у месту где има була, кад чујеш да ће те походити, поручи им: «Изво л'те, али без сак'за.» Иначе зло! бићеш неучтива, оставићеш их у соби саме. Сак'зом, тобоже, чисте зубе, а они су им ипак црни. Слатка јела и ако су им зубима непријатељи, ипак их сасвим не сатру, док не добију грознога савезника — белило. Свирачице не престајаху свирати и певати. Весеље је трајало до после икиндије, а онда се хануме разиђоше, многе са неопраним обрвама. А што би их и прале, кад верују: да им само овакве придају лепоту и драж белом лицу. Па и ја дођох, пре неколико дакика, свом дому, али без обрва; тј. са оним обрвама, које ми даде на пешкеш (дар) мајка природа. Хвала Богу, помислих, погледавши се у огледало кад овако би, јер да ме заокупише све, ко зна, можда бих попустила... Али не, севђули, шалим се, баш знам да не бих па макар ме са свадбе отерале. Ни она најбоља истамболска боја, ни елиф (а) међу обрвама — што га с највећом пажњом правише и онако лепо направише, прво нёви, па после једна другој, редом — не могоше учинити да замилујем оно што не милујем. —

За данас доста, јер сутра је «хамам,» а на њему, како чух не бива тек онако, па ће, извесно, бити за причање, како ти оно једном рече, пуно свашта.

А сада, севђули, Аллахѝ-еманет-ол!

14. маја 18**
у Нишу.

Твоја
J.

ПИСМО VIII

4. Хамам

Севђули нз'м.

Ето, чује се са мунарета Аллах-екбер (Бог је највећи) — икиндија је; почећу одмах о хамаму да бих довршила мухабетли-наме пре сунчева захода; јер данас је недеља, нашим маленим али пријатним шеталиштем, крај којега тече брза Ни-

шава, биће света пуно; па и мени, мислим, ваља мало тамо отићи, ако ничега другога ради а оно «да узнем чис' воздук;“ а баш сам га жельна, јер данас у хамаму беше и јела и пића — о чисту ваздуху ни помена. —

Верујеш ли да бејаше пун хамам ханума; ама и сад су само кз-алки,[1] с младожењине стране нема никога. И у хамаму је било, као о боји, и старих, и младих, и богатих, и сиротих, и лепих, и ружних; ових последњих у Нишу — спрам броја њихова у опште — доста има.

Међу ханумама беше и Али-бегова невеста, лепа као ђул о којем ти писах, који ми послаше са Босфора из дивнога врта старога Џевдет-паше, оца чувене турске списатељке, Алие-хануме; говор јој је пријатан као Лејлине песме, сладак као нишких ханума ђулбе-шекер[2]) !...

Истину ти казујем, вала и била, верујеш ли ми ?. ..

Јаки и звонки глас Циганке Ате разлегао се по високом и пространом Ернну хамаму. Свију ханума душе биле су им у очима, из којих се откотураваху сузе, светле као дијаманти у трепетљикама на Хајрнјиној глави; крупне као бисер испод кајмак-грла Али-бегове невесте!...

О кад би знала колико осећају турске жене слушајући песме! О кад би видела какве изгледају пророкове кћери певајући их саме!

— Ко не осећа кад пева, сличан је телалу, или, још боље, сеоском бирову, јер и један и други виче што мора, јок што га срце «тера».

Да ли је ово поређење Туркиња згодно, не знам; али знам, видела сам, да оне певајући или само казујући ми њихне стихове, осећају много.

Ни једне жене не воле толико песму, колико муслиманке.

Но не само да је воле, оне живе у њој.

Песма им душу храни; а да ли би се могло без овога живети?

Песмом крате дуге часе, што их по харемлуцима у беспослици проводе.

Песмом славе и казују најмилију кћер неба — љубав...

[1]) Девојчин род (сви с девојачке стране што дођу на свадбу зову се кзалки).
[2]) Слатко од руже.

А песмом шибају грешнице за заблуду и преступе њихове, правећи им њом по срцу крваве бразде, као што би по телу, кад би смеле, троструком камџијом...

Нека се чује по махали, да им се која у суседству од севдаха за ким заборавила — «искочиће» јој песма онога часа. Потрудиће се каде, саставиће је, пустиће је у ухо грешници без по муке. За час се нађе душа која ће јој доставити беите (стихове), и то не из ината, Боже сачувај, — из пријатељства! осипајући на ону бездушницу, што их је саставила, к'јамет, што јој вређа оно без чега жена не треба да живи — образ.

Слуша она, црвени, па и бледи, јер у песми се, поред њена греха, помиње и сургун из махале ако се што пре не прибере... Нађе се и која старица те је из истинскога пријатељства опомене речима: «Узми се, кћери, у памет: зира (јер) петлово кукурекање ако се не чује први и други пут — трећи пут се мора чути; ђаво не трпи више од четрдесет дана, па четрдесет првога дана диже бајрак — црвен као ватра те га бели свет види и погоди шта има. Ко се тргне и покаје пре трећега петла и пре ђаволова бајрака — опростиће му се.

Прибере ли се, покаје и закуне да неће више грешити, праштају јој, а верују да јој и Алах прашта. Више је не презиру, не пребацују јој, на против, жале што јој јадници «тако било писано»...

Ја им не знам готово ни једне бајке без песама.

Како су лепи дијалози двоје драгих, што трпе због несрећне љубави! Песмом једно другом много лепше искажу боле; песмом боље испричају тугу; песмом јаче освајају у слушаоца срце, кад уздишући изговарају: «веран сам ти био до смрти»... «веран ћу ти бити и с оне стране хладнога мезара (гроба)»..*)

*) Колико сам се наслушала код була песама севдалијских, толико, готово, и илахи (бежанских), нарочито оних што певају дервиши. Јуначких не чух никада; (чак нисам могла дознати ни да ли их имају) а родољубиву чух свега једну, спевану, како ми рекоше, за време комадања Турске 1877. године.

(„Ујан, султан-Азиз, ујан,
„Ђор — не хале ђелди џихан!
(Пробуди се, султане Азису, пробуди,
Види — шта постаде свет, шта би на свету.)

Ја им не знам баш ни једне бајке, којој није свршетак — смрт!

Хануме су веселе а воле тужне песме и приче.

О те оговорцнке, лукаве и пакоснице; о те подсмевцике, злобне и сплеткашице; те шаљиве и веселе; горде и охоле — колико су добре! колико знају за збиљу! колико могу бити пријатне! колико тугују! колико жале ближњега својега, кад је у невољи!... Теше га, обилазе, па хоће да га помогну и материјално, ако због тога трпи, јер у срцима су им све четири Мухамедове заповести; међу тим заповестима је и ова:

«Сиротињи одвајати од својега мала: годишње од двеста гроша — пет, од четрдесет — један.»

Нема хануме којој није позната ова њихова мудра изрека:

«Ејл'к еје да, денизе ат! Бал'к билмез се, Хал'к бил'р (Учини доброту, баци је у море! Ако не зна риба, зна Бог.»

Љуте се једна на другу, но не држе срца; кају се, моле за опроштај, праштају увреде. Чак са оном, с којом је била у љутој завади, кад се помири, опријатељиће се: узеће јој кћер за своје најмилије; даће своје најдраже сину њеном

У њима није једна душа, но две: једна је зла као зли дух; друга добра, предобра..

Али куда те одведох, моја девојко?! Хајдемо натраг.

Весеље је у хамаму отимало маха. Пљескају кáде дланима а и саме викну по који ред, помажући милој им Ати.

Нисам се оволиком расположењу надала, те се обрнух једној:

— Је ли овако увек?

— Увек. Аман, да знаш како је леп «хамам» у Сељанику![1]) Сад нас је овде мало; некад у Нишу био је за причу и «хамам» и цела свадба, јер од нишких харема не можеш наћи веселијих нигде Е, то беше тако а сад .. олди битти; (би, сврши се). Не остаде нам ништа ни од адета народа нашега, ни од адета нашега чистога хак-дина (праве вере).

Последње речи пропрати тешким уздахом и горком сузом, па се трже и прошапута:

— Тако је писано.

Фанатизам ју је растужио, фатализам умирио.

1) Солун.

Да су нишки харемн са својега несташлука и веселости за време турско били чувени на далеко, потврди ми једна Цариграђанка, ханума, пуница Мустафе-бега Бећир-беговића.

Дође време, те уведоше нёву у купатило.

Ја не одох тамо, јер силна топлота учинила би да буде још брже и онако брзо куцање болног ми срца. Хамамска топлота, јамачно, изазвала би ми један од оних напада, који ме често сналазе, па око мене би, знам, било триста чуда: лио би се куршум, отварала би се хамајлија... Пошто кадуне не знају да патим од добро познате им бољке синир-хастал'ка (живчане болести), шта би могле помислити друго, но да сам се од нечега «уплашила» или «намерила.“

Невестино купање трајало је, Бога ми, по за дуго. И хануме су се купиле; час-по долажаху овамо зарад расхлађења.

Јуче су невести први пут навучене обрве, па и данас, ваљада, нешто има. Први пут ће је набелити у среду увече.

Једва једном однеше јој се свилене хавлије, оне што јој посла младожења о нишану. И нал'не су јој однели; оне су шарене, лепе, до данас не видех оваквих.

Изводе је...

Зазвеча дахире, викну Ата:

„Чим се кренеш — селви-бој се занија,
„Бела рука танки појас обвија...“

Изнад лактова ухватиле је оне две јучерашње; она корача тихо. Лабуд су јој тело скриле свилене, у зеленим и црвеним пругама хавлије; преко лица јој је пече, а на глави дувак.

Пред њом су ишле свирачице с другом укрштеном басмом: за свирачицама цела хамамска послуга, па, најзад, хануме.

И ако беху замотане хавлијама, ипак им се видела гола плећа и руке. Клапарајући налунама, обведоше невесту три пута око једнога стола, што беше насред хамама. За овим је одведоше у укусно турски намештену хамамску собу, да је обуку.

Како је била лепа и мила, како свежа, кад се из одаје појави вођена као и мало час!

Једна ми рече, да је и данас на њој туђе одело.

А зашто је сад воде?

Да љуби руку.

С хришћанкама и мојсијевкама руковала се, не гледајући, што међу нама беше и старих.

— Наш је дин — хак-дин! Не мој се срдити, моја госпоја; знаш: и ђаур, и Јахуди (Јеврејин) — ако издахне пре него што је прешао у ислам, не може у џехнет, рече ми Ешреф-ханума, Београђанка.

Ништа јој друго не хтедох прозборити, до ово:

— Бога ти, ханум, ко ти то каза?

— Наше књиге. Од наше вере, по «танке» вере нема.

Одмахнух главом, осмехнух се, па пређох на други говор. И сваки други, ко поле познаје Туркиње, учинио би исто што ја. Јер кад оне нешто доказују, уверавати их о противном, било би узалуд. То није тврдоглавство, већ веровање, које је тако тврдо, да их у њему не поколеба никад нико.

Пошто је невеста љубила руку, села је; а хануме, обучене у свилу, накићене елмасом и мајским ружама, частиле се пексимитом,[1]) кавом и дуваном.

Пред полазак, сва хамамска послуга добила је бакшиш; дала га је, као и част, невестина мајка.

Купање невестино и свију осталих платила је Мејрем-ханума оним новцима, што им дођоше заједно с бојом Али-беговом.

На колима се у хамам отишло, на колима из хамама вратило. У сваким колима било је поред ханума и двоје троје деце, три четири бошчице. У бошчицама им је сва потреба за хамам. —

Алла'-еманет-ол, кузум! Ето ме с мухабетли-писмом сутра сабахиле; тј. сутра ћу га писати, а ти ћеш га добити, ако Аллах хоће, прекосутра: чимендифер (chemin de fer) је брз као птица. Ако питаш о чем ћу ти писати, не знам; отићи ћу одмах после акшама, а шта ће бити тамо и кад ће ме пустити отуда — Аллах бил'р.

Много ти топлих поздрава шаље из лепога Ниша нашега 15. маја 18**

Ниш.

твоја

J.

1) сомунчићи замешени с млеком, јајима, циметом, каранфилом и сакавом.

ПИСМО IX

5. Кс-к'на-геџеси (девојачка кана ноћ)

*Ифетлу, исметлу,**) *иќи ђоз'м емширем* (*чиста, невина, очи моје сестро*)!

«Бра! Бра! бра! (место бре) — букаа фантазија (оволика фантазија)!» рекла би сад Нафие-ханум, Солунка кад би нешто знала читати ова моја писма. А можда би имала право; јер мало ли беше почетак: Севђули кз'м, бир ђоз'м, а кузум; но сад чак: Ифетлу, исметлу, итд. Овако чиним прво зато: што сам те још у почетку замолила за допуст, да ти свако моје мухабетли-наме мало «по мусломански» говори; а друго: што ми је ћеиф да видиш колико сам научила турски. Сад да ли је све баш изговорено правилно, употребљено где треба и да ли овде нема ексика, не знам....

Но што рекох зачудила би се Нафие-ханум! Њој ово није необично, јер се употребљује увек, кад се пише писмо оному кога волимо и хоћемо да га одликујемо. Колико год сам писама добила из Истамбола од лепе деве Н. хануме, сваком је почетак овакав. А више ових речи, чак при врху, беше увек написано једно слово налик на њихово лам елиф (ла), само што је положено. Признајем, роде, да сам све до јуче држала да је тамо написано онако, из чапкунлука или украса ради, а јуче, отишавши из хамама харему Ибрахим-ефендије Али-Спахића, имама — који ће, како чух, скоро бити муфтија — научих се од њега, Ибрахим-ефендије — који ми вазда, па и јуче, одговараше на свако питање с највећом вољом и с оном учтивошћу, с каквим они говоре са женама, нарочито с оним женама које поштују — да се ово увек пише у почетку писма; а његово је значење: Бисмилах (у име Бога). Често је овако и на какву списy, акту, ферману, итд.; а може се тамо, вели, написати цело, словима, јер то није као писмо: лако се не затури, не изгуби се... Писмо је писмо: може се изгубити, згазити — па кад би било написано име Божје...

— Зар не виде ово на Хајрие-ханумино Ниќах-нз'н-намеси? прозбори имам зачуђено.

*) Ове се две речи употребљују у говору са кћерима и рођакама високих особа док су девојке, па и после.

— Видела сам, ефенди, но пошто сам мислила да је написано тек онако, нисам прозборила о томе с ханумама ни речи. —

Синоћ сам била код Хајрије. (Што год видех до сада, све код Хајрије; а код Али-бега? Код Али-бега беше за жене оно мало весеља у прошли понедељак, па више ништа; такав је адет. У харемлуку нема весеља а у конаку пуно. Нема вечери, како је свадба почета, да се не разлеже глас старога свирача Ахмета и његова друштва. На вечеру су позвати једно вече Нишевљани Турци; друго Срби; треће господа, итд. Казаше ми да је синоћ, поред Ахмета, увесељавала бегове госте и селви-бојли-Ђулсефа, чочек што му нигде чифта нема.)

Девојке се скупише код невесте пре звезда и месеца, јер су позвате на вечеру. На било је и младих женâ. Све су дошле са измечикама; оне су им чувале страх, носећи пред њима запаљене фењере.

У невестиној одаји смеху и шали нема краја, као ни шапутању. Навика им је то, мила и драга навика, да у друштву једна другој на ухо шапућу. И дању, кад се само Атин глас чује, а оне се труде да (изговарајући по коју реч тихо и пренемажући се) ни за часак не сметну с ума госпоства својега, деси се да прислони по која усне на ухо своје пријатељнице, ако јој се учини да ова не обраћа довољно пажње на оно што мисли да је пажње достојно. Често пута, поглед, осмех или нагласак речи какве младице, довољни су да претворе све друштво у око и ухо. Истина, то бива онда, ако је крај ове, што нежно поглêда и осмејкује се, нешто младо и убаво ка' и она што је; у руху какво је она обукла.

Испитијући их по за дуго уверила сам се, да је у њих (у опште о изузетцима не говорим) способност за опажање много велика нарочито за ово што наведох.

Знам да ћеш питати: На шта је ако су у једнаку руху?

На ово питање нема ти одговора сад. Писмо за овим донеће ти њихову најмилију ноћ, што јој се још од Хајријина венчања од срца радују, што је с големим нестрпљењем чекају и за њу најлепше рухо спремају: а са овом ноћцом донеће ти, безбели, и једну велику тајну њихову. На чак се и ја радујем

овој ноћи; тј. не радујем јој се, но волим да већ једном дође, јер каде ме направише радозналом, зборећи ми:

— Аман, госпоја, да знаш како је убава! Аман да знаш како је красна! Аман да знаш како се обучемо како играмо, какве шале градимо и ти би је, валла', желела оволико колико је ми желимо, и ти би јој се радовала. А кад мине мила и убава, распитиваћеш: Је ли се венчало које ваше девојче? Које вам је момче на женидбу? Сваки ли гради кјучук-кна гецеси?

А вечерас?

Одмах после акшама изнеше се на ћошку, окренуту према ђул-бакчи [1]) три велике софре; на њима осем хлеба, соли и кашика, не беше више ничега. Донесе се, од некаква жута метала леген и ибрик; једна невестина рођака полевала је свема редом; друга нам меташе преко мокрих рука убрус. Она, која би била готова с прањем и брисањем рука добијала би одмах преко рамена други везен убрус, што ће јој за време вечере служити уместо салвете.

Немој се чудити, роде мој, што беху софре без чаршава.

Свака је седала за софру сама тамо, где беше ред да седне «Јер је боље да ти се каже: ходи горе, него да те понизе пред кнезом да видиш својим очима.» (Пр. Соломун.)

Принесе се чорба у дубокој калајлији; из ње смо све јеле, јер не беше ни пред једном тањира. За чорбом капама од дебеле овновине. Њу смо јеле прстима. Оне облизиваху «фино» на прстима каносане јагодице, а ја се сваки час машах убруса.

Док бејаше једно јело на софри, стајала је наспрам нас Хајријина сестра од стрица, девојка, с другим јелом у заклопљеној калајлији, које јој је дала једна од оних кадуна, што су у кухињи, — дворила нас је.

Чим би биле с овим јелом готове, добивале би оно из рукâ Хајријине сестре. Тако је пшло за све време вечере.

После четвртога јела, зготовљена од меса, донесе се баклава.

Е овде сам могла и ја додирнути прсте језиком, јер баклава бејаше много слатка и лепо умешена.

За баклавом пуњене паприке преливене киселим млеком.

1) Врт, у коме осем ружа нема другога цвећа.

— Зар да покварим баклаву?! узвикнух.

— Боље баклаву но стомак, рече ми једна осмехнувши се.

Било је десет или једанаест јела, не сећам се. Добро се вели „појело се не знало се".

Вечера је завршена пилавом. Најпосле донеше ошав — у шећеру куване шљиве и кајсије — па, горку каву.

Но кава се није добила за софром, већ пошто смо устале, опрале руке и отишле у бујук-одају (велику собу).

Ко је, као ја, бивао на турској свадби само дању, свакако му је увече врло необично. Јер преко дана, као што једном, чини ми се, рекох: говоре тихо, по мало, не смећу с ума господства својега; а увече: помажу Ати, пљескају длановима, уздишу, узвикују: «О оф! јанд'м, аман (изгорех за Бога)! Девојке час седну, час устану, задиркују се, шапућу на ухо... а шта ли шапућу?

Не бих се опкладила да није о младићима и ако их никада не чух говорити о њима.

Питала сам буле више пута, да ли говоре; а оне: «Кад се две лепо живују па су саме, безбели ће да говоре; а пред тобом, пред женама — аип (срамота)».

Кад се слатко насмејаше с окобасом[1]), напеваше па и наиграше милих им игара «Сељаник» и «Зејбек", донесе се младожењина кана, а свирачице почеше песму:

„Не ал олмиш ак колар'н к'насн!
Лејлим, аман! ä, џан'м!..."
(Како су црвене твоје беле руке од кане!")

Невеста је насред собе на шиљтету. Две јој девојке (а обе су имале оца и мајку, («тако се ваља») приђоше с белим крпицама, широким с једнога прста и везаше јој све прсте, тј. крпицама обележише докле сме бити кана: а то је на јагодицама, ноктима и ниже ноката̄ у полукруг, више првих зглавака. Густу кану узимаху из једне калајлије и метаху је на један по један прст редом.

1) Окобас или сојтарија зове се она кадуна, што за време свадбе гради шалу.

Прст, на коме је већ кана, обавијаху листом од винове лозе, па онда концем чврсто обмотаваху и везиваху да се не смакне. Кад би на свима прстима готово, обмоташе јој и увезаше широком крпом обадве шаке. После пређоше на нокте белих јој ногâ; и њих облагаху каном и обмотаваху лишћем и крпамâ. Код својих здравих рукâ и ногâ изгледаше као богаљ.

Али ово не снађе само невесту: све девојке, све жене, па и деца, кроз један цигли час бејаху хроми, или како оне веле топал. Оне су једна другој, узајамно, метале кану, завијале прсте и руке.

Рекох све, а није тако.

Фатиме ханума, моја позналица и она лепа цариградска девојка, коју ти у једноме писму поменух, не каносаше се.

Једна пита Фатиму:

— А дина ти, што «не удари» кане?

Ова јој одговори:

— Она, коју ја милујем, не може ми је ударити: покварила би беле руке беље од лабудових крила. Па кад је овако проћи ћу се и без кане.

Док ово говораше, учини ми се да поглêда у Цариграђанку девојку; учини ми се да је вољна, да јој она разбере речи, да јој она чује глас, што дршће као жица на арфи уз коју се певају песме севдалијске.

Нисам могла а да је не питам:

— Која је то, што је твоја душа милује?

— Ћути! чуће хануме, прошапутала ми је, мећући кажипут на своја уста.

Хануме су се погуркивале и смешиле. Готово после пô часа једна ми прошапута:

— Кладила бих се да је оне речи нама зборила, а добацивала их убавом Стамболчету, јер њени нокти нису каносани. у Истамболу не боје ноката, а вала готово и не завијају се... Musломанке!...

— Кад ћете се опрати? питах.

— Сутра, саба'иле.

— Па ово је досадно.

— Не мари — дин је. О мекику (задушницама) кад метнемо кану, па делимо за душе умрлих, њима се виде наши

прсти као запаљене свеће Дин је, наша госпоја. И ово смо наследиле од Азрети-Фатиме (свете Фатиме), жене Алијеве, најмилијега чеда нашега пејгамбера Мустафе-Мухамеда, као и боју на обрвама и на трепавицама црну сурму, што се доноси чак из свете Меке у малим кесицама сашивеним од правога сахтијана, говораше ова ка́да с пуно побожности, прешавши, онако увезаним рукама, преко својега лица и промрмљавши неке неразговетне речи.

— Опрости, досађујем ти: што си тако учинила?

— Кад изговоримо пејгамберово име, прелазећи рукама преко лица и шапућући: молимо га да нам да здравље телу и души.

Неписмене, а колико знају причати о вери! Из детињства им се све једнако говори о вери; улива им се у душу страх и љубав за Алаха, који је силан и један једини.

Ове се ноћи не остаде дуго. Око једанаест часова разиђоше се. Многе су девојке остале да конакују код миле им друге Хајрије.

Сутра-дан, пошто су скинуле кану с ноката, облагале су она места, где је била кана, смесом, направљеном растопљеним маслом, нишадором, лебним квасцем и негашеним кречом. Она им није остала на ноктима дуже од по̑ часа, па су је скинуле опрале руке сапуном, убрисале их, па намазале нокте маслом. Пре ове смесе били су им нокти црвени а после ње, црни као катран, масло им је дало тако леп сјај те изгледаху као црни ћилибар [1]) —

Сад видим да не могу имати у срцу ништа сакли; рекох да прећутим нешто, па нађиле (узалуд). Морам ти се појадати да не прођох синоћ најбоље па макар шта било.

Једна приђе с каном и лишћем мени, и дохвати ме за руку. Ја скочих и јасно рекох:

— То није лепо! Ти ме вређаш!

Да ли је разумела све, не знам, али по тону, којим су ове речи изговорене познала је да се љутим, те се одмах измаче и поче најтишим гласом мудровати:

1) Кад каношу нокте уочи мекика, не мећу после кане ништа. И нокти и дланови им остану сасвим црвени.

— Несам знаја дек не знаш за шал (шалу)... Туј скоро отидо̀мо при госпоја Кају и однесо̀мо (место одведосмо) једно наше девојче. Девојче је убаво, и ти га познаваш, како чичек (цвет) те, за то̀ј, безбели, госпоја си Каја на њега рече:

— Иска̀ш ли да ти биднем свекрва — да те узнем за моје Милош ? . . .

Нема̀ га иска за нојно сина, знаје се кји (да) мо̀ра да га крсти; зира у вас њеје како у нас: и Јахуди и крстијан не си мени дин ако се одадѐ за мӱслимана. Иска да га крстѝ — ми се не расрдѝмо. Зашто ? Зато што знајемо дека си праји шал. А ти. . .

— Море ти си, чуја сам, љуто како паприка, рече једна погледавши ме и осмехнувши се.

— Паприка јок, опет узе она прва, он је ћибрит:[1]) дор (док) га дирнеш — плане.

— Ћибрит ? Нужно има да си човек од нег' чува прсти.

— Хм, прсти ! Дор си дојде до прсти сам себ' изгори... Госпоја, не ли је такој — сам себе ?....

«Гњевљив човјек замеће свађу, *и ко је најрасит, много гријеши.*» (Пр. Соломун.) И ако су ми прионуле за срце речи ове никаква фајда. За шалу знам, али ми се учини да ово не беше шала но збиља, јер осетих да ми додирнуше руку прсти, у којима беше — кана. —

Довече је кјучук-кна-геце-си. Јузбашиница ми поручи: «Тури си, берем, на акша̀м пудру; зира к'д си је жена како еркек (мушко), млого лошо стоји.»

Да ли да је послушам ? —

Чок селам сана[2]) од

16. маја 18**
у Нишу.

твоје
J.

1) Палидрвце.

2) Много ти поздравље.

(Наставиће се)

СЛОБОДИ

Исто као у кавезу одгојено птиче мало,
За шумицу, за слободу што никада није знало,
Међ' жицама, умиљато оно пјесме своје пјева —
О другоме и не сн'јева, —
И ја сам вам исто тако. Од када ме мајка роди,
Још никада не запјевах милу пјесму у слободи,
Ода свуда муке тешке и патње се силне роје
Стегле су ме немилосно, угушиле пјесме моје...
О, па ипак, у самоћи, о слободи често снивам:
Кад на јави већ не могу, у сновима бар уживам. —
Снивам боље, љепше дане, сјајни васкрс рода мога
Иза патње пестољетне, иза ропства проклетога!
О, богињо најдивнија, ма за часак дођи само
Да те мало упознамо,
Да из твога, из пехара сркнем само мало сласти.
Па ћу св'јету «збогом" касти.

Свет.

ЛИЧНОСТИ У ИСТОРИЈИ

2. Велики људи

Који су велики људи? Нешто о душевној коституцији њиховој.

Макар нам се и пребацило да је излишно, ипак није ради јасноће непотребно наговестити: да говорећи о личности у историји, мислимо на оне личности историске, о којима се верује да су могли утицати на ток историског живота и давати му правац по својој вољи, мислимо на велике личности, генијалне људе.

Ну које су то велике личности? Питање такође на први мах као да је излишно. Ко још не зна који су то велики људи! О томе бар не може бити спора, — слава, захвалност савременика или потомства, велика дела, дивљење и обожавање величине њиховог духа или енергије. Зар то нису поуздани карактеристикони великих људи? Па ипак са свим је на своме месту, пре него што приступимо правоме задатку овога прилога, да смо на чисто с тиме.

Савременици се често варају проглашујући и поштујући кад год личности историске као велике, генијалне, а које су пак врло мало или ни мало имале права на то. Њима често изгледају као велике личности оне, које доцнија покољења потпуно заборавe а историја их само ради потпуности у причању помиње. Није лако за масу одвојити талента од генија, нити она може на мах разликовати срећу и умешност од праве величине. Њој засењује очи успех, за који имају више заслуга или сретне прилике или други, они којима за то не припада слава! Заблуда је, да се конкуренцијом способности истичу и да побеђују у друштву само бољи и да само њима припада награда и захвалност. Има

и читавих периода у животу једнога народа, када медиокритети воде прву реч.

И политичка историја и историја уметности нуде нам вазда̂н примера да поткрепимо наше тврђење. Нарочито у политичком животу могућно је да се ескамотирају као велике личности баш оне, којима је срећа т. ј. којима су прилике наклоњене биле а имали су довољно умешности експлоатисати их, те се од ореола незаслужене славе и не распознаје одмах права величина њихова духа. Ну мало више анализе и критичког погледа па нам они друкчији изгледају у правој светлости. Да не претурамо по Историји довољно је да подсетимо на два три примера који неће бити непознати. Савременици Наполеона III били су у искушењу да верују да је он једна од оних великих историских личности, које дају тип своме времену. Било је доба, када је он у својим рукама имао конце целе европске политике и изгледало је да ће се Француска опет испети до игемонске моћи у Европи. Догађаји су коригирали ову заблуду и приказали нам Наполеона III као даровитог, али не и генијалног, експлоататора политичких прилика. Он је преживео своја дела. Али где где је стицај чињеница доиста тако чудноват, да није лако разуверити се о величини какве историске личности, која једва да се не уброји у медиокритете. Ова заблуда у толико је јача, што су даља поколења и што је нижи друштвени ниво оних, који се као савременици диве величини, а помаже је да се одржи и то: што су дела тих незаслужено хваљених историских личности доиста велика епохална. Најславније дело хабзбуршке династије, дело од светско-историског значаја, којим се доиста поносити може, то је онај судбоносан удар који је пресекао крила мухамеданству — пораз Турака код Беча и прогонство из Мађарске После овога, турска је сила посрнула и непрестанце ишла стрмоглавце у пропаст, да је данас видимо у агонији. Колико је ово велика заслуга за културу! И то од кога! Ово епохално дело везано је за име једног врло обичног ума, да не рекнемо медиокритета, Леополда I, који је за то прозван још и Великим! А ништа великог у њему — ни дух ни енергија! Истина с далеко више права немачки народ слави као велику историску личност — Виљема I! И за његово име везан је један од најзначајнијих догађаја нашега века — ује-

дињење Немачке. Али и ако је Виљем I. већи духом од Леополда I, ипак се мучно, по правој величини духа свог, не може уврстити у ред генијалних личности историских. Природно је да и дела, која се везују за имена њихова, нису једино њихова. Колико заслуге за уједињење Немачке припада Бизмарку, Молтке-у, Рон-у!

Свакако је анализа заслуга онаквих величина захвалан посао, јер очигледније се не може показати колико су моћне историске прилике да и људе средњих способности учини великима, бар у очима својих савременика и необавештених доцнијих покољења.

Ни оцена савременика, ни традиција не морају дакле бити поуздан критеријум, на основу кога ћемо класификовати историске личности по величини. Морамо дакле на другоме месту потражити поузданији критеријум. Тај поузданији критеријум не може други бити до само критична историја. Сви догађаји, о којима историја прича, нису подједнако значајни. Има их који се рељефно издижу изнад осталих својим пресудним утицајем на историски процес. То су епохални догађаји. А на крају крајева је у историји носилац историског процеса човек. Догађаји морају бити везани за имена извесних личности, па дакле и епохални.

Имена, која су везана за овакве епохалне догађаје, јесу имена великих личности. Великих личности су и дела велика. Она или они т. ј. велики људи историски, одређују тип једноме историском времену, скрећу правац историског живота овако или онако. Макар и не сачекали свршена своја дела, макар и не успели, ипак идеје њихове, остају иза њих и оне одушевљавају и покрећу још за дуго доцније генерације. По ширини и дубини покрета познаје се и значај и величина идеје и у каквој је глави никла. И путови и средства као и циљеви делања великих личности велики су; оно, што они створе трајно је, у колико у опште што може бити трајно као људско дело, и они и кад руше стварају. Разуме се да ни светска историја не изобилује великим људима, а куд и камо не историја ма кога културног народа.

А како су и епохална дела и велике идеје нераздвојне од имена великих људи и ван сваке је сумње да су њихова, то

баш у томе је и прави задатак сваког питања о личности у историји, да потврди или не, да ли су исти они моћни чиниоци у историском животу, и да њих није било да ли би и друкча судбина била једног читавог времена или једнога народа? Или је можда то леност нашег умовања, ratio ignava, да тражимо дубље узроке апстракцијом привидних, већ се задовољавамо са првим, који нам се учини да је!

Ну поред несумњиво великих личности, за чија су имена везана велика дела, позитивна, трајна, не може се проћи и преко оних делаонских величина, негативних генија, који негирају, који кад руше, а они увек то чине, само руше и ништа не стварају. И ту се опет намеће то питање о свемоћности личности: зар је судбина једнога народа доиста гола игрaчка ових злих генија; зар су друштва и народи доиста тако немоћни да се не могу отрести овако нетраженог тиранског туторства?

Потребно је дакле, позивајући се на историска факта, и једне и друге узети у проучавање, и оне који ускоравају развитак културе и друштва, водећи их напред, и оне, који су права казна за њих, који коче напредак, сметају, руше. Јер и о једнима и о другима верује се да су моћни — свемоћни.

После овога објашњења читалац би могао с правом очекивати да сада приступимо самом задатку нашем без даљих заобилажења, да докажемо једно од двога — да ли је историја историја свемоћности личности, или у њој господари гвоздена логика нужности. Ну то је немогућно одмах учинити, ако се не обазремо на још неке околности, што опет на први мах изгледа као да је излишно.

Ми мислимо да је потребно проговорити што и о душевној конституцији великих историских личности. То је потребно ма какав одговор нам био на ово питање. Ако је доиста личност у историји свемоћна, онда је треба познати. Идеје које њу покрећу у њеному историском делању само су њене, импулси који је гоне на рад само су њени. Она ништа не прима с поља, из средине своје. Признамо ли да и идеје о делању и импулси за рад с поља

долазе, из средине, од историских прилика, онда већ нема свемоћности личности. Сем тога потребно је знати и која је то сила, која лежи у индивидуи да може освајати туђа срца и душе, управљати и заповедати им, па и тиранисати их и утицати на њихову судбину.[1]) Разуме се да она мора бити у самој личности у њеној индивидуалности, ако се верује у њену свемоћност у историском животу. Које су то душевне енергије, којим се велика личност разликује од оних из масе, и у којима лежи она чаробна моћ стварања историске судбине? Једном речи ми се морамо упознати с душевном конституцијом великих људи, а тиме смо уједно обележили и значај закона наслеђа и закона прилагођавања. Да ли је геније и наследан? Је ли природа аристократска духа да монополише утицај на судбину друштва једног — осигуравајући наслеђем генијалности извесној врсти људи, својим љубимцима?

Истина ми смо далеко од смелости да ова питања на биолошкој основи претресамо у свој њиховој опширности и значају; ни спрема наша за то, ни задатак овога скромнога прилога не допушта нам то. Само у колико је то потребно да до одговора дођемо, ослањајући се једино на историју и у њој тражећи потпоре за наша тврђења. —

Да су људи по природи једнаки, једнаких душевних способности, у то нико данас не верује. И само зла воља може подметати модерном социјализму, да једини он у то верује и на томе базира своје учење. Сви људи нормални, по рођењу имају оних заједничких физичких и психичких страна, које карактеришу специју човек. Али даље ова једнакост у физичким и психичким особинама специје човек престаје, и настаје највећа разноврсност у комбинацији елемената душевних и у конституцији телесној, да нема ни два човека једнака. Као год оно у војсци што нема два једнака, већ само старијих и млађих, тако је и човечанство неједнако по душевним способностима. Има дакле филистара, медиокритета, обичних умова, талената, генија! Има дакле и великих личности. Чиме се одликује генијалан човек од обичног, Durchschnittsmensch-а (како га Немци

1) Да се оградимо од тога да душу узимамо у смислу какве засебне супстанце, већ ради краткоће као заједничко име скупа душевних појава.

зову)? Разноврсних и занимљивих одговора на ово питање добивамо Да ли се квалитативно или квантитативно разликују?

Да се квалитативно разликују апсурдно је тврдити. То не би била дакле разлика у конституцији, у комбинацији душевних елемената, а већој развијености и енергији којег од њих, већ би то била разлика у самом материјалу, грађи. Генији би били створења од друге грађе но обични људи. То би била каква друга душа у њима, а не човечја! Да ли би се онда и могла звати душом? И генијални људи, ако би се квалитативно разликовали од обичних, не би ни могли бити људи, већ друга каква створења, која би требала имати и друго име. Овако квалитативну разлику наша машта не може себи да представи — човек и опет нешто са свим друго, потпуно различно од њега! Квалитативна је разлика, у ствари, апсурдна, остаје дакле квантитативна.

И у колико би могло бити речи о квалитативној разлици, то је отуд што је она на крају крајева опет квантитативна, али тако велика да нам она изгледа као да је са свим друго нешто. И генијалан је човек као и обичан, од истог штофа, исте грађе. Разлика је у комбинацији душевних особина, у већој енергији, вишем развићу интелектуалних моћи. Машта, памћење, мишљење, ум, воља — нису једнако развијени код обичног и код генијалног човека. Огромна је разлика у енергији ових душевних моћи код једног и другог. Генијалан човек разликује се по интензивности душевног живота од обичног, средњих способности.

Ну опет зато генијалан човек не мора бити ненормалан, већ само виши ступањ у скали душевног развића, као год што и међу нормалним има варијација у јачини душевних моћи те нису сви једнаки. Ко данас не зна још о сличности генија са суманитим, како то талијански антрополог, Ломброзо, тврди. Права је зараза набирчити анегдоте које би доказале ово чудно сродство. Екстравагантност ове теорије више се свиди, но што се хоће разлозима и фактима да верује.

Сродност генија и суманутих по овоме се силогизму могла извести: све што је ненормално то је дегенерација; геније је ненормалан; геније је дакле дегенерација[1]. А сам Ломброзо за-

[1]) Види Odin, стр. 252.

снива своје тврђење и на биолошкој истини да се једни органи развијају на рачун других; докле се једни усавршују, дотле други кржљаве. Код генијалног човека развијају се више интелектуалне моћи на рачун нижих. Отуда центри ових последњих кржљаве а оних првих развијају се, отуда и извесна дегенерација, отуда и сличност са суманитима[1]). Уз то би дошао као потврђење тога низ факата који доиста тврде да је држање великих људи ненормално, слично држању суманутих[2]). Ну и ако су ова факта неоспорна, она се не морају тако објаснити, што ћемо касније видети. Нити иде у прилог Ломброзове теорије да велике личности делају често пута несвесно, у стању које се не може порећи да је ненормално. Ово је све истина, ну ипак ни оно не може уверити о сродству између два екстрема — генијалног и суманутог.

Ако би генијални људи морали имати патолошкога, болеснога у себи, онда Гете-у не би било места међу њима. А на послетку где је утврђена граница између нормалног и патолошког, који је здрав човек? —

1) Der geniale Mensch von Hermann Türk. Jena und Leipzig 1897. страна 238, 241.

2) Доста несистематски иду докази у Ломброзову делу „Геније и лудило". Најпре нас хоће да увери о физиолошкој сличности генија и суманутог. Кефови и покрети великих људи слични су онима суманутих. Кад би се Наполеон I наљутио, онда би осетио дрктање чак у листовима од ногу. Ленау и Монтескије грозничавим и непрестаним кретањем и ударањем ногу по патосу, направили би у њему отисак од њих. Бифон се једном у наступу попео чак до на кров једне куле и морали су га конопцима свући, а ништа није знао о опасности у којој се налазио, као баш што и месечари чине. Бледоћа је обично боја великих људи. Тако је блед био: Даламбер, Фенелон, Наполеон. Као што са повреда мозга нормални људи постају сумануги, тако могу постати и великима. Мабиљон је био са свим скромне памети, па је постао духовитим пошто је добио повреду на глави. Позната је још ствар, да код суманутих и генијалних људи у урину се наслажу чврсте материје, а најпре тако звана urea. Многи од песника и великих људи вештачки се драже ма чим, да би могли радити. Шилер је метао ноге у хладну воду па тек почињао рад ит.д ит.д. А многи траже јака пића и то прекомерно дражећи своје живце. Отуда је пијанство опажено код многих великих личности. Мухамед II умро је у delirium-у tremens-у. Ако је веровати Хорацију пили су много и Сократ, Сенека, Алкибијад и Като. Исто тако беху одани пићу и Констабл од Бурбона и маварски философ Авицени, и од европских песника Тасо, Мирге. Мисе, Жерар Нервал, Клајст, Мајмат и др. — Велики људи пате од превелике раздражљивости. Осећајна природа у њих је јаче развијена но у нормалних. А као један од важних доказа сличности генија и суманутих

Поједине интелектуалне моћи могу бити јаче куд и камо развијеније, али то још не значи да има ту ненормалности. Кад је већ тако онда које су те интелектуалне стране, чије више развиће, већа енергија чине те су неки људи генијални? Да ли вол.а, или моћ рефлексије, мишљења, суђења (разум, ум) и т. д? Овде доиста није лако одмах се наћи. Тешкоћа овде лежи и у неодлучности праваца и непрецизности термина психолошких. Има ли воље? Да ли је она реакција наше душе на спољне утиске, и онда се поклапа са свешћу, те је дакле и нема? Или воља има свој засебни центар? Ну оставимо на страну одговор на ова питања, јер нам и није то дужност и узмимо термине као што су уобичајени. Шта је дакле генију потребније, која од ових душевних моћи?

Нема сумње да прва одлика генија од обичних људи мора бити у развијеној енергији оних душевних страна, које су чисто човечје. Човек има неких душевних особина, које имају и више, развијеније, животиње. И животиње имају душу, и оне могу да воле и мрзе. Оне имају памћења и субјективне асоцијације представа. Мирни душевни живот — емоционални — и оне имају. Али чиме се човек извио изнад животињског света

био је тај, да велики често у бесвесном стању, у настуну, концинирају или изводе своја дела. Сем тога и то би био убедљиви факат о сличности — утицај метеоролошки на творачку моћ великих људи. Сви су или концинирали или извели своја дела у месецима летњим или пролетњим, данима кад је сунце моћно и кад нема оне натуштености на небу. Даље да следујемо Ломброзу не можемо, а ово смо изнели као пробу његових доказа. Изгледа да је он већ a priori имао такву идеју, па је примере тражио из целе историје да поткрепи своје тврђење. Он је факта према своме тврђењу тражио, она, која су му требала. Јер мисао није ни потпуно нова, већ, као што сам Ломброзо вели, знали су о њој и Плато и Аристотелес. Odin је покушао с доста среће да обеснажи неке доказе Ломброза. Јевреји би по Ломброзу имали велики контигенат славних људи али за то и велики број лудих, па све то приписује особини расе. Али не стоји тако. Јевреји показују само с тога велики број лудих и чувених, што живе по великим варошима, и статистика је утврдила велику разлику у том погледу великих градова и села. Говорећи о утицају метеора на делање вел. људи Ломброзо је тако контроверзан да је тешко ухватити краја да ли се онда — у тим месецима, сјајним лепим — зародила мисао или је свршено тада какво дело. По њему је час једно час друго. То показује с каквом је брзином и лакоћом у стању да крши овако тешко питање. Мучно пак да и основна мисао може одржати строги суд истине. И Херман Тирк се с правом пита: да ли баш мора да се више интелектуалне моћи развију на рачун нижих центара, зар не о трошку других?

то је моћ апстракције. Кроз чула наша саопштавају нам утиске спољњег света, и у нама се стварају у исто време или једна за другим услед тих спољњих надражаја, представе, које по природи њихове садржине немају увек и унутарње везе. Представе су ове дакле стварно везане, онако како их спољњи надражаји стварају, али не и по унутрашњој сродности. Она душевна радња која то тек чини, то је мишљење. Мишљење је непрестана критика нашега духа на материјал наших представа; он раздваја оне представе, које по садржини својој немају права везане бити једна с другом, спаја оне које треба да буду спојене и чак их реконструира у новој форми, новом схватању њихових односа.[1])

Машта га помаже у комбинацији, а памћење му пружа и чува материјал. Из овако прерађених представа, мишљење иде даље и из њих ствара нове представе, нове комбинације. Оно даље апстрахује из представа све чиме се разликују и задржава оно што је заједничко, иде од специјалнога општему, универсалному, од чулног утиска до идеје. То је развитак мишљења моћи апстракције. Што нижи ступањ развића то слабија моћ апстракције,[2]) и обрнуто. Ова тежња к универсалном у опште, апстраховање разлика, карактеристична је за генијалне људе. По Шопенхауеру генијалан човек гледа у појединоме опште, не засебне целине но делове апсолутнога универсалнога; а нормалан човек гледа у појединоме само појединo, засебне целине, јер нам се таке појаве и ствари у реалном свету приказују. А стварност једино има за њега — нормалног човека — интереса, јер она стоји у односу с његовом вољом. Геније је

[1]) И у животињама спољњи надражаји стварају представе, али оне остају онакве, какве су код човека док мишљење не почне своју улогу. Субјективне асоцијације представа замењују код животиња оно што је код људи мишљење. Кад животиња спази штап, у њој се буди и представа бола, који после ударца долази. Она увек и удеси своје држање кад спази штап, као да би хтела избећи ударце. Она ради то као и кад би овако судила: „штап удара“ — „удар задаје бол.“ Међу тим она све то не чини, то је проста асоцијација представа, која утиче на њу те јој је држање целисходно. Grundzüge der Logik und Encyklopädie der Philosophie. Leipzig 1891. Стр. 6. и 7.

[2]) Im Einzelnen stets das Allgemeine zu sehen, ist gerade der Grundzug des Genies; während der Normalmensch im Einzelnen auch nur das Einzelne als solches erkennt, da es nur als solches der Wirklichkeit, welche allein für ihn Jnteresse, d. h. Beziehungen zu seinem Willen hat. Arthur Schopenhauer's sämmtliche Werke. Herausgegeben von Julius Trauenstädt II. Bd. Стр. 434.

дини има моћ да разуме објективну суштину бића.[1]) Интересовање је генија за универсално, за објективно; а не за свагдашње, стварно. Отуда она преданост општем, универсалноме, а запостављање свагдашњих интереса. Он живи у макрокозмосу, а обичан човек у микрокозмосу. Отуда и неспретност генијалних људи у обичном животу, непрактичност и наивност, јер и мишљење њихово управљено је општим, универсалним циљевима, а не ситничарској свакидашњости. Велике идеје занимају њихов дух а не ситничарска мудровања свакидашњега живота. Није онда необјашњива ни она страна њихова живота, која би се по Ломброзу могла урачунати као патолошка расејаност, заборавност.

Погледамо ли на делање великих личности у нашој — историској — области видећемо да оно одговара карактерној црти душевне конституције генијалних људи. И оно је овде, у области историског живота управљено на опште, универсалне циљеве. Идеје њихове често премашају потребе ро-

[1]) Ibidem стр. 436. По Шопенхауеру, свагдашњост, то је потчињеност моћи сазнања под вољу. Стварност има само толико за нас интереса колико се она једино нас, наше воље тиче. Сав њихов рад само из личних мотива потиче. Они имају само личне смерове, гени на против, његови продукти нису намењени користи. Између Шопенхауера и Ломброза ипак је могућна једна паралела, јер има сличности у погледима. И он тврди да има неког сродства између генија и сумануних и налази томе узрока у надмоћности интелекта над вољом. Геније то је анормални развитак интелекта. Ако нормалан човек има $^1|_3$ интелекта а $^2|_3$ воље, то генијалан има $^2|_3$ интелекта а $^1|_3$ воље. Не треба заборавити да воља у Шопенхауреву смислу има шири значај — метафизички. С тога што интелект осветљује и приказује у правој светлости вољу за живот, те нам постаје очигледна беда егзистенције, живота у опште, то отуда потиче она туга, меланхолија после сазнања праве истине, те су сви велики људи махом меланхолици omnes ingeniosos melancholicos esse, како је то још Аристотел по Циперону рекао. Генијалан човек одликује се и физиолошким особинама од обичног. Код њега — генијалног — сензибилитет је развијенији од иритабилитета. Мозак је развијенији и тежи. Он се храни на рачун других делова тела. Генији су обично малога раста и кратка врата, да би крв могла мозгу брже струјати. С тога ретко има генија високог раста. Гете је и овде изузетак. Геније има чудновату сличност с дететом, јер је и код њега као и код деце нервни и церебрални систем развијенији но у обична човека. А мозак је то исто што и нервни систем: генитални систем пак истоветан је са целокупношћу пожуда, страсти, дакле то исто што и воља за живот. А то је код нормалних људи. Геније воли самоћу. Има наивности као и деца. Свако је дете у неку руку геније, као што је и геније донекле дете. Види II Bd. Schop. Sämmtl. Werke — 31. Kapitel Vom Genie.

ђенога времена. Отуда да они и не доживе победу њихову. Али клице борбе, које оне посеју, морају уродити плодом, победом њихових идеја. Велики су људи врло често у опреци са духом времена у коме живе, јер они више нуде но што оно треба.[1])

Њих постиже често судба Фаетонова или Икарнјуса. И много су од њих срећнији — талентирани државници, који имају инстинкта за оно што је могућно и корисно. Темпо њихова делања је мирнији, а они обазривији, па с тога и ближи успеху. Генији су пак импулсивне природе делање њихово распростире се и преко граница стварне могућности. Јер велике личности у историји су врста генијалних људи, који поред моћи апстракције, моћи идеја, морају имати и неодољиву енергију, гвоздену вољу. То нису људи чији геније налази одушке својој импулзивности само у медитацијама, рефлексијама, већ у делању, у стварању и рушењу. Отуда потреба јаке, гвоздене воље, која не посустаје док се не скрха. За генија не вреди оно мудро и практично — ultra posse nemo obligatur.

Толико о карактеристици великих људи.

По свему овоме што смо рекли, изгледа да су и импулси у делању великих личности и њихове идеје чисто њихови, ништа туђег, ништа са стране, од средине, историских прилика. Дакле да је све ту у генију самом, спонтано. Питање би о значају личности у историји било дакле у пола решено. Не би било онда тешко доказати оправданост култуса хероја.

Међу тим ми још нисмо свршили с тим. Да ни идеје ни импулси у делању великих историских личности не морају бити оригинално њихови, и да могу утицајем с поља доћи уверићемо се у редовима који ће за овима доћи.

(Наставиће се)

[1]) С тога генијални људи често не виде трајна успеха од свога делања. Они су као лава, која се излива — ништи и сажиже све пред собом. Али и она нађе уставе. Истина не мора то бити сама природа која их побеђује као што то Nordau у својим „Парадоксима“ тврди. Александар Велики подлегао је не сили људској већ грозници, а Наполеон руској цичи, по Nordau (Psycho-Physiologie des Genies und Talents у Paradoxen). Већ њих савлађује опирање стварних прилика, које су за онај мах јаче.

КАД ВИХОР ХУКНЕ...

Кад вихор хукне у мркој ноћи,
Кад гневно тресе плашљиви свет,
Када забруји у пуној моћи —
Једини ја му пођем у срет.

У шуми ја се састајем с њиме,
У њојзи његов ледни је трон;
Крај деце своје мраза и зиме,
Одатле светом упрабља он.

Ту срце моје у гневу куне,
Ту песма моја добија лет,
Ту она моћно прекором груне,
И као бура пође у свет.

Вихоров фијук и дах му хучни
Јадања мога преплеће глас...
Ал' ви сте чули тај двопев звучни,
Често је пута плашио вас.

Вратима дрмне, у прозор груне
Па претњом грмне — стане вам дах!
Цијуком цичи и гневно куне,
Те вам у души нагони страх.

Па вам се онда смеје од чуда
Гледајућ вашу пудљиву моћ, —

Смеје се, смеје свима и свуда,
А тад се стопи у мрачну ноћ.

Нит више куне, нити се смеје;
Нестаје свега — свршен је пир.
Тек снег полако пада и веје
Кроз чудно скромни — подлачки мир.

Р. Ј. Одавић

НА БОЖИЈУ ВЈЕРУ

— Цртица из Херцеговине —

Једнога јутра, дође ми у магазу Спасоје Томов.

То вам је био диван човјек!

Висок, а широк, поносит и јуначан, — права слика Краљевића Марка. У херцеговачком устанку 1875. он је био међу првијем, који су прешли у Црну Гору, да се бију за слободу.

— Добро јутро! — викну ми још с врата.

— Бог ти помог'о, чоче! Ела сједи! — дочеках ја и понудих му столицу.

Он сједе.

— А шта је то тебе шћерало у Мостар? — запитах га.

— Је ли мене?

— Jä.

— Ама дош'о сам, да се дäвијäм[1] са овијем вашијем трговцем Бркићем.

— Ама вјере ти?

— Јесам, вјере ми.

— А што, болан?

— Ама, брате, преваримо на божијој вјери Прод'о ми неку робу, па ми се клео да је добра, а 'вамо не ваља ни за црна ђавола

— Па баш ћете се давијати?

— А хоћу, крста ми, па макар и кућу преврн'о. Болан ни Турчина неби преварио, кад је на божијој вјери.

[1]) Парничим.

Ја се осмјехнух.

— Ама зар неби?

— Неби, душе ми. Ја сам на божију вјеру агу Муштовића провео кроз чету Стојана Ковачевића, па му ни длака фалила није, а Муштовић ми био крвопија.

— И баш си га провео?

— Јесам.

Ја извадих духанску кутију, те је пружих Спасоју.

— Де запали, па ми причај! — рекох му

Он полахко извади духана, напуни лулу, па превуче руком преко лијевога брка.

— Ево како је то било, — рече... Једне вечери сједим ја са стопаницом,[1]) па се разговарамо, баш 'вако ко ово сада ми

Док неко куцну на врата.

— Ко је? — запитах ја.

— Ја сам..

— Ко си ти?

— Ага из Мостара...

Ја мишљах, да је то мој ага Ћатић, па рекох жени да отвори

Ама јес!

Нит' је то Ћатић, ни Ћатића брат, него некакав велик Турчин, оћевен к'о најбољи бег

— Смијем ли тамо? — упита.

— Смијеш.

— Је ли вјера?

— Тврда.

— Баш?

— Чиста божја вјера.

Он уљезе.

Бијаше наоружан до зуба, па одмах остави оружје и сједе.

— Ти си из Мостара? — упитах ја.

— Јесам.

— А ђе иђеш?

— Ама у Гацко, па ево сврнух овђе. Не знам ни ко си ни како си, ама к'о мишљах, да ћеш ме примит'... Знаш, иш'о би ја и по ноћи, ама чујем, да је овуда Стојан Ковачевић.

[1]) Жена.

— Јес', — рекох ја.

— Ја, — рече и он, — па због тога не смједох. А не знам ни сјутра како ћу.

— Лахко, — рекох ја. Знам се ја са Стојаном, па ћу те провести. У своју кућу примио сам те на вјеру божију, па треба да те проведем здрава и читава

Он ми не рече ништа, ама сам видио, да му је то било драго.

Ја наредих жени, те му изнесе и вечеру, па, бога ми, окуси баш добро.

— А како се зовеш, вјере ти? запитах га

— Мујага Муштовић, — рече он

Ја у мало не скочих од чуда

То је био исти Муштовић, што ми је убио рођенога братића и ја се бијах закл'о да ћу га осветити, па макар погин'о.

Е, не знаш, како ми је било, кад ми се каза. Очи ми и саме сијевнуше и готово да се прифатим за нож, — а паде ми на памет, да је у *мојој* кући.

— Па опет ћу га убити! — помислих у себи, па макар што буде.

Иза тога он оде у другу собу и леже да спава.

А у мени к'о да су се искупили сви ђаволи овога свијета!

— Он, он, па да дође у моју кућу и да га још жива пушћем... Нећу, нећу никако! Заклаћу га к'о мачку!

Тако сам у себи мислио и ходао сам ко махнит... Узео сам и његово оружје и кушао сам, како би га најлакше мог'о умртвити.

— Неће, неће жив из моје куће, — рек'о сам и опет.

У томе ме бијаше обузела некаква ватра, па готово истрчах на поље. Облазио сам око куће, гледао сам на све стране, ђе би наш'о какву јаму, па да га пошље бацим.

Бијаше ми готово драго, што сам га 'вако уфатио, — што ми је сам дош'о, па да га без муке закољем. Нож сам неколико пута огледао и опет кушао; све ми се чинило, да није оштар ко што треба, јер сам шћео да му једнијем ударцем оцапарим главу.

На пољу бијаше прихладно и ја се опет вратих у собу.

— Ђе си био? — пита ме стопаница.

— Нигђе.

— Шта си радио?

— Ништа.

Она ме погледа.

— А што су ти очи крваве, црни јâдо? — запита ме.

— Не питај, — рекох и сједох. У прсима ми је једнако врело, кипило; нисам мог'о да се скрасим на једноме мјесту, него сам час устај'о, а час сјед'о...

Дошло је и поноћи.

— Сад је згода, — помислих у себи, — сад спава...

И баш да пођем, а оно паде ми на памет, да је срамота чојека на спавању убити. Мишљах: да би боље било да причекам до сјутра.

Ама ко би мог'о чекати!

Чини ми се да би помахнит'о, кад бих причек'о још само сахат. А осим тога опет ми дође у главу, да би и он мене волио убит' кад спавам, нег' кад сам будан.

— Није ми срамота, — рекох опет. Кад је он убио мога братића, убићу и ја њега па да је колик' троглав Арапине!

— Иђем! Иђем! — рекох, па узех нож и пођох да отворим врата.

Док жена скочи:

— Ђе ћеш? — упита ме.

— Иђем.

— Ђе?

— Не питај.

— Ти си некакво зло смислио, — рече она.

— Ја је погледах.

— Па шта је? хоћу да га убијем!

— Кога?

— Агу.

Она ме уфати за руку.

— Немој ако Бога знаш, јесмо ли га примили *на вјеру божију*.

Мени сад свану!

Ни падало ми није на памет божија вјера; а кад жена рече: ја се укочих.

Бацих нож у један крај и сједох.

Ја, — рекох, — волим и погинут' него ли погазити вјеру...

*

Сјутра дан провео сам га кроз Ковачевићеву чету и пратио га до близу Гацка. Готово ни једне једине ријечи проговорили нијесмо.

А кад се хтједосмо растати, он ми пружи два дуката.

— Ево, — рече.

Ја га само погледах.

— Фа̑ла ти, — одвратих му, — нећу твоје ништа. Него ти велим, не долази више у моју кућу, јер ти неће бити више тврде вјере...

И вратих се натраг.

Свет. Ћоровић

БОРИ СЕ!

Бори се, бори! Борба је живот,
У ком је судба ланцима зала
И тешких мука, пакленог јада
Човека стегла и оковала.

Бори се дакле! Подигни главу
У небо плаво поглед управи!
Бори се храбро противу зала, —
Њихова сила нек' те не страви!

Не клони духом! Надај се смело
Да ће ти патња једном нестати,
И знај да ничег не има сталног, —
Да ћеш и живет' једном престати.

Ниш. 1896. год.

Љуб. Н. Симић.

ТЕОРИЈА АНАБИОЗЕ

ЊЕНА ИСТОРИЈА И ЊЕН ЗНАЧАЈ У НАУЦИ

ПИШЕ

Свет. К. Матић

ПРОФЕСОР

— ❦ —

У обичном животу, као што је познато, смрт се сматра као директна супротност животу, пошто она уништава све оно, што сачињава суштину живота, руши све изјаве и функције у којима се живот изражава. Овако схватање и разликовање живота и смрти је, нема сумње, само израз површности и наивности, са којом обичан свет посматра и схвата околну природу, у опште, и објашњава разноликост појава органског и неорганскога света. А томе у великој мери иде на руку још и утицај религије, који је увек од пресуднога значаја у укупним назорима народне масе, а који је учи, да у свима појавама и променама у природи гледа неку вишу вољу, њено насилно мешање са стране, које даје и одузима, поставља и руши.

Међу тим, кад се изближе загледа у ову ствар, кад се она дубље промотри и научно анализе, онда смрт ни најмање не изгледа као неки страховити противник живота, нити има према њему искључиво противнички и деструктивни карактер. Наука је, као што знамо, одавно показала, да и смрт није ништа друго, него једна врста живота, да је то само једна нова форма, у којој се јавља непрекидни ток извесних природних појава, које ми зовемо животом. Шта више, савремена је филозофија, на основу самих чињеница које пружа егзактна наука, дошла до закључка: да у природи у опште и нема смрти у обичном смислу те речи, и да све што ми у природи видимо, представља само вечиту промену у појавама снаге и материје. Смрт и живот су по томе само различне изјаве и форме, у којима нам се показује снага и материја, само особита стања тих вечитих, апсолутних и перманентних природних чинилаца. Живот није дакле никакво надахнуће или еманација каквог вишег бића, нити је опет смрт ишчезавање какве особите „животне снаге“, како се некад мислило, или нека божја казна за

сагрешенија у рају, како то учи догматичка религија, него су то са свим континуирне појаве, између којих не постоји никаква битна разлика.

Па и кад апстрахујемо од ових крајњих философских конзеквенаца, има ипак довољно факата из самог искуства, која су позната и приступачна и обичном човеку, и која нам показују, да разлика између живота и смрти није баш тако велика и битна, као што то на први поглед изгледа. Да напоменемо овде само обичну, свакодневну појаву спавања, или т. зв. сан, једно животно стање, које толико личи на смрт, да су их сви народи од вајкада међу собом упоређивали и називали браћом. У спавању је човек, услед умањене циркулације крви у мозгу, или какве парцијалне анемије мождане коре, мање или више лишен свију психичких процеса и не показује ни трага од нормалних појава свести, те с тога у многоме погледу личи на мртваца.

Даље, од особите вредности у овом погледу је и факат зимњег спавања, који виђамо код многих сисара, као што су инсективоре, хироптере, глодари и т. д. Та су факта изодавна позната, данас сваки о њима зна и баш их зато сматра као нешто са свим обично. Међу тим те појаве, ма како обичне изгледале, имају особите вредности у погледу на решење животнога проблема: оне бацају особиту светлост на однос живота према смрти, јер нам очито показују, да разлика између та два стања није никако апсолутна, принципијална, и да прелаз од живота ка смрти и обратно није тако јасан и оштар како се то обично мисли. Код појава зимњега спавања, животиња је лишена многих животних функција и појава, без којих се живот у опште ни замислити не може, па ипак се он јавља опет, чим за то настану повољне прилике, и животиња, која је пре тога била, тако рећи, мртва, на један пут оживи као неким волшебним начином. Исто тако и код човека може покашто да наступи извесно стање, познато под именом привидне смрти или дубоке летаргије, које толико личи на смрт, да науци ни до данас није пошло за руком, да повуче тачну границу између та два стања, да несумњивим и поузданим знацима утврди дефинитивни престанак животних појава у таким случајима[1]). Изгледа, дакле, да се живот може да продужује и одржава и у многим случајима и стањима, која по укупним утисцима више личе на стање смрти, јер не показују никакве сличности са погодбама и појавама нормалног живота: једном речи: да живот може под извесним околностима да престане за неко време, па да се опет, у згодној прилици, јави у свом актуалном облику.

1) Пре кратког времена је знаменити париски професор Бронардел у својим предавањима опширно третирао све тешкоће, које има наука у таким случајима као и незгоде које отуд проистичу за решење многих чисто практичних питања у области криминалистичке судске праксе. Међу тим у најновије време јавља се (види: „Fundgrube“) да је Dr Canière у St. Jean Gard успео да у различности контура, које показују ручни прсти у мраку, а према светлости, позна ту разлику и тако је он добио награду од 20.000 дин. коју је маркиз d' Oresches за то одредио био.

Још више него до сад побројане чињенице ублажују и изравњују оштри контраст и велики прелом између живота и смрти. значајни факти смржњавања и исушивања. који су од вајкада били предмет највеће и најозбиљније пажње и најинтереснијих испитивања у биологији, и о којима ће овде бити опширније реч. Знаменити испитивач природе, Leewenhoek био је, без сумње, први. који је опазио да извесне инфузорије (ротаторије). које су пола године биле осушене. опет поново оживеле, чим су покваш ене водом (Epistolae ad societatem regiam Anglicam et alias illustres viros seu continuatio mirandorum Arcanorum Naturae detectorum. Lugd. Bat. 1719. г.). Тај опит понављао је више пута, и увек су се показивали исти ресултати фактичког оживљавања, али је он то неправилно објашњавао. држећи. да је томе узрок дебели обмотач у тих животињица. који не допушта да при исушивању испари и вода из унутрашњости. Тако схватање. које су заступали и неки доцнији испитивачи било је. међутим. нетачно. јер се доцније показало. да се таке животињице при исушивању са свим збрчкају. што. наравно. долази једино услед губитка воде из унутрашњости тела.

Исти тај факат оживљавања исушених животиња потврдио је. после тридесетину година. и Turbevill Needham и код неких црва — нематода. 1743. године открио је Needham на укквареној пшеници неке разнолико испреплетане кончиће, које је он изнајпре држао за нека особита вегетабилна влакна. Да би те кончиће испитао, он их овлажи водом и на његово велико изненађење у истом тренутку ти кончићи оживе и он позна у њима једног познатог црва, што живи у пшеници — Anquillula tritici. Описујући то своје откриће Needham додаје и ове карактеристичне редове: „Ну. што ме је највише зачудило, била је та околност, што ја имам и данас зрна од те укварене пшенице, која сам пре две године скупио овде у Енглеској, где сам их преко једнога лета држао у једној кутији, па их онда собом носио у много топлију климу, у Португалију, где су провела једно лето: па она опет и сад показују исту особину, и ако ја нисам могао приметити на њима никакве промене“ (Nouvelles découvertes faites avec le Microscope par T. Needham, traduit par A. Trembley 1747. г.). Још исте године потврдио је тај исти опит и Х. Бекер (Heinrich Baker) и у исто време раширио га и на инфузорије (Види: Beyträge zu nützlichem und vergnügendem Gebrauch und Verbesserung des Microscopii in zwey Theilen. Aus dem Englischen ins Deutsche übersetzt Augs. 1754“ и: Das zum Gebrauch leicht gemachte Microscopium. vormals in Englischer Sprache beschrieben von Hrn. Hein. Baker, nun aber um seiner Vortreflichkeit willen ins Teutsche übersetzt von J. L. St. Zürich 1753.).[2]) У оживљавању осушених ангуилида постигли су доцније исте ресултате и у исто време и знаменити француски природ-

[2]) Бекер помиње у овом свом делу и неког Henry Power-a, који као да је за ове опите знао још 1661. дакле још пре Leewenhoek-a, према чему изгледа да њему и припада приоритет у овим открићима.

њак Бифон и изврени физиолог Фонтана. Бифон је сам опит извео правилно, али га је само мистификовао многим нејасним и фантастичним објашњењима (Histoire de la generation. (Oeuvres complètes de Buffn avec les suplémens. Bd. IV. 1844). Фонтана је, међу тим саму ствар много јасније извео и разложно и, преносећи своја испитивања и на друге животиње дошао је до закључка, који је он умео да прецизира и генералише као општи природни закон. (Види његову чувену расправу: Abhandlung über das Viperngift. Aus dem Franz. übersetzt I Bd. S. 61, 62. Berlin 1787. г.) Исте ресултате и на истом објекту постигли су даље и: Trambley (1750.)[3]) Gianini (Delle malattie del grano in erba, trattato storico-fisico. Pesaro 1759.)[4]). Francis Bauer (још 1824. год. у свом делу: Observations microscopiques etc. Annal. d. sciences naturelles Paris 1824.), Roffredi (1775. г.) и т. д.

Ну најопширнија и најбоља испитивања о оживљавању на тај начин умртвљених животиња дао је, без сумње, први пут Шпаланцани. Сем тога он је први показао, да многе животиње не само исушивањем него и расхлађивањем до 19° (дакле смржњавањем) не губе још своју животну моћ, и могу под згодним погодбама опет оживети (Види: „Посматрања и експерименти о неким чудноватим животињама, које посматрач може по вољи да повраћа из смрти у живот." Претпоследњи одељак, друга свеска његова великог дела: Opuscules de physique animale et végétale, traduits de l' Italien par J. Senebrier, Génève 1777. г.). У Немачкој је Карл Август Сигмунд Шулце био први, који је правио такве експерименте (часопис Iris од Окена за 1834. год.) и најревносније пропагирао и бранио теорију о оживљавању, која у Немачкој, захваљујући ауторитету Еренберговом, који је против ње војевао, није за дуго могла ухватити корена. На природњачком скупу у Фрајбургу 1838. г. Шулце је са највећим успехом демонстровао своје опите и са тардиградама (Macrobiotus-ом), али прави значај тих чињеница изврнуо је и осумњичио Еренберг својим чудноватим објашњењем, да су поново оживеле индивидуе само потомци оних исушених.

У Француској се, међу тим, све више умножавао број испитивача и чињеница у том правцу. Доајер (Doayère) је у свему потврдио опажања Шпаланцанијева и поткрепио их још више тиме, што је тардиграде и ротаторије оживљавао и онда, кад их је претходно сушио у вакуму до 125 односно 153 степена топлоте (Ann. des sciences nat. T. 14. 1840. г.). Мало доцније потврдио је и Давен (Dawaine) то исто како код ротаторија (Comptes rendus de l' Ac. d. sc. 1859. Paris), тако и код Anquillula tritici, чије је ларве он најзад држао по неколико дана у концентрованим растворима неких најотровнијих биљних алкалоида као што су: морфијум, стрихнин,

3) Trambley то потврђује још у предговору свога превода Needham-ова дела: Nouvelles découvertes etc.

4) Интересно је објашњење, којим Гианини прапраћа ову појаву. Он вели: „Тај фактум не слаже се са стварима појамним човеку, али је творцу било по вољи, да то тако удеси".

атропин, никотин и т. д. па их опет оживљавао, квашењем у води. (Comptes rendus de l' Ac. d. scien. 1855. г. Paris.)[5])

Најзад су ови и оволики успеси и у Немачкој поново прибавили вредност и овој врсти природног испитивања. Тако је већ 1858. год. Кин потврдио потпуно ресултате оживљавања код исушених ангвилида, проширивши их и на Dipsacus fullonum L. (Zeitschr. für wissensch. Zoologie Leipzig 1858 Bd 9 S. 130). 1865-6. Greeff је опет изнео нека нова и знатна дата у том погледу. Своје експерименте он је проширио и на амебе и показао је, да за цело време док тако осушене животиње не оживе, у њима у опште не постоји никакав промет градива, пошто се фрагменти хране, који се десе у желудцу таквих животиња, за све то време ни мало не мењају[6]). На основу тих ресултата доцније је у Немачкој заснована и разрађена читава теорија о оживљавању, у чему највише заслуга има знаменити физиолог Прајер, као што ћемо то у даљим редовима видети.

Ну, сви ови успеси у оживљавању сасушених животиња нису могли да доведу до потпуне победе у науци, по свој прилици с тога, што понеком испитивачу опити такe врсте нису могли поћи за руком услед недовољне пажње и обазривости, која је при томе потребна. И данас има многих, који у ову ствар сумњају, неки је чак и одсудно поричу[7]), а највише их је, који те појаве приписују само великој респстенцији, коју ниже животиње показују према интензивној температури. Са свим друкчије и много повољније, међу тим, стоји у овоме погледу ствар са другим фактом, са т. зв. замрзњавањем животиња. То су факта која се дају показати и на вишим животињама, које су приступачније опиту, и с тога пружају више убедљивији и прецизнији материјал. Прве примере и опите и у овој врсти природног испитивања дао је опет знаменити духовник Шпаланцани. У своме поменутом делу он, између осталог, напомиње да неке инфузорије могу и после замрзњавања у повољним приликама, поново оживети. Доцније је он опитом показао да код пужева зими на једном степену испод нуле престаје апсорпција кисеоника као и пулзација срца и циркулација крви, па ипак они оживе на пролеће (Mem. sur l. resp. trad. par Senebier 1803.). Даље. Шпаланцани је јаја од свилене бубе расхлађивао до на 56° Фаренхајтових, и она нису опет изгубила своју животну моћ. [8]) Charles Bonnet (Oeuvres d' Histoire naturelle 1779, T. VI.

5) Само оно што хемијски измењује ткања, као што су раствори: сублимата бакарног витриола, као и све киселине, убија са свим ове ларве.

6) Archiv für microscopische Anatomie 1865. I Bd. 1866. II Bd.

7) Види: Dr. Otto Zacharias: „Könen die Rotatorien und Tardigraden nach vollst. Austrock. wieder aufleben oder nicht?" (Biol. Centralblatt VI Bd. 1887. г.); даље: Ludwig Plate, Beiträge zur Naturgesch. der Rotatorien. (Jenaisch. Zeitschr. für Naturw. 19 Bd. 1885); Semper „Die natürlichen Existenzbed. der Thiere" Leipzig 1880 и т. д.

8) Велика ресистентност јаја у неких артропода према температури је одавна позната ствар, о којој је и зоолог Клаус реферовао једном приликом на скупу природњака у Лајпцигу 1872.

pag. 12). Lister (Goodart de insectis. 76). Stickney (Essay on the Grub) и други расхлађивали су ларве и гусенице толико, да се оне скроз замрзну, па су их опет лаганим загревањем оживљавали. У области инсеката чинили су сличне опите још и: Réaumur (Mem. sur les insect. II и V 1788), Ross (Biblioth. univ. de Génève 1836 III 423). Kirby и Spence (Einleitung in die Entomologie II 505 1823 г. и 495. 497. 514 стр. од 1824). J. Kyber (Beiträge zur Verwandlungsgeschichte einiger Käferarten. Magaz. d. Entom von E. Germar und Zien. Men. 1807 Bd. II). Marschall Hall. (Hybernation Philos Transactions 1832 pag. 335. 339. 356). F. G. Sulzer (Versuch etc. Göttingen 1774 pag. 167. 168). O. Newport (Temp. of. Insect. Philos. Transac. II 1837 pag. 300 и 302). Rudolphi (Physilogie 1 pag. 284 ст. и т. д.).

Ти и још многи други испитивачи потврдили су најзад тај факат и на многим вишим животињама — кичмењацима, као што су рибе, амфибије и т. д. Још је Палас наговештавао (Rudolphi. Physiol. 1 pag.) да је у сибирским језерима, која се зими до дна замржњавају, налазио смрзнуте рибе (Cyprinus Carassius), а John Franklin, испитивач северног пола, пише о жабама, које су налажене смрзнуте, па су топлотом опет повраћане у живот. То исто тврди о рибама и Richardson, лекар на Франклиновој експедицији, као и Buniva (Memoires concern. le Physiol. etc. des Poissons Mem. de l' acad. d. scien. d. Turin T. VII p. 88 и 112), а о жабама Gaymard (Biblioth. univ. de Génève 1840 г. pag. 207), а нарочито француски испитивач Duméril (Ann. d. scienc. natur. T. 17 1852 p. 10), који је то с успехом и експериментима потврдио. У новије време пак такви експерименти су врло често прављени и има доста научника, који то и данас производе у својим лабораторијама и показују својим ученицима и слушаоцима[9]).

Најзад и код виших топлокрвних кичмењака — код сисара, постоје неколика поуздана дата о оживљавању замрзнутих индивидуа[10]). У стручној литератури помиње се један случај са малим мачетом које је било смрзнуто, па уношено чак и у етар и опет лаганим и постепеним загревањем оживело (Gaea, Natur und Leben. 7. Bd. 1871 стр. 182). Чак и за човека постоји један аутентичан случај који, поред осталих, напомиње Fortbergill (Winke deutsch von Struve, Breslau 1810 стр. 81). 21. фебруара 1799. год. нађен је у Hortiwel North Wales, један замрзнут човек, који је близу седам сати лежао у снегу, потпуно умртвљен, без пулзације, циркулације и икаквих трагова живота, и опет је постепеним загревањем оживео. У круг сличних, а можда и истих, појава могу се убројати најзад, и познати случајеви самовољног укопавања живих људи, који се, по извештајима многих путника и испитивача, налазе код фанатичних исто-

9) Види: W. Prayer, Erforschung des Lebens. Jena 1873. стр. 31.; даље: Pflüger's Archiv f. d. gesammte Physiologie. Bona 1872. 6. Bd. стр. 235.

10) Па и код животиња тако нежног ткања, као што су медузе, посматрао је Романес (1877. год.) поново оживљавање и онда, кад су се оне скроз биле заледиле тако, да им је од части и ткање било разорено. У најновије време констатовано је неколико таквих случајева и код црва Agricola A. (Zoolog. Anzeiger 19. Bd. стр. 3. 1896. г.).

что-индијских факира (Jogins или Jogis). Ти факири дугим вежбањем и особитим начином живота дотерали су дотле, да се могу без опасности по живот да укопају у земљу и да тако по неколико недеља проведу у умртвљеном стању.[11])

Исто тако, ако не и још чешћи и многобројнији су случаји оживљавања замрзнутих и неушених организама у биљном царству, који су још у толико интереснији, што се простиру на много веће просторе времена. У службеном извешћу са збора немачких природњака и лекара, држаног 1834. год. у Штутгарту, у првој седници ботаничке секције, помиње се говор грофа Штернберга о клијању пшеничних зрна из египатских гробова, из којих је он сејањем добио једну од данас најбољих врста пшенице: Triticum vulgare spica laxa, mutica alba, glabra. Metzger. Мало доцније изишао је о томе извештај и у Окенову часопису Iris-у за 1836. год., a Kunth (Recherches sur les plants trouvées dans les tomblaux égyptiens par M. Passalacqua, An. d. sc. nat. VIII Paris 1826.) набраја око 20 биљних специја из тога доба, које је он добио из таког семена, и које су биле истоветне са данашњим. На једном месту у Journal of the Royal Institution of Great Britain Vol. I 1831. г. налази се чак и то: како је лук, који је нађен у руци неке египатске мумије, клијао чим је изнесен на ваздух и врло се брзо развијао кад је посађен, што судећи по слабој трајашности ризома и лукова изгледа мање вероватно.[12]) Charles Des Moulin износи опет (Companion to the Magazine by Sir W. J. Hooker 2 Bd. London 1836.) поуздане случаје клијања код семена нађеног у римским гробовима на неколико столећа пре Христа, од којих је неки археолог Одријан сејањем добио лепе егземпларе: Heliotropium europeum, Medicago lupulina, Centaurea cyanus.

Сличне експерименте са биљкама чинили су у том правцу и многи други испитивачи и научници. Познати ботаничар Декандол (Ann. d. scien. natur. (Bot.) Paris 1846. г.) износи разноврсне случаје клијања семена од 368 биљних врста, које је петнаест година сасушено чувано, међу којима је било доста успешних случајева. Вилденов (Ueber das Keimen der Farrenkräuter. Gesel. nat. Freunde in Berlin. Magazin etc. Jahrg. II 1808 г.) је довео до клијања после 14 година неке маховине, које је набрао у Јамајци. Lefèbre је с успехом сејао седамнаестогодишње семе од ротккве, а Фос исто тако семе од краставаца. Семе неких врста легуминоза (Pho-

11) У Treatice on the Joga Philosophy by N. C. Paul Benäres 1851. год.) налази се први и најопширнији извештај о тој чудноватој моћи факира. Међу тим, у најновије време, услед неуспеха, који су пожњели неки факири у својим продукцијама, у неким престоницама Јевропе, оваје ствар јако осумњичена као прост швиндл.

12) Ферд. Кон (35. Jahresbericht der Schles. Gesell. für vaterländ. Cultur 1857. Breslau) сумња у издржљивост луковача и ризома. Ф. Лудвик саопштава на против у новије доба неколико у овом погледу врло поучних примера о издржљивости ризома (Biologisches Centralblatt VI св. 1887. г. N. 17.).

seolus multiflorus) клија, као што Gerardin примећује, и после 100 година а Van Swieten (Commentaria in Hermani Boerhave Aphorismos T. IV Hildburghusae 1765) тврди да тако семење и после двеста година може клијати а семе од мимозе садио је он сам с успехом после 80 година. По Varro-у (Caius Plinius Secundus. Historia naturalis lib. XVIII cap. LXXIII. Leipzig 1830. г.), семе од неких трава (Panicum) може издржати и по 100 година па ипак да не изгуби моћ клијања, а по Титману (Ueber d. Embryo des Samenkorns. Dresden 1817. год.), семе од лубенице и после 50 година клија добро и доноси изврстан плод. Home тврди (De Candole, Pflanzen Physiologie übersetzt von Köper 2 Bd. 1835)[13]) да раж може да издржи преко сто година, а издржљивост пшенице је такође разноврсним опитима доказана. Најзад особито интересне и поуздане случаје трајашности ризома и семења од разних биљака саопштава, поред многих других, у најновије време и F. Müller (Види: Biologisches Centralblatt VI Bd. 17. Бр. 1887. год.).

Што се тиче оживљавања смрзнутог биља, то је данас са свим утврђен факт, о коме не може више бити спора. Један од најбољих ботаничара-физиолога професор J. Сакс изречно тврди у својој Физиологији биља, да многе биљке могу издржати и смржњавање (Experimental-Phisiologie der Pflanzen. Leipzig 1865. г.)[14]) Професор Визнер, један исто тако знатан ауторитет на том пољу, такође тврди, да на ваздуху осушено семење и споре могу да издрже и најниже степене хладноће, као и температуру од 100° и више (Elem. der wiss. Botanik. I Bd. Anat. und Physiol. 1881. год.), а до сличних ресултата дошао је и Müller (Landw. Jahrbücher Berlin. 1880. г.) Даље, опште је познат факт, да неке зимње биљке као Helleborus, Galanthus и т. д., као и у опште све дуговечне биљке, могу да замрзну у свим стадијумима пораста, па ипак да на повољној температури даље расту. Друге опет биљке успевају на вечитом снегу и леду и онда, кад им је корен или стабло скроз замрзнут[15]) (Алписка ружа, алга Protococcus nivalis и т. д.), а маховине, алге и гљиве могу, као што је познато, да издрже све могуће разлике и величине у температури без икакве штете по животну снагу. Најзад особито интересна и довољно убедљива су и посматрања, која је изнео још Bonav. Corti о оживљавању замрзнутих

[13]) У овоме се делу налазе опширни подаци о изворима, који се односе на ту ствар

[14]) Види сем тога и његову расправу: „Untersuchungen über das Erfrieren der Pflanzen“ у Die landw. Versuchsstationen. Dresden 1860, у којој је Сакс изнео и своју теорију о томе.

[15]) Ја сам зими под снегом налазио са свим смрзнуте луковаче од висибабе (Galanthus nivalis) које су опет исклијале, чим је настало топлије време, а међу тим зна се, да су луковаче много слабије и осетљивије према топлоти него н. пр. семење, које је у том погледу много реситентније. (По некима, Lehrbuch der Botanik. dr. K. Prantl. 1886, при замржњавању биља не следи се и ћелични сок него само спољни зидови ћелија на којима се нахвата кора од ледених кристалића; али је ово доста неоуздана претпоставка.)

и осушених тремела (Osservazioni microscopiche sulla Tremella. Lucca 1774. г. стр. 29).

Сви ови и многи други факти, које смо ми због кратко̀ће пропустили овде да споменемо, доказују изван сваке сумње, да се суспендовањем извесних животних погодаба, може и код биља и код животиња да произведе престанак животних функција на произвољно време. Организми се у том случају пренесу у неко беживотно стање, које се од смрти само у толико разликује, што, под извесним погодбама, повраћањем украђених или изгубљених животних агенаса, може опет да задобије свој првашњи актуелни вид. Тако стање било је још из раније познато у науци под именом „латентног живота“, под којим се подразумевало — а многи и данас подразумевају — само умањивање животних појава до извесне мере која превазилази моћ наших чулних опажања; латентни живот разликовао би се, према томе, од нормалног животног стања само градуелно, квантитативно, а не и квалитативно.[16]) Међу тим, зна се — а то су и најтачнија и најбрижљивија испитивања код таквих појава показала — да за време, док така стања трају, нема ни трага од каквих животних функција. Свуда, у свима облицима тога „латентног живота“ доказано је потпуно одсуство пулзације срца, циркулације крви, као и респирације, радње мишића и нерава, на следствено и престанак целокупног живота. Greeff је, као што смо видели, показао још и то, да се храна, која се деси у организму замрзнутих животиња, не мења ни у колико за све време док то стање траје, а Gaspard (Mem. physiol. sur le Colimaçon. Journ. de Magendie 1822)[17]) је констатовао да осечени рогови пужа, који су регенерацијом почели да расту, за све време зимњег спавања у растењу паузирају — а то све значи: да код животиња у стању латентног живота нема ни трага од самог промета градива, у коме се састоји и на коме почива и свеколика суштина живота.

Ну, баш и кад не би било тих експеримената, који то евидентно доказују, већ и по самом здравом разуму не би се могло никако претпоставити, да и у таким, особито инструктивним примерима, као што је залеђена жаба или смрзла ларва, постоји какав промет градива или у опште какав год траг од живота. Кад пак тако стоји ствар, онда је јасно, да т. зв. теорија „латентног живота“, не само нема ослонца у чињеницама емпирије, него није ни логички, a priori, основана ни оправдана, те с тога и није могла имати изгледа на даљи опстанак у науци. Та околност и дала је у првом реду повода једном од чувенијих немачких научника, физиологу Прајеру, да то питање поново темељно проучи, да га подвргне новим брижљивим испитивањима. У својим многобројним

[16]) „Услед хладноће живот најпре постаје за неко време латентан, а не оставља одмах и са свим расхлађено тело“ — тако вели о томе професор Ранке (Види: Grundzüge der Physiologie des Menschen, Leipzig 1875. год. стр. 556. и 557).

[17]) Види и: Gavarret, Physique medicale 1855 г. у ком се делу налазе наведени и многи други радови и експерименти те врсте.

списима и расправама.[18]) које се односе на тај предмет, он је изнео читаву масу нових дата и чињеница, које несумњиво сведоче, да је у стању т. зв. „латентног живота“ искључена могућност сваког живота све дотле, док се поново не врате суспендовани животни фактори: влага, односно довољна температура. На основу таквих резултата он је поставио т. зв. теорију „*Анабиозе*.“ у којој је те и друге сличне појаве одвојио засебно под именом привидно смртног или анабиотичког стања. Под тим именом подразумева сва она стања организма, која су фактички безживотна (мртва), али ипак имају животне подобности, и разликује их од истински мртвих органских тела, која те подобности немају, као и од свију осталих случајева привидне смрти: укочености, летаргије, хибернације, асфиксије и т. д. који не значе у исто време и потпуни престанак живота, но садрже у себи извесну минималну количину животне снаге, или, као што он то вели, vita minima. Према томе, у анабиозу он убројава све случаје смрзњавања и исушивања животиња, у којима може да се констатује потпун престанак и поновни повратак животне моћи, а ту као да ће спадати и зимње спавање код сисарâ, па можда, и укопавање факира, што и Прајер на више места у својим списима наговештава.[19])

Ну, ма да се овако Прајерово објашњење оснива на самим чињеницама, о којима је била довде реч, ипак оно, на много места, није најбоље и најрадије примљено, а и сад има доста научника, који то мишљење не деле. То долази можда више због оних крајњих конзеквенаца, које би се отуда логички дале извести и које у ствари из тога са свим неминовно и произичу. Утврдити дефинитивно факт да се континуитет живота може по вољи и да прекине за неко време, па ипак да се не искључи могућност његова повратка, то би значило толико исто, што и прекршити главну тешкоћу у решењу оног тајанственог и компликованог проблема, што се зове живот. То би изгледало као да је механичком објашњењу пошло за руком да разреши свеколику загонетку животног појава, а такву претенциозност механичких принципија не радо признају и допуштају и они, који су иначе томе правцу испитивања са свим наклоњени и који га на другим областима разнолико и са највећим успехом примењују.[20])

Међу тим, овако схватање има ослонца у Прајеровим разлагањима само

[18]) Види од тога писца: Der Kampf ums Dasein, Bonn 1869. (Стр. 10, 39), Die Erforschung des Lebens, Jena 1873. (у Tageblatt der 45. Versaml. der deut. Naturfor. und Aertzte. Leipzig 1872. стр. 47), Naturwiss. Thatsachen und Probleme. Berlin. 1880., Der Hypnotismus Berlin 1882. стр. 282., Elemente der Allgemeinen Physiologie Leipzig 1883. и т. д.

[19]) Види: Erforschung des Lebens. Jena 1873 стр. 29.

[20]) Чувени професор Вирхов, који је засновао познату целуларну теорију живота и болести, држи се у области животног проблема одсудно виталистичких назора. Он вели: „Појаве живота не дају се схватити просто као манифестација природних сила које су у материји“(?); шта више он мисли да се битни основ живота састоји у некој саопштеној сили, која се мора разликовати од молекуларних сила, и коју он без икаква зазора назива животном силом.“ (Види: Alter und neuer Vitalismus. Virchow, Archiv Bd. IX.

у толико у колико је оно само неминовна дедукција, која отуд сама по себи проистиче, иначе оно нема, нити може имати непосредне и фактичне потврде у чисто емпиричним и индуктивним ресултатима Прајеровим. Својим испитивањима Прајер је имао једино намеру да докаже погрешност и неоснованост пређашњих назора о животу, који су узимали неку особиту „животну силу“ или „животну материју“ као једине животне принципе: и да на тај начин и из области биологије истисне виталистичке и теолошке спекулације а у исто време отвори приступ егзактном и индуктивном научном методу. То је поглавита заслуга Прајерове теорије и у томе је он са свим успео. Јер кад се разноликим и многобројним експериментима, који су тако прости и свакоме приступачни, докаже да се одузимањем извесних битних животних погодаба и фактора може код организама произвести смрт, па да им се са повраћањем суспендованих фактора поврати опет и живот, то значи доказати, да живот у главноме од тих погодаба и зависи. А како су те погодбе и ти фактори они исти, који владају и у осталој неорганској природи, и како су органска тела једињења истих оних елемената и материја, које налазимо и у мртвој природи, то је онда и укупни живот само ресултат истих оних сила и материја, које виђамо свуда у природи, па и целој васелени, и следствено свако мешање неких других, особитих принципија је апсолутно непотребно. — „Кад сам ја у стању“ тако вели Прајер „ма и у једном једином случају, да потпуно одузмем живот просто суспендовањем воде, или просто суспендовањем топлоте па да га опет повратим додавањем воде или топлоте, те онда за животну силу није остао више ниједан кутић, у који би се могла сакрити. Хтети њу одржати и данас, било би исто као и кад би ко исушивањем цистерне пресушио артерски бунар, а довођењем воде опет га произвео, па би ипак претпоставио неку особиту снагу артерског бунара, или: кад би ко усијано гвожђе охладио тако да више не сија, па га после загревањем опет усијао, па би ипак претпоставио неку особиту снагу усијања.“

Овим речима, у којима је Прајер тако рећи, у кратко резимирао ресултате својих испитивања, обележио је он у исто време и целокупни значај и смисао своје теорије. Даљих каквих претензија у механичком објашњењу животних појава анабиотичка теорија, дакле, нема нити може имати, јер оно што је изван тога и што се не ослања на чињенице, није више проблем егзактног научног метода, него је чисто психолошка операција мозга. Прикупити, одредити и уредити характер животних појава, проучити њихову међусобну узајмицу и њихов однос према општим и апсолутним принципима снаге и материје, то је све, што у питањима биологије, може бити предмет науке и научног објашњења.[21]) Међу

[21]) Kirchhoff je у предговору ка својој Механици метнуо на место речи „објаснити“ реч „описати,“ чиме је на сву прилику имао намеру да тачније изрази и обележи значај механичког правца (Види: Ueber die Grundlagen der Erkenntniss, Paul Du Bois Raymond 1890.

тим, испитивање самог животног процеса, као и одређивање суштине снаге и материје или дознавање последњег узрока свију ствари и појава, то су питања, која превазилазе моћ човекових сила, то су оне крајње апстракције, до којих не допире никакво научно објашњење. Та и таква питања чине једино област метафизичких спекулација, поље по коме блуди неодољива човекова чежња за сазнавањем. Науци ће можда некад поћи за руком да пронађе погодбе, под којима се у опште јавља живот, да изнађе начин, на који бива прелаз неогранских јединења ка органским, али да дозна шта је то живот и у чему се он састоји почевши од најпростијих његових облика, у којима се он јавља, од сићушне монере или ћелије, па најзад до најкомпликованијег и најсавршенијег израза његова у човеку — то она тешко да ће икад моћи успети. А то вреди особито и у првом реду за компликоване и заплетене феномене човекове душе и свести, које човек не само да неће никад успети да реши и објасни механичким путем, него их у опште неће никад моћи материјално ни схватити простим изналажењем извесних принципија са материјалним узајамним дејством, као што је то н. пр. случај с објашњавањем постанка специја помоћу дарвинистичких принципа: наслеђа, прилагођивања и одабирања у борби за опстанак. Ту немоћ механичких принципија према крајњим проблемима и формама животног појава признаје у осталом и сам аутор „анабиозе“ В. Прајер. На једном месту у своме поменутом делу: „О испитивању живота“ он вели ово[22]): „Али баш управо онде где је мистеријум живота најтамнији, гаси се буктиња механичког објашњења. Растење, плођење и наслеђе — ово двоје само особита врста растења изван појединe персоне — моћи ће се, можда, некада објаснити као рад машине исто тако као и варење, дисање: али осећање, вољу, представу појмити као механичке појаве, за то није било изгледа од како је Галилеј основао механику...“ Па онда: „Ма колико да је неоспорна оправданост и плодност механичког објашњења живота, као што сам ја поново покушао да покажем (својом поменутом теоријом) ипак нема никаква изгледа, да ће једино оно бити у стању да објасни најкомпликованије душевне појаве живота, јер баш и кад би се успело да се тачно одреде атомска покретања у мозгу, ипак се тиме не би ни у колико постигло решење суштине свести, као што је то показао Емил Ди-Боа Рајмон.“ (Види: 36. и 37. страну „Ueber Erforschung des Lebens W. Prayer. Jena 1873. год.)

Као што се, дакле, види, Прајер је далеко од тога да са својом механичком теоријом анабиозе претендује на објашњење суштине животног процеса. То је задаћа, која — као што смо то једном већ напоменули — превазилази моћ механичног научног објашњења, коме је у крајњој линији сврха: да покаже само зависност свију природних појава, да све, што се у природи дешава, веже ланцем каузалности. Природне науке имају да, тако рећи, свет механички конструишу из његових саставних делова.

[22]) Види: „Erforschung des Lebens“ стр. 36, 37. Јена 1873.

да га схвате и објасне као машину, у којој поједини делови стоје међу собом у одређеној и сталној узајмици тако, да покретање једних зависи од покретања других. Међу тим покретање целокупне машине је, као што згодно примећује професор Мах,[23]) нешто са свим неодређено, што човек неће бити никад у стању да докучи и схвати својим ограниченим чулима и снагама. То долази отуда, што везивање дејства и узрока ланцем зависности може да иде само до неке извесне границе, или као што Кант вели, до неизвесности или неодређености (ad indefinitum) а никако до бесконачности (ad infinitum), пошто је regresus ad infinitum т. ј. узајамично узрочно ређање опажања у бесконачност немогућно јер претпоставља бесконачност света, дакле неку дану величину, која је емпирички немогућна. Остаје, дакле, још само regressus до неодређености (ad indefinitum) која у исто време значи ограниченост и коначност човечјег сазнања у опште.[24])

Ови песимистички ресултати и назори, које са собом доноси егзактно испитивање природе, дају повода неколиким резоновањима, која нам се чине згодна, да послуже као завршетак ових редова. Човек је, као што смо видели, у свима својим радњама као и у целокупном свом бићу зависан и ограничен, јер је као и свако природно биће везан ланцем каузалности. Према томе, спекулације о некој слободи и спонтанитету, које узносе човека ван домашаја оне круте легалности и потчињености, која влада у реалном свету, немају, дакле, места у природи. То су или пусте философске апстракције, којима ништа не смета да узлећу међу хорове анђела, или су само голе поетске фразе, које, као осмех новорођенчета, рађа невиност и незнање. Па ипак зато, не треба мислити — као што то чине морални идеолози, теолози и други противници реалистичког гледишта на свет — да у томе гвозденом механизму света, који су конструисале егзактне природне науке, нема никаквих идеала, да су сви узвишенији принципи у човекову животу потпуно искључени. Шта више, човек у природном механизму има поузданију и бољу директиву у свом понашању и делању, него што га дају којекакве моралне придике и идеалистичке и теолошке догме и норме. Управо то је човеку потребна погодба оне слободе, коју он има као морално биће у друштву, јер је само на основу закона каузалитета и предвиђањем оних последица, које природно прате нашу радњу, у опште могућно целисходно деловање људства за опште добро, напредак човечанства и част науке и културе![25])

---

23) E. Mach (Geschichte u. Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit. Prag 1872. г. вели, да је свака појава функција других појава, и да је „каузални закон довољно карактерисан, кад се каже, да претпоставља међусобну зависност појава“ (стр. 35.).

24) Кант: Kritik der reinen Vernunft. 2. глава Anatomie d. rein. Vernunft.

25) Ово су назори и принципи једног од најбољих савремених етика бив. минхенског професора Каријера. Међу тим чак и Емил Ди-Боа Рајмон види у једностраном чисто техничком карактеру природних наука, — које, као што он вели, с једне стране стоје у вези са највишим тежњама човекова духа, а с друге воде у занатско деловање упућено на материјалне интересе, — једну опасност за културу.

ЕМИНИ

Вита стаса као јела
У облаке што се вије,
Обрашчића, на којима
Расцвале се руже двије.

Очи твоје, очи чарне,
Као јасне звјезде сјају —
Ја сам срећан по сто пута
Кад ме мило погледају!

Та дивна си к'о хурија,
Понајљепша, из џенета!
Ти си мени, Емо мила,
Цигло благо овог св'јета!

Па још само кад помислим,
Да си ћерка рода славна,
Што се није препадао
Најжешћијех од душмана!

О, ја знадем да ти срце
За род драги увјек бије,
Да ти око због невоља
Његовијех сузе лије.

Па зар има на свијету
Срећнијега Аллах роба,
Од Османа, — усне твоје
Што у свако љуби доба!

Мостар 1896.

Осман А. Ђ-ћ

ПРВИ КОРАЦИ

РОМАН

К. М. СТАЊУКОВИЋА

(Наставак)

ГЛАВА XI

II.

Мало збуњена изливом такве заносне радости, Рима Михајловна похита да упозна Стрепетова са свима и показа му место крај себе. Све жене, које су већ слушале од Риме Михајловне о њеном сапутнику на железници, дочекаше госта срдачно и с оном другарском простотом, која одмах избави Стрепетова од снебивљиве забуне, која га беше обузела у први мах, и он се брзо осети необично добро и лагодно за округлим столом, у овој маленој соби, где му се сви показаше тако добри и честити, а Рима Михајловна — необично млада и мила са својом низ леђа пуштеном косом.

Мушкарци се, у осталом, показаше према новом госту уздржљивије. Петров навуче на се још више солидне озбиљности и заподену медецински разговор с Вером Александровном, а доктор се Черник уозбиљи и ћутећи пушаше, обретко бацајући упитне погледе час на Веру Александровну, час на новога госта, о ком он ништа није чуо раније.

На женскиње је Стрепетов очевидно учинио одмах добар утисак. Нешто непосредно, ни најмање налик на петроградски шаблон, струјало је из овога здравог, руменог, црноокког младића, коме тако лепо пристајаше и та снебивљивост, и та на-

ивна радост осамљеног паланчанина на састанку с путном другарицом и нескривано осећање пресувеличаног поштовања, које он показиваше према свима овим женама-докторима. Поврх свега тога све оне, рекао бих, нађоше да је Стрепетов врло леп (Рима се Михајловна, причајући о свом познанству с „наивним" младићем, не знам зашто није сетила да каже што о његовој спољашњости), и ова је прилика на сваки начин ојачавала пријатан утисак који је учинио Стрепетов на девојке «око тридесет година.»

С обичном својом експансивношћу Коврова је већ узнела новога госта у ред «интересних» и одлучила забавити се њим из основа, еда би дознала како је она говорила, «какав је то тип.» И док је он разговарао с Римом Михајловном, распитујући је, испрекидано, о њеном здрављу, о њеним пословима, — њена је ватрена машта већ стварала будући роман. Он ће се, наравно, заљубити ако већ није заљубљен, овај лепи младић, у њену љубимицу Риму, и овај ће калуђерски пристан, у ком сви мисле само о медицини и о болесницима, јамачно оживети с новим познанством. И хвала Богу! Иначе, Петров и Черкик су једини познати муткарци. А зар с њима може бити какав интересан роман? Само расплет није могла да нађе Надежда Васиљевна. Зар ће Рима и даље остати несаломљива? Зар није сахранила стару љубав, која јој је живот отровала?

«И за што је овај „кудравко" тако млад?» — у мало што јој се не омаче с језика, пошто је узалудно тражила повољан расплет у облику свадбе, и она погледа на Стрепетова готово с досадом, што је он тако претерано млад.

Он, међу тим, ућута, мало увређен што се Рима Михајловна није, са своје стране, заинтересовала да дозна како се он наместио, шта ради, те је ћутала, баш као да нема теме за разговор. Он је и на лађи, кад су путовали заједно, опазио да је Рима Михајловна повучена, да одговара само на питања, о себи не говори и ни за шта не распитује; али је могла сада бацити бар једну реч! «А уосталом, шта је се ја тичем?» — помисли он с горким осећањем, и на мах снебивљиво ућута, као што се ућуте деца, на мажење навикнута, кад неће да их помилују.

Вера Александровна, која опази то, прекиде медицински

разговор и с чисто женским тактом обрати се Стрепетову с оним без икаква значења питањима, која храбре снебивљива госта, избављајући га од нелагодног ћутања. Чак и ова ружна, озбиљна девојка, обично ћутљива у друштву, и она је за по штогод питала Стрепетова и, ни сама не знајући зашто, весело се смешила.

— А ми смо мислили да ћете и пре доћи! — продуживаше Вењецка, предајући му чашу чаја.

— Ја сам се канио, и прошасте недеље чак сам био пошао овамо?

— Па шта?

— Па... нисам дошао! — одговараше кроза смех Стрепетов, црвенећи у исто време при помисли како се малодушно вратио, пошто је већ био на самим вратима.

— Зашто нисте дошли?

— Па побојао сам се да не сметам у послу Рими Михајловној и... вратио сам се Данас, као што видите, нисам се уплашио! — додаде Стрепетов с осмехом.

— И добро сте учинили! — љубазно изусти Вера Александровна.

— Знам ја Риму! — узвикну Коврова. — Она свакога плаши својим испитима. А Ви не обраћајте пажњу на њене речи и долазите кад год Вам се прохте. Хоће већ да преучи.

— Ја га ништа нисам плашила! — утаче се Рима Михајловна.

— Не не, али ја сам се ипак бојао.

— Ви сте, јамачно, већ стигли да начините познанства — нисте као ове наше калуђерице, које овде живе годинама и не виде људе? — даље питаше Коврова.

— Никаква! У осталом, опростите...

И Стрепетов исприча о познанству у намештеним собама с једним „прекрасним" човеком и с домаћинима: Ипатом Никитићем, његовом пасторком и с „Немцима."

— То су сва моја познанства, ако не рачунам Чиркова и она лица којима сам раздавао своја препоручна писма. Сећате ли се, Рима Михајловна, какве сам наде полагао на њих?

— И јесу ли Вам помогла? — упита девојка.

— Не баш особито!

— Петроград дакле за сад није оправдао Ваше наде.

Он ми је показао, Рима Михајловна, да сам ја био велики лудак, када сам, идући овамо, замишљао као да треба само изнети своја препоручна писма, и . . . «заповедајте, ето места.» Он брзо подлама крила овај Ваш Петроград! — додаде младић.

— Ја га не волим . . . Бездушна, неваљала, зла варош! — узвикну Коврова. — Испричајте нам Ви своје петроградске утиске. То мора бити занимљиво.

— Мучно.

— Причајте, причајте! — зачуше се женски гласови.

— Јест, можда Павле Сергијевић не жели, а ви га нагоните! — умеша се Рима Михајловна.

— Нису сви такве ћуталице као ти, Рима! Причајте, причајте, Павле Сергијевићу! — наваљиваше Коврова.

Стрепетов стаде причати о својим првим корацима, цртајући портрете од лица, сцене, разговоре, час с наивним хумором безазленог паланчанина, час с ватреним осећањем онога младог, неизвештаченог чуђења или негодовања, како већ давно нису имале прилике да чују ове хапсенице-доктори ни у својим болницама ни на жур-фиксовима код својих колега. Нешто лепо, свеже, као опојни задах пролећа, нешто недавно заборављено у сухопарним медицинским књигама, професорским лекцијама, специјалним разговорима и у раду, само се од себе достављаше слушаоцима из овога говора младићевог, и кад он на једанпут прекиде причање, као мало постиђен што је дуго говорио и собом заузео општу пажњу ових озбиљних учених жена, оне га мољаху још да прича о својим доживљајима.

— Зар Вам се није досадило слушати моје брбљање? — снебивајући се рече он и погледа на Риму Михајловну, чисто питајући је за савет: — да ли да продужи или не.

— Говорите! — проромони она, нехотице осмехујући се.

И Стрепетов наново поче говорити о свем оном што га је изненадило у Петрограду. Препуњен утисцима, узбуђен саосећањем, он се пусти у отворене изливе: причао је о својим [illegible]арањима првих часова, о својим надама, о том како ће

удесити живот, како ће довести мајку и сестре; причао је како се мати бојала за њега, опомињући га да се чува познанстава, како су му и овде сви препоручивали обазривост, како му је кадшто мучно самоме без пријатеља у овој немилосрдној вароши, где с таквим сумњичењем гледају на младиће, као да је младост већ сама собом некакав преступ, и где му се по некад на мах учини да је он, у истини, крив зато, што има двадесет и две године и што хоће часно себи да извојује комад хлеба. И тај цинички Кирјаков! Па тај Неустројев! Па морал Чирковљев!

У његовим журним, испрекиданим, изливима било је толико заносшљиве искрености; сам говорник, уз пркос првим недаћама, био је прожет тако радосним, пуним живота осећањем, таквом вером у живот и људе, да се ова безазлена отвореност, ова готовост открити душу пред људма које је Стрепетов видео први пут — не само није учинила чудновата, већ је, напротив, све очарала, као нешто ново, давно нечувено у практичном Петрограду.

Чак и професор Черник, претерани песимист, који је сумњао и у медицину, у којој је извојевао себи велики глас, пажљиво слушаше младића. Благ, љубазан осмех давно је већ играо на његовим танким уснама, и он је час по час симпатично погледао на узбуђено, пуно животне жеђи, лице Стрепетова, и у исто време се буђаше у души му болна завист човека који осећа да је у животном комешању изгубио ону искрену чисту веру у идеал добра, којом као да је био сав прожет овај за сада „срећни" младић, који ни мало не личи на већину практичних младих људи последњих дана.

„И у каквој је само Аркадији он сачувао такву свежину и наивност?" — нагађаше доктор.

Стрепетов брзо осети да се свима свидео. Само Рима Михајловна, чињаше му се, није на њ обраћала пажњу и била је повучена и хладна. И то му је јако падало на жао. Он је желео да баш она буде према њему блажа, дружевнија, да јој се искраде која реч болећивости. Зар није он, у главном, баш ње ради и говорио? Пажња других, ако му је и годила, није у његовим очима имала таквога значаја, као што би га имала љубазна реч Риме Михајловне. „Она се променила. Није она.

која је била на лађи,» — долажаше у главу младићу. Стрепетов је не једном тога вечера покушавао да почне разговор с њом, али се разговор прекидао на првим речима. Себи за чудо, он је сада осећао неко плашљиво узбуђење, које му сметаше да с њом почне разговор с оном слободом, с каквом је говорио раније за време пута. И он је кришом погледао на Риму Михајловну, погледао и брзо окретао очи, сусрећући случајно непромењиви, мирни поглед великих јој црних очију, — чисто бојећи се да се она како не наљути на то, што се он, недостојан, усуђује наслађивати се овом «мадоном,» како је он у памети већ називао Риму Михајловну.

«И како је то он, слепац, могао пређе, на лађи, не опазити ову узвишену, пуну духа лепоту?! Зашто се тек сада она јавила у својој красоти, управо му изненада очи отворивши?» — питао се више пута младић, срећан већ и тим што је види што осећа да је ту.

Све се сада на овој озбиљној студенткињи чинило Стрепетову као нешто идеално, као нешто надахнуто, што улива жељу да јој се човек поклони, као вишем бићу, из другога света. Пређашње осећање поштовања под новим утиском доби од једанпут облик обожавања.

По обичају свих девичанских природа, које су љубави жедне, али је још нису окусиле и које нису исквареие јевтиним миловањима, он је сада идеализовао до смешнога предмет свога обожавања, и, разуме се, никаква нескромна мисао није профанисала његово побожно осећање, када, стидљиво кријући га у дубини душе, обазриво погледаше на лепушкасти, прави класички, чисто изванјани, профил своје суседе. Под овим девичанским белим челом, чинило се Стрепетову, морале су серојити племените, узвишене мисли. И та њена ћутљива уздржљивост освајала је неком загонетношћу. У овим кадифастим очима, кротким и замишљеним, он је видео дубину и ум, одрицање себе и тиху, притајену тугу. Стиснуте, бујне. црвене уснице, посуте маљама, говораху му о енергији овога на очи слабога створења. Цела њена гипка фигура, сваки њен тихи покрет, као у жена на истоку, чинио му се пун чаробне грације и девичанске скромности, која говори да

сама ова девојка не зна како је мила. И ово је још више припомагало да њена лепота опчини усхићеног младића.

И бујна дивна коса, под чијом је тежином чисто падала девојчина глава, и младеж на образу, заруменелом од црвенила које притицаше кроз нежну кожу, и малене, на прсима сложене, лепе руке, кроз које се прозираху плаве жилице, и само одело: црна кашмирска хаљина, припијена уз нежни јој сухоњави струк — све је, чинило му се, имало печат особите красоте, све је међу собом хармонисало, сливајући се у један утисак племените, господствене лепоте, чистоте и непорочности.

Мисао да може бити буди каквог несавршенства у ове девојке није, разуме се, ни једанпут Стрепетову долазила у главу. Обрадован што је Коврова заподела препирку с Черником, и што је општа пажња била обраћена на говорнике, он се, ослушкујући препирку, слободно сладио Римом Михајловном, тачније: молио се у себи Богу за њу.

И кад би у том тренутку усхићеног мотрења Стрепетову казали да у побожном осећању, које га је изненада обузело, знатну улогу игра и бесвесни осећајни нагон, који је ћудљиво изабрао баш ову девојку за остварење неодређених снова и машта пробуђене страсти, он би умро од стида, сматрајући себе за највећег ниткова под небом. Кад би му прорекли да ће се у њему некада распалити жеља да љуби руке, очи, да се прилепи уснама саме ове „мадоне,” он би, ужаснут, одбио ово прорицање као немогућно светотатство.

Тако се девичански помаљала зора прве љубави у невином срцу младићеву. У свом несебичном клањању створеном божанству он још није опажао да љубав почиње. Он се само на једанпут сетио да му до сада ниједна жена, сем матере, није уливала тако свету пошту. Сада се на једном нашла и друга жена.

Изненадно питање Коврове изненади Стрепетова. Он одговараше расејано, као да се пренуо из сањарија.

Ви, чини ми се, нисте ни слушали нашу препирку, Павле Сергијевићу? О чем сте почели сањати? — смејући се испитиваше Надежда Васиљевна.

Стрепетов се збуни, чисто као ухваћен у каквој кривици, и жураше се уверити је да је врло добро слушао. Он се сети да је препирка била о неком писцу, и без поговора се придружи одушевљеним тврђењима Надежде Васиљевне. Он је сам био ватрен поштовалац његова дара.

— А ето има људи, који му одричу дар.

— Не дар, Надежда Васиљевна, него само степен његов, — прекиде је Черник. — Ваш је љубимац тако далеко од Толстога, као звезда, па и велика, од сунца.

— Поређења ништа не доказују. Боље да престанемо. Вас човек не надговори.

— Па ни Вас такође! — смејући се одговараше Черник.

— Испричаћу Вам, Павле Сергијевићу, којом приликом о том знаменитом човеку, ако се Ви тако интересујете њиме! — обрати се Коврова Стрепетову. То је и необичан човек. Све је у њему ориђинално, као и сам дар његов.

— Ви сте познати с њим? — узвикну Стрепетов с оним осећањем побожног поштовања, које се може наћи у младих љубитеља литературе.

— Позната сам. Жао ми је што сад није у Петрограду, а ја бих Вас познала с њим.

— О, каква би то била за ме срећа! — свечано проговори Стрепетов.

— Писце је боље читати, него се с њима упознавати! — уметну Черник.

— Молим Вас; немојте га бунити својим петроградским скептицизмом! ускипе Надежда Васиљевна.

— Зато се ти, опет, већ и сувише одушевљаваш! — изусти Вењецка. — Не бих Вам световала, Павле Сергијевићу, да се упознајете с њеним љубимцима по њеним причама. Она чак и недостатке њихове уздиже на степен савршенства.

— А ја Вам кажем: не верујте им, Павле Сергијевићу! Не заносим се баш тако, како ме то они описују. Штета; нисте били ту раније — чули бисте како сам ја грдила своје љубимце, ето те докторе! — смејући се говорила је Коврова, указујући на Риму Михајловну и друге девојке. — Тада бисте се уверили да сам ја непристрасна

— А зашто?

— Па зато, што се ето те госпође-доктори боје живота, чисто се крију од њега иза својих књига. У осталом, сами ћете увидети зашто их треба грдити, кад изближе познате ове пустињице. Ви се ето, јамачно, не бојите живота?

— Ја? — понови он. — Чини ми се, не бојим се!

— И не мислите да сте обезбођени од претераних одушевљавања, као многи други?...

— То је на мој рачун! — осмехну се млади лекар.

— И на наш! — прозбори Вењецка.

— Па зар је без одушевљавањâ могућан живот? — ватрено запита Стрепетов.

— Браво, браво, Павле Сергијевићу! Ми се, значи, слажемо. Ја сам баш сад то проповедала, али је мој глас — глас онога што вапије у пустињи. Помозите ми бар Ви!

— Одушевљавати се пoштоване госпође, мислим, није грех, особито у младо доба, — поче доктор Черник, погледајући у часовник.

— У свако доба, докторе, у свако! — прекиде га Коврова

— Лепо: у свако, ако Вам је по вољи.

Али, разуме се, свачим сем љубави. Позна је страст исто што и увело цвеће! — нанoво се уплете Коврова.

— И с тим сам се готов сложити, Надежда Васиљевна! Боље никад, него позно? Ви сте, чини ми се, тако световали?

— Тако, докторе, тако.

— Врло добро. Послушаћу Ваш савет и нећу се одушевљавати. Али ја нисам то хтео. Ја сам хтео казати, ако одушевљавати се није грех, онда је седети тако дуго за столом — прави злочин. Већ је један час. А Вера Александровна треба у осам часова да иде у болницу.

— Имаћу времена да се наспавам.

— То значи да он сам жели спавати! — узвикну Коврова.

— Време је, време. Ја такође треба сутра око девет часова да идем на дежурство! — помену, са своје стране, Петров и подиже се с места.

— Ех, Ви Бојите се да не изгубите један час од спавања! — прекори га Надежда Васиљевна.

— Није могућно, Надежда Васиљевна глава ће ме болети цео дан. Јамачно и Рима Михајловна хоће да спава. И тако је она, за чудо, данас пропустила свој час.

— О мени се не брините! — помену, црвенећи, Рима Михајловна. — Ако хтеднем спавати — отићи ћу.

— Па то се ја и чудим, колега, што Ви до сада не хтедосте!

Гости се почеше спремати за разлазак. Стрепетов устаде чисто жалећи. Он би радо поседео још мало, али се не усуди да остане. Не без узбуђења прашташе се с Римом Михајловном, очекујући: хоће ли га она позвати да сврати и други пут или не? Али му она стиште руку, не казавши ни речи, и сенка му замрачи лице. Зато пак Вењецка љубазно мољаше «да их не заборавља.»

— А што ти, Рима, не позиваш Павла Сергијевића? И без тога си га заплашила својим пословима! — напомену Надежда Васиљевна.

Рима Михајловна слеже раменима.

— Ако хоће, и без нарочитих позива доћи ће. Ја сам једном казала Павлу Сергијевићу да сам недељом слободна.

— Свраћајте и сем недеље, ако Вам код куће буде досадно и ако се не побојите прочамуњати с нама! — срдачно га позва Вењецка и додаде да је она вечером готово увек код куће.

— Дођите што пре и к мени! — рече Коврова. — Ја ћу Вам испричати о нашем заједничком љубимцу, и поразговараћемо се о свачем. Ја сам одсела овде, код калуђерица̂. Не бојте се Риме! — насмеја се она, смотривши неодлучан поглед Стрепетовљев. — Она има засебну собу. Може бубати својега Хиртла и к нама се и не појављивати.

Стрепетов ватрено захвали обема на позиву. Он ће се, дакако, тиме користити. Он је тако срећан што се познао. Сада није усамљен у Петрограду. И за то он дугује срећном случају на парном броду! — додаде Стрепетов, погледајући у Риму Михајловну, и примаче јој се, да јој још једанпут каже «с Богом» и, можда, да чује од ње саме оно што је овог часа чуо од Вењецке и Коврове.

Место позива Рима се Михајловна извести из којих предмета он даје приватне часове.

— Ја сам... математичар! — одговори он, зачуђен неочекиваним питањем.

— Можда ћу гдегод разабрати за какву кондицију, па ћу Вам јавити! — објасни Рима Михајловна

«Дакле зато је питала!»

И Стрепетов тако узбуђено, тако јако стеже руку девојци, да се она мало намршти од бола. Њега веома дирну ово саучешће, али би ипак био много срећнији, да му је место тога казала само једну реч: «Дођите»!

Он се враћао кући пешке, пун утисака, веома расположен. Мисли о Рими Михајловној обузеле га свега, и он им се радосно и слободно предаваше, као пливач топлим валовима, присећајући се разних израза њена лица, њена гласа с ниским лепим нотама, речи, интонације њихове, руку, косе, младежа на образу. Слика је њена беспрекидно лебдела пред њим, и срце његово час удараше неисказаном радошћу, час се испуњаваше неисказаном тугом, што је увиђао своја несавршенства према савршенствима свога идола.

Подижући Риму Михајловну у висину, он је разуме се, понижавао себе, приписујући девојци толико ума, знања, развитка, моралних особина, колико је само могла измислити најватренија машта заљубљенога младића, који сваку изабраницу свога срца награђује понајпре ореолом духовне лепоте, према свом идеалу. Уздржљивост Риме Михајловне и њено очевидно (како му се чинило) избегавање његова друштва он је објашњавао својом умном недозрелошћу. О чем би, у истини, имала и да говори с њим она, девојка тако озбиљна, пословима занета? Чиме он може бити за њу интересан?

И Стрепетова још јаче обузе жеља да чита, да се учи, више да зна, те да заслужи част њене пажње и другарског понашања. Тада ће, можда, она кадгод поделити с њиме своје мисли и погледе, увести га у тајне ризнице свога духовног света и затим .. затим — управо ништа више. И то је сасвим довољно, да човека учини срећним.

Он иђаше улицама не хитајући, чисто шетајући се, и — чудновато! — сад му се и овај немилостиви Петроград чињаше

да није баш онако рђав, напротив, чак да је и доста леп, када се Стрепетов, заставши на Николајевском мосту, наслађиваше за часак изгледом сребрнасте Неве, месецем осветљене, с тихим жубором њене воде кроз на далеко светлуцаве огњеве, који бацаху огромне силуете од зграда и палата у Набережној. И себе он сада не сматраше за усамљена, изгубљена у овој вароши.

Он је осећао потребу, обичну у почетку љубави, да излије пред ким своје утиске, да говори о предмету свога обожавања или да слуша о њему, у том наравно случају, да се Рими Михајловној певају оне исте похвалне химне које су се саме од себе у њему стварале. Да когод наслика њен портрет у истинском облику, да му каже како је Рима Михајловна добра девојка, али никако не идеал свих савршенстава, Стрепетов, разуме се, не би слушао, или, слушајући, не би поверовао. И он жаљаше што нема с ким да проговори о њој сада, овог часа, сем да иде Галанину. Доцкан је, а и он је опет болестан.

Стрепетов се умири, сетивши се Коврове. Его ко може причати о «његовој» мадони!... Она ће му објаснити зашто се Рима Михајловна туђи од живота?.. Да нема ту каква тајна, која је у вези с оним «блондином,» што се сретоше на железничкој станици.

При спомену «блондина» Стрепетов осети притицај мржње; машта његова окити сада «блондина» у геометријској сразмери свима могућним неваљалим особинама, које чине човека (кога је он видео једном само у животу) једним од «најодвратнијих егоиста» на свету.

Када је Стрепетов, у два часа после поноћи, дошао кући, не осећајући умор после дуге шетње, прва му је мисао била одмах писати матери о овој значајној девојци; пређашњи опис је био сасвим блед пред сликом, која је сада испуњавала душу младићеву. Али га неко стидљиво осећање задржа од ове намере «Мати би, можда, друкчије протумачила његова осећања и не би оценила како треба Риму Михајловну!» — помисли Стрепетов, можда први пут у животу кријући од матере тајна скровишта своје душе.

Он угледа на писаћем столу два писма Једно га обрадова — било је од Галанина. који јављаше да му је кондиција нађена. Друго, напротив, он одмах искида на ситне комадиће. Ове писаљком журно писане врсте, ружним шакописом и с грубим погрешкама, врсте које га нагнаше да поцрвени од забуне и досаде, биле су од Тенички. Она је јављала да јој је тако постало тешко што не види Стрепетова, да се одлучила и без позива доћи к њему сама и надала се умолити га да иду заједно на Острова. Писамце се завршивало правдањем за «нетражену походу“ и молбом да обиђе Галанина. «Без Вас се Федор Петровић готово разболео, а ја још више.»

Стрепетов се љутито сада опомену особите пажње коју му је указивала Теничка у време његова становања у Лукачевљевим нумерама. Њени изазивачки погледи, шале и задиркивања, честа утрчавања у његову собу под разним изговорима најпосле, жалосни изглед, када се Стрепетов праштао с њом, одлазећи из стана, дуг стисак руке, праћен значајним позивом да походи што чешће Федора Петровића, — све му то сада нехотице прође кроз главу. Он и тада навлаш није обраћао пажњу на ово изазивачко кокетовање лакомислене девојке. Знајући о Галаниновој дирљивој наклоности према њој, он је врло савесно избегавао сваки повод да у њему изазове суревњива сумњичења, и само једанпут у мало што није подлегао искушењу. Он се сети како је, на неколико дана пред његов излазак из намештених соба, Теничка вративши се, по обичају, од некуда касно кући, неосетно пришла к њему, загњуреном у књигу, како га је обујмила брзим, пуним страсти, погледом и врло близу нагла се над њим, да узме са стола жижице, ради којих је дошла, дотичући се његова рамена својим усталасаним грудима. Он се сети — и ово сећање изазва сада на његову лицу боју стида и кајања — да га је изненада обузела ватрена жеља да пољуби ову девојку која га збуњује, и да су га само стидљива плашљивост и помисао на Галанина нагнали у том тренутку да савлада жељу и да се мудро уклони. И Теничка је однела жижице, хладно се опростивши с њим; другог дана при сусрету презриво га је назвала „голубом“ и до самога његовог одласка није готово ни говорила с њим.

Неочекивана похода Теничкина, њен позив да иду у Аркадију, сада се учинише Стрепетову увредљиви, за његово расположење саблажњиви, и он, са суровошћу, којом се одликује заљубљени идеалист, осуди девојку, која се нетражена уплеће у његове мисли, пуне чистих утисака сјајнога лика, и одлучи показати јој на првом састанку да она то осети.

Више није ни мислио о њој и, пруживши се на постељу, брзо заспа с најчистијим сањаријама о својој «мадони.»

ГЛАВА XII

Другог дана, тачно у девет часова, Стрепетов, рђаво испаван, испивши код куће на брзу руку чашу чаја, јави се у Чирковљев кабинет, сав блажен, срећан и гладан, премећући још у глави јучерашње утиске своје.

Никола је Петровић већ седео за писаћим столом. Као обично он је устао у седам часова, израдио шведску гимнастику с гимнастером који му долази у кућу, окупао се, посветио добру четврт часа својој тоалети и сада, лепо обријан, чио и пријатна задаха, у кицошки начињеномократком сакоу и у папучама, прелиставаше рпу новина које стајаху на писаћем столу. Он пушаше цигару и сркаше чај, премећући међу својим белим, кратким прстима, с округлим ноктима, велику дугу писаљку.

Баш пред долазак Стрепетовљев његово се превасходство, пошто је дотле немарно очима прелетао новине, наједанпут, заинтересова неким чланком, и младић, ушавши у кабинет, опази као да Чирков није баш најбоље расположен. Обрве му беху набране, усне стиснуте, у лицу му се видео израз незадовољства. Нешто је, очевидно, дражило његово превасходство.

Он ћутке пружи руку Стрепетову, погледавши на њ с неверицом раздраженог човека, који на једанпут опази пред собом пресрећно и с тога приглупо лице. Задржани поглед чиновника-скептика као да је питао: «рашта си ти блажен?» и, не марећи за одговор, опет узе читати новине.

— Причекајте, молим, за тренутак! — проговори он, указујући на наслоњачу.

Стрепетов седе, а Чирков довршиваше читање чланка, подвлачећи га час по час, црвеном писаљком. Стрепетов погледа у новине — то су биле познате московске новине, које што је Чирков даље читао, осмејак му постајаше све киселији и пакоснији, а очи му све јаче севаху.

Знајући те новине само по великом гласу њихову, младић се домишљаше — шта би то могло у њима толико раздражити таквога философа, као што је његово превасходство. «Да нису самог њега истресли ?!» дође му у главу, кад виде зловољу с којом је Чирков овде онде сваки час превлачио писаљком.

— Да дрских људи ! — једва чујно прошапута Чирков, остављајући на страну лист и, подигавши очи на Стрепетова, проговори оштрим, још непрестано немирним гласом, пуним узбуђења : — Посао вам је спреман. Хајдмоте !

Он устаде и, по мало прекрећући се и потресајући бедрима, пређе кроз трпезарију и гостинску собу у малу собу на углу, као неку диванану, намештену по турском укусу. Шарена простирка по целој соби, ниски миндери с узглављима, два мека табурета, неколико јапанских сточића, слике непристојнога садржаја по зидовима, — такав је био намештај овога маленог угодног кутића у ком би Чирков радо продремао после ручка с књигом у руци. Код прозора је стајао расклопљен карташки сто и на њему био спремљен писаћи прибор.

— Хоће ли Вам бити овде згодно радити ? — запита Чирков.

— Потпуно ! — одговори Стрепетов, задовољан што неће морати, као што је мислио, непрестано стрчати пред очима заштитнику.

— Нећемо сметати један другом! — продуживаше Чирков мирнијим већ и мекшим гласом. — Каталог и библиотеку предузећете доцније, а сада, ево, ако је по вољи, младићу, мало се забавите археологијом... Можете ли разумети моје јероглифе? — додаде Чирков, предајући Стрепетову један дебео рукопис

Рукопис је био написан истина ситним, као бисер, словима, али читко. Стрепетов погледа и, враћајући га, рече да ће разумети врло добро.

— Ако бисте гдегод запели, молим Вас, питајте ме. Глав-

но је да не буде испуштених речи и израза, а за краснопис не старајте се баш много... Места за слике можете остављати — продуживаше он, прелиставајући с очигледним задовољством дебелу свеску поштанске хартије великог формата, ишарану цртежима.

— Могао бих слике прецртати, ако желите.

— Зар умете цртати?

— По мало.

— Онда, молим Вас, прецртајте. Учинићете ми велику љубав. Моји су цртежи доста ружни.

— Моји ће, надам се, изићи лепши! — рече весело Стрепетов. — А можда би било још боље на ново их снимати с оригинала, ако су они у Вас.

Чирков се развесели. Та му се мисао допаде.

— Оригинали су готово сви у мене, али само..

Он застаде за часак у неодлучности.

— Али само треба с таквим предметима бити врло смотрен. Међу њима има ствари врло велике археолошке вредности! — заврши он, изјављујући бојазан за своја блага, својствену свима археолозима.

Стрепетов обећа да ће бити пажљив. Он ће узимати по једну ствар, и нада се да неће ништа покварити.

— Јамчите? — упита Стрепетова.

— Јамчим, — одговори младић

— Припазите, будите смотрени. Уосталом, трошније ствари сам ћу Вам доносити овамо. Ми, археолози, имамо својих слабости! — додаде он с осмехом, као правдајући се за своје неповерење.

На послетку би одлучено доцније радити цртеже и затим их ставити не у текст, него у засебну свеску.

Чирков се удаљи. Стрепетов седе за сто и лепим, крупним шакописом брижљиво нацифра натпис: «Откопавања пет кургана у псковској губернији»

Уз пркос чврстој намери да усредсреди сву пажњу само на псковку област (о чем се говорило у приступу к расправи), слика «мадоне» сваки час му се изненадно појављивала међу некадашњим урођеницима, тако да се наш младић морао веома усиљавати да окрене мисли на људе преисторијске, који су га,

истину реħи, врло мало занимали у том тренутку. Он једном у мало што није написао место *Чуди — Рима Михајловна* и, дошавши к себи, одлучи да буде пажљивији у раду. Па ипак, морао је прву страну наново преписивати. Упоредивши с оригиналом, Стрепетов опази да је пропустио читаве три врсте.

— Желите ли чаја?

Стрепетов весело подиже главу. Пред њим, с послужавником у рукама, стајаше гиздава Аксјуша с љубазним осмехом.

Он са задовољством погледа на послужавник, са кога павлака и малене укусне земичке гледаху чисто мамеħи, те радо прими понуду.

— Ви ħете код нас радити? — својтљиво запита Аксјуша, док је Стрепетов узимао чашу.

Ово «код нас» нагна Стрепетова да се насмеши и да потврђујуħи климне главом.

— Докле?

— Не знам. А на што Вам?

— Па тако... — промрмља Аксјуша и, опазивши брзину, с којом се Стрепетов прихвати чаја, додаде: — Хоħете ли још пити?

— Не. Доста је.

— Та пијте. Ја сам за Вас скухала свежег чаја.

— Хвала, неħу више!

— Аксјуша! — зачу се кроза собе оштри глас његова превасходства.

Аксјуша нестрпљиво смаче раменима, осмехнувши се за се и брзо изиђе, узевши у руке послужавник.

«Јамачно ђенерал није данас најбоље расположен!» — помисли Стрепетов, испијајуħи чашу и наново се прихвати посла.

После једног часа беспрекидног писања рука Стрепетовљева, ненавикнута, баш се људски умори; али он усрдно продуживаше преписивање, прекидајуħи посао у кратким размацима, да размрда удове, да попуши цигарету и да одговори на још нерасправљено питање: да ли данас да иде Ковровој? Ово се питање појавило још чим се Стрепетов пробудио. «Та она ме је позивала да одем што пре»! — увераваше себе

младић, прикривајући овим изговором неодољиву жељу да види Риму Михајловну.

У стану владаше тишина. Стрепетов погледа на врата и кроз њих соба виде Чиркова за писаћим столом; ђенерал је, као што се чињаше, писао. Стрепетов погледа на часовник. Остао је још један час и по, и он се журно прихвати да доврши приступ. После кратког времена из кабинета се зачуше звуци од клавира. Стрепетов се труђаше да не слуша, али чудновати нежни звуци неке њему непознате Бетовенове сонате неосетно му прикиваху пажњу. Он слушаше продужујући рад, али, некако неосетно, перо застаде само собом. Неодређена осећања, час слатка, час тужна, жеља среће и љубави испуњаваху му душу, и он се сада сав предаде музици, затворивши очи, занет у чудновате сањарије, међу којима се слика «мадоне» сливаше с главним мотивом, и тешко беше издвојити једно од другога. Он слушаше, и тихо разлегање ових дивних звукова као да откриваше самом њему тајну његове љубави.

Пауза која за тим настаде принуди га да се прене. Свирање се понови, али је младић већ писао, трудећи се да не слуша, трудећи се да не мисли о тајни коју је открио. «Нек ова тајна на веки остане тајна!» — одлучи он. И кад најпосле звуци умукоше, већ је било дванаест часова. «Време је довршити.» И Стрепетов понесе у кабинет свој посао, да сазна хоће ли Чирков бити задовољан његовим радом.

— Прекрасно, прекрасно. То је боље него што треба! — проговори Чирков, разгледавши прву страну. — И ниједне погрешке у археолошким терминима. Врло сам Вам захвалан, Павле Сергијевићу! додаде Чирков, који је, видело се, био сада знатно стишан.

Стрепетов се стаде праштати.

— Куда то Ви? — Одмах ћемо доручковати? — заустави га Чирков.

Али Стрепетов одби. Он се још раније одлучио не остајати, да не би губио време.

— Како хоћете, али само имајте на уму да се у половини првог часа доноси доручак, и ја Вас једном за свагда позивам

да будете мој гост. А шта, моја Вам музика није сметала радити? Ако смета, можете затворити врата.

— О, не, нимало није сметала. Напротив..

— Ви јамачно волите музику?

— Волим! — узбуђено одговори Стрепетов.

Чирков упре поглед у младића и, смешкајући се, запита:

— Али што сте Ви данас тако расположени, Павле Сергијевићу?... Да немате каквих добрих гласова о месту?

Ово неочекивано питање збуни Стрепетова. Он поцрвене, како само могу црвенети заљубљени, чије сумњичење у сваком питању слути да је њихова љубавна тајна откривена. Он промрмља да никаквих утешних гласова о месту још нема.

— Али зато сам добио кондицију! — живо прихвати он, старајући се да савлада своју забуну.

— Кондицију? Е то је још незнатна добит. А јесте ли били код Варницке?

Стрепетов одговори да се она још није вратила из иностранства.

— Неминовно је морате походити, неминовно! — брижљиво поче Чирков. — Ја сам, ето, ономад у суботу говорио по други пут о Вама у клубу с једним чиновником од утицаја у банци, али за сад су ту само неодређена обећања. Чак је и непријатно. При свој жељи да Вам помогнем, ја до сада ништа још не могох учинити, а што бих могао, то онако није за Вас.

Стрепетова дарну таква брижљивост, и он нађе да је дужан захвалити Чиркову.

— Захваљивати немате на чем! — проговори Чирков. Он се подиже са наслоњаче и, приближив се Стрепетову, продужи: Добрим намерама и пакао је поплочан, али шта помаже? Па ипак ја хоћу да Ви, драги Павле Сергијевићу, верујете да Вас ја нисам заборавио и напрегнућу све силе да Вас наместим. Та Ваш је отац некада био мој једини, најбољи пријатељ! — рече на једанпут, са срдачном жицом у гласу, стежући руку Стрепетовљеву више лакта.

Затим му пусти руку и поче говорити својим обичним ироничним тоном:

— И при свем том, упркос мојега заузимања, Ви ћете,

по својој прилици, морати чекати, а колико времена чекати — ко зна?... Моје акције, као што сам Вам већ говорио, не стоје високо у другим министарствима!... Ето и наш московски оракул шиба због немања одлучности, — додаде Чирков, указујући погледом на новине и презриво мрштећи се. — Тамо овамо на ћу и ја доћи у нихилисте! — осмехну се његово превасходство.

Он заћута и после једног тренутка рече:

— А Ваша тетица, ако усхте, може Вас наместити... Она то уме. Она има најразноврснијег познанства. С тога Вам и саветујем: походите је на сваки начин и .. à la guerre comme à la guerre. . потрудите се да се допаднете својој тетици. . Што сте се тако натмушили? — осмехну се Чирков, опазивши неодлучан поглед Стрепетовљев. Допасти се потребно је, а то није тешко; главно је да јој не причате на дугачко и на широко своја уверења, задржите их за себе .. Шта се кога тиче што Ви тако мислите о светској судбини?... Не заборављајте да Вам је пре свега потребан комад хлеба, и ако ни за што друго оно за то, да бисте могли мислити о тој судбини, ако Вам буде до тога! — додаде Чирков с једва осетним осмехом.

— Зар је та моја тетица тако нетолерантна? — упита Стрепетов, изненађен.

-- Валентина Марковна!? -- И Чирков се насмеја -- Ви, дакле, баш ништа не знате о њој?

— Апсолутно ништа. Само знам да се она не свиди матери.

Е. то је, наравно, ствар укуса У сваком случају, Ваша је рођака интересна жена, као жена ако хоћете, паметна и добро утувите -- узима у заштиту само добронамерне младиће! — нагласи ђенерал са саркастичким осмехом. — Ја сам нешто чуо о њој ово дана. Она се, видите, у последње време игра опскурантизма и доброга руског сељака, и с тога, јамачно, себе назива правоверном конзерваторком —. та Ваша тетка Валентина Марковна. Имање има огромно Она је частољубна, лепа и славољубна — зашто и да се не забавља играчкама?... То јој даје неки престиж. . О њој говоре... Е, бунца, разуме се, о разним «двородржицама» и «коморама,» проповеда своје властито јеванђеље од Валентине и свуда говори да ће Русија пропасти, ако не имадне тиранске власти. У жениним

устима то није без дражи, а? — осмехну се он. — Једном речју, Ваша је тетка сасвим на висини познатих погледа! — изговори његово превасходство последњу фразу оним обичним својим двосмисленим тоном, који доводи у заблуду људе који мало познају Чиркова, остављајући их у сумњи: да ли он хвали или куди? — Тако дакле Ви, Павле Сергијевићу, немојте јој се противити, ако Вас удостоји разговором по укусу ето тих новина, иначе ћете све покварити!... Уз то се, она веле, и дописује са самим издавачем!... и сама по мало кријумчари чланке. Тако, нек она говори што јој падне на ум — зар мало сада трабуњају! — заврши Чирков с најпрезривијим изразом.

— Непримамљива фотографија! — изусти обезнањени паланчанин, који беше кроз маглу схватио значење тих речи у беседи Чирковљевој, али инак разумео општи јој смисао и од њега се очевидно узбунио.

— Непримамљива? — прихвати Чирков — Пазите да се, познавши се с оригиналом, не заљубите у своју тетицу! Она је врло лепа ретроградка, и покрај њених тридесет и више година, и, веле, уме да лови младе прозелите. Озбиљно заљубљивати се, у осталом, не препоручујем, а... мало удварати се лепој женици у Ваше године не шкоди! — додаде у шали Чирков, жмиркајући очима, што је дало његову лицу израз лукавог цинизма. — Bonne fortune... То је... Тако, Ви одлучно одбијате да доручкујете? — прекиде Чирков. — Е, до виђења, драги Павле Сергијевићу! — опрости се Чирков с љубазним дружељубљем, чисто не опажајући непријатан утисак, учињен последњим његовим речима на младића

— А што нисте остали да доручкујете? — запита Аксјуша у дочекаоници, испраћајући Стрепетова.

— Немам кад да доручкујем код Вас! — сухо одсече Стрепетов, журно излазећи напоље.

— Одвратан циник! — проговори он гласно, када, осетивши се на улици, потпуно схвати значење Чирковљевих савета и његове лаке погледе на односаје према женама.

Овај тек довршени разговор учини се Стрепетову као комад блата, бачен у нешто светло и чисто, што се чувало у његовој души. Не разумевајући још, као сви неисквареии и врло млади људи, сву сложност и супротности људскога карактера.

навикнут на категоричке закључке, Стрепетев се није могао разабрати у разноврсним осећањима, која га обузеше при мислима о Чиркову. Он просто није знао шта да мисли о човеку, који је тако циничан а свира сонате с онако искреним осећањем? Како да се измири све то што је он говорио с његовим службеним положајем? И он осећаше да је, уз пркос протесту узбуњенога срца, ум овога скептика позитивно импоновао; гнев и одвратност, који у њему кипљаху, обезоружаваху се при помисли на особиту, али несумњиво искрену болећивост, коју је показао према њему тај исти „циник" од часа првога познанства.

И сама та Валентина Марковна у исто време изазва према себи осећање непријатељства и јако заголица његову радозналост поводом оцене Чирковљеве. Он се сада присети разних знакова своје матере, која је све некако избегавала да улази у појединости о удаји ове сроднице, — удаји, коју мати није одобравала; сети се прича̑ о богаташу Варницком, и одлучи отићи који пут тетки, да би само имао појам о том новом за њ типу — петроградској госпођи, која проповеда некакво своје јеванђеље. Али, наравно, он ни по што неће послушати „гнусне" савете „циникове." Он не намерава удварати се сличној особи и, разуме се, неће тражити њене заштите. До ђавола и с том заштитом! Он ће прокрчити себи пут и без Валентине Марковне!

Чисто ради умирења узбуњеног осећања мисли Стрепетовљеве се наново окретоше Рими Михајловној, и при поређењу лик њен још јасније засја у срцу његову. Он брзо заборави и цинизам Чирковљев, и тетку, и мишљаше да је ипак овај божји свет красан, а људи добри и искрени.

Стрепетов је ишао на Лиговку, Галанину, да се извести о кондицији и да захвали добром човеку за труд; али дошавши до Литејне, одлучно скрете у ту улицу, чисто вучен неком силом са стране и, место Лиговке, нађе се на Кирочној, готово код Тавричке градине, недалеко од велике четороспратне куће, у чијем је дворишту био стан Вењецке и Нерпине.

«Можда ће је срести? Она је, колико се сећа, говорила да хода сваког дана, после дванаест!» — мишљаше он, ходајући горе доле по Кирочној и упирући поглед мало не у свако женско, надајући се да види Риму.

«Она!»

Срце му јаче поче куцати, кад из далека опази где му се примиче малена женска фигура. Он се на једанпут збуни и уплаши, као ђаче, домишљајући се и не налазећи згодан начин како да објасни откуд он ту. Већ је готово хтео да се окрене натраг и да «ухвати маглу,» кад га обасја срећна мисао: он застаде код врата најближе куће и упре погледом у нумеру на њој. Сад се нема чега бојати. Он ће објаснити «неочекивани» сусрет невином лажју: тражи кућу, у којој живи господин који је обећао кондицију.

Кад је, по његову рачуну, Рима Михајловна морала већ бити близу, Стрепетов се одмаче од куће и, сав премро од узбуђења не одлучујући се да подигне очију, пође јој на сусрет. Најпосле, он подиже очи и угледа пред собом остарију, ружну даму, тако налик на Риму Михајловну, као што личи вештица на анђела!

И наш се младић не може уздржати од усклика и одмах затим обдари даму погледом, пуним таквог израза досаде и разочарања, да се дама срдито окрете и јамачно оцени Стрепетова или за сумануто̄г или за најгорег неваљалца.

За време ове дуге проходње, најпре по Кирочној, а затим по празним алејама Тавричке градине, било је још неколико таких несрећних сусрета и таких истих разочарања, тако да Стрепетов, који изгуби сваку наду, пође, најпосле, на Лиговку, при свем том загледајући, уз пут, у женске фигуре које му иђаху у коб — оштрим, немирним погледом онога заљубљеног који се налази у «стадији» када му се сви ови «неочекивани» сусрети с објашњењима, изатканим од белих жица, још чине необична срећа.

Не усуђујући се чак ни да сања о чешћем похођењу стана на Кирочној, он се одлучи да какогод сазна у које часове и где поименце хода Рима, и, ако му ти часови буду слободни, он ће долазити да је погледа из далека, разуме се, неопажен, да не би увредио свог идола.

(Наставиће се)

ЈЕДНОМ СЕ ВОЛИ

Заигра душа рада,
Топла се суза проли,
С мендиља[1]) твога читах:
«Једном се само воли.»

Златни је беит[2]) везла
Ручица златна тамо;
Читам га, љубим, шапћем:
О јесте једном само!

ЈЕЛЕНА

[1]) Рубац.
[2]) Стих.

СРПСКЕ ШКОЛЕ У СКОПЉАНСКОЈ ЕПАРХИЈИ

(подаци за годину 1895/6.)

Скопље, некадашња престоница цара Душана, у последње је време предмет особите пажње, која му се поклања не само у свему Српству, него и ван граница његових. Оно као да је почело добијати значај, који је имало у раније доба, пре оне велике несреће, за коју има да захвали генералу Пиколомининију, предводнику аустријске војске.[1]). Скопље се временом опоравило од последица великога пожара, који је тој несрећи био поводом, али никада није успело повратити се на стару висину, поново задобити значај, који је некада имало као најугледније и најбогатије трговинско средиште у косовском вилајету. Од како су прорадиле железнице, које се у њему укрштају, живахнула је у целом том крају трговина, која је и Скопљу дала полета и отворила му погледе за још лепшу будућност. То је зар и допринело, да се у њ премести из Приштине и вилајетска управа, услед чега је оно добило, уз трговински, и велики политички значај, који увеличавају разнолики национални и економско-политички интереси суседних држава, чији преставници држе да не смеју, било ма из каквих разлога, бити равнодушни према судбини народа у крајевима, којима је Скопље средиште.

Али, и ако су све ове прилике биле повољне, да се Скопљу увелича значај, опет се о њему мало говорило. Глас о ономе што се у њему дешавало ретко је кад продирао преко граница самога вилајета. О Скопљу се у опште говорило мање, него што је оно то заслуживало према изукрштаности разноликих интереса, због којих се на њ поодавно обраћа пажња са разних страна. Томе ће бити свакојако узрок, што је свима догађајима, који су се у њему збивали, оскудевао значај, ради којега би вредело да се на њих скрене пажња. Прошле године су упадале у Маћедонију из Бугарске и Грчке чете, којима је био смер, не изазвати ре-

[1]) Ко је рад сазнати више о историји и садашњем стању Скопља, нека прочита чланак о њему у календару „Голубу“ за ову годину.

волуцију — за њу још нема у тим крајевима погодаба, и ако има и сувише разлога — него привући пажњу европске штампе на Маћедонију и на претензије оних који упадају. На шта је било? О тим се четама овда ондa и говорило опако како су то оне и заслуживале, али се о Скопљу није чула ни једна реч. Оно је било далеко од граничних места, на којима су се и завршивали подвизи упадача.

Међу тим од новембра месеца прошле године о Скопљу се говори не само у нашој штампи, него и у штампи свих народа, који су, ма из каквих било разлога, вољни да се у областима отоманске царевине одржи мир и да се, тога ради, свима народима, који у тим областима живе, обезбеде погодбе за мирно развиће у националном правцу. Скоро ће се навршити три месеца, од како се не престају развијати догађаји, због којих је на Скопље, као столицу скопљанске митрополије, скренута пажња не само Срба у краљевини и осталим крајевима, него и свега осталога света, који у Турској има каквих било интереса. Непосредан је повод тим догађајима била напрасна смрт духовног поглавара скопљанске митрополије, митрополита Методија, јер је због ње ненадно избило на дневни ред питање о томе, хоће ли, као што је право и канонски, пок. митрополиту Методију, Грку по рођењу, бити наследник Србин, или ће се Србима опет наметнути, противно њиховим најправеднијим жељама, Грк, као што је дотле увек бивало. Интересовање, са којим се у свему Српству, па, може се рећи, и у целој Европи, прате мене, кроз које пролази ово т. з. владичанско питање скопљанско, нај јасније показује, колико су знатни, управо пресудни по даљи ток развића српске народности у овим крајевима догађаји, који се збише и не престају збивати у Скопљу. Како ће се ово питање решити, то се, после онога што се догодило у Цариграду не може тачно знати. За нас је у овај мах утешно уверење, да цео свет увиђа, да су захтеви скопљанских Срба и основани, и природни и праведни. Решило се ово питање како било, неће се моћи потрти факт, да су ови догађаји обелоданили пред светом *да у овим крајевима има и Срба*. А то нам се спорило и спори. Да њих није било, у знатној би мери била поколебана основаност наших тврђења да у скопском пашалуку има Срба. Овакви су догађаји најочевиднија манифестација развијене националне свести, која је најзнатније обележје саме народности. Појаве које су тражиле развиће ових догађаја не могу се ни замислити, ако није у довољној мери пробуђена национална свест у народа који их изазива. Који год зна прилике у Турској и тежње, којима се руководи савремена турска политика према српском племену, мора признати, да се хоће чврсто уверење и велико пожртвовање, па да се може силом продрети у цркву, коју власт чува, ругати и псовати митрополит којега жандарми из цркве изводе, хватати голим рукама за бајонете низама, помоћу којих се хоће народу силом да наметне немио духовни поглавар. Баш ова јачина отпора, који се није могао очекивати, задивила је и изненадила и пријатеље и непријатеље наших сународника у Турској: пријатељи су

се овом изненађењу радовали, а непријатеље је она у први мах збунила. А кад су се, после доста времена, тргли из забуне, стали су тражити начина, како да му значење умале и догађаје упуте правцем неповољним за тежње наших сународника. Тиме се објашњава иначе и чудновата и неприродна појава — удружен и споразуман рад и грчких и бугарских агитатора у скопљанској епархији противу Срба. Превиђају и једни и други, да није тако тешко, према приликама у турској царевини, омести правилно и праведно решење владичанскога питања, као што је тешко после догађаја који се дешаваху приликом погреба пок митрополита Методија, о Ваведењу, Божићу и Богојављењу, затамнити очигледност факта, да има Срба у крајевима, где о њима, како они тврде, нема ни трага ни гласа. Јер су узаман обмане и заваравање, кад овакве појаве говоре Србима у прилог. Требало би бити слеп код очију па не видети, колико је силан покрет изазван у целој епархији оним што се у Скопљу дешавало.

Друкчије би, разуме се, ствар стајала, да је смрт Методијева хладно била примљена, да њоме нису биле пробуђене у народу оправдане и природне тежње, да му за наследника добију човека свога племена и језика, или да те тежње, одржавајући се у латентном стању, нису биле кадре одушевити народ да прихвати борбу са јасном сврхом којој тежи, а неизвесним изгледима на успех, ради којега се излаже жртвама. Да је народ у скопљанској епархији равнодушно примио свршени чин, са којим је патријаршија, преваром противно и правди и канонима, смерала предупредити нео овај покрет који је предвиђала, у Европи се не би имали рашта интересовати тако обичним догађајем, као што је смрт једнога митрополита, а ми бисмо у Србији имали пуно разлога озбиљно се забринути за национални опстанак својих сународника. Таква равнодушност у овако важном питању била би нај јачи доказ, којим би наши противници похитали да потврде, како у скопљанској епархији и нема Срба, кад нису кадри били загрејати се у оваквој прилици тако природном тежњом, да добију себи за архипастира свога човека. И таман би им, као лепа илустрација такога тврђења, ишао у прилог недавнашњи жив покрет у народу с оне стране Шара и Качаника у сличној прилици. Закључци, који би се могли извући из такве паралеле, били би убитачни по основаност наших тврђења, као што је обратан случај очигледан и јасан доказ њима у прилог.

Кад би било потребно, значај овога српскога покрета могао би се још боље обележити поређењем са покретом, који су хтели, упадима са стране, пренети у Маћедонију Бугари и Грци, и ако нам се то поређење готово силом под перо намеће, ми га нећемо изводити, јер држимо да бисмо тиме премашили задатак, који смо себи поставили. Што смо нарочито ударали гласом на значај овога покрета, то смо учинили ради тога, да јасније истакнемо и боље обележимо значај српских школа у скопској епархији. Ранији школски покрет у тесној је узрочној свези са овим најновијим црквеним покретом, који му је само природна последица: д

онај није претходио, овај се не би могао ни замислити, бар не у овим размерама и у овој јачини. Кад је после многих узалудних напора и скупих жртава, нашим сународницима у косовском вилајету признато право да могу подизати своје народне, српске школе, тиме је званично призната у тим крајевима српска народност, коју су дотле и Турци оспоравали. А једном призната кроз школу, природно је што српска народност тежи да се манифестује и кроз цркву.

Кратак преглед просветнога рада наших сународника у Турској до 1893. године показаће нам све тешкоће, са којима су имали да се боре док нису стекли жељено право, да имају своје народне, српске школе.

*

Још је Гиљфердинг, познати руски научник, у једном свом делу, у коме је описао утиске са свога путовања кроз Босну и Стару Србију, обратио пажњу на неизмерне штете, које су задесиле српски народ услед сеобе патријарха Чарнојевића у аустријске покрајине с оне стране Саве и Дунава. Што је он тврдио пре тридесет година, то ни други после њега нису порицали. Шта више, баш се данас нај јаче осећају све штетне последице од ове сеобе. Да ње није било, наш би народ у Турској данас друкчије стајао. Оно народа што је отишло са Чарнојевићем није у ћесаревини нашло за чим се тежило; оно што је остало на дедовском огњишту, обезглављено и раслабљено, постало је плен дивљих Арнаута и грамзивих Грка. Мало времена после сеобе укинута је српска Пећска Патријаршија и управа над њом предата је Цариградској Патријаршији. Опустели манастири, чија су велика имања грабили Арнаути, нису могли бити, као некад, просветна средишта, у којима су се спремали народу ваљани свештеници. Оставши без својих духовних пастира, а изложен непрестаном страховању од Арнаута, народ се, да би се спасао, турчио, те му се с тога број све то више умањивао. О каквом просветном раду у то доба није могло бити ни говора. И такво је зло стање трајало све до прве половине нашега века. Што се могло наћи писмених људи, научило се писмености у већим манастирима код калуђера. Тек од половине нашега века почињу се богатији и свеснији појединци старати о школама, за које су сами тражили и плаћали учитеље. Плата је, разуме се, била ништавна, таман према спреми учитељевој: сваки је родитељ за своје дете плаћао 1—2 гроша месечно. А у школама се учили: *буквар*, *часловац*, *псалтир* и *месецослов*, који се звао и *светник*. Све су ове књиге доносили поједини трговци, који су трговачким послом ишли у Србију.

Тек од последњих година шесте десетине овога века почиње се као неки преображај доласком спремнијих учитеља из Србије или из других крајева. Као први од тих учитеља вреде да се помену: Никола Мусулин и Милан Ковачевић, који су учитељевали у Призрену, Јордан Х. Константиновић у Скопљу и Велесу, Милан Поповић,

Ново-Саћанин, и садашњи жички владика Сава у Пећи, Стојко Аћимовић у Тетову, Скопљу и Велесу и т. д.

Време од 1860—1870 било је врло подесно за просветни рад. Али наши сународници у тим крајевима, никим не упућивани и не подржавани, нису умели њима да се користе колико су могли и требали. О сметњама, са којима данас имају да се боре, док отворе школу, у оно доба није било ни помена. Прописи закона о просвети били су само на хартији, али се на њихову примену нико није освртао. Просветних комисија није нигде било. Школâ се могло отворити, колико се хтело. И сама Призренска Богословија није имала до пре 5 година допуст, па је ипак радила и нико јој раду није сметао. Чак се није пазило ни на књиге, по којима се у школама предавало.

Живљи рад на отварању школа отпочео је тек у периоду од 1870—75, управо, дакле, од оснивања бугарског егзархата, чијим је успесима ранији наш немар знатно помогао. У то је доба отворен приличан број школа по свима крајевима Турске царевине. У скопљанској епархији биле су отворене српске школе у свима готово знатнијим местима. У Куманову је учитељевао Зарија Радичевић, у Кратову — Живота Миловановић, у Тетову — Агатон Авакумовић и Никола Стојичевић, била је српска школа и у Кочану. Ван ове епархије радиле су српске школе и у другим крајевима Маћедоније: у Велесу, Башином Селу, Богомилу, Кичеву, Дебру, Ориду и т. д.

Устанак у Ерцеговини дао је Турцима повода да оштрије припазе на ове српске школе и учитеље, а рат српско-турски од 1876 године учинио је, да су готово све те школе престале да раде. Учитељи су се спасавали, како је који знао и умео, а многи су, бог ме, и страдали. Српско је име и од пре било Турцима немило, а од тада је оно постало синоним имена *бунтовник*. Сваком послу, који се за то име везивао, придаван је смер политички, те је тим самим, још у почетку, осуђен био на неуспех. Поред Призренске Богословије животарила још понека школа с оне стране Шара и Качаника; с ове их стране није било, нити се у опште смело и помишљати на њихово обнављање. Сваки који би то и поумио, излагао се страховитим гоњењима. Кумановљанима је још у свежој успомени судбина старог хаџи Ђенка једног од највићенијих и најбогатијих трговаца, који је главом платио само за то што је српски осећао.

Такве су прилике, разуме се, биле врло подесне за успехе бугарске пропаганде, која је, у правима датим Егзархији, имала легалну основу за свој рад, и она није оклевала да их пожње, служећи се свима срествима.

Жалосан је био у то доба положај Срба у Турској царевини. Српско се име систематски сузбијало, а српска се народност потискивала, како би се, потиснута и лишена свих погодаба за напоредно развиће са другим народима у царевини, лакше уништила — однарођивањем. Ове су

тежње постале за турску политику према српском племену традиционалне а традиција се меродавни чиниоци у Турској држе чвршће, него ли ма у којој другој земљи. С тога је народу с јужне стране Шара и с ове стране Качаника било управо немогућно стећи право, да му се призна народност. Што је признавало егзархију, званичним се језиком звало „бугар-милет;“ што је остало верно патријаршији, називало се „рум-милет.“ За Србе се није знало и није хтело знати[1]). Чак се терало тако далеко, да су се Срби из Пећи, Призрена, Сјенице и других места, до којих не допиру претензије ни најзапесенијих шовиниста бугарских, записивали у званичним књигама и у нуфусима као „булгар-милет.“ Пошто им није признавана народност, Срби нису имали права да се користе правима, која су у пуној мери уживали Грци и Бугари на основу привилегија датих Патријаршији и Егзархији. Ако би, на пример, хтели отворити своју школу, наши су сународници морали: или да се старају стећи право да се као турски држављани, користе прописима турског закона о јавној настави, или да се обраћају преставницима патријаршијским, као својим духовним поглаварима, који су им према патријаршијским привилегијама могли помоћи. Турци су их категорички одбијали: патријаршијске владике су их како где: негде одгуривали, негде изигравали, а никад искрено потпомогли. Патријаршијске владике су биле увек неискрене у подржавању најоправданијих српских захтева: нису им помагали колико су дужни били помоћи своју наству, да дође до својих народних школа, а из цркава су избацивали словенске књиге и изгонили словенску службу, где је она била у обичају од старина. Ни за кога више није тајна, а нарочито после скопљанских догађаја, да је Васеленска Патријаршија изгубила право на овај епитет, чим се ставила у службу фанариота и велико-грчких аспирација, које су толико простране, да на много места долазе у сукоб са најоправданијим интересима српског и бугарског народа. У областима, у којима егзистенцију српскога народа нико не пориче а о грчком народу нико и не сања, патријаршијске су се владике

[1]) У прилог овоме иде једна занимљива анегдота, коју ми је причао г. Петар Костић, дугогодишњи наставник Призренске Богословије, а сада управитељ Дома Науке у Солуну.

„Године 1884. бавио сам се доста дуго у Цариграду, куда сам отишао, да на надлежном месту порадим, не бих ли како, пошто у царевини није било ниједне српске штампарије, добио допуст, да се за српске школе у царевини могу употребљавати уџбеници штампани у Београду и Новом Саду, разуме се пошто их прегледа и одобри турска просветна власт. Кад ми је то што сам тражио у начелу одобрено, поднесем цензури на преглед 33 уџбеника, које сам донео са собом, те да их пошто се прегледају, према учињеним исправкама, оштампам у Београду и ставим на натписном месту, да им је садржину турска власт прегледала и одобрила, да се по њима може учити. Међу овим уџбеницима био је и *Земљопис* пок. В. Карића, у којем је био натпис: „Српске земље: Србија и Црна Гора.“ Цензор, прочитавши ово, није хтео признати да је Црна Гора српска држава. „Црна је Гора, вели, Кара-Даг а није српска држава.“ Није хтео даље признати да у Маћедонији има Срба, те сам је морао разделити на вилајете битољски и солунски, да бих избегао спомен о Маћедонији, и казати да *у њима има и Срба.* Али ни то не поможе. „Не могу, говораше ми цензор, допустити тако штогод, јер би за тако што Егзархија уложила свој протест.“ Једва је пристао пропустити, *да у битољском вилајету има и Срба.*

мало кад показале вољне подржати, с наслоном на доста широке привилегије дате патријаршији, захтеве српске им паства да дође до својих школа. У областима пак за које Грци држе, ношени својом „мегали-идејом“, да су њихово законито историјско наслеђе, патријаршијске су владике отворени противници свакога покрета у корист отварања српских школа. Да такав покрет омету, не бирају сретства — сва су им дозвољена, само ако воде циљу. То се најбоље види по њиховом држању у битољском вилајету.

Колико је непоуздана политика наслона на патријаршију, најбоље се́ види по томе, што чак и у оним ретким случајевима, кад је по изузетку, неки патријаршијски владика, као добар пастир своје пастве, био вољан учинити што може, да јој се тежње задоволе, није било никаква успеха, јер се њихова добра воља ломила о непопустљивост турских власти нижих и виших. Леп нам је пример за ово жив покрет, у селима велешке казе у корист отварања српских школа. Велешки митрополит Антим показао се доиста добар пастир, јер је искрено помажући српску му пастиву да дође до својих народних школа, у исто време бранио и привилегије дате патријаршији, чији је виђен преставник. Са своје стране учинили су наши сународници у тој кази све што се законом тражи; помагао их је у томе врло енергично митрополит Антим, који је видећи непопустљивост турску према српским захтевима, отворио, на основу привилегија патријаршијских, српске школе у седам села. После петнаест дана све су те школе позатваране по наредби солунског валије, јер је, вели се у наредби, он уверен, да у *солунском вилајету нема Срба*. Кад ствар тако стоји, зар се онда не намеће, само собом питање: Па кад нашим сународницима не могу да помогну патријаршијски преставници и онда кад то хоће да учине, на што им онда вреди наслон на патријаршију? Добри познаваоци одношаја у Турској одавно су уочили неприродност и непоузданост политике која би хтела да се наслања на патријаршију.[1]) Али их је у оно доба мало ко хтео да чује. Сви су се заносили уверењем, да се тим путем може нешто постићи. Па се чак и данас, после толиких грких искушења, чују гласови који ту политику препоручују!

Међутим наши сународници у Турској, а нарочито они у скопљанском пашалуку, одавно су на чисто с тим, да политика наслона на патријаршију није у стању задовољити им ни најоправданије тежње, те су ударили другим путем, који се сам собом препоручивао: почели су се, без посредника, непосредно обраћати меродавним турским властима, тражећи да се и они, као турски држављани, могу користити прописима турских закона.

[1]) Види „Србија и Балкански Савез“ од В. Карића и „Кроз Гробље“ путне белешке П. Балканскога, штампане прво у овом листу. Нарочито су у овом погледу вредни пажње погледи, изнесени у овој последњој књизи на стр. 48.—55.

Данас све очигледнија постаје чињеница, да Турци, раније доста либерални према потчињеним народима, нарочито у погледу њихове црквено-школске аутономије, постају све то више неповерљиви, те се старају у своје руке узети све што су некад разним привилегијама допуштали појединим народностима. Главна им је тежња усредсредити и у својим рукама држати сва срества, којима се могу, руководећи се принципима своје политике, служити, кад им то затреба, против оних народности, које имају рачуна највише да потискују. И кад ствар тако стоји, није ли онда јасно да је нашим сународницима у Турској пре свега потребно пронаћи начине, како да разбију неповерљивост турских власти према њиховим најоправданијим тежњама. То, истина, није лак посао, али је једини, који је све дотадашње искуство препоручивало. Најтеже је при овоме борити се са политичким предрасудама, које су се успеле, од како је основан бугарски егзархат, учврстити и код представника оних народа, на које се као слабији, морамо наслањати, те се и данас још не показују увек довољно склони подржати где треба и како треба захтеве наших сународника, те су с тога ови упућени једино од Србије, као преставнице српскога племена, очекивати подржавање и потребну потпору. И Србија им није ту помоћ ускраћивала, разуме се у границама, које су јој обележавали обзири пријатељства према Турској, као суседној држави, и њен међународни политички положај. И ако није могла бити увек довољна, та је помоћ ипак бивала у повољним приликама доста јака, да подржи и издејствује остварење захтева наших сународника, само ако се они нису косили са интересима, о којима је Турска, као држава, морала да води рачуна. Нарочито је важно у овом погледу утврдити факат, *да је чврст унутрашњи положај у Србији увек био од одсудног утицаја на резултате њезина заузимања, да се задовоље захтеви Срба у Турској*. Надања, којима је — да наведемо један пример — догађај од 1 априла 1893. године давао полета; тежње, које је он пробудио; одобравање са којим је у свему свету прихваћен — подигли су значај Србије као земље која може бити знатан чинилац у свима могућним заплетима на истоку и то се јасно осетило и по утицају, који је заузимање преставника њезине спољне политике имало на повољно решење питања о признању српске народности, бар у косовском вилајету, јер је она и у њему дотле оспоравана. До те су се године напори наших сународника у скопљанској епархији да дођу до својих народних школа ломили о непопустљивост турску. Те је пак године изашла царска ирада, којом се допушта отварање српских народних школа у косовском вилајету, у свима местима, где су испуњени прописи турског закона о јавној настави.[1]) На тај је

[1]) Занимаће читаоце, да им кажемо, каква је према овим прописима, процедура, кроз коју треба да прође свака молба за отварање школа.

У селу, које хоће да има своју школу, треба да се нађе 26 кућних старешина, који ће да потпишу и надлежном кајмакаму поднесу молбу (арзовал). Обично у тим молбама потписници наводе, како су у стању, у царско здравље, издржавати школу, за

начин бар кроз школу призната српска народност у косовском вилајету. И од тога се доба датира жив покрет за отварање српских школа у целом вилајету, нарочито у скопском пашалуку, који му је саставни део. Од те се године број српских школа нагло множио, доказујући баш тим множењем, колико је та прада била на правди основана. Ни једна од тих школа не дугује за свој постанак патријаршијским привилегијама, него турском закону о јавној настави, чијим су се одредбама наши сународници могли користити, чим им је прадом то било допуштено. Као што се види, главно је било израдити повољно решење начелног питања о признању народности, па да се са њиме напоредо, реше и посебна, споредна питања.

коју има доста деце, па моле да им се изда мазбата, с којом би од вилајетског муарифа (референт за јавну наставу у вилајету) могли добити званичан допуст. Примивши такву молбу, кајмакам је спроводи свом муарифу да му по њој дâ своје мишљење, да ли да се молиоци задовоље, или не. Ако он дâ повољно мишљење, арзовал се износи пред меџлис (саветодавно тело, у којем има чланова и од стране Хришћана, обично су то богатији људи — чорбаџије), да овај о њему донесе решење. Буде ли решење повољно молиоцима се издаје мазбата, ови је предају онда учитељу, који треба да је означен поимену и у арзовалу, те је он носи и предаје лично валији, а овај је спроводи своме муарифу да овај, према своме нахођењу, изда или не изда званичан допуст. Бива да допуст изда одмах, а дешава се, да испраћа на решење у Цариград. Особина је турских чиновника — а њу је код њих развила и подржава систем њихове администрације — да се старају на све могуће начине одбити од себе посао, који би им могао навући какав било прекор. А пошто се отварање српских школа сматра као посао „политички,“ и ако оно тај карактер нема, надлежни турски чиновници најрадије одбијају од себе учешће у том послу, пропуштајући у много прилика да учине и оно, на што имају по закону и право и што им је дужност. А где држе да им то неће помоћи, гледају да се на ма који начин прикрију kaпто чак и влашћу, од које ни у колико не зависе. Отуда оно често шиљање молба за отварање школа у Цариград, ако не да се тамо дефинитивно реше, а оно да се за повољно решење њихово добије одобрење. Овим се у многоме објашњава неуспех у отварању српских школа у вилајетима битољском и солунском, где је сав претходни рад сређен како треба по прописима законским, али вилајетске власти не смеју да издаду коначан допуст, јер се боје прекора из Цариграда. Тамо је ствар запела, и тамо треба да се реши — прадом о признању народности у ова два вилајета, као што је то већ учињено за косовски вилајет.

По самој овој процедури види се, колико је остављено могућности за сметње, ако се нађе да их треба чинити. Пре свега у меџлисима како су они данас састављени, Срби не само да немају већину, него има места, где немају ни својих преставника у њима. А од меџлиса зависи повољно решење сваке молбе. За тим се сметње могу правити у питању о потврђењу учитељевих сведоџаба. Неки учитељи имају сведоџбе потврђене од стране митрополитове; некима опет муариф, кад неће да призна компетенцију овакве потврде, сам потврђује сведоџбе, а може и да их непотврди — зависи од његове добре воље. У овом другом случају гони учитеље да му поднесу: уверење о владању од своје општине и надлежних турских власти, мазбату од кајмакама и нуфуз-тескеру, па опет, крај свега тога, одлаже своје решење, према томе да ли се решио учинити молиоцима по вољи или не.

Оваких сметња има још врло много. Не наводимо их, јер је и ово доста да се обележе тешкоће, које сметају просветном раду наших сународника.

Раније смо показали како су стајали наши сународници са школама пре ове 1893. године: сад нам остаје да видимо, како стоје данас, после не пуне четири године.

*

Зашто смо узели да говоримо једино о школама у скопској епархији показали смо у почетку. У осталом у епархијама друга два вилајета, који чине праву Маћедонију, и нема српских школа: тамо власт не допушта да се оне отварају из разлога, што у та два вилајета по њезину уверењу и нема Срба. До скора се као што видесмо, спорила српска народност и у овој епархији, и ако је она највећим делом била саставни део старе српске Пећске Патријаршије. Број школа, отворених од 1893. године, најбоље доказује, колико је томе оспоравању било разлога. А онај снажан покрет, изазван тежњом да се и за ту епархију добије Србин митрополит још јасније и боље него икакви филолошко-историски подаци потврђује, да у тим крајевима *има Срба* и да је раније оспоравање тога факта потицало, не из познавања етнографских односа, него из тенденција, којима се руководи према српском племену турска политика од времена, кад је Србија прва повела коло ослобођења потиштених народности.

Границе скопљанске епархије подударају се у главном са границама скопљанског пашалука. Једина је малешка каза (срез) која у административном погледу припада косовском вилајету, а у верском — струмичкој епархији, која осталим деловима својим потпада под солунски вилајет. И за то што та каза, у административном погледу, припада косовском вилајету, и на њу су се могла применити права српском елементу у њему царском ирадом од 1893. год., те у њој, тако удаљеној од Скопља, видимо српске школе које налазе у народу ванредну потпору. Међутим у осталим крајевима струмичке епархије, који потпадају административно под солунски вилајет, нема ни једне српске школе. Још један доказ, како су у овом погледу патријаршијске владике немоћне да народу помогну. Осим ове, под скопљанску епархију потпадају све остале казе скопљанског пашалука: скопљанска, кумановска, кочанска, штипска, радовишка, криворечко-паланачка, кратовска, и уз ове од приштинског пашалука прешовска, а од призренскога тетовска каза са гостиварском нахијом. Знатније су вароши у овој епархији, осим Скопља као столице митрополитове, Куманово Кратово, Кочане, Штип, Тетово, Егри-Паланка, Прешово, и т. д. Број православних хришћана биће, по турској статистици, до 190 хиљада. Неки од ових хришћана признају егзархију и називају се Бугарима други су остали верни патријаршији и сачували су своје народно име Срби. Њих има по најтачнијим подацима, преко 14.000 домова. Грка има 5 кућа, и то су досељеници, који се баве о трговачким пословима. Уз Грке су до скора пристајали и Цинцари, којих у Скопљу има до 100 кућа. Остало су чисти Срби.

Цела област коју обухвата скопљанска епархија препуна је споменика српске прошлости, о којој се чувају врло живе традиције, везане за поједине манастире, рушевине кула и градова, важнија места[1]) и т. д. или одржане у народним умотворинама, а нарочито у јуначким песмама, које знају искључиво за српске јунаке и владаре. Оваких је песама још врло много и радо се певају. Што је то тако, није никакво чудо, кад се не смеће с ума историјски значај, који су имали ти крајеви у старој српској држави, почевши од Немање, који је ношен мишљу о уједињењу српских племена, први пронео туда заставу ослобођења од Грка, па све до коначне пропасти српских држава, које Турци успеше да освоје после дугог низа очајних бораба.

Да се покаже напредак у просветном раду, који је за кратко време постигнут у овим крајевима, треба имати увек на уму тешкоће, које су се имале савлађивати, и чињеницу да до 1893 године нису имали наши сународници у овим крајевима ни 4—5 школа, које су се једва трпеле, те, животарећи, нису ни могле бити од бог зна каквог утицаја. Школа спремних није било чак ни у оним местима, у којима су постајале до нашега рата са Турцима. Од тога времена број српских школа у овој епархији толико се умножио, да их данас има готово у свима градовима, важнијим селима.

Преглед српских школа у скопљанској епархији почећемо од Скопља као средишта епархије, о којој говоримо.

1. Школе у Скопљу и околини.

До године 1893-ће имали су наши сународници у Скопљу само једну основну школу, коју су турске власти једва допустиле биле. Данас у Скопљу имају тамошњи Срби: једну гимназију, Вишу Женску Школу и три основне школе за мушку и женску децу.

а) гимназија у скопљу

Ова је средња школа отпочела радити 1894. године. За ове две године, од кад је прорадила, показала је успех, са којим наши сунаро-

[1]) Сам је краљ Милутин који је ове крајеве од Грка освојио и својој их држави придружио, подигао у Скопљу две цркве Тројеручицу и цркву св. Арх. Михаила на Сеpави, даље цркву св. мученика Никите близу Скопља, цркву св. Ђурђа Нагоричког близу Куманова, а да не говоримо о осталим задужбинама наших краљева и царева, којих је много у овим крајевима.

Поред традиција, очуваних у народним песмама, које показују да се народ у овим крајевима одушевљава српском прошлошћу као *својом*, вреди поменути традицију о Бакарном Гумну, како ју је забележио у почетку XVIII в. Јеротије Рачанин (Гласник Срп. Уч. Др. XXXI. стр. [illegible]), а ту исту традицију како ју је чуо у Грну из уста калуђера Деда-Михаила пок. Мита Ракић (Отаџбина VI, стр. 282.)

дници могу бити прилично задовољни. По уређењу ова је гимназија интернатски завод, у коме се учи по програму, који је у главноме сличан програму наших нижих гимназија. Ученици имају у заводу стан, храну, и одело. У школској години 1895-96 уписано је било у I разред 65, а у II разред 40 ученика, свега дакле 105 ученика, од којих је било стипендистâ 89, а 16-ица су се издржавали о своме трошку. По месту, одакле је који родом, ученици су били овако распоређени:

из Скопља	16	из Кочана	5	из Бефина	2
„ Приштине	9	„ Малеша	4	„ Штипа	1
„ Кратова	7	„ Гостивара	4	„ Крушева	1
„ Тетова	6	„ Денице	4	„ Прилепа	1
„ Куманова	6	„ Вучитрна	4	„ Јагодине	1
„ Гиљана	6	„ Дебра	3	„ Криве Пал.	1
„ Прешов. казе	5	„ Кичева	3	„ Ниша	1
„ Велешке	5	„ Плевњева	3		
„ Призрена	5	„ Пријепоља	2		

Као што се види у овој гимназији има ученика и из крајева, који не потпадају под скопљанску епархију. Томе је узрок што у тим крајевима, осим гимназије у Солуну, нема средњих школа српских. Ипак је највише ученика из области Скопљанске епархије — 55, из Старе Србије има их 35, из крајева маћедонских јужно од Шара — 13, а из Србије — 2.

Од овога броја испит је полагало 96 ученика. По годишњем успеху било је од ових ученика:

	врло добрих	добрих	слабих
у I разреду	12	26	18
у II разреду	14	24	2

На испиту се успех показао слабији, него што би се, према овоме, могао очекивати.

Од испитаних ученика остали су: да понављају I разред 14, а II. — 4, свега 18 ученика; да понове испите из једног или два предмета у I разреду 11, а у II-гом — 12, свега 23 ученика. У старије разреде на чисто прелазе из I-ог разреда 25. а из II-ог — 24, свега 49 ученика.

Имају ли се на уму сметње, са којима су имали да се боре управници овог завода, — а њих је било доста — успех опет није неповољан, а нарочито ако га поредимо са успехом у многим нашим средњим школама, које имају несравњено боље погодбе за напредовање. Предавања су у школи отпочела месец и по дана доцније, него што је требало, јер се није могла на време наћи подесна кућа за пансион, него се морало чекати да се доврше две зграде, које су се дозиђивале. Питање о пансиону и данас задаје доста бриге управи, јер јој турске власти и сад чине многе неприлике, претећи чак, због неких формалности, да ће истерати ученике из зграда у којима су смештени. Због изузетних прилика, у којима

се креће просветни рад у оним крајевима, у гимназију долазе ученици са недовољном и разноликом спремом. Према броју ученика, учионице нису ни подесне ни довољно простране. Због оскудице у локалима морали су се испити држати раније, 16. маја. Уз ову неприлику дошла је још и та, да су се предавања због заразних болести, по наредби школског лекара морала прекидати у два маха (од 14 децембра до 8 јануара и од 14 јануара до краја месеца.) Школска година није дакле трајала ни пуних 7 месеци. Али је највећа незгода, која је сметала успеху у настави, оскудица у уџбеницима и немање најпотребнијих учила, без којих се добар успех не може ни замислити.

И опет је, крај свих ових незгода, захваљујући марљивости и спреми наставника, г. Симе Поповића.[1]) из српског језика постигнут врло добар успех. Исто је тако добар успех постигнут из рачуна и земљописа, које је предмете предавао управитељ завода, г. Ил. Вучетић, из науке хришћанске, коју је предавао васпитач, г. Ст. Бојковић. Слаб је успех био из француског језика, због тога што није било стручног наставника. Желети би било, да се у будуће живим језицима поклони нарочита пажња, јер по томе какво знање из њих изнесу ученици, мери се на Истоку вредност појединих школа. Нигде се не полаже много на знање страних језика, као у Турској, и о томе се онда мора водити много рачуна. То исто вреди и за певање, које се није ни учило опет због тога, што није било стручног наставника за ту лепу уметност. Да се обележи значај овога предмета, довољно је да утврдимо свима познату чињеницу, да се цела Маћедонија весели српским песмама, као што се одушевљава, у песмама опеваним, делима српских јунака. Где год се нађете у Маћедонији у друштву, које песмом хоће да да̂ одушке веселом расположењу, чућете да се певају искључиво српске песме, које се чудноватом брзином распростиру и примају. Тако је исто и с аријама. И зар онда не би било корисно и у школи неговати песму онолико и онако, како то она заслужује? Уз певање требало би у гимназију увести, као необавезан предмет, и учење музике, како би једно другоме служило као допуна.

Ови су подаци из прошле школске године. Користећи се искуством у њој стеченим, ове је школске године пошла гимназија корак у напред. За пансионат су нађене две велике и за тамошње прилике доста подесне куће, које се налазе на лепом месту, на десној обали Вардара, баш до бугарског пансионата. У гимназију је уписано више од 150 ученика, који су подељени у три разреда. Гимназији је управитељ духовно лице, архимандрит Иларион Весић, човек врло искусан и за овај посао потпуно спреман, а уз њега у школи раде још четири спремна наставника, и пети учитељ за турски језик. Ове је године претрпела гимназија велику штету

1) Велика је штета, што је г. Поповић, због „барјачке афере“ измишљене и нарочито удешене противу Срба, морао напустити своје место у овој школи.

од поплаве, која је упропастила сву спремљену зимницу, а и зграду оштетила. Имајући на уму вредноћу наставника, који раде у овом заводу, ми се надамо, да ће он сваком годином све више напредовати.

**

б.) ВИША ЖЕНСКА ШКОЛА

Немамо података о стању овог просветног завода за прошлу школску годину, те не можемо показати, колико има ученица, како су распоређене по разредима, колико их има из којега места, и какав је био успех у настави. И овај је завод интернатски уређен и ученице имају у интернату: одело, храну и стан. Ученица има из свих крајева скопске епархије. Програм, по којем се ради, као и само уређење, у главном су онаки, као и у нашим вишим женским школама. Данас школа има три разреда и нешто више од 50 ученица, које својим понашањем — имали смо прилике да их посматрамо — доказују да се њихову васпитању поклања брижљива пажња. Нарочито се много полаже на женски рад и домаћу економију. Поред управитељке, која станује стално у заводу, раде у њему још две наставнице, од којих се једна васпитавала у Русији, а друга је свршила нашу Вишу Женску Школу.

в.) ОСНОВНЕ ШКОЛЕ.

У Скопљу имају данас наши сународници три своје српске основне школе: у почетку ове школске године било их је две: трећа је отворена у току ове школске године у Гази-Ментиш махали.

Прва је од ових основних школа у Еги-паша-махали, с леве стране Вардара. Она има четири разреда са два одељења за мушку и женску децу, која уче одвојено. У овој су школи радила два учитеља и две учитељице, а ученици-це били су овако подељени по разредима и одељенима:

ОДЕЉЕЊА	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	СВЕГА
мушко	12	3	10	9	34
женско	10	12	9	6	37

Друга је основна школа у Џеладин-махали, с десне стране Вардара. Школа је троразредна, и у њој је радила једна учитељица свршена ученица Више Женске Школе у Београду. Ученика је било свега 17 и то: у I разреду — 11, у II разреду — 4, и у III разреду — 2.

Трећа је школа у Гази-Ментиш-махали, опет с десне стране Вардара. Ова је школа имала приправни разред са 11 ученика, и у остала

три разреда још 12 ученика, свега, дакле, 23 ученика. Историја постања ове школе занимљива је, јер може послужити као лепа илустрација препрека, са којима наши сународници имају да се боре и опасности, којима се, услед противничких интрига, излажу док не извојују тако природно право, да своју децу школују на свом матерњем језику. Користећи се правом, које им је дала царска ирада од 1893 године, становници Гази-Мептиш-махале хтели су да имају школу, у којој би се њихова деца учила на матерњем или српском језику. Према прописима турског закона о јавној настави, они су написали арзовал (молбу), коју је потписао већи број молилаца, него што закон за такве случајеве тражи, и поднели је надлежној власти на даљи поступак. Кад је ова молба дошла пред меџлис, да он о њој дâ своје мишљење, настале су интриге. Бугараши који су били чланови меџлиса и нижи турски чиновници, који су у њиховој служби, чинили су све само да ометну повољно решење по овој молби. Тврдили су како су потписи неверни, како су молиоци од Срба потплаћени, како у тој махали није потребна школа и т. д. Ради извиђаја по овим оптужбама изабрана је комисија, која је на лицу места испитивала, колико су оне основане. Због ове је ствари, — јер је борба била у великом јеку — и сâм валија излазио и на лицу се места сâм о свему распитивао, и кад се уверио, да су оптужбе неистините и да су Срби испунили све што закон прописује наредио је да се молба упути муарифу (просветном надзорнику вилајетском), да по њој даље учини што по закону треба. Што је ствар испала тако повољно по Србе, велика је заслуга г. Коче Миновића, који је због тога постао бугарашима трн у оку, те су се од тог доба старали, да га на све могуће начине компромитују пред турским властима као нелојална поданика. Кад им све то није ништа помогло, смислили су, потпомогнути Пандуровим и Нуман-ефендијом, шефом полиције, познату афере са барјаком и подметули је, на врло провидан начин, Кочи Миновићу и Сими Поповићу, наставнику гимназије. Сима се, после кратког времена проведена у затвору, ослободио, а Коча је осуђен на 101 годину робије. Познато је, како је та ствар прошла код касације у Цариграду. И сами су Турци знали, да је човек осуђен на правди Бога, али им је то требало, па су и урадили. Да је цела ова афера нарочито удешена и подметута, само да би се Срби компромитовали, најбољи је доказ, што је Коча Миновић, након пола године од дана кад му је пресуда изречена, помилован. Нигде не бива, па ни у Турској, да се тако крупни злочинци, који се казне са 101 годином робије, ослобођавају од те казне тако брзо, после шест месеци! Зар ово није леп пример, како се у Турској не бирају средства, кад треба противнику нахудити? И зар се онда, кад се имају на уму ове неприлике, може неко чудити што Срби у Скопљу, некадањој престоници Душановој, немају више школа и и у школама више ученика? И ово је леп успех, са којим Срби могу бити потпуно задовољни. Док смо ми у Србији, заузети крупним идејама о ослобођењу своје потиштене браће, ратове водили и у њима се трошили,

дотле су се Бугари, користећи се турском неповерљивошћу према свему што је српско, постепено утврђивали и утврдили у Скопљу и у свима њеним интригама по Македонији, те отуда шире школом и црквом свој утицај и на села. И сад је, рекао бих, тешко искорењивати. Доста је што српске школе почињу хватати корена, а ми можемо бити задовољни, кад у Скопљу видимо уз два средња завода, и три основне школе са 111. ученика.

г.) ШКОЛЕ У ЦРНОЈ ГОРИ (СКОПЉАНСКОЈ)

На север од Скопља пружа се у правцу ка Србији, паралелно готово са жељезничком пругом планински ланац, познат под именом Црна Гора (Кара-Даг). Подножјем овог ланца има доста села, насељених чистим Србима. Егзархија није могла стећи међу њима присталица који би ради оно мало привилегија црквено школских жртвовали своје народно име. У овим је селима и у раније доба било српских школа. Националну свест подржавају у народном памћењу још одржане традиције о некадањој српској прошлости и многе и данас још очуване задужбине српских владара.

Чим се почео покрет за отварање српских школа, сељани из Црне Горе одмах су га прихватили, и за то у већини готово села имамо српске основне школе, као што се види из овог прегледа:

Број	Села	Разреди I	II	III	IV	Свега	Примедба
1	Булачане	11	—	—	2	13	У овом селу има и бугараша, али се лепо слажу са Србима.
2	Бањане	23	6	2	1	32	
3	Чучар	8	5	6	2	21	
4	Кучевиште	44	8	6	9	67	Велико лепо село са 180 кућа чисто српских.
5	Пабушје	21	9	2	—	32	
6	Бродац	13	4	—	—	17	Школа отворена ове године у јануару.
7	Мирковце	18	2	—	4	24	Има и бугараша али мало и лепо се слажу са Србима.
8	Глубово	14	8	3	3	28	Има 13 бугарских кућа, и опет Бугари издржавају ту школу.
9	Кучково	13	4	5	—	22	
						256	

Школе су већином смештене у кућама појединих сељака, те су врло неподесне. Школе посећује релативно мали број за школу дорасле деце. Томе су исти узроци, због којих сељаци и код нас желе да избегну оба-

везу школовања: деца су им потребна да помогну око чувања стоке. У многима селима уз први разред постоји и приправни разред, у који се примају деца испод 7 година. Желети би било, да се побољша спрема учитеља, која је код већине доста слаба.

И ако одавно раде, Бугари су, као што се из овога прегледа види само у три села успели стећи нешто присталица, који са осталом својом браћом живе лепо у слози и љубави. Борба нема карактер националпи, него више партијски.

2. Школе у Куманову и околини.

а) у куманову.

Куманово средиште казе истога имена, живо је трговачко место, на средини пута који води од Врање Скопљу. Нарочито је жива трговина са храном, која се жељезницом извози за Солун. Становника има, од прилике до 6000; хришћана, којих има више него Турака, подељени су на странке бугарску и српску. У 1890 години српска је странка била готово на умору, и ако су пре рата са Турцима, постојале у том месту и у околним селима српске школе. Напуштени од Србије, која је после ратова за ослобођење имала вазда послова на дому, многи су Кумановљани, испуњени мржњом према Грцима, пристали били уз Егзархију, која им је обезбеђивала црквено-школску аутономију са доста пространим правима, тражећи од њих само то — да жртвују своје народно име. Па ипак их је остало још доста око 300 кућа, којима јако развијено национално српско осећање није дало да жртвују, ради тренутних користи, своје име, те су, оставши верни Патријаршији, животарили и без школе и без заштите пред Турцима.

Године 1890 заче се у Куманову јачи покрет у корист отварања српских школа. Како је још свима била у памћењу свежа успомена на пок. Хаџи Денка, једног од најугледнијих грађана кумановских, који умре 1884 године, опањкан као српски агитатор, у турској тамници, овај је покрет у почетку био слабих размера. Сметње које су му се на пут стављале биле су такве, да се нису могле лако савладати. Неуспеси, у почетку овакога рада природни, нису убили дух у тамошњих Срба, него су их подстицали само на нове напоре. Услед тога се отворила жестока борба између Срба и присталица егзархијских, уз које је отворено стајала и турска власт. У цркви нису хтели дати Србима ред, и ако је била заједничко наслеђе од старине. Чак се дошло дотле да се као бугарска својина огласи и гробље у које нису давали да се закопавају умрли Срби. У таквим приликама, разуме се, да је било и интрига и подметања. Један је свештеник, поп Никола, морао утећи у Србију, само да се спасе од турске обести, којој су га излагале бугарске интриге. Срби није имао ко

опојати, нити су их мртве имали где закопати. Ударајући им у религиозно осећање, хтели су Србе приморати да се приклоне и приступе Егзархији. Борба је достигла врхунац 1892 године, кад је турска власт, наговорена бугарашима: изгонила силом из цркве архимандрита Дионисија, а из школе протерала ондашњу учитељицу. Тај је случај дао повода српској влади да се заузме за своју браћу и плод је тога заузимања и жртава подмесечних од стране Кумановљана била поменута већ царска прада, којом се допушта у Косовском вилајету отварање српских школа. Срби су на тај начин, пошто им је бар кроз школу призната народност, добили једну легалну основу за даљи просветни рад. Број школа се нагло множио, а са њима је растао и број оних који су напуштали Егзархију и враћали се своме напуштеном народном имену.

Срби имају у Куманову две школе: мушку и женску, у којима раде три учитеља и две учитељице.

У мушку основну школу било је у почетку уписано у I р. 57 ученика, па је у току године придошло из бугарашких школа још 70: тих 127 ученика били су подељени у припрaвни и I разред. У II разреду је било 37, у III-ем — 35, и у IV-ом — 31 ученик, свега 230 ученика.

У женску основну школу било је уписано у I разред — 11, у II-ги — 14, у III-ћи — 3 и у IV-ти — 6 ученица, свега 34 ученице.

У обе школе било је дакле 264 ученика-ица.

б.) школе у околини.

До ове школске године било је у овој кази свега пет школа: у Старом Нагоричану, Довезенцу, Табановцу, Кокошињу и Манастиру Градишком: ове је пак школске године отпочело још шест школа: у Манастиру Бељаковском, Клечовцу, Четирцу, Никуљанима, Лачинцу и Стрезовцу. (види прву таблицу на стр. 310.)

3. Школе у прешовској кази.

По административној подели ова каза потпада под приштински пашалук, а по верској саставни је део скопљанске епархије. Ова се каза граничи непосредно са Србијом и под њу потпада онај део Пчиње, који је остао под Турцима. Прешово, варошица која се подигла, пошто је Врања припала Србији, средиште је казе. Од старих задужбина најзнатнији је у овом крају манастир Св. Прохора,[1]) коме су велику пажњу поклањали српски владари, нарочито кнез Лазар, и патријарси. У овој кази живе чисти Срби, код којих егзархија није могла наћи присталица: поред Срба има доста Арнаута. Школа има у осам села и у варошици Бујановцу. Нисмо могли сазнати, како је број ученика подељен по разредима, него смо само успели добити податке о целокупном броју уче-

[1]) Више о св. Прохору у „Споменику срп. краљев. академије."

БРОЈ	СЕЛА	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	СВЕГА	ПРИМЕДБА
1	Ст. Нагоричане	9	10	8	12	39	Отворена ове године. Предавања почета 25. фебр. Сви су ученици из буг. школе која је престала, кад се ова отворила.
2	М. Бељаковски	8	—	—	—	8	
3	Довезенце	8	4	3	1	16	
4	Клечовце	25	—	—	—	25	Почела радити у септ. 1895.
5	Табановце	18	5	—	—	23	
6	Кокошиње	18	3	7	3	31	
7	М. Градишки	—	—	—	—	—	Немамо под. о броју ученика.
8	Четирце	25	—	—	—	25	Отпочела 1. фебруара 1896.
9	Никуљане	16	—	—	—	16	Ове су три школе отпочеле радити крајем школске године, али су све постављене на здраву основу.
10	Јачинце	16	—	—	—	16	
1	Стрезовце	11	—	—	—	11	
						230	

ника у појединим школама. Све су школе четвороразредне, и сељаци су врло пажљиви и према учитељима и према школи и њеним потребама.

БРОЈ	СЕЛА	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	СВЕГА	ПРИМЕДБА
1	Света Петка	—	—	—	—	74	У овим је школама радило 10 учитеља и 2 учитељице, једна је у Бујановцу, друга у Клиновцу.
2	Шаинце	—	—	—	—	43	
3	Барбац	—	—	—	-	48	
4	Козји До	—	—	—	—	17	
5	Ђерман	—	—	—	—	17	
6	Стеовац	—	—	—	—	26	
7	Бујановац	—	—	—	—	76	
8	Биљач	—	—	—	—	9	
9	Клиновац	—	—	—	—	61	
						371	

4. Школе у Тетову и кази тетовској

а) у тетову

Тетово је средиште казе, која у административном погледу потпада под призренски пашалук, а у верском, као и пречевска каза, под скопљанску епархију. Налази се на подножју Шара и од Скопља је удаљено 7—8 часова. Становника је у њему око 14.000, и од њих су готово половина Срби, од којих је добар део, признавши Егзархију, примио име Бугари, у пркос и језику којим говоре и традицијама којима се одушевљавају.

У Тетову је било српских школа пре рата нашега са Турцима. Од тога доба су оне престале радити, те је народ, оставши без школе, пришао добрим делом Егзархији, која се старала свима срествима да се у њему утврди. Чим се почео у епархији покрет у корист отварања српских школа, нашао је он и у Тетову одушевљених побoрника, којима се има захвалити, што данас Тетовљани имају две српске петоразредне и једну троразредну основну школу. У овим су школама радили четири учитеља и једна учитељица. Број ученика и њихов распоред по школама и разредима види се из овог прегледа:

Број	Школе	Припр.	Разреди I	II	III	IV	V	Свега
1	Женска	30	11	16	8	4	3	72
2	Мушка	22	18	20	20	17	14	111
3	Горњо-малска	52	5	4	8	—	—	69
		104	34	40	36	38	17	252

Ова трећа основна школа, горњо-малска, отворена је 12. фебруара 1896. године и, као што се види по броју ученика, врло је добро посећена. Успех је у све три ове школе био, по оцени ревизора, г. Ил. Вучетића, управитеља скопљанске гимназије, врло добар, крај свих неприлика, са којима су учитељи имали да се боре. Од тих је неприлика најтежа, што су разреди II, III, IV и V друге, мушке основне школе смештени у истој згради, у којој је и бугарска основна школа. Да би паудили нашим учитељима, бугарашки учитељи удешавају своја предавања нарочито тако, да децу пусте онда, кад српски раде у школи, или се међу децом заподевају свађе, из којих се често пута изроди права битка. А најгоре је, што је бугарашким учитељима школа само срество за про-

паганду, па им је за то више стало да импонују пред светом бројем ученика, него ли њиховом спремом. Повлађујући тога ради ученицима, отежавају српскима одржавање дисциплине, без које не може бити успеха у настави.

Да би се доскочило једном злу, од којега највише пати настава — недовољној практичној спреми учитеља из околине, никла је код учитеља тетовских мисао, да се држе, као и код нас у Србији, угледна предавања. Серију тих предавања отпочео је управитељ тетовских школа, г. Вел. Јововић и на то његово прво предавање искупили су се многи учитељи из околине. Том се приликом показало, колико би оваква предавања била корисна. Ваљало би их само како треба изводити по неком систему. А најбоље би се то могло постићи о школском распусту. У то би доба неспремнији учитељи са села могли провести неко време у већим варошима, у којима има старијих, потпуно спремних учитеља, богатих искуством и са јаком теоријском спремом, од којих би се искуством и спремом слабији учитељи имали чему поучити на корист и себи и школама, у којима раде.

Б) ШКОЛЕ У ОКОЛИНИ ТЕТОВА И ГОСТИВАРА

Колико је јака национална свест у становника овога краја, најбоље се види по броју школа, које су, за кратко време, тамо отворене. Што су се оне могле тако брзо множити, помогла је много та околност, што су раније у тим крајевима биле српске школе. Број школâ и ученикâ, како су распоређени по разредима, показује нам овај преглед.

БРОЈ	СЕЛА	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	СВЕГА	ПРИМЕДБА
1	Брезна	24	18	27	—	64	
2	Сиричина	20	9	—	—	29	
3	Одра	31	—	—	—	31	
4	Беловиште	27	—	—	—	27	
5	Вратнице	26	4	5	—	35	
6	Старо-Село	10	—	—	—	10	Школа отворена, али се учитељ показао неспособан, те није радила.
7	Гостивар	—	—	—	—	55	Немамо података о броју ученика по разредима.
8	Сретнаво	24	—	—	—	24	
9	Леуново	15	10	—	—	25	Школа заједничка с бугарашима, са којима се лепо слажу. Бугараши су доста слаби.

БРОЈ	СЕЛА	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	СВЕГА	ПРИМЕДБЕ
10	Никифорово	32	10	7	6	55	У овом су селу најповољније прилике за школу, а зграда је врло лепа.
11	Маврово	—	—	—	—	57	
12	Дуф	41	7	—	—	48	
13	Зубовац	60	14	13	—	87	Било је и 14 ученица. У школи радила два учитеља.
14	Галата	22	15	10	5	57	Било је 17 ученица. Зграда у којој је школа, врло лепа.
15	Пожаране	57	10	—	—	67	
16	Тајлиште	65	7	—	—	72	Због опасности од Арнаута дебарских школа радила кратко време.
						743	

Из овога се прегледа види, према броју разреда појединих школа, кад је која од њих отворена. У току ове школске године отворене су дакле, три нове школе. Од ових школа на гостиварски крај долази 10, а то је број, који, боље него икакви други разлози, потврђује, како се у том крају шири српски покрет. Бугараша је у овом крају сваком годином мање, а некад су овде били силни, као и по другим местима.

5. Школе у казама малешкој, кочанској кратовској и паланачкој

Област, обухваћена овим казама, захвата западни крај скопљанске епархије. Хтели смо да на овом месту говоримо и о школама у малешкој кази, и ако она потпада под струмичку епархију, с тога што се и на њу као на саставни део скопљанског пашалука, простиру права, дата српском народу царском ирадом од 1893. године. О школама у казама штипљанској и радовишкој не можемо говорити просто с тога, што их у њима и нема ниједне. У целом овом рејону има свега 16 школа, у којима је радило 15 учитеља и 6 учитељица. Од ових школа 10 су мушке 3 женске, а 3 мешовите. Кад се узме на ум пространство овог рејона, овај је број незнатан, и он показује, како је српски покрет у тим крајевима ухватио слаба корена.

Да прегледамо и ове школе по казама.

а) МАЛЕШКА КАЗА

Брдовит крај, на југу области о којој говоримо. Кази је средиште варошица Пехчево. Од осталих места најважније је и положајем и бро-

јом становника Берово, у којем има две српске школе, једна мушка, а друга женска. Ове школе, као што се из прегледа види, посећује врло велики број деце: у њима су радили три учитеља и једна учитељица. Осим ових има још једна српска школа у селу Ратеву.

БРОЈ	СЕЛА	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	СВЕГА	ПРИМЕДБА
1	Берово, мушка	31	43	26	10	110	
2	„ „ женска	9	4	3	6	22	
3	Ратево	10	3	6	—	19	
						151	

Успех је, по оцени ревизора г. Р. Огњановића, садашњег васпитача скопљанске гимназије, у овим школама одличан. Нарочиту је похвалу заслужила учитељица женске школе, која се много старала не само о настави, него и о васпитању ученица, а нарочиту је пажњу обраћала женском раду. Ове су школе у пространим, лепим зградама са великим двориштем, засађеним корисним воћем. Учитељи су у народу омиљени, те с тога сељани много пазе своје школе и старају се о свима њиховим потребама тако, да би у том погледу могли другима послужити као углед.

б) КОЧАНСКА КАЗА

У овој кази има пет српских школа: две у Кочану а три по селима. Пада у очи да су све слабо посећене, знак да су се у том крају Бугари учврстили толико, да их је тешко потиснути.

БРОЈ	МЕСТА	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	СВЕГА	ПРИМЕДБА
1	Кочане, мушка	2	3	—	6	11	
2	„ женска	—	4	—	—	4	
3	Беле	16	7	4		27	
4	Њивичане	5	6	—	—	11	
5	Шталковина	4	3	—	—	7	
						60	

в) КРАТОВСКА КАЗА

Само Кратово, као средиште казе, стоји у погледу броја школа и ученика нешто боље од Кочана, али у самој кази, осим Злетова, нема ниједне више српске школе.

БРОЈ	МЕСТА	РАЗРЕДИ I	II	III	IV	СВЕГА	ПРИМЕДБА
1	Кратово, ц м.	10	4	2	3	19	Ово је мушка школа
2	„ Царин. мала	4	2	6	—	12	Женска школа
3	„ Велика мала	—	—	—	4	4	Мушка школа
4	„ „ „	19	2	8	1	30	Мешовита школа
5	Злетово	16	5	—	—	21	
						86	

Успех је по оцени ревизора г. Р. Огњановића, у свима овим школама одличан, те се је надати, да ће учитељи, марљивим радом, успети да придобију својим школама више поштовалаца.

г) ПАЛАНАЧКА КАЗА

И у погледу броја школа и у погледу броја ученика ова каза стоји најгоре. Има свега три школе: у Криворечкој Паланци, средишту казе, и у селима Станчи и Ранковцу. Све су ове школе отворене прошле године, те је с тога и број ученика у њима врло мали. У све три школе има једва нешто више од 25 ученика. Хоће ли у будуће бити више ученика, зависиће више од учитеља него ли од других прилика. Ове године успех је био, по оцени ревизора г. Р. Огњановића, једва добар. Напретку ових школâ смета и раздор међу општинарима у Паланци.

Пошто смо прегледали све српске школе по казама, које потпадају под скопљанску епархију, да изведемо у кратко резултате, постигнуте досадашњим просветним радом наших сународника у овој епархији.

Изузевши казе штипску и радовишку, у свима осталим крајевима ове епархије има српских школа где у већем, где у мањем броју: у већем их броју има у казама на западу а у мањем у казама на истоку ове епархије. Кад се узме на ум географски положај ових каза према крајевима неоспорно српским и крајевима неоспорно бугарским, онда ова појава није необјашњива: она шта више може бити поучна и за Србе, као и за Бугаре, ако им је стало да се у политици држе реалних чињеница, а не уображених рачуна. Каква је та поука, о томе не мислимо да је потребно овде говорити.

На место 4—5 школа, које су Срби у овој епархији имали до пре неколико година, данас они имају у њој, као што видесмо, 69 основних школа, у којима је радило 86 учитеља-ица и које је посећивало 2553 ученика-ица. Према овом излази, да је на једну школу долазило од прилике 37, а на једнога учитеља око 30 ученика. Ако се узме, према броју домова, број хришћана, који признају патријаршију и зову се Србима, кретаће се у овој епархији између 70—80.000, и онда једна школа долази, од прилике, на 200—205 домова или на 1000—1160 становника, а један ученик на 5 домова или на 27—30 становника. Пореде ли се ови бројеви са бројевима, по којима се виде резултати школовања у краљевини, мораће се признати, да су наша браћа у Турској за кратко време учинила леп напредак. Дао би Бог да у раду на својој просвети истрају до краја? Још није све учињено па да просвета може доносити све оне плодове, због којих се школе тако јако цене у свих образованих и напредних народа. Овим што је до сад урађено само је постављена поуздана основа за даљи рад, којим треба да се уради како треба све од чега зависи напредовање школа, а нарочито добри резултати школовања. Многа још питања чекају на своје решење. Да поменемо само најглавнија: о уџбеницима, о школском надзору, о усавршавању најспремнијих учитеља, о једноликом програму за све школе, о односу школе према општини, и т. д.

За основну школу нема свих уџбеника, који су потребни, па да би се у школи могло радити са успехом. Овај се недостатак нарочито осећа у овим крајевима, где има још учитеља — старошколаца, који и сами не знају много више од онога чему уче своје ученике. Пре неколико година у Цариграду су штампани неколики уџбеници који се и данас још употребљавају по основним школама. Неке од њих требало би прегледати и исправити, а многе би нове требало приредити и штампати. — Сем овога важно је и питање о усавршавању учитељâ основних школа. Међу њима, лако је разумети зашто, има доста њих, којима оскудева најобичнија спрема и теоријска и практична. Они су упућени да то што им недостаје сами надокнађују учењем и радом. Али им у томе треба помоћи. За то су позвани њихови школовани и искуснији другови, који би могли њих ради а и себе ради, приређивати угледна предавања. Гледајући како раде спремнији, и они би се слабији учитељи многом чему корисном овим практичним путем поучили. Покушај у овом правцу, као што смо видели, већ је учињен у Тетову и испао је на потпуно задовољство свију присутних учитеља. У овом правцу само треба наставити рад, па ће успеха бити. Али осим овога, треба се постарати и о начину, како да слабији учитељи читањем прошире своју теоријску спрему. За то би требало да имају подесних књига. Мислимо да до њих небн било тешко доћи, само кад се једном почне озбиљно мислити и о овом питању, са којим је у свези и питање о школским библиотекама и о начинима, како да се у школи стечено знање у животу очува и корисно примењује.

Нису једнаки ни програми, по којима се у школама ради. Томе је главни узрок велика разлика у спреми и подобности појединих учитеља. Питање о програму у свези је са питањима која мало час поменусмо. Свакојако је потребно израдити, према приликама које су од утицаја на живот школии у тим крајевима, нацрт програма, по којем би, ради једнообразности у настави, морали радити сви учитељи.

Питање о надзору основних школа решено је у овој епархији на начин, који потпуно одговара потребама школâ у оним крајевима. Цела је епархија подељена, поглавито према казама, у неколико рејона, и за сваки је постављен између тамошњих школованих и вредних учитеља по један за сталног надзорника. Њему је дужност: старати се, да се у школама уредно и правилно ради; одржавати везе са ђачким родитељима; преставља̂ти школу пред црквеном општином и властима; водити бригу о томе да учитељи добијају уредно плату и да се школе снабдевају на време свима потребама; бринути се о начину, како да школа што боље одговори своjем задатку; упућивати слабије учитеље како да раде методски и т. д. Што код нас у краљевини још није урађено, изведено је код наше браће у скопљанској епархији и ми смо уверени да ће овакав сталан надзор бити од велике користи по успех наставе у свима основним школама.

*

Нека нам је допуштено на крају овога чланка, из чињеница које му чине садржину, извести неколико закључака који тако рећи, сами из њих истичу.

Прво је што мора пасти у очи свакоме, који је имао стрпљења пажљиво пратити ове чињенице, да се њима, боље него икаквим разлозима филолошко-историјским, утврђује да у тим крајевима живи српски народ. Овај је закључак у толико тврђи, што се потпуно подудара и са разлозима, које, њему у потврду, могу пружити филологија и историја. Тражити и радити на отварању *српских* школа, у пркос жртвама којима се ради тога излажу, могу само они који *искрено осећају*, да им такве школе требају, како би у њима могли своју децу васпитати у духу који одговара њиховим тежњама и идеалима. Нико се без невоље или без јаког уверења о потреби онога за чим тежи не излаже напорима и жртвама. А народ у тим крајевима, остављен самоме себи, без потпоре патријаршијских преставника, сам је радио, без помоћи оних који су му дужни били помоћи, страдао је, па опет почињао, док није успео израдити, да му се царском ирадом, кроз школу, призна народност. Важно је поново истаћи чињеницу, да ни једна од ових школа, о којима смо говорили, није отворена на основу патријаршијских привилегија, него према прописима турског закона о јавној настави. А кроз какву се процедуру мора проћи, док се дође, на тај начин, до званичног допуста за отварање школа; какве се сметње имају да савлађују; каквим се често пута жр-

твама излажу они који за српске школе моле — то смо већ показали и имали бисмо на расположењу и масу примера да све то потврдимо.

Друго је што пада у очи, према свему овоме доста повољно стање до којега су довели резултати просветног рада наших сународника у скопљанској епархији. Да се до њега дође, од пресудног је утицаја било повољно решење начелног питања о признању народности. Једном призната кроз школу, природно је, што народ тежи да своју народност манифестује и кроз цркву. Отуда је потекла она сасвим оправдана тежња, изазвана смрћу митрополита Методија, да му за наследника буде наименован човек српскога рода и језика. Ова је тежња, као што показасмо, у основи свију оних догађаја, ради којих се данас обраћа са свих страна на Скопље велика пажња.

Треће је, што привлачи пажњу, кад се ове чињенице промотре, број школа и ученика у појединим казама. У источним казама мало је и школа и ученика, и њихов са број неосетно увећава; у западном, на против, сваком годином нагло расте број и школа и ученика. Ова околност, ако се о њој хоће да мисли правилно и без шовинистичких предубеђења, указује природан пут, којим треба да се иде, па да се спорно питање о народности реши како треба, на миран начин, лаганим диференцирањем. Све се питање своди на то, како да се створе погодбе, које би обезбедиле правилност овом диференцирању. А то се, како ми мислимо, може најбоље и *најоправданије* решити, ако се призна српска народност у вилајетима, у којима се још спори, како би онај део народа, који српски осећа, имао легалну основу за рад на своме просветном и у опште културном напредовању. Данас је српски народ стављен у битољском и солунском вилајету ван те легалне заштите, кад хоће да створи себи своју народну школу: нити има у меџлису преставника, нити има у патријаршијских владика заштитника, нити има своје црквене општине, једном речју, нема ни једне од погодаба, без којих као народност не може за дуго ни опстати, док његови противници национални, Бугари и Грци имају све то. Где нема једнакости у погодбама за мирно развијање, ту не може бити ни правилнога диференцирања, помоћу којега се у скопљанском пашалуку полагано издваја што је српско, те се усредсређује око своје школе, тежећи и радећи да добије и своју цркву, а што осећа бугарски остаје верно Егзархији. Дајте ту једнакост, јер је то ствар правде, па оставимо времену да учини своје, а ми дотле можемо остати добри пријатељи, јер нас на то упућују и крупни догађаји који прете да поколебају европски мир и изнесу на решење питање о судбини балканских народа. У слози и заједници наш је спас, у сунарништву — наша пропаст.

Свет. Ст. Симић

МУЗА ЈЕ КРИВА

Додирнула је рука витице,
И само једном уста уснице —
    У песмицама нема хесапа!

Несташне музе сва је кривица:
Тако ми твојих меких витица,
    Нисам јој мог'о дати цевапа.

Јелена

ПИСМА ИЗ ТУРСКЕ

VI

Административна управа.

Похитао сам упознати читаоце у прошлом писму са реформама, које се намеравају извести прво за то, што је предмет савремен, а друго за то, што ми је он требао да послужи као полазна тачка за даљу грађу мојих писама. Да и не спомињем друге узроке, који су ме приморали да почнем, тако рећи, с репа. Јер, признајем и сâм, да је ваљало прво изнети онакво какво је, целокупно стање, које треба, божем, реформама лечити.

У овом писму хоћу да упознам читаоце са административном управом овамо и за то у напред вам кажем, да ћу се јако упуштати у појединости, јер би вам, чини ми се, нејасно било све оно, о чем ћу писати, ако ово не будем чинио. Каква је турска администрација, то многи чича у Србији памти и причао је својим потомцима, којих ће бити и међу читаоцима „*Дела*“; памте је и сви грађани из ново-ослобођених крајева у Србији, а и они су имали такође прилике да о томе причају многима. Ја пак почео сам разазнавати и — допустите ми да речем — расуђивати баш од онога времена, кад се десио прелом, чију епоху прави Берлински Конгрес. Хоћу рећи, да вам нећу описивати, како је од вајкада у турској државној администрацији било, но како ја знам да је, од како сам дакле ја отпочео процењивати па до данас, јер, не треба губити из вида да сам ја прост хроничар. Износим стање онакво какво је; а ако се по који пут упустим у самосталне — многи би можда, али неправично и неумесно рекли у субјективне — рефлексије, то се једном хроничару никако не може забранити. И он има права да са свога гледишта, по што шта дода. Поводом овога предмета има се много шта додавати, те зато ја у напред чиним читаоце нажљивим, али их уверавам, у исто време, да нећу, при свем том, злоупотребити њихово стрпљење, јер ми је оно исто тако драгоцено, као год што ми је и убеђење, да ми

изношење свете истине у овоме шкакљивом послу части чини. Хтедох рећи, да сам врло свестан задатка, око кога сам се подузео.

* * *

Мислим да не треба ни да помињем, да ћу говорити само о јевропској Турској, као што сам и до сада чинио, сем што сам у последњем (V-ом) писму нешто изузетка учинио, говорећи и о Јерменима. Јер и кад бих хтео да вам и о мало-азијској Турској, о Анадолу, пишем, не бих могао, пошто нисам тамо живео, но само у по које пристаниште, на који дан или час, свратио. — Ну и из овога, што ћу рећи о јевропским, или ти, како се то сад, опет, званично вели и пише, румелијским вилајетима, читаоци могу себи створити појам о — дај Господе Боже! — досадањој административној управи и у Анадолији. Неранџа, с које је год стране обрнеш, свуд ти је једнака, те се чисто ухабиш (збуниш), ако јој већ вешт ниси, с које стране да почнеш да је једеш. Такав ти је и овај досадни предмет, с којим ћу ти овом приликом дохакати, мој драги читаоче.

Цео јевропски део турске царевине подељен је у ових шест вилајета: дренопољски, солунски, битољски, јањински, скадарски и косовски. Сваки вилајет подељен је у санџаке, а сваки санџак у кâзе (нахије) и т. д. На управи сваког вилајета стоји по један валија (цариградски-француски листови веле: генерални-губернатор), на управи санџака — мутесариф (губернатор), на управи кâзе — кајмакам (вице-губернатор) и т. д.

Сви кајмаками и мутесарифи у дотичним вилајетима под непосредним су надзором валијâ: има изузетака, да неки мутесарифи, који су у неки санџак с изванредном мисијом послати, зависе директно од министра унутрашњих дела, или боље рећи од тајног министарства, које заседава у двору. Али у главноме сви они зависе од валије.

Валије су обично или бивши министри, или нечије креатуре, или људи осведочене енергије. Кад влада, или боље рећи, кад Султан хоће да да ухлебија неком свом министру, он га постави за валију неког згодног вилајета. На пример, министар просвете у кабинету Џевадовом, па и привременим кабинетима Саидовом и Ћамиловом, Риза паша, кад је сметнут са свог положаја, постављен је за валију у Солуну; и његов претходник, Мустава Зихни-паша, и он је био министар финансијâ: међу њима направио је на неколико недеља неки intermezzo Хасан Фехми паша, садањи управник Посредних Пореза, који је доласком за солунског валију морао да учини место у Смирни бившем Вел. Везиру, Ћамил паши, кога је Султан тамо поставио на нарочити и упоран (шале се, да је био императиван) захтев енглеске дипломације. Дакле, један бивши министар просвете долази да управља свим и свачим у једном вилајету. Истина да он има помоћнике: дефтердара, (maître de procole, рекло би се француски) полис-мудира (управника полиције), биринџи-ћатиба (првог писара), политика-мејмура (управника политике), меариф-мудира (управника просвете), алај-беја (команданта-жандармерије), мосендиза (инжењера) моха-

себеџију (првог порезника) и т. д., а сад још има и моавина (помоћника), који је хришћанин и посредник између њега и хришћанског и иноверног становништва. Али у вилајету је посао врло разнородан и прешан на обично и с тога врло тежак, јер често пута не трпи одлагања. Људи комотни као што су обично бивши министри, пошто сва министарства добивају готова решења од *правог министарства* из двора, не остаје им ништа друго, но да нареде млађима да их изврше: људи тешки због свога звања: бивши министар, што потчињени им знају високо да цене и уважавају: људи, који тај свој положај сматрају за казну, а неки су блажи, па то цене као неко царско милосрђе — остављају, поверавају све потчињеноме им чиновништву, које чини шта хоће у својим ресорима. Они сами, валије, немају кад ни да мотре на радове, на поступке својих потчињених: неки немају кад, а неки неће, јер сматрају да се то не пристоји њима, бившим министрима. За то се дешавало и оваквих случајева, да је само министарство из Цариграда, поводом тужаба, на којима су били потписи многобројних становника извеснога вилајета, противу подмитљивости извесног дефтердара, питало валију је ли истина да је тај високи чиновник такав. Док је валија благоизволео концентирати акт, да заиста неки поштени људи (разуме се да су то могли бити само Турци) „мисле“ да дотични дефтердар јако милује мито; и док се тај валија сам са собом консултирао, да ли се добро изразио — дотле је дошао нови акт из Цариграда, да се тај дефтердар уклања из службе. А знате ли да тај нови акт није ни најмање изненадио валију? Ама ни за длаку! Он је, шта више, — а зна се већ зашто, — пре неки дан призвао к себи дотичног дефтердара, за кога је већ знао да често пише писма неким својим пријатељима у Ортаћоју (у Цариграду где је становао Дервиш-паша) па му казао, како му грози велика опасност и питао га, који су ти људи, који муте противу њега на Бабалији; да је он ценећи његову вредност и његову оданост према хазрети-падишаху, а „оскорбљен“ да ти интриганти не успеју да га лише тако одличног помоћника, као што му је он писао својим људима да га известе: ко су ти питкови, те да ће према добивеном одговору писати где треба, да се престане са слушањем којекаквих питкова; да је он уверен, да је све ово неко искушење, које често човека постизава ни крива ни дужна, но међутим да не треба бити слаб на клонути душевно. Обећа му за тим читаво брдо аката, које ће нагомилати да га одбрани и — дефтердар, увиђајући и сам да су тужбе противу њега основане, и видећи кроз своје наочари, да ће га његов шеф из своје глупости бранити, а да та одбрана, ако игде, бар ће на Ортаћоју вредити, одлази од њега „узимљући му ногу“.*) Ал' слушајте шта је у самој ствари.

*) У косовском вилајету обично се вели: *узети руку* — кад се хоће да каже: *пољубити руку*. Према томе је скројен у народу и израз: *узети ногу* — значи: *пољубити ногу*.

Валија коме је преписка с Ортаћојом већ позната, чим је добио први акт противу дотичног дефтердара, он је створио себи прави и потпуно правилан појам, са каквим човеком има посла; он је то свакако ако је збиља вешт био цариградским мрежама, и пре знао, па му се сад обелоданило: да је то нека креатура *онога* из Ортаћоја, који га је пустио да ради, да жари и да пали, да чини шта хоће, па кад није учинио своју дужност, кад није платио ујам воденичару, да га је овај притегао, да му је сву ду деву он направио.

Дође решење да се дотични дефтердар срине с положаја. Валија врло деликатно узме у шаке тај акт, позове дотичног дефтердара, који му предстане клањајући се до црне земље — већ наслућава чега се тиче. Валија му прво држи читав говор о томе, како његови извештаји нису благовремено стигли у Цариград, или боље рећи, како су интриганти поспигли да се прехитри с решењем и т. д.: како је он потпуно убеђен да је дотични, који пред њим стоји, жртва интрига, чији је плод акт — који му, к'о бајаги, потресеним гласом прочита. За тим опет потресеним гласом, исприча му, како му је до дубине душе жао, што се лишава тако искреног сарадника, но како се пада и моли Бога да, остављајући он (валија) сам поверену му дужност, преда је њему, као валији, јер је сигуран, да кад дође на Бабалији, са јасним фактима и актима, биће у стању да се опере, а уверен је, да ће то влада оценити и дати му задовољење. За тим се нанизе низ комплимената, дугачак као гладна година а досадан као јулска запара.

Валија, који зна како стоје ствари у Цариграду, а нарочито у двору и дворском филијалу за румелијске вилајете, на Ортаћоју, учини све могуће, поред овога што наведох, да се истерани дефтердар има на његове речи похвалити, односно дати на знање дотичној зверки, несвесно, да зна коме је тако говорио. Јер ће истерани дефтердар отићи на важно место. Испричаћу вам у појединостима све како ће то бити.

Али пре него што вас доведем до места, где ће он доћи, имајте стрпљења чути што у прилог његове карактеристике, а мислим да је вредно да то знате. Јер иначе како бисте ми могли веровати на суве речи?

Ти дефтердари обично су богати људи из отмених кућа: пријатељи су их препоручили, на њихово сопствено наваљивање, ономе коме треба, — а тај до скора беше рахметли Дервиш паша — и препоручили их не само као способне — јер су заиста били способнији, писменији од њихових протектора, пошто међу овима има и таквих, који су савршено неписмени — него и као такве, који ће чинити по установљеном обичају. Ови штићеници, и иначе богати и у положају да своје чифчије гуле како хоће, а амбициозни, пристају на све погодбе које им се предложе, пристају да плаћају све суме које се од њих траже, јер имају начина, да до тих сума, глобама, дођу. Начин да глобе свет лако је било пронаћи: довољно је било рећи име онога у Цариграду, на чију је препоруку дошао до дотичног положаја. Многи пак од ових преступали су границе очекивања и терали са глобама врло далеко, као, рецимо, овај дефтердар.

Ја знам једнога, који је доспео био и до тога степена, да се задовољавао и једном мецидцијом: то није одавна било у једној врло великој вароши у унутрашњости царевине. Он се није обзирао ни на личности, које је глобио, него је терао ђутуре. Противу њега летеле су безбројне тужбе у Цариград и све је било залуду, докле ствар сама по себи није сазрела. Он је канда видео свој зао час, па је, као што рекох, терао до крајности. Брао је човек и гомилао паре за црне дане. Кад је био срнут с положаја кренуо се за Цариград. Наравно, да је отишао право у Ортаћој. Док је доспео до познате зверке, потрошио је три товара блага, а док је умилостивио дотичну зверку, потрошио је још три пута толико, а можда и више, верујте биће и више. Јер, судећи по томе, како је тај осведочени лопов, после врло кратког времена, добио положај мутесарифа једног од најбогатијих санџака, значи да се он погодио са дотичном зверком, продавцем тих положаја, са Дервиш-пашом. Тако пролазе и сва ти дефтердари, о којима узех реч, па завршиx с овим примером: плате воденичару ујам, па не само да су господари оне вреће брашна него од њега могу правити што хоће. То је опште позната ствар.

Дакле те валије, који су са министарских столица шиљати на та места и који, као што сам рекао, гледају послове само форме ради, јер сматрају да за тај положај имају захвалити милосрђу хазрети-падишаха, потпуно су се поверили својим потчињенима; било је валијских места која је зверка с Ортаћоја просто продала била својим вернима за извесну суму, коју су јој ови обвезали се годишње плаћати. Један од врло важних вилајета у јевропској Турској био је до скора у рукама једне такве личности. Та личност управљала је тим вилајетом, упркос толиким жалбама које су двору долазиле, све дотле, докле се и сама војна власт није пожалила, да јој је тај човек већ дозлогрдио. Тек онда је смењен и на његово место постављена је друга личност од личног поверења султановог. То је трећа врста валија, о којима ћу вам такође рећи коју реч.

То су обично прослављени војни заповедници, који су у борбама доказали свој патриотизам и свој фанатизам, или ђенерали од черкеске или ћурдске расе. У обе те категорије људи Султан има — реч је о садашњем султану — велико поверење, и кад се измери ствар, као врло озбиљна у извесном вилајету, онда се ови људи шиљу да колико-толико загладе зло. У једном, рецимо, вилајету дозлогрдили су глобаџилуци валије, те је већ ствар постала јавна; брже боље шиље се тамо да тог валију заступи, да, бива, његово место заузме, човек ове треће врсте, те да заглади оне несреће, које је глобаџија починио. Таквих примера има доста. У другом вилајету, башибозучки зулуми, према извештајима страних листова и по представкама страних заступника, превршили сваку меру; с места се тамо шиље човек ове треће врсте, за кога становништво већ зна да је правичан, неподмитљив, човечан. Те промене чине се обично са великом праском, те, к'о бајаги, да се види, како се ред, правичност и благостање заиста желе од султана и како се на томе озбиљно ради.

Та трећа врста валија служи, дакле, да „поправља погрешке“, или још боље рећи, да баца прах у очи.

Према овоме право је стање ствари у овоме: прва врста валија то су бивши министри, они, којима се морало дати ухлебије: друга врста то су агенти орталојске зверке и његових *ортака* (сад њега нема, а још се не зна ко га је заступио): трећа врста то су искрени државни чиновници, који су одређени да претима ваде вруће кестење из зажарене правице. Такве су валије.

Са валијским положајима и могло се, а чешће пута биле су прилике такве, да се није могло трговати. Већ видели сте зашто, видели сте како то иде. Али са мутесарифским положајима то је била до пре неколико месеци читава комендија: била је проста лицитација.

Ја сам вам и унапред испричао, како је један дефтердар, лопов, добио место мутесарифа у једном од најбогатијих санџака, дакле, авансовао. Дотични дефтердар био је бар писмен човек, пун знања (јер како би иначе за непуних 5 год. акумулирао богаство од 20.000 и словом: двадесет хиљада лира, скоро пола милијуна франака), врло окретан и љубазан и што је главно, познавао је колико-толико законе. Али шта да се каже на факт, кад се једном савршено неписменом паши, који је до везирског чина доспео захваљујући свом богаству и орталојској зверци повери један санџак, који је дотле иначе врло добро управљан био, јер се налази између три стране границе, и који за његовог мутесарифовања потпуно опусти; па нека то, него се још дође и до тога, да странци, који пролазе кроз тај санџак, гину као муве? Тај неписмени паша, на глас да су побијени неки странци, за чију се смрт имао ко добро наплатити, у место да похита да се оправда, он шиље у Орталој хиљаду лира; орталојска зверка меће у *ортачку* касу те паре, а да би се задовољила страна сила, чији су поданици били они који су изгинули, баца га у недејство; међутим приватним путем поручује му, да не треба он да то прима к срцу, јер се, не знам која, велесила заузела, па да се отклоне заплети, да се морало овако учинити; да ће то трајати неколико месеци, па да ће му се дати опет положај да господује. На ту поруку одговор је био: *сто претилих овнова и пет стотина лира*. То је било 1889. године: тај паша и дан дањи чека на остварење тога, ма да сад са мање наде, него што је то било пре четири месеца, док још беше жива она зверка.

Оваквих мутесарифа има врло много по вилајетима турским у Јевропи. То су обично богати људи, којима богаство не фали, али су жудни господства — за тим су душу дали. Па не само да за то троше своја богаства, него, кад с овим не могу да надујме, они приступају недопуштеним средствима: глобе, отимају, подмићују се, само да одговоре обавезама које имају према онима, који су им та господства уделили. Од те господштине пропишта свет, али се нема коме жалити. И ако се жалио коме те жалбе примане су и нагомилаване; свет се обично није смео жалити на глобаџилук дотичних мутесарифа, него на њихову, рецимо, немарност.

јер ако би се жалио на глобаџилук, који је тешко доказати, апсане би биле пуне. Жалбе, какве су шиљане, биле су к'о што рекох, нагомилаване и кад је гомила постајала повелика, позивати су дотични мутесарифи и узимани (на Ортаћоју дакако) на одговор. Дотични су знали, шта им предстоји, плаћали су и враћали се кућама — здрави, весели и силнији, него што су били. Али, као што сам и напред нагласио, овакви случајеви били су само онда, кад се дешавало, да је негде засео неки, који није познавао шта у правоме смислу и колико хоће ортаћојска зверка: кад је бивало, да онај зна шта овај хоће, све тужбе и жалбе ишле су у запећак. Колико се жалио свет на неке мутесарифе, који су ужасе правили по извесним санџацима, па су те жалбе остале глас вапијућег у пустињи! Колико је свет молио да им се оставе извесни мутесарифи, који су и сами желели да остану у извесним санџацима, па ипак је било узалудно! Они, који нису вешти тим стварима, веле: ђаво (разуме се онај из пакла) ће га знати, шта је томе узрок; а они који знају веле: ђаво (разуме се ортаћојски) има овде посла!

Како је са мутесарифима, то већ видосте; а како је са кајмакамима укратко ћу рећи. У осталом све вам је подједнако. Један пример довољан ће бити да разјасни целу ствар. Узећу за пример пак једну личност, која многим читаоцима овога цењеног часописа није непозната, јер му је стара постојбина, тако рећи, на самој граници Србије. Узимам баш њега за то, што су и иначе позната његова дела, или боље рећи недела и то многа и многа.

Та је личност *Али-Драга*, који сад има званично име: *Али-паша.* Он је прегрмио средовечност, и нешто мало година, а нешто многа ракија учинили су, да изгледа старац. Он је своју каријеру отпочео овако. Син једног простог, али не сиромашног сељака, он је још млад остао без старијега, а пошто га је мрзило да узме у руке рало и мотику, као што је његов бабајко радио, одао се из једре младости на глобаџилук, отимачине и такве занате, те су сва села по падинама планине Драге проништала од његова зулума и његова беснила. Харао је где је стигао, отимао што је виђао, па није ни чељад поштедео био. У то некако наишла је градња железнице од Скопља до Митровице. Од Драге до Митровице врло је мало растојање. Неке Горе, Јенирџи, који ли су ђаво били! — предложе му као горском цару у Драги, да секу железничке прагове у гори, па шта добију да деле. Он пристане и они закључе са друштвом за грађење железнице да му лиферују прагове. Друштво је пристало на услове какве су лиферанти захтевали, а који су били по њих врло повољни. И тако се отпочео рад. Грађа се у гори Драги секла и котрљала у Ибар, који ју је својом брзином спосио до Митровице, где су биле наменитене скеле, које су ту грађу прихватале. То је тако неко време трајало, а кад је Али Драга увидео, колико се користи од тога има, он је одјурио ортаке, па примио од друштва обавезу на себе и почео сам да ради тај посао. Окануо се, дакле, пљачкања и глобљења и

одао се на индустријалски живот: али није могао срцу одолети, а да не гони сељаке да му на мобу секу грађу. Са тим траговима створио је био приличан капитал. — Али интересантно ће бити, да се и на ово осврнемо: како се он оно раскрстио онако лако с ортацима? — Пре свега он им је припретио смрћу, ако не послушају налог, који им је издао да се одатле уклоне и да се уопште чисте из тих крајева. Ови, и ако су се пожалили друштву, чиновници овога, знајући ко је Али Драга, слегли су раменима и казали, како они ништа не знају, но да знају само да добију прагове и да одмах плате (јер су имали прешу — журили су се.) Морали су такве одговоре давати да умире оне, ма да су знали да имају право, јер ако би друкчије поступили, бива, заступили права потиштених, они би, као друштвени чиновници, навукли друштво и друштвене органе и друштвене раденике на велики белај. Ово су уверавања једног бившег предузимача на том послу. Друштву је стало било да што пре доврши пругу, јер осем што одуговлачењем није хтело да дође у неприлике формалне, према уговорима, ако не доврши на уговорено време линију, још су и раденици наглили да буду с радом што пре готови, а нарочито пак предузимачи су наглили, набављајући што већи број раденика, јер су били на дано-ноћној стрепњи од дивљих Арнаута. За то је друштво по цену јаких напора пристало да онај уговор важи и за Али Драгу и пристало је да му, према уговору, исплаћује прагове одмах, чим их он на одређеном месту близу Митровице теслим учини. Прагови су врло добро плаћени били, јер је гора Драга најближа била, те нико није могао правити конкуренцију. И то му је повољно послужило. Он је могао и више користити се, али није умео. И тако је он остао једини лиферант не само прагова, него и целе дрвене грађе. Нагомилао је приличнo богаство, за које се сазнало и у Цариграду. Но Али Драга није само на томе остао. Он је сишао из села у варош, у Митровицу и одлучно се сасвим од пређашњег живота, направио се Али-ага, па се одао и на уживање. А уживање таквих људи то је, да испуне своје хареме са што већим бројем кадуна, да пију ракију, да имају добре коње, да имају — о, досадно је и бљутаво и безобразно све ређати! Једном одлучен од зликовачког живота, а пошто му се усладила трговина са дрвеном грађом, он продужава да ову, израђену, шиље у Солун. То су радиле и око тога се старале његове субаше и његови измећари, а сам Али-ага, он се одао био уживању. Међу тим натрапао је на „некога“ пријатеља, који му је задао озбиљан укор, што још није био у Цариграду да види где цар живи и какво је то дивно место. Али-ага, прост као ступа, већ бивши пусти глобаџија, послушао га је, сео на железницу и дошао у Солун; ту пробанчио неколико дана, испио неколико ока мастике, па извадио билет сео на вапор и отишао у Цариград. Онај пријатељ, који му је задао онај укор те га и навео на тај пут, дао му је препоруку за неког свог пријатеља, који ће га провести по целом Цариграду и чак да ће учинити да цара види са три аршина даљине. Са том препоруком Али-

ага се заиста задовољно. Али тај нови пријатељ није се само тим задовољно, него је приступио и даље. Повео је Али-агу на кулу на Серашћерату, у Аја-Софију и то подесио баш кад је подне, па одатле те на Бешик-таш. Иду, а пријатељ све прича Али-аги, како хоће нешто тако мило да му учини, да га одведе негде, зашта ће му бити необично захвалан. На што да вам дужим: одведе га на Ортаћој. Ако баш ту није мушир, биће у вече — и чека се. Прво улази онај пријатељ, који мало за тим излази и уведе Али-агу, а он се удали. Мушир му пружи руку, да му пољуби, па му каже, како је чуо за њега и како зна, да је он Турчин четири стотине драма; како му је мило, што га је видео; како би га предложио султану за какво одликовање, али, на његову велику жалост, не може, јер је чуо, да је он бесправно секао државну шуму и тим се средством обогатио; како то, истина, није познато султану, и кад би било знано да би Али-ага зло прошао, а да он неће казати, јер му је мило што види таквог Турчина, за кога би се он јако и очински заложио да буде одликован орденима и почастима што може боље бити и — махне му руком да изађе. Али-ага изиђе тако брљиво да је једва погодио врата и паде *на аман* своме пријатељу. Онај, који га је наговорио на овај пут, уверио га је, да за сваки случај може овоме пријатељу да се повери и да је овај у пуној могућности да за њега учини све. А сметнуо сам с ума да кажем и ово, да је Али-ага онда био и ортак са контрактима (лиферанти потреба за војску) за целу трећу ордију (корпус) и да је у оно време његов улог у ортачини био најзнатнији. И с те стране поплашио се да што год не буде, јер му је ту било уложено скоро пола имаовине. Истина, мушир му је обећао да га неће проказати, али он и његови другови имају много душмана, па ко зна да неће ко отићи да га проkаже и оцрни као ђавола. Ко је кривац, тај најбоље сâм осећа, како је велика његова кривица, а нарочито је у том погледу велика уобразиља код оних, којима оскудева образовање. Али-ага на тако је велики дерт пао био, да се те вечери свињски опио и потпуно се поверио ономе пријатељу, замоливши га да он посредује код мушира, чега се овај не без привидног устезања примио, велећи, да се не прима ради онога, што му је Али-ага обећао као награду за труд при посредовању, него за инат његових непријатеља, који се можда већ спремају да му сломе врат. Ти преговори трајали су неколико недеља — доста дуго; а пошто су били строго изакулисени, ја ћу се овде ограничити да кажем чист резултат тих преговора: Али-ага дао је муширу признаницу на неколико хиљада лира, које је, тобожем, примио од њега аконто онога примања, које имају контрације од серашћератске хазне (касе министарства војног); мушир је дао Али-аги царски ферман по коме може да носи титулу *паше*. Али-паша сад више не ага, него паша — тражи телеграфским путем да му се од куће пошље нека велика сума новаца и његови, који су већ узели хабер од њега самог о „полученим“ титулама, хитају да му пошљу. Док је исплатио оном посредништво, докле је даривао муширове и друге слуге, тре-

бало му је доста добро да олакша кеси трбушину. Али се ипак добро показао и мушир није могао на ино, а да му не учини и то задовољство да га изведе пред светло лице хазрети-падишаха, који му је подарио нишан-Меџидију. За тим је настало питање: Добро, он је сад паша, али где је пашалук у ком ће да пашује? — И, замислите људи божји, овај бивши разбојник, горски цар у планини Дрäги, ова неписмена пијаница, на захтев Дервиш паше поставља се за кајмакама у Ђакову, у томе гнезду анархије, убистава и свакојаких несрећа, одакле се анархија шири у оба околна санџака: призренски и пећски! Честити Турци којима је мио ватан (отаџбина), који знају да цене драгоценост реда по напредак; који, међу тим, знадијаху шта је, тако рећи до јуче био Али-Дрäга — јер су се песме о његовим „подвизима" разлегале кроз цео арнаутлук — чувши да је постао паша и да му је у пашалук дата Ђаковица, стали су и запрепашћени запитали се: Ала, ала, хич олурми (Ала, ала, да л' је то могућно)?! — На њихову жалост и премогућно, јер кроз најкраће време Али-паша дође у Ђаковицу и заседе у сарају као кајмакам — За свакога је било јасно да је Али-Дрäга до те титуле и до тога положаја дошао посредством новца јер је и он сâм то јавно причао, пошто би се ракијом накваснo, или пивом надуњкао. Честити Турци уздисали су и суморно и брижно климали главом: разбојници и несретњици, онакви какав је Али Дрäга био у младости, црпли су за себе пример и неки приступили одважније да подражавају његовој каријери. Уверавају, да је услед тога настало оно ужасно стање, које влâда у Ђакови и Пећи ево су већ седам-осам година.

Такви и њима слични мутесарифи и кајмакамп нарочито су постављани по санџацима и кâзама у косовском и скадарском вилајету, од чијег је јаничарлука пропиштало све тамошње немуслиманско становништво, а то искључиво Срби. Управо рећи та мутесарифска места, као и врло многа друга по вилајетима: косовском, скадарском, битољском, јањинском, па чак и солунском, била су продавата оваквим красницима просто као на лицитацији. Ти јаничари жарили би и палили по њима дотле, докле њихова недела не би почела избијати на бејан (у јавност), и онда су ти јаничари к'о бајаги, привремено (у очима њих самих — да не би пресушили извори) отклањани били са положаја, и, само ако која страна сила није била умешана, намештани су били на положаје сразмерно трибутима, које су давали ортаћојској зверци, која је за целу административну управу у јевропским областима била алфа и омега

Има људи, који немају појма, какво је право стање у Турској, па према појмовима, које су о томе створили на дохват, иду врло далеко и између осталога тврде, да је Дервиш паша у оваквим стварима имао *ортака*, који заузима још крупнији положај од њега. Дервиш паша је имао положај комендара целе румелијске војске, а то је положај много већи него положај Садразама (Великог Везира), јер је познато, да није мајка родила јунака, који би сео на садразамску столицу и који би се усудио да не изврши

његову поруку. То знају и деца овамо код нас. Па ко може бити тај тако вишег положаја човек? Није кога другог ближег било од њега султану. Види се, дакле, да је то измишљотина. Цела је истина, да се султан за последњих десет година силно обогатио. Е, мој брајко, али су огромни и приходи које он има, па онда узмимо и како је богата царска хазна. Он даје хазни (у последње време јој је поклонио 150.000 лира), хазна њему — у осталом, његово је све. Дакле, те приче о некој ортачини то је реч, а да ли чега има на делу, нема нама овамо места ни да разбирамо, јер је и грехота, пошто смо дужни безусловну оданост. — Оставимо, дакле, те лакрдије. Дела су дела, која кад-кад излазе на јавност, и само дела доказују да ли је нека претпоставка основана. Док то не буде, неваља узимати ново за готово, јер је срамота. Оставимо се, дакле тога и продужимо о самој ствари још што год.

Ортаћојски велможа, за кога се у правоме смислу ове речи може рећи, да је био велможа, пошто се свака његова реч, како велимо ми овамо, јела, бива, била је пуноважна, „старао“ се о свему. Он се чак бринуо и ко ће где бити командант жандармерије и на ове положаје поставио је у двама вилајетима, опет због „оног разлога,“ за командапте две личности, чија је чак и зрела памет у питању, јер иначе зашто би их, и иначе врло „деликатни“ инспектори административне управе стављали под суд? Један је од њих паша — пашалук је добио по примеру Али Дрäге; други није ту титулу могао добити, јер није имао онако дубоку кесу. Сад ће испаштати и они и сви њихови, докле не разазнаду ко је сад управник радње, којом је до смрти управљала ортаћојска зверка. Он се бринуо чак и о постављању мудира у појединим местима. О томе су се бринули и други, као валије и мутесарифи, али било је случајева да је Дервиш паша чак и о томе бринуо се. Његово старање било је пространо и — зна се зашто. Бринуо се о званичнима, па и о незваничнима. То му је било прирођено, у крви. Био је родом из Ловче.

Кад је овако било са шефовима, кад су овакве биле главе, замислите према томе какви су морали бити репови. Позната је пословица: Од главе риба смрди — и заиста је смрдела тако, да се у последње време смрад није могао сносити. И тако је тај смрад дозлогрдно био, да су се појавили били, у Турској, у земљи, где је анатемисан сваки јавни изражај, где нико не сме ни зуба да помоли, протести. Ти протести нису били ни хучни ни бучни, но у поверењу, пред Турцима, који су пријатељи ватана и чији су претци за-њ проливали своју крв. Ови су саслушавали те протесте, махали главом и уздишући тешили оне, који су им се жалили: „Стрпите се, неће *онај* још дуго живети!“ Са тим утехама, у тим надама живело се десет и петнаест година. Живот је био мучан, грозан, очајан: али се ипак издурало до краја. Кад је ортаћојска зверка за навек склопила очи, онда се дахнуло душом, и таман да се рече: Помози Боже! а тек — али рано је још да читаоцима *„Дела“* речем шта је било. Они и иначе читају дневне листове. За сад, дакле, стрпљење.

Из овога што сам довде рекао, читаоци су могли закључити, у каквим је рукама била административна управа и могли су истом представити себи, каква је та управа могла бити. Чини ми се, да су излишна сва моја објашњења, за то им нећу ни приступати. Констатоваћу само оволико, да су предмет ове овакве лицитације нарочито били санџаци, у којима живи српски православни народ, као на пр. новопазарски, приштински, призренски, пећски и т. д., као и казе у њима. Док су у средишту косовског вилајета, у Скопљу, постављане у последње време валије, познати и признати неприступачни карактери односно мита и томе подобног, као Едхем паша и Хафъз паша (а до њих је било свакојаких), дотле су по санџацима тога вилајета жарили, харали и отимали онакви агенти ортаћојског газде, какве вам напред описах. Сва је њихова брига била да се што више напљачкају, да што више пара нагомилају, а на све остало су заборавили били. На њих су се угледали били и њихови потчињени, а на ове још нижи и све до заптија — све је то листом пљачкало и та брига, како да се што јаче награбе и незаштићеног света наглобе, једино их је занимала. Ред, безбедност и такво зеље, то им је била последња брига. На то они никад нису ни помишљали. Ма да им је то требала бити главна брига, на то су сасвим и заборавили били, а да је тако било, сведочи и то, што су, поред такве њихове небрижљивости, цубови (разбојници, глобације, пљачкаши, убијце, развратници,[1]) итд.) узели били толико маха у вршењу својих недела и злочина, да је то било страшно чути, а ужасно видети. И кад је догоревало до ноката, али не услед убиства и глобљења православног становништва — на њега је и Бог заборавио од 1878. године на овамо — него услед међусобног тамањења међу тим цубовима, те је ствар долазила и до тога, да се очекивао формални грађански рат, — онда се Висока Порта налазила приморана, да у дотичне крајеве шиље своје ванредне комесаре, обично војне команданте, са војском и неограниченом влашћу. Овакве потребе нарочито су се јављале у приштинском, призренском, пећском и пазарском санџаку. Такви ванредни комесари памте се: 1885. године (мушир Вејсељ паша), 1888. године (мушир Реџеб паша) и 1894. године (Едхем паша). Те ванредне мисије биле су спутане у четворе пити. Крајња невоља, а нарочито паклено стање у Ђаковици и Малесији, изазвале су потребу да се изашље Вејсељ паша. Он је донекле успео, и баш кад је требао да крунише своје дело, наишао је пловдивски преврат, којим је поводом добио Вејсељ паша наредбу да се креће за Цариград, одакле је одаслат у Дренопоље (Једрене). Крајња је невоља натерала Цариград да изашље Реџеб пашу, човека врло интелигентног и правог патриоту, који је разумевао потпуно свој задатак и свој положај. Нарочито је он свој поло-

[1]) Тако је до дубине душе покварена она маса дивљих људи, што се Арнаути зову, да су за своје *дичне* синове измислили и нарочити назив: цубови, што се на српски не може превести никако, у колико ми је познато.

жај разумевао, а да га је разумевао савршено види се и по томе, што је, да би застрашио зликовце, тако варварски кажњавао ухваћене, да су се они, који су то чули, грозили, остављали мартинке и лаћали се рала и мотике. Он је, на пр., једног осведоченог зликовца, убицу и глобаџију казнио за пример, тиме, што га је на летњој жези везао за ступ, измазао медом и за неколико дана изложио сунчаној припеци. То се, како сам се уверио својим ушима, међу зликовцима причало као пример ужасне казне, коју човек није могао издржати, као што је ни кажњени није могао издржати, но је подлегао. За то су се, као што рекох, сви џубови умирили, оставили револвере и мартинке и латили се рала и мотике. И тек је завео нешто реда у приштинском санџаку и приступио да га заведе и у призренском, жица из Цариграда наредила му је да пође отуд. И пошао је, и чим је прешао Скопље, у косовском вилајету настало је оно исто стање, које је и пређе владало. Едхем паша пак ишао је да ухвати једног великог главешину арнаутског у Пећи. Иначе није имао другу мисију. Но и та његова мисија као да је била нека формалност, јер је тај главешина држат био у Цариграду више од две године о царском руху и круху и октобра овог последњег враћен је у своју постојбину.

Из овога читаоци могу извести овај закључак: кад је ствар дозлогрђавала, шиљати су ванредни комесари, који никад нису могли да доврше своју мисију, јер је свагда имала нечија рука работу. Ту су међу тим имале две руке посла: о једној је много било речи у овом писму, а која је друга погодиће и сами читаоци.

Свакако пак и за боље објашњење свега овога, што сам у овом писму рекао, важно је да наведем, да је најзначајније у целој овој епоси (означио сам којој) било ванредно комесарство маршала Дервиш паше. Он је 1880. године, после погибије Мехмед Али паше, Авдулах паше, Шаћир-аге Џуровића и Бајрам-аге Батуше — први је био царски комесар за делимитацију црногорско-турске границе према гласу Берлинског Уговора, а други су га узели на „бесу“ (часну реч) — отишао био у призренски и пећски санџак да умири духове. Сам његов долазак довољан је био да не само умири духове, него и да их умртви. То је целом свету знано и презнано. Али Дервиш паша није тај свој утицај употребио да доведе становништво у ред (да покупи оружје, да поруши куле и т. д.) — на против: он о томе није ни сањао. У место тога, он је дограбио тамошње богаташе, одрао их до голе коже, проучио са свога личног гледишта ситуацију и — вратио се у Цариград са товарима блага, које је одрио од богаташа, и мусулмана и хришћана, по пределима, кроз које је прошао. Онда је ой тачно прецизирао програм свог будућег рада и проштудирао земљиште на коме ће га развијати. И после тога, да не би пронали ти планови, било на заузимање које болећиве душе према оним бедним Србима православне вере, било силом околности, шиљати су они ванредни комесари, неке правичне валије; али је то све било једино за то, да се свету баци прах у очи. Јер шта иначе може човек разумети у

том погледу према овим опште-познатим фактима: ванредни комесари шиљати су и нагло опозивати: правичне валије постављане су, али без икаквих средстава да потпуно одговарају — море, кад би било и за половину! — својој дужности. Биле су, дакле, све суве формалности. Главно је било, да се извуче отуд (из косовског вилајета) што више блага, ал' међу тим да се учини што треба, да дотични ред становништва остане у привржености, а да се то постигне, требало је оставити му на слободну вољу да чини шта хоће. Знало се у главноме шта оно хоће: на прво место да сатире српски православни живаљ. — То може. То је годило ортаћојској сили. Али веле, да кад се човек научи да лије човечју крв, да се онда заборави — наши веле: заблеште му очи! — па бије кога стигне. Тако је код људи, који имају више и светлијег разума, него што имају Арнаути: можете мислити како у том погледу ови стоје. Последице су бивале ужасне. Причају, да је било ужасно видети: читаве логоре с једне и друге стране. Стоку, кад није било могуће обавестити, морала се зауздавати силом. Дуго би било причати какве су онда поруке долазиле с Ортаћоја. Његовом високом становнику годио је и мир годило је и крвопролиће. Кад су наступала међусобна убиства, он је онда улучивао прилику да измења мутесарифе и кајмакаме и да непоставља оне, који су му обећавали већи данак. Наступао је, к'о бајаги, мир, јесте л' чујали за арнаутске бесе? Чуо сам да су неки српски листови писали да ће тим поводом наступити бољи дани за њихову браћу Србе под Турском. Јесу, врага! Баш онда су се раждилитали нови кајмаками и њихова тевабија са глобама: а шта су, по примеру њиховом, чинили башибозуци, џубови, о томе би се имала писати књига колико пет свезака Мајерова Lexicon-а, јер су дела нечувена и невиђена. Интересантно је уз пут напоменути и ово.

Српски православни живаљ у овим санџацима остајао је вазда „у релативној пасивности“ (како се изволео изразити за једну другу прилику један чувени државник у Србији и врло способан аутобиограф), јер је морао. Јер пре свега, Србија и Црна Гора прво су се опорављале од ратова, те нису ни имале кад да се осврћу на јаде своје браће: а за тим је Србија упустила се у неку непопуларну политику, која ју је довела до Сливнице: најпосле знали су јасно и отворено од кога произлази све то гоњење и ко га подстиче. Ко је могао да сноси, остао је да чува огњиште својих предака, а ко није, он је отишао у Србију, где су исељенике из Старе Србије нарочито радо примали и насељавали њима опустели топлички округ, чији су становници, мухамеданци, не знам по чијем то савету (управо знам, али није овде место да о томе сада говорим, јер намеравам, ако будем жив, нарочито писмо да о томе напишем) терани из Србије. Српски живаљ трпео је, сносио је, ма да је гинуо и то гинуо од људи, који су се могли зауздати. А има доказа да су се могли зауздати. У местима, где нису били мутесарифи и кајмаками, који су куцили у Ортаћоју своје положаје, но су постављени углед крајњих по-

треба и обично на захтев страних заступника, владало је потпуно правилно стање: два корака учините и дођите у продат предео, а ви већ осетите задах паљива, лешина, чујете пуцањ пушака.

То су били — призренски, приштински и пећски мутесарифлук — најбогатији крајеви. У њима је анархија завладала све од првог пуцња невесињске пушке: она и дан дањи царује тамо и, чини ми се, сад горе нег' икада досле. Јер вести, да ће бити уведене реформе, да ће се, бива, та „дерна раја“ изједначити са мусулманима, та их помисао гризе ужасно. Знају и то да ће поред сваког мутесарифа бити по један моавин хришћанин: поред мутесарифа помоћник хришћанин, а њима је тешко, што и по меџлисима заседава по један! То њиховом фанатизму не иде у главу, а надлежнима не годи ама баш никако, јер ће им бити покварени сви рачуни.

Ја јесам и остајем при овом мишљењу, да је све наваљивање на Турску да уведе реформе, просто орање по води: она ће их објавити, али их је немогуће увести у живот, јер видите, какво је било досадање стање административне управе. Оно ја темељ државног уређења, и ако темељ није здрав, на чему ће се, врага, кућа зидати?!

Нећу да дужим, јер је, чини ми се, доста и оволико.

НАУЧНА ХРОНИКА

Стуб Марка Аврелија у Риму (проф. А. Фуртвенглер). Ова два највећа, сликама најбогатија победничка стуба у Риму, Трајанов и Марка Аврелија, ти моћни сведоци минулога господства римскога над светом, сведоче о борбама са снажним народима, који прећаху царевини са севера, од Дунава. Један прославља Трајанове победе одржане над Дацима, други победе Марка Аврелија над германским племенима, што поглавито живљаху на средњем Дунаву.

Необична је замисао, послужити се стубом, као носиоцем хронике (летописа) у сликама. На врху оба стуба беху намештене статуе царева-победника̂, чија дела славе рељефи. Ну стубови нешто више значе него ли само носиоци оних кипова, јер њихови фризови са сликама баш и јесу главно, што се хтело, они нису украс и накит стубова, као на пр. на доњем дѣлу стубова у храму ефеском непрекидани фриз са фигурама. Није оправдано сматрати у овом накиту стубова у Ефесу претече великим римским стубовима. Њима је са свим други извор. Генијални архитекта Трајанов, Аполодор, први је без претходника̂ створио свој монументални стуб, према још живој старој идеји примитивних народа о „весничкоме штапу“, са оним цртежима и сликама, — т. ј. један летопис у сликама, написан на дугачком платну, обавијеном око једнога штапа, да би се и потпуно и на малом простору све могло прегледати. Стуб Марка Аврелија, на коме је представљен тријумф његов над Германцима и Сарматима, имитација је Трајанова стуба.

Летописни свитак, омотан око штапа, у огромним сразмерама, а на чврстом, трајном материјалу, високо уздигнут као вечит споменик јуначкога рада — био је доиста најзгоднији да достигне свој циљ главни: вечну монументалност поред обиља слика̂, и то куд и камо пре него слична дела источних деспота. Споредно је било, хоће ли овај летопис бити више или мање читак, мислило се биће доста, кад изазове у гледаоцу поимање и велико поверење, да су горе верно забележене све победе цара и војске му. Само је онај пак могао тачно пратити и лепо

разумети све појединости, који би подигао скеле и тако пео се унаоколо. Доста је било што се будила она свест у гледаоцу, а оздо се део доњих сценâ, са околних зграда могао се разликовати и знатан део других — остало је ваљало попунити у памети. — Није циљ овим стубовима уметнички утисак, не обраћају се ове слике нашем осећању, јер као прост писмени упоменик желе да јасно причају дела. Вајар Трајанова стуба свакако Грк унео је са своје стране и осећајних момената, али то је „радош“; за тим се није тежило. Стуб Марка Аврелија има чисто римски тип: његове су слике близу словима и више личе по утиску на просте, хладне симболе него на топао живот. — Давно је, како је обраћена пажња на Трајанов стуб, јер су фигуре с њега скинуте у гипсу и фотографисане (Луј XIV и Наполеон III). Марков пак стуб, од велике вредности за Немце, као споменик борбе њихових предака с Римљанима, истом је привукао заслужену пажњу у време бављења немачкога цара Вилхелма II у пролеће 1893 г. У исто време Хајделбершки научници прихватили су мисао да овај окамењени споменик немачке прошлости објаве свету, а баденска је влада, као и многи приватни помагачи, притекла у помоћ овој тежњи. Као уједињење ових тежања састављен је одбор, који се у пролеће 1894 обрати цару немачком и он одреди са своје стране потребну суму. И талијанска је влада указала велику предусетљивост и ставила на расположење потребне справе за снимање. Истом у лето 1895 г. могаше се приступити послу. Архитектонскога се проучавања споменика и његове основице прими чувени римски архитекта г. Калдерини, ваљани фотограф Андерсон, да сними фотографски све слике, а тридесет најбоље очуваних и најзнатнијих сценâ са рељефа на стубу слепи један вешт гипсоливац.

Резултати ових радова изложени су у делу: Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom Herausgegeben von *Eugen Petersen, Alfred v. Domaszewski, Guglielmo Calderini.* Mit 128 Tafeln Folio. München, Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G. 1896. На 128 таблица све су слике редом, са свима појединостима, потпуно у разговетном „Lichtdruck“-у представљене, тако да свака таблица представља по две слике — сцене. Има ли се на уму, колико је необичних тешкоћа ваљало савладати да се изведу фотографски снимци и да се наштампају, може се оценити каквоћа труда, с којим се ново издање Трајанова стуба, изведено према гипсаним отисцима, не може ни поредити.

На дѣлу с текстом суделовали су многи научници. О архитектури стуба расправљао је Калдерини, који је и руководио испитивањима и откопавањима. Да реконструише историју Маркоманског рата, према мршавим књижевним прилозима, узео је на се Т. Момзен. Потпун археолошки опис свих слика дао је Евг. Петерсен. Књигу завршује њихово тумачење од А. Ф. Домашевског, који је огледао кратко а с пуно довијарности, која није увек била успешна и врло је ипотетична, да изведе историју Маркоманскога рата на општој основи овог низа слика и на предању.

Опажа се, да ови разни сарадници нису договорно радили, отуда им се гдекоја тврђења косе и потиру.

Споменик је драгоцен за немачку науку, пошто је сведок ратова, које су немачки преци у 2. в. по Хр. водили против Рима, и ако су слике бораба израђене с гледишта римскога, царскога. У њима нема сенке, нема спомена о недаћама царске војске. Нигде нема слике рањенога римског војника, а већ о мртвима не треба ни спомињати. Свуд се износи, како иде Римљанин победи у наручје, а немачки варварин плећа даје или поред свеколике одбране бива погубљен, или заробљен и одведен. — Ствари су биле, као што се из предања може извести, много друкчије. Од времена Ханибалових није Рим запамтио крвавијега рата. Царска је гарда била побеђена, вођа јој и 20.000 Римљана пали у боју, и још је у даљем војевању гарда и други пут грдан пораз претрпела. Немачка се племена као бујица разлише по областима римских провинција с јужне стране од Дунава — Реције, Норика и Панонније. Плене и у робље одводе стотине хиљада римских поданика. Прелазе преко Алпа и грозе утврђеним местима горње Италије. У Италији пак бесни глад и куга. Као што се види, то је био очајнички положај, и само ваља захвалити очајним усиљавањима Римљана и честитог императора им Марка, коме пође за руком, истина после сила мука, уклонити опасност, одбити бујице северних племена од земље и обезбедити дужи мир. Немачка племена, што тада борављаху на средњем Дунаву, покорише се римској власти, и доцније она не нападају на римску империју већ друга. — На стубу пак ни спомена о муци и невољи Римљана. Али и поред тога једностраног узношења Римљана, украшавања извешћа, он сведочи и о поштовању према непријатељу, или бар о тежњи да се истакне оно што га нарочито карактерише. — Управо та карактеристика и јесте оно што највише има вредности. Немачки научници веле, да се немају рашта стидети те карактеристике. У сценама, које не приказују бежање и покољ непријатељски, већ истинску борбу, Немци се боре јуначки, с великим маховима, а и где се предају, или их везују, али нигде не губе достојанство. Тим се разликују од других противника римских, који су раздражени, ван себе и сервилно моле за поштеду. Уметник је најбољу сведоџбу издао Немцима у изразима лица. Кад се упореде груба и простачка лица римских војника у честим типовима, што се понављају, са најбоље одржаним и вештачки изведеним германским типовима — главама, као да се већ предвиђа будућност: онамо слика пресићене културе, пропасти намењене, овамо изражена слика племенитијег народа, коме је господство намењено, чим се опамете и освесте варвари, који још немају ни оружја, ни рада, ни слоге. Није необично, што у тадашњих Германаца још не беше народне пробуђене свести, јер дуго и дуго времена ваља да прође па да се она пробуди. Свако племе ради за себе: нека се племена мире с непријатељем, друга ступају у његову војску; сам је цар окружен германском телесном стражом и једна је у уметничком погледу од најзнатнијих сцена, која износи како Немци своје земљаке губе на заповест цареву.

Далеко би нас одвело да о садржини дугог низа слика и укратко реферујемо, јер се често понављају једне исте сцене, као маршеви, преласци преко реке, цареве беседе војницима, борбе, растеривање и потера за непријатељима који беже, спаљивање села, робљење жена, посланства или изјављивање покорности варвара. Није тешко разумети уопће ове сцене, само кад се човек навикне на конвенционални начин приповедања. Али се тешкоће јављају, кад се хоће да одреди тачно, историски, географски и етнографски садржина представљених призора, а овамо је и иначе оскудица и у најмршавијој историској традицији. Домашевски се није устезао, био је одвише смео, огледајући да реши ово питање: он именује сва места и народе. Истраживање му сведочи о сјајном оштроумљу. Али кад је основица непоуздана, онда није тврдо ни све на њој саграђено — то треба имати на уму. — Прво није тачно познато време, у које пада причање стуба Маркова. Домашевски ставља почетак у 171. год., Петерсен (у Archäol Jahrbuch) у 172., Момзен у 174. А ни за свршетак није познато тачно време: да ли 175. или 180. Фуртвенглер се слаже с Домашевским — за 175. г. Од пресудне је вредности та околност, што се цар до краја догађаја јавља увек сâм као владар. Када би сликама предмет били догађаји до 180. г. у последњем би одсеку био представљен и Комод, који је 177. узвишен на достојанство августа и у том је достојанству суделовао у последњем рату. Нарочита је вредност ове околности, што иначе слике стуба приказују царева зета с портретски верним цртама, како га прати, с тога ни син не би могао изостати, да су онамо изнесени догађаји из 177.—180. г., Биће да се рат свршио око 175., кад се Јазиги предадоше и би закључен уговор. „Римско земљиште би од непријатеља очишћено, част оружја сјајно обновљена, завиеност народа северно од средњега Дунава још чвршћа постала но пређе“ (Момзен). Цар се упути на исток, да тамо угуши побуну Касијеву. 176. г. пошто се у Рим вратио, приређен је велики тријумф над Германцима и Сарматима. Нови је пак рат, почет 177. г. морао бити прекинут 180. због смрти цара Марка, јер тада Комод прекину ратовање и отказа се од „плодова многогодишњег ратног делања очина“. С овима се догађајима не може спојити свршетак слика̂ на стубу; док се лепо слаже с онима из 175 г., јер уговор са несумњиво означеним Сарматима (Јазигима), који су представљени простртн на земљи, представља завршетак ратних догађаја. За то ако слике на стубу стоје у свези с догађајима из 175. г., свакако треба веровати, да је о стубу издан декрет при тријумфу из 176. и тада је изведен.

Питање о датуму почетка слика на стубу стоји у нераздвојној свези с чувеним „чудом од кише“ (Regenwunder) у земљи Квада̂, о коме је у последње време у научним списима повременим било говора. Оно пада још у доба почетка насликаних догађаја на стубу. Старо причање ставља га у 174. према томе би и догађаји слика̂ на стубу почели у тој години. Петерсен и Домашевски сумњају у поузданост тога датума: они веле, вест

Дионова, коју нам сачува византиски монах Ксифилинос, није аутентична, није од оног старог писца, већ подметнута, тако они преносе почетак времена насликаних догађаја у 172. или 171. г. Напротив Момзен брани оно и вештије и с разлогом, а тако убедљиво и чврсто, да заслужује веру. Оно се чудо, нема места сумњи, догодило 174. г. Квади беху опколили Римљане, пресекли им воду и ови беху изложени на великој жези неутољеној жеђи. Али силна олујина, која се над војскама спусти, нанесе Квадима грдне штете, Римљанима донесе спасење, сачувавши их од пропасти: они одржаше потпуну победу. Цар јавља сенату, како није оклевао примити пошто је ненадно дошла божанска помоћ и без допуштања сената проглашење од стране војника за императора седми пут (174. г.). Морало је бити овако писмо, остало је, што хришћани надовезују и своме богу ово чудо приписују, просто легенда. С разлогом Момзен вели, да нема несклада између овог причања и рељефа на стубу, пошто се слажу а одступања се пак лако могу објаснити. Момзен је побио и тврђење Петерсеново, да је причање поникло из неразумевања садржине слика на стубу, уједно је тиме задобивен један религиско-историски знатан догађај. Ненадано спасење цар приписује неименованом божанству; „а било би чудновато кад би у овој свечаној прилици и при такој реалној помоћи био споменут стари Јупитер, коjему одавно ни један Римљанин не приписиваше моћ над даждом и сунцем“ (Момзен). На стубу је представљена сама природна појава, која персонификује буру са кишом, која је лила као из кабла. Као супстрат за то служи бог ветра с кишом, Нотус: од њега проистичу крила: природно престављање кише лепо је спојено с персонификацијом. Легенда, што стоји у свези с овим догађајем, у многобожаца приписује га врачању и чарању некога египатскога или халдејскога магичара, хришћанска пак моћи молитве хришћанâ — војника. — Према свему овом почетак причања стуба не може бити пре ратне 174. године, а цела ће садржина рељефа падати у две године: 174. и 175. г. Викторија с трофејима у средини рељефнога платна, деоба коју је уметник узајмио с Трајанова стуба, просто овде као да дели обе ратне године 174. и 175. С овим се слаже, што ни с једне ни с друге стране друге деобе није опазити. Петерсон и Домашевски мисле, да Викторија лучи bellum Germanicum од bellum Sarmaticum-a : али то је и остаје недоказани постулат. Слике од ове и с оне стране Викторије мешају непрестано борбе с Германцима — с борбама с Негерманцима, т. ј. сарматским народима.

Нисмо у стању сазнати, зашто да ратно приповедање стуба иде од 174. г., и ако су и пре вођене успешне борбе с Германцима (јер новци већ 172. овековечују „подјармљену Германију“ и зашто је цар 173. узео титулу Germanicus). Само предање не противречи ничим онаком датирању. Можда је цар истом 174 г. лично ступио на земљу Германије с оне стране Дунава, после чега је одмах било оно чудновато спасење у земљи Квадâ.

Премда основа објашњења слика̂ Домашевскога, њихово распоређивање од године 171. није поуздано, његове ће географске одредбе и називи разних народа у многоме бити истинити. Наравно да су најпоузданије одређени Квади (у садашњој Моравској) у земљи, где се десило чудо — киша. У људима с необично дугим напред искривљеним брадама с правом види Домашевски Лангобарде: тада су живели у данашњој Словачкој. Можда је погођен и назив некаког коњичког народа у северној Угарској — Бура: али овај источногермански народ мора да је био јако измешан са сарматским елементима: по типу су близу Сарматима, за које их Петерсен сматра. Краљеви им (два по сарматском обичају) носе капе као племенити Даци. Народ пак још носи старогерманску ношњу, т. ј. само чакшире а горњи им је део тела наг. — Издавачи нису много пазили на ову ношњу. Петерсен према њој не налази разлике између Германаца и Сармата, она служи за разликовање простих од племића. То је погрешно. Фуртвенглерова истраживања о старом германском типу (Intermezzi, Kunstgesch. Studien. № 4: Das Monument von Adamklissi und die ältesten Darstellungen der Germanen, Berlin & Leipzig, Giesecke u. Devrient. 1896) показују да је она ношња у германских типова народна и за Германце управо карактеристична, и полако уступа потпунијој одећи с гуњем. На Маркову стубу још многи поуздано Германци имају наго горње тело, међу њима и један племић на коњу, неки поглавица, чини се, међу Маркоманима: такав је и један од племића, кога воде на губилиште. Онаке одеће нема међу онима, који нису Германци, јер ови увек носе горњу хаљину. Само у великој сарматској борби при крају рељефа на стубу има неколико мртваца с горњим делом тела нагим, они су се пешке борили и рањени су с преда. Сармати пак на коњима беже: можда се помишљало на поједине Германце, који су Јазигима у последњим борбама њиховим помагали.

Биће погрешно именовање Вандала̂ у Домашевског. Он налази да је тај германски народ представљен у фигурама, које се потпуно одвајају од германских, — у људима с оријенталним, т. зв. фригиским капама, а који служе као стрелци — пешаци или као лака коњица — коплљаници у римској војсци. Једном се јављају посланици народни цару, у ропском, погнутом положају: за знак покорности раширили су огртаче поврх опружених руку. Покрети лица и мале раздражене главе људи потпуно се разликују од Германаца̂. С њима се јављају и посланици некакога народа, који носи капе налик на турски фес. Свакако греши Домашевски, узимајући да су то германски Виктуали. Деоба је овака изишла због географскога распореда; али би овде требало понајпре помишљати на скитске народе, у којих је старински обичај носити капе и лукове. У vita Marci на крају споменути Alani (који се по Лукијану слажу са Скитима у језику и наоружању, дакле стрелци) и Costoboci биће понајпре међу народима, с којима је цар Марко имао посла; а оба се народа и спомињу на северу од Дунава а заједно.

Међу германским народима најлакше се распознају келтски Cotini, особито по народном накиту, гривни о врату. Народ је цео преведен на ову страну Дунава и дато му земљиште за становање у римској земљи: они се не боре, нити се одупиру, судећи по слици.

Други негермански народи слика на стубу представљају доста разноврсности, али ипак имају општи тип: то ће бити Сармати, понајпре Јазиги, затим Роксолани и сродни народи. У засебну је групу издвојио Домошевски, по карактерним цртама, коју он зове Словени, која се не само „што се тиче телесне појаве, већ још више у етосу" распознаје. То је витак коњанички народ нервозне, страсне природе, али ниских, ропских манира. Они су сушта противност Германцима. Профил показује дубоко угнут корен носа, на образима мало има браде, али је брада на завршетку густа и дуга. Али тврђење Домашевскога, да су ово Словени, изгледа врло сумњиво. Народ се врло често виђа на стубу, његове су борбе измешане с германскима. Да је који словенски народ (Венеди) био тако јако зарађен с Римљанима, име би му се сачувало у ономе списку народа̄ с краја vita Marci; а онамо се ништа не спомиње о Словенима. А у оно доба, о коме је овде реч, Словени се не беху још тако далеко на југозапад померили, да би о њима у овом рату могло бити речи. Они су онда живели још иза последњих народа што су у овоме рату према оном списку vita Marci суделовали — даље још по „Bastarnae Halani Peucini Costoboci". Даље тај народ, о коме је реч, станује у баровитом пределу (табл. 52—55): а то могу понајпре бити велике баруштине око реке Тисе: а у њој живљаху „Sarmatae" онога народног списка. А ни Домашевски није доследан, јер он тај исти тип, који оглашује за словенски, други пут сматра као скитски — костобочки.

Тобожњи Словени ништа друго нису до огранак сарматскога народа. Они се онако исто разликују од Германаца као и Јазиги с краја стуба, табл. 117, 122., имају онај исти груби профил, исту браду, исту ношњу, оружје и начин ратовања. Само су те мало племените црте, нервозна и сервилна природа тих тобожњих Словена још појачане, доведене до карикатурности, те личе на неке античне глумачке маске, како лепо уочава Петерсен, а ове су свакако постале под утицајем скитско-сарматскога варварскога типа.

Главна су, дакле, два типа у сликама на стубу, германски и сарматски. Ако само део оних са сарматским типом огласимо за Словене, онда и све остале Сармате треба звати Словенима, као што жели Петерсен. А то није могућно. Најстарији извештаји тачно разликују Словене од Сармата̄; ови су коњаници, као што се и на стубу види, они то нису. Али и много што шта, што стари извори казују о Словенима, може се применити на Сармате овог стуба, као оружје: копље за бацање, штит, начин грађења кућа, за тим велика противност у начину живота и карактеру, у ком се прождрљивост и уздржљивост, потпуна разузданост и покорност мењају према свакоме: нигде видније личности, све само гомила

без господара, док напротив Германце на стубу увек представљају племићи и кнезови. Ако Сармати стуба нису Словени, него прави Сармати, т.ј. чланови велике скитске народне породице, ипак доста личе и на Словене. У сваком случају они се доста разликују од германскога типа. И Тацит потврђује ову разлику, кад говори да су се немачки Бастарни у смешаним браковима приближили одвратном сарматском изгледу (non-nihil in Sarmatarum habitum foedantur).

Мора да је германски тип, тада куд и камо чистији но данас, учинио на Римљане силан утисак, о чем речито сведоче рељефи на стубу, то су лепо изведене главе међу Германцима, и тип им је изведен са поузданошћу, што сведочи о уметнику да га је добро проучио. Особито је карактеристична дугуљаста лубања, уско, дуго лице с великим, племенитим цртама, с правим носом и с пуном брадом. Особито му је пошла за руком слика губљења одличних Германаца, таб. 69, 70 и где краљ са својим синовима (Ariogaesus?) заробљен, бива вођен низ брдо, на ком стајаше његов град (таб. 98). Римски војници према своме изразу на слици изгледају прави џелати према витезима.

Марков је стуб назван као прва опширна слика германских племена у борби њиховој с Римом. А то није тачно. Доиста јесте он највећа и најпотпунија слика ове врсте, али није и најстарија, вели Фуртвенглер. Он је, вели овај научник, доказао, да монумент код Адамклиси у Добручи,[1]) тај силни римски „Тропајон“ на доњем Дунаву, није као што се пре узимало, из доба Трајанова и његових ратова с Дацима, он је овековечио догађај општег историског значаја за Августа, задобивање доњега Дунава као међе царства, Германски Бастерни беху тада продрли преко доњег Дунава у великим масама и угрожаваху римској провинцији Маћедонији. Њих и побуњене Траке и Гете победи Августов војвода Crassus 29/28. пре Христа и томе је догађају успомена овај „Tropaion“ и његови рељеви. Најглавније место на споменику заузимају борбе с немачким Бастарнима. Рељефи нису вештачки изведени, али су ипак с римском, простом верношћу израђени и представљају драгоцене податке о изгледу и начину борбе онога смелог германског племена, које је прво дошло у сукоб с класичним светом. Они су још у 3. в. пре Хр. продрли далеко на југоисток и стекли нову домовину на ушћу Дунава, а Филип V и Персеј, маћедонски краљеви, смераху врбовати ове јуначне ратнике да с њиховом помоћу Рим победе. — Али је друкчије било. Још док је било сока и снаге у веома претежној класичној култури, ратови Немаца с Римом завршују се само поразима. А Рим је овим ратовима подигао споменике, и ми смо — завршује немачки научник — у „Tropaion“-у код Адамклиси (људска црква) у Добруџи и у стубу Марка Аврелија нашли и познали драгоцене сведоке немачке прошлости, немачкога живота и бића.

Beilage zur Allgemeine Zeitung 1896. бр. 293.

С. Н. Ј.

1 В. о овом споменику Mittheilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien. XXV B. Heft, стр. 25, Mitthielungen.

ДРУШТВЕНА ХРОНИКА.

Зборови Геолошког Друштва од постанка његова до данас.

Извештај за 51. збор, који је држан 10. фебруара 1897. год.

На данашњи дан пре шест година, дакле 1891. год., био је први збор чланова друштва, које се данас зове „*Српско Геолошко Друштво.*“ За тих шест година држало је ово друштво 50 зборова, и моја је намера да — по одлуци 50. збора, а по предлогу г. Ђуре Милијашевића — изнесем преглед целокупног рада његова до данашњег дана, т. ј. колико је и каквих радова читано, какве су књиге приказиване, и у опште шта је ово друштво занимало за ових шест година. Ну како сви данашњи походачи *Геолошких Зборова*, или боље назовимо их чланови *Геолошког Друштва*, нису имали среће да буду и први чланови његови, то нека ми је допуштено изнети у кратко постанак самога друштва, као и оно што је претходило његову постанку.

Као што је Геологија у Србији тесно везана за име г. Јов. М. Жујовића, тако су и ови зборови, дакле и само друштво, његова замисао и двојако плод његова рада. Прво с тога, што је он спремио већину радника — чланова — *Геолошком Друштву*, а друго што је он и основао друштво, па му је и данас душа и највиђенији члан.

Да би скупио оно људи, што је за рад на овоме пољу подобно, и „да би поточиће тих радних снага свео у велику реку, која би сједињеним снагама просипала благодет целим својим током“ као што вели пок. Карић у једном писму штампаном у II књизи *Анала Балканског Полуострва*, смисли г. Жујовић да покрене један часопис, у коме ће се штампати „оригиналне расправе о Минералогији, Геологији и Палеонтологији Балканских земаља, за тим реферати о свему што се о истим предметима публикује код нас и на страни.“ У тој намери обратио се он писмом од 1. октобра 1888. год. г. министру просвете да се такав часопис покрене под именом: *Геолошки Анали Балканског Полуострва*. Сам се пак понуди да буде бесплатни уредник. Ондашњи министар просвете г. Владан Ђорђевић одобри ову мисао и обећа помоћ. Помоћ обећају још Министарство

Привреде и Академија Наука, а сарадњу г. С. М. Лозанић, професор В. Школе. и државни хемичари г. г. Д-р Шамс и Д-р М. Леко. Тако постадоше *Геолошки Анали Балканског Полуострва*, за које пок. Карић вели: „запали се, дакле, једна јасна свећица посред таме нашег народа“, која показује да у нас још има људи од идеја и рада

Кад се ово постигло онда, да би *Геолошки Анали* имали свој уређивачки одбор и сталне сараднике, позивао је г. Жујовић с времена на време (сваког месеца једанпут и то 10. датума) људе од науке на научне разговоре. Тако поста у години 1891. нека врста зборова, на које су се скупљали: геолози, минералози, хемичари и географи, међу којима први беху: г. г. Симо Лозанић, Љубомир Клерић, Сава Урошевић и Пера Павловић, те приказивали поједине радове из својих струка. Сем ових долазили су и они, који су жељни да се чему науче.

Први учасници на овим зборовима нису ни мислили дакле на какво организовано друштво, већ су се договорили да се састају по једанпут месечно ради претресања појединих питања из поменутих наука.

С тога ово друштво нема ни данас, кад је већ стекло гласа, статута, председника, секретара, улога и т. д., али има чланова одушевљене за рад. Име *Српско Геолошко Друштво* добило је доцније од г. С. М. Лозанића, а први пут је публиковано у једној свесци Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft, у којој је г. Лозанић штампао своје анализе Јелицког Метеорита. Код нас се је највише прочуло од времена од како су у Србији учестали потреси.

Сем редовних радова — читања оригиналних радова, извештаја и екскурзија, реферати о новостима за Геологију и Минералогију Балканског Полуострва, договарања о згодним терминима за поједине појмове из Минералогије и Геологије, разгледање приноса које дођу *Геолошком Заводу* и обавештавања о појединим научним питањима, на геолошким се зборовима расправљају и таква питања, која не иду непосредно у домет Минералогије и Геологије, али су овима блиска, а иначе веома важна. Тако на пример на овим се зборовима расправљало питање о рударству у Србији, за тим о поправци наше ораће земље, којом је приликом збор донео резолуцију, да се умоли г. министар привреде да омогући анализе свију земаља из Србије, те да се земљишта наша могу правилно оценити у пољопривредном погледу и у погледу пореске класификације. Даље расправљано је питање о води у београдском водоводу. А на претпрошлој седници одлучено је још да друштво узме учешћа и у писању програма за уџбенике средњих школа из предмета, о којима се води разговор на овим зборовима.

Дакле круг рада друштва се проширује, а упоредо с тим и чланови му прираштују.

На зборове сада долази редовно око двадесет чланова, а биће још толико оних, који учествују преко својих радова. Друштво је добивало дописе о геолошким проматрањима из Зајечара, Алексинца, Пирота, Ва-

љева, Крушевца, Чачка и Неготина. Не мислим овде износити имена појединих чланова, али ћу поменути да по струци има: шеснаест геолога, пет хемичара, три рудара, два минералога, четири географа, а остало су биолози, физичари и аматери.

Са стране су слали радове за анале, који су читани на зборовима: С. Брусина проф. у Загребу, Станислав Меније из Париза, Мита Петровић из Сомбора и Кишпатића из Загреба.

Друштво је имало радост, да на једном од својих зборова види и г. г. Златарског и Бончева, професоре у највишем заводу братске нам земље Бугарске. А сем њих зборове је походио и наш уважени књижевник и академик г. М. Ђ. Милићевић, лекари, професори, инжињери и пољопривредници.

На зборовима се чуло, које оригиналних радова које превода, реферата и приказа, око 260. Просечно на једну годину дошло би, дакле по 45 разних радова. Ако бисмо рачунали радове према броју радника, онда би на сваког радника дошло по 7 радова годишње.

По струкама радови стоје овако:

А. Оригинални.

1. По струци стратиграфско-полеонтолошкој	70
2. Минералошко-петрографској	29
3. Хемијској (Анализе)	16
4. Палеотнолошкој и предисторијској	5
5. О артерским бунарима и земљотресима	10
6. Из Географије и Хидрографаје	2
Свега	132

В. Реферата.

1. Стратиграфско-палеонтолошких	40
2. Минералошко-рударских	14
3. Из Географије и Хидрографије	3
4 Из Аналитичке хемије	1
Свега	58

С Предавања и приказа.

1. У опште геолошких (од ових се осам тичу земљотреса)	27
2. Петрографских	4
3. Географије и Хидрографије	4
4. О бањама и води у водоводу београдском	5
Свега	40

Д. Превода.

1. Из Геологије	2
2. Из Петрографије	1

Е. Критика и рецензија.

У опште	10
Свега укупно	243

Остали радови се тичу геолошке терминологије, ортографије и земљотреса. Велика се већина ових радова тиче Балканскога Полуострва.

Поред ових радова на зборовима су редовно приказиване и књиге, које *Геолошки Завод* добива у размену за *Геолошке Анале Балканскога Полуострва*. Сем српских издања, приказано је око 265 туђих свезака, већином минералошко-геолошке садржине и то од Геолошких и Јестаственичких завода и установа из: Беча, Берлина, Бона, Букурешта, Граца, Загреба, Кијева, Клаузенбурга, Лисабона, Лондона, Париза, Петрограда, Москве, Рима, Сарајева, Упсале и Брисла.

Од српских завода књиге шаљу: Академија Наука, Професорско Друштво, Инжињерско Удружење, Министарство Просвете и Привреде. Није моје да ценим да ли ово друштво има свој raison d' être: могао бих му само пожелети успешан и обилан рад, а осталим радендицама на науци да се на њега угледају, те да се и они удруже ради лакшег и интензивнијега рада.

На завршетку овог извештаја с болом у души напомињем и губитке које је друштво имало за ових шест година. Међу онима које ми виђамо овде на зборовима или читамо њихове дописе нема више В. Карића, Мите Петровића, Николе Мариновића и Бранка Ановића. Мир пепелу њихову

Ст.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Српски устанци противу Турака у вези са народним сеобама у туђину од 1459.—1814. год. *Историска расправа, написали Р. Агатоновић и П. М. Спасић* (Темат награђен I видовданском наградом београд. општине). Издање београдске општине. Део први (1459.—1664.), 8-на, VIII и 612. стр. у Београду 1895; део други, 8-на 505 стр. у Београду 1896. Цена динар од књиге

Горњи натпис и седамдесет штампаних табака текста ове историске расправе привукоше нам на се пажњу да је нажљивије разгледамо и ако нам је била позната зла судба списа награђених видовданском наградом београдске општине, јер од свих досадашњих само је један што преживе прву оцену, а остали су одавно прешли у заборав, из књижарнице брзо прешли у антикварнице и постали „роба на килограм.“

Кад смо горњи спис узели први пут у руке, изгледало нам је у први мах, да ће бити боље среће од ранијих из свог кола, али што смо га више читали, све више је расло уверење о зле судбе видовданској награди. Као да историска успомена тога дана жигоше неким судбоносним жигом сваки спис овога кола, намењујући му кратак век!

Ну да нам се не би пребацила пристрасност, осуђивање списа не казавши му мане, које га гоне у „покојне“, потрудићемо се и да оправдамо своје мишљење.

Кад смо се латили да о овом спису пишемо оцену, нашли смо се у недоумици, не могући се лако одлучити од куда да почнемо, јер се у хаосу од седамдесет штампаних табака, реткости за историску расправу, тешко нађе човек, и било би муке да писци нису пред спис истакли предговор од 24 стране, у коме су, после свршенога посла, образложили, на свој начин, обраду задатка. Ми смо, дакле, изабрали да почнемо с оним, чиме су они завршили и када су били начисто и са својим погледима о задатку и његовој обради.

Ну предговор је чудан!

Кад смо га пажљиво расмотрили, учинило нам се као да су писци уселн на лаке саоне од маште, пустили се низ глатку залеђену низбрдицу од одушевљења и јуре, у највећој брзини, кроз неки простор историски, а пред очи им излазе нејасне слике догађаја, па их тако нејасне гомилају и кад су дошли до јаве.

Почели су са досељењем Срба из закарпатских предела и својим одушевљењем огрешили се и о историју свог народа и о „човечански род“ излагањем невероватности (стр. 3. и 4.), да их у томе ни „Српска Немеза“ није могла упутити правом путу; покварили су онако красне слике из пера г. Мијатовића о јадном стању српског народа под Турцима у XVI. в. (стр. 5.—8.); дошли у сукоб неколико пута на следећих десет страна разноликим тумачењем једног истог. Ну „захвалност према мајци домовини, која их је одгајила на пепелу хиљадама изгинулих, за име своје, предака њихових, нагнала је и њих да своје слабачке силе посвете изучавању најкласичнијег доба српске прошлости, које је препуно прекрасних врлина и јуначких узора српских,“ па држећи се речи непознатог патриоте српског „да наука никад не би отишла у напред, кад не би било људи, који ризикују да иду докле могу, ма да знају добро, да својом снагом далеко отићи не могу,“ „покушали су да загазе онде, где још нико није загазио; да пишу оно што још нико није покушавао у целини представити, изнети данашњој српској генерацији онај живот наших предака за време од када песта и последње сенке српске државне самосталности на целом Балкану па до доба, када ђенијални Милош удари чврсто први камен темељац за зидање нове зграде „Душанове државе. То је дакле, ни више ни мање, него историја готово целокупног српског народа од 1459. па до краја 1814 год.“ (стр. 10. и 11. књ. I.)

Наведене речи показују тежиште ове историске расправе, рђаво схваћени и обрађени задатак, а да још искрено речемо: показују да нити може бити већих претенсија ни мањег права на њих!

Задатак није правилно схваћен и натпис списа не одговара тежњи коју су тежили постићи. Писци су погрешили што су задатак идентификовали са „историјом целокупног српског народа од 1459. до краја 1814. год.,“ јер су то два различита задатка. Борећи се између идеје да одговоре на задатак и тежње да „пишу што нико није покушао,“ они нису одговорили ни на једно ни на друго, те у овоме спису немамо ни „историске расправе о српским устанцима противу Турака у вези с народним сеобама,“ нити пак жељену „историју целокупног српског народа од 1459.—1814. год.“

Непречишћеност појмова нагнала је писце да иду с предмета на предмет, где год им се зауставила пажња, не водећи рачуна о оквиру што га даје задатак. Они нису били начисто са задатком, и да ли њиховом кривицом или схватањем онога, који је задао задатак — то није

наше да испитујемо. Задатак постављени тражи да се расправља о „устаницима српским противу Турака," а њих могаше бити само у српским крајевима под турском влашћу, кад су Срби оружаном руком протестовали, на свом огњишту, противу неправедних и нечовечних поступака турских, ну чим су они пребегли у аустриске или млетачке крајеве, па отуд упадали у турску царевину, пљачкајући врло често добра своје браће, било сами било у друштву с млетачком или аустриском војском, некад плаћени, а већим делом упућивани на плен да се њиме награђују, чинећи тиме више услуга другоме него ли себи — *то више нису устаници и њихов рад припада овом задатку само у толико, ако су својим радом помогли рад устаника, али никако да њихов рад буде представљен у јаснијој светлости од рада устаника Срба, бораца на свом огњишту.*

Ни реч *сеоба* није узета у правом значењу. Са *сеобом* није требало једначити *пребегавања*, као што чине писци. Сем тога, они по што су у врло кратким потезима изнели *сеобе* и *пребегавања* ова друга под именом првих, не задржавају се на сеоби као свршеном факту, већ тек после тога настаје њихов главни рад у излагању историје *насеља* и *насељеника* што у ствари постаје предметом друге монографије а не ове.

Рђаво тумачећи задатак и речи *сеобе* и *устаници*, писци се нису задржали на испитивању живота српског народа под Турцима, као најинтереснијем делу њихове расправе, где је ваљало потражити најглавније узроке устанцима и устаницима, нити су обрађивали пажње правим узроцима с поља, који су по том проузроковали и сеобе, већ су првом страном своје расправе продрли у давнину, дубљу и од Кулина бана, и стрампутицом одмах приступили излагању историје српског народа и сеоба куд и камо пре друге половине XV века. Не рекавши готово ништа о Србима који се селе и о узроку њихове сеобе, они пишу о сеоби, а оно неколико несређених и магловитих страна (I књ. стр. 38.—49.) не дају никакве слике народног живота нити показују узрока. Задовољивши се тим они расправљају о деспотовини српској у Угарској, ратовању њиховом у корист Угра и Аустрије, прелазе на историју Срба у Далмацији под Млечићима, а на задатак се не освру. *Од хиљаду и сто страна ове историске расправе ни три стотине не тичу се задатка: осталих осам стотина служе тежњи да се напише прва историја целокупног српског народа од 1459.—1814. год.!*

Задатка се дакле не дотиче ни рад и живот Срба у Угарској, нити Ускока као ни рад Срба под млетачком влашћу, а писци су томе заноставили и сеобе и устанике. Има читавих глава: прођу се у читању стотине страна па се не нађе на расправљање из задатка. Од близу две стотине страна прве главе I књ. немамо ни тридесет да се тичу задатка: у другој глави најинтереснији део долази као увод, а у трећој глави као додатак: у четвртој се не разазнаје шта је чему дошло ради објашњења: главно споредном или споредно главном, а у петој су писцима интересниија ратовања Монтекукулијева у Горњој Угарској и протестанство него

ли насељавање Срба у Жумберку и Крајини. Ено прве главе II књ., где у њезином првом делу немамо *ни речи* о ономе што је преко потребно где је трећа глава у целини ван задатка с којим нема никакве, апсолутно никакве везе! Ено и других глава, где су три четвртине излагања непотребне, а нема оног што је *морало*ући у обим задатка!

Распореду прикупљеног градива, значају постављених питања, задатком обухваћених, обради тих питања према разноврсном значају њиховом, истицању значајнијих догађаја и употреби споредниjих за расветљавање првих, према карактеру расправе — није се обраћало никакве пажње. На то се наилази на сваком кораку. Набрајање примера било би досадно својом замашношћу и досадом, јер их је много онаких, као оно кад су писци о „политичком стању (!) Срба под Турцима" рекли неколико страна уједно с расправљањем о хајдуцима (217—232), па задовољни и „мирне савести, да је витешки дух потлаченог српског народа у почетку XVI столећа сијао величанственом светлошћу народног одушевљења и жудње за слободом и светлошћу јаке политичке свести своје — могу тада прећи к оним Србима у угарској краљевини...", писци, дакле, могу после неколико набацаних, неразумљивих и погрешних мисли прећи са предмета и одати се излагању оног што је непотребно, па нам подроб није излагати несређену историју Срба у Угарској него што се може наћи у специјалним делима о њима.

Ево другог једног још лепшег примера: „Ма да није наш задатак, веле писци, да изнесемо стање Срба, под владом дома Хабзбуршког, ипак ради целине рећи ћемо коју и о њиховој судби, после оне несрећне сеобе у Русију па до Кочине Крајине, када се Срби опет значајно истичу у ратовању Јосифа II са Турцима при крају XVIII столећа," (II. 272.). Чудновато! Писци не само да о тим Србима не говоре узгред, већ су им постали главни предмет расправљању, па се не задовољавају тим, већ их воде и у Русију и тамо причају како су једни другима давали слике за успомену, а по том их цепали кад су се завадили (258.).

Не можемо а да не приметимо *да писци нису знали о чему расправљају.* На једном месту у предговору веле, да их је наслов задатка ограничавао на натпис расправе, те су се умеравали у представљању културног живота народног за то доба (I. књ. стр. 11.). На против њих ништа није ни задржавало ни умеравало; писали су како су хтели и шта су хтели без обзира на задатак, а о изношењу културног живота нашег народа *нема ни речи*, ако појмају шта значи културни живот!

Па шта је нагнало писце да пођу стрампутицом? Судећи по њиховим речима: *тежња да загазе онде где нико није загазио, да напишу оно што нико није покушао у целини изнети.* Судећи пак по спису, *неумешност у прибирању грађе и непознавање историске литературе.*

Ако се пажљивије расматра распоред употребљеног градива, моћи ће се склопити низ од расправа и дела историских, која су писцима по-

служила у име основа и по њима је одржан ред и веза појединих партија међусобно. Тај основ местимице је мењан према новој грађи, о којој се мислило да је достојнија вере. Од вредности расправе или дела зависи према њима обрађени део у овој расправи. *Критичности није обраћана пажња, сразмери појединих партија међусобно још мање*, и отуда су поједине партије несразмерно веће од других и ако су баш те веће од мањег значаја. Вадећи, пак, градиво из тих расправа и дела, придодавано је и надовезивано једно уз друго, без обзира да ли се има потребе и да ли је достојно вере. Оној, пак, несразмери појединих делова, узрок је у опсежности расправа и дела, којима су се служили писци, тако да су у њих опсежније оне партије, за које су имали опсежнијих дела. Г. Новаковићева историска студија *о последњим Бранковићима* у Летопису Мат. Српске, дала им је маха да се и сувише задрже на деспотима српским у Угарској; историске расправе М. Меснића о Хрватима после мухачке битке у Radu, а о догађајима пре тога у Književniku и Radu, да се, без потребе, дуго задрже на излагању догађаја, и најситнијих, у Приморју, Хрватској и Угарској; Смичикласова *Povjest Hrvatska* и Енгелова *Geschichte von Servien* да попуне празнине, што се јављају при склапању грађе из појединих расправа: историско-топографска расправа Лопашићева *Bihać i bihaćska krajina*, М. Грбића *Карловачко владичанство*, Ваничекова *Историја војничке крајине*, Klopp-a O. *Das Jahr 1683*, ђен. Косте Протића *Ратна Историја Београда* у Годишњицама Ник. Чупића и друга дела везана једно за друго продужавају онај низ. Градиво из њих попуњавано је грађом из мањих расправа и споменика, али и отуд несразмерно, не умејући се ограничити на потребу и критичност података.

Писци су грешили што нису проучили вредност сваког од дела употребљених. Многа од њих, као што су: Ваничекова Историја Војничке Крајине, Лопашићева расправа о Бишћу и његовој Крајини, Дана Грубера Борбе Хрвата с Турцима од пада Сигета до житвадорошког мира и друга, много су изгубила од своје вредности од како су објављени новији историски подаци. Писци су јако погрешили што су се овима свуда одали на веру, не обазирући се на нову грађу, којом се потиру многе партије у горњим списима.

Писци су доиста загазили у посао, који још није био за њих. Хтети писати историју српског народа од 1459—1814, год. а не познавати посао. Не уносити ничега новога већ обнављати старе грешке — шта вреди? Никако не знати за историју млетачке владавине у Далмацији, начин те владавине и њене тежње, не познавати папски рад и последице тог рада за развој догађаја на Балканском полуострву поглавито у XVI и првој половини XVII века: историју хрватску знати по једном или двојици писаца, а не познавати развој догађаја у Босни, босанској крајини и Далмацији за наведено време, — стоји испод недовољног за покушај овако замашног предузећа. Писци нису опазили да су извршили најобичнију компилацију.

Само непознавање грађе могло је навести писце да не рекну ништа ни о кипарском ни о кандиском рату и њиховим последицама у Далмацији, јер је нарочито овај други изазвао јачу појаву хајдука, који су један од главних предмета за њихову расправу. Брузонијева Historia dell' ultima guerra tra Venetiani et Turchi dell'anno 1644 fino al 1671 (Venetia 1673.), Шилобадовићева хроника објављена у Starinama XXI., и друга грађа из тога доба могле су дати необично интересне грађе писцима и у место што су писци описивали три опсаде Беча од стране Турака, од чега се нема никаке користи, за истакнути задатак: у место што су са онаким непознавањем изнели нешто о Ускоцима сењским и што су се обазирали на неку европску политику, боље би било да су обрадила прече ствари. У *историској расправи* зна се и прича се и о Ришељеу и о Лују XIV., не заборавља се чак ни Виљем II енглески владар, али се ништа не вели о потпиривању српских устанака, о политици папској и пројектима, често у неколико изведеним, Лава X, Пија V, Клемента VIII и других папа, који су се тицали нарочито нашег народа, а што би припомогло да се разјасне разне струје изазивања покрета на Балк. полуострву и многе тамне побуде устајања нашег народа на Турке. Ако писцима није што више познато, могоше се користити бар објављеним писмима Комуловића папског агента по том послу на Балкану (в. у Starinama, књига XIV и XVI).

Писци не знају ништа о устанку пољичких Срба од 1602. год., а онако речити докуменат, као што је одлука српских главара световних и црквених из Босне, Маћедоније, Србије, Херцеговине и Далмације, из крајева под турском влашћу, донесене приликом састанка црквених главара због намета пашâ на свећенике, у Кучима 1614. године — тај тако интересан докуменат није био познат писцима! Пер Жозеф, чувени дипломат француски, претходник Ришељев у дипломатским пословима и највећи његов помагач, заинтересовао је и папу и придобио наварског војводу Карла II Гонцагу за главног покретача, и цео је свет знао о томе, докуменат је објављиван толико пута, али је остао непознат писцима *историје српског народа од 1459—1814 год.*

Без сумње, најинтересниja тачка ове *историске расправе* јесте живот и стање Срба под Турцима. Она је погрешно изнесена (стр. 217.—232.). Клегисање и тешкање не помаже ништа. Ваљало је озбиљније водити рачуна о задатку, па и о тежњи својој, кад су хтели да пишу што нико није покушао писати. На устанке српске противу Турака дошло се тек у другом одељку IV гл. I књ., али тек пошто се и ту испричало о Србима у Ердељу, не ради устанака и сеоба, већ да би се имало прилике штогод рећи о Цару Јовану и лажним Бранковићима.

Писци су сувише веровали одушевљењу и поетском заносу г. Мијатовића у његовим историским студијама којима су се служили при овом раду, па су још даље отишли покварили позајмљено, што бар беше лепо написано; претпоставили су са историског гледишта компилаторски рад

г. Драгашевића *Илирско трополье* онако красном делу као што је М. Месића *Зрињска звијезда*, најбољем спису о опсади Сигета: претпоставили су толико погрешних списа најбољој, најпоузданијој изворној грађи!

И оно изворне грађе, колико је употребљено, необрађено је. Ако не верују писци, нека обрате пажњу како на превод онога писма (али не млетачког аркива!) од 1501. год., у I књ., 154.—155. стр. тако и на збрку у наводу дела на тим двема странама: Нека упореде свој превод писма из миланског аркива (а не млетачког) саопћеног на 169.—172. стр., и навод на 173. стр. из збирке В. Макушева; нек виде шта пише на наведеној 172. страни те збирке споменика, а шта код њих на 185. стр. I. књ., нека се увере да ли је Episcopus Hadriensis, епископ Хадрије (nom. masc.) на 110. и 112. стр. I. књ. О позајмицама из Брлићеве збирке под натписом: Theilnahme der Serben und Kroaten etc. не може бити речи добре. Та шта може да се каже: кад писци не знају најобичнију топографију, кад мисле да је историку непотребна географија, па могу да греше што се ни ђачићу не допушта: кад писци не знају шта је *Сењ* а шта *Сињ*, и то греше не један пут већ *стотину пута*: кад веле да је *Ciclut*—*Ћеклић*, *Zappa*—Запа: кад не знају шта је *Traù*, *Bilalo* и *Bilai*, *Scopie* (у Босни), *Vergoratz*, *Verlican*, *Ottoro Zarine*: кад тврде да су Млечићи освојили *Сењ*: кад праве грешке где се није никад ни надати, и кад могу да кажу: „*Имоцки тврди град на граници Херцеговине, не далеко од Котора, који с Далматинске стране заклања Сењ, Almissa, Диаре, Приморје Макарско и Вергорац, а с Херцеговачке стране отвара пут за Ливно (Думно), Tiavor, Pocitegl* и *Мостар*"! Колико само грешака у овом једном једином ставу! Та да је само ово у овим двема књигама *нове историје српског народа од 1459.—1814. год.*, па је доста да се пребаци писцима, а шта да се рече кад их је гомилама, стотинама?!

Обим ове оцене наше не допушта задржати се на ређању свих погрешака. Није могуће изнети ни главније, јер бисмо у том случају морали попиштити читаве одељке појединих глава, и оцена би с наводима, разлозима и доказима изишла већа од дотичних глава и њихових одељака. За то се овде нема места. Напомињемо, пак, да погрешака има из *непажње, неозбиљног схватања задатака у целини и у појединостима, и неразумевања често и најобичнијих ствари.*

Да су писци били мање издашни у речима а опрезнији при давању суда, могли су много погрешака уштедети нарочито од оних што су постале услед разноликог тврђења о једној истој ствари, где се није водило рачуна касније шта се о једном истом рекло раније. Стране на којима се говори о Матији Корвину пружају необичан пример за то, и док једном „Краљ Матија носи проклетство српског народа" (I., 75.76.), мало касније „краљ Матија за доброту може увек у будуће рачунати на љубав и безграничну оданост код свих угарских Срба" (I., 86.), по том „Срби су морали искрено оплакивати смрт Матијину" (I., 133.).

Судба народâ у писаца је речити доказ за многе појаве и узроке, а одушевљење је моћно да их води до тврђења невероватности, да их доведе до ређања речи без смисла, те да најзад „у последицама неке љуте казне божје“ потраже објашњења по ком неуспеху, коме стају на пут и „природне стихије“ (I., 224.).

Ну при свем том писци су имали по где где истаћи своје „ми“ и како мисле друкчије од осталих, заузимајући нарочито гледиште, износећи ново мишљење, али су баш тамо лоше среће. Оно њихово „али ми мислимо са свим друкчије“, које доликује дубоким познаваоцима законâ историје човечанства, признатим научницима, могло је „са свим“ отпасти, кад за њим долази најлошије, скроз погрешно, обрађена најинтересинија партија њиховога задатка (I. 218.). Тако је и онамо, где писци говоре о некаквом пљачкашком излету задарског заповедника Камила Орсина 1538. год. а не знају за тако просту ствар као што је рат хришћанског савеза с Турцима, у коме суделују и Млечићи (1538.—1540. г.), па не пристајући уз разлоге г. Мијатовића о узроку напада и освајања Новог у Боци од стране хришћанског бродовља после пораза код Превесе, износе свој „стратегијски разлог“, коме нема места као ни г. Мијатовићевим. Кад се зна ко је био тада шпански владалац; кад се зна за лоше односе млетачке републике са аустриском владом, којој је на челу било исто лице које и у Шпанији: кад се зна да је тај исти почео водити тајне преговоре с Турцима о миру само да нанесе штете Млечићима: и најзад кад се зна да су Шпанци много пута покушавали у XVI. в. да се докопају ма ког било града и које било тачке у приморју јадранског мора — онда је јасно да је напад на Нови био искључиво жеља Шпанаца, те су се писци могли уздржати од истицања свог мишљења (I. 435., 436.).

Не можемо пропустити а да не обратимо пажњу још на једну околност. *Свак онај, што тежи да унесе праве светлости у решење питања из прошлости, мора бити искрен, нарочито у позајмици мисли и грађе.* Писци се нису држали тог основног правила у писању историских расправа, кад су написали оно испод линије на 496. стр. I. књ. Њима није била позната ни једна од свих оних историја о ускоцима сењским, што се види из света скроз погрешног излагања факата и њихових објашњења што се односе на ускоке! Нису обавештени ни о ономе што наводе, греше на сваком кораку, а при свем том истичу своје погледе. Да су на пример разгледали Флорентиничеву дијалошку историју сењских ускока, нашли би објашњења за много што шта, и тада им војвода Ђура Даничић, о ком причају на 504. стр. I. књ. не би изашао онако престар, јер је онамо реч о оцу и сину истога имена; тада не би наводили на 554. стр. своје I књ. оно чега нема у тексту, нити оне последње редове испод линије на 496. стр., који такође не одговарају тексту. Требало је да су писци знали шта значи наводити речи туђе под знаком навода, па не би веровали ни Смичикласу за његов цитат из II књ. Hrv. povjesti стр. 99.—110., нити би изостављали оне неколике Смичикласове речи, чиме је измењено значење њихово

у наводу ових писаца (I. књ 500., 501. стр.). Па за све да им се опрости са гледишта хришћанског милосрђа, али не за оно, што веле да Ускоци по паду Клиса у турске руке „пређоше сви у још један тврди приморски град Сењ, да под заштитом млетачком излећу одатле на Турке“. Не знати да је Сењ био аустриски, и бацити ускоке у чељуст противнику, да их подави све до једног; једном реченицом показати толико необазривости према свему што су писали о ускоцима — *ретко се може наћи у историским расправама*!

А стил? Писци га немају одређеног и та осетна мана ове „историје целокупног српског народа од 1459.—1814. год“ није потекла из сурадње два лица, већ из нечег другог. Радећи, ваљда, у брзини писци нису покупљеној грађи могли дати духа, задахнути је једним дахом, *већ су с изводима из појединих дела уносили и стил и језик писаца њихових*. Ако је писац Хрват, има хрватизама; ако ли је Рус, има русизама, чему су они додали још баналних израза својих. Има и бесмислених реченица, читавих ставова, а по где где и неки нарочити стил као на пр. у оном одељку на страни 257. II. књ. или као што је оно на 270 стр. те исте књиге „Неки виђени Црногорац Стано (Радонић) с већим делом народа запита владику: какву власт има да тера људе да иду из отаџбине, и не хтевши се иселити разиђу се. Владику то збуни и он преобуче неколико попова и пошље их за исељење. Стана који му сметаше, придобије обећањима, но и при свем том мало се њих одселило. Тај свој неуспех владика правдаше, навалом „Турака на Црногорце те су морали остати да се бране“ и т. д

Склоп реченица по који пут је чудноват! Матија Корвин, веле они, једном „у мало што и сам није главом платио, добивши само рану у руку“ (I., 77.), другом приликом од неке војске „половина изгине, а другу половину једва спасе бегством, један рањен Текелијевић“ (I. 108.); на трећем опет месту „Лудвик Баденски је „само силом освојио средства за зимовање“ (II. 66.) и т. д. и т. д. Уз то још иду поменути банални изрази, уведени у живот новинарством, као: *бушења бискупова*, *лаже*, *фратар*, а нису ретке ни обичније граматичке грешке.

Ми изнесмо оправдања за наше мишљење истакнуто у почетку ове оцене. Набрајање свих погрешака, понављамо, није могуће износити, једно, што је ово довољно, а друго што би се отегло толико, да би се томе тешко нашао тако добар издавач као што је београдска општина са досадашњим тематима награђеним видовданском наградом.

Ова, пак, овако написана *историја целокупног народа српског од* 1459 до 1814. али не, и *историска расправа о устаницима српским противу Турака у вези с народним сеобама,* не доноси никакве користи лицу поле познатом с нашом историјом народном, а непознаваоца може само завести

на странпутину и научити га многом чему што не постојаше. То је наш суд о њој.

Још коју реч о другом предмету, који има везе са горњим.

Време је да се патриотској и сваке хвале достојној одлуци београдске општине о видовданским наградама одговори достојније и с више пажње. Желети је да се у будуће води рачуна и о задацима те да се не понови што год слично „Државничкој радњи Вука Бранковића и Милоша Обилића“, и о оцени, не би ли се једном пошло правим путем. Не би, пак, било с горег, кад бисмо у будуће поред сваког списа имали оштампан и реферат оцењивача, према чему је награђен спис, јер до рђаво израђенога а награђеног списа није дело само до писца већ и до оцењивача. Време је, такођер, да се и у нас једном почне сматрати да ученички списи, награђени и објављени штампом, нису само дела ученика већ и њихових учитеља не ради указивања помоћи већ даног правца у области њихове научне гране. Нека и учитељ за оверени посао свог ученика повуче мало греха на своју душу, да не би пало све на слабијега и мање кривог!

месеца јануара 1897. год.
у Алексинцу.

Јов. Н. Томић

Čitanka iz slavenske i madžarske književnosti (Svjetska književnost u prijevodima, svezak III) Složio i uredio *Dr T. Maretić*, kr. sveuč. prof. U Zagrebu 1896. Вел. 8° VII и 788 стр., цена? (Naklada kr. Hrv. slav. dalm. zemalj. vlade).

Обзнањујући ову *читанку* читаоцима „Дела“, и нехотице долазимо на мисао да поредимо рад на унапређењу школске нам књижевности нашега министарства просвете и цркв. послова с таким радом „хрв. славенскога одјела за богоштовље и наставу“, — али се морамо тога поређења за сада оставити, јер би нас далеко одвело. Само узгред морамо признати да ми не само што у школској књижевности немамо оваких читанака којима је задатак да знање у школи стечено утврде и прошире, него ни да се у раду нашега министарства и његовог Главног Просв. Савета не види какав добар план за унапређење те књижевности, те је све до сада у овом погледу ишло „на махове“, како кад, и рађено по случајним некин импулсима.

Маретићева „Читанка из славенске и маџарске књижевности“ трећи је део „Свјетске књижевности у пријеводима“, чиј је први део — грчка, други део — римска књижевност (I изишао на свет 1893. г., II пак 1894. г.). У IV ће делу бити романска, у V германска књижевност. Као што се види, ово је једно красно подузеће, којему сваки мора зажелети добра.

И ако ће свакоме читаоцу, који се жели упознати са знатнијим делима из светске књижевности, добро доћи овај низ читанака, треба напоменути да су ове књиге у првом реду школске, одређене за учење светске књижевности у хрв.-славонским женским гимназијама каква за сада има само једна, и то у Загребу под именом „Дјевојачки лицеј". И јамачно, због саме намене за ученице „Дјевојачкога лицеја" при састављању „Читанке" морало се низити и на ствари, на које се не би назило, да књига није школска, па још за женску младеж. Колико је састављач уложио труда, моћи ће се видети ако упоредимо преводе, који су до сад већ били штампани, па су узети у ову читанку. На сваком кораку уредник је те преводе морао исправљати према оригиналу или према захтевима нашега језика, а неки су комади, због рђавог досадашњег превода, наново превођени, што је чинио или сам уредник или који од његових сарадника. Тако је н. пр. из *руске* књижевности сам уредник морао превести из „Обломова" Гончаровљева девету главу I књиге („Сан Обломова") и Пушкинову „Полтаву" (у стиховима), да не би ова два класика руска остала незаступљена. Штета што из толиких досадашњих нам превода Пушкинова Оњегина скрупулозни уредник није могао извадити ни један одломак за ову читанку. — Да би у целој књизи било што више једноликости, морала је вредна рука уредникова дотеривати и уједначивати и сарадничке преводе.

Књига има четири дела: ***чешки***, ***пољски***, ***руски*** и ***маџарски***. Пред сваким је делом кратак преглед историје књижевности, разуме се да су новија доба сваке потпуније обрађена, јер су и огледи књижевних дела узимани из нове књижевности. Да би пак читаоци, и кад су објављивани само одломци већих дела, имали преглед целога песничког производа, уредник је најпре изнео садржину и основу свакога онога производа од којега су само одломци унесени у Читанку, те је на тај начин избегнуто, да се не даје читаоцима само одломак без икакве свезе. Мислимо да је ово поступање пажње вредно и похвално.

Избор је, као што рекосмо, био ограничен. Ево шта је све унесено из појединих књижевности, у овој књизи заступљених. Из *чешке* књижевности *Карло Јаромир Ербен* (Бадњи дан у преводу А. Шеное. Благо и Златни коловрат у преводу Д. Боранића); *Јан Неруда* (Лоретска звона), ***Божена Њемцова*** (одломак из „Баке" у преводу Dr С. Босанца), ***Фр. Палацки*** (Смрт Карла IV. Његов значај и влада из Чешке историје, превод Д. Боранића и Јан Хус и сабор у Костници (1414—1415) у преводу Т. Маретића.) *Каролина Свјетла* („Барвара" у преводу Д. Боранића). *Јар. Врхлицки* (Легенда о Св. Прокопу у преводу Д. Боранића).

Овиx су књижевника из *пољске* књижевности узети огледи: *Александра* ***Федра*** („Нитко ме не познаје", комедија у преводу С. Гостише који је и приступ написао). *Сигмунда Красињскога* („Небожија комедија" I и II део у преводу П. Будмана), *Јосипа Иgњ.*

Крашевскога (Ћилибари приповетка, у изводу, превод А. Томића), *Адама Мицкјевића* (*Конрад Валенрод* у преводу Т. Маретића, *Алпухара* превод А. Вебера, I певање из Пана Тадеуша, превод Т. Маретића), *Хенр. Жевускога* (Пан Боровски, слика из живота пољске властеле XVIII., в. превео С. Шпанић). *Хенр. Сенкјевића* („Из дневника познањскога учитеља“), *Јул. Словацкога* („Отац окужених у Ел-Аришу“, превод Т. Маретића).

Из *руске* књижевности има само неколико заступника, и ако је она доста знатан део заузела у Читанци *Гогољ*: (Из мртвих душа имамо V и VI главу, из Тараса Буљбе IX, X и XI глава у преводу Dr А. Радића, који је писао и онај преглед књижевности). И. *Л. Гончаров* (Сан Обломова, из романа Обломов, превод Т. Маретића), *М. J. Љермонтов* („Песма о цару Ивану Васиљевићу, о младом опричнику и о смелом трговцу Калашникову, превод В. Вежића, и друге две мање песме), *А. С. Пушкин* (Полтава, превод Т. Маретића), *Л. Н. Толстој* (одломци из Рата и Мира у преводу А. Радића), И. *С. Тургењев* (одломци из Племићског гнезда и из Руђина, превод од J. Мишкатовића).

Као што је речено, у IV делу је мађарска књижевност. Приступ је написао К. Пфан. Нашли су пак места у овој читанци огледи *J. Арања*. (Узеће Мурањ-града II, III и IV пев., превод *Змаја J. Јовановића*). *J. Етвеша* (Сеоски бељежник, III св. IV глава), *Мавра Јокаја* (Нови властелин, одломци), *Имбре Мадача* (Човечја трагедија 4. и 9. призор, превод З. J. Јовановића), *Коломана Микшата* (Стара кључарица, приповетка; Племићско гнијездо), *А. Петефија* (неколике песме, опет у преводу З. J. Јовановића и одломци романтичног спева Витез Јанко). Прозни су комади сви превод К. Пфана (K. Pfann).

Наставницима и наставницама наших виших женских школа и свима онима који се брину о вишој настави наше женске омладине топло препоручујемо ову књигу, чија је, у осталом, најбоља препорука одлично име уредника јој, професора Маретића.

С.

Нова збирка начелних одлука одељења и општих седница Касацијоног Суда. Скупио и уредио *Стева Максимовић* адвокат. Књига трећа. Штампарија Мих. Костића. Пожаревац. Цена 3 динара.

Кад смо у фебруарској свесци „Дела“ од 1895. године нашим рефератом пропратили другу књигу „Нова Збирка“, ми смо тада уз мишљење, о користи од издавања оваких збирака, напоменули и то, да са том другом књигом добивамо свега 320 одлука, одвећ важних за нашу јуриспруденцију; пожелели смо тада, да у скоро видимо и трећу књигу „Нове збир-

ке", те да се и њоме још која важна одлука у низу осталих својих друга напише. И сад ево на завршетку 1896. а у прозорје нове 1897. године, нама г. Стева даје и трећу књигу „Нова Збирка" са још 81 одлуком, такође важним, а до сада још непознатим у јавности. У свима овим трима књигама имамо сада 401 одлуку.

По законицима све ове одлуке у свима трима књигама овако су распоређене:

I *Грађански законик.*

1) у првој књизи „Нове Збирке"	99
2) у другој књизи	60
3) у трећој књизи	52
	Свега 211

одлука од којих су:

опште седнице	114
одељења	97
	Свега 211

II *Грађански судски поступак.*

Одлука општих седница и одељења има 76 одлука, од ових долазе:

на I књигу	25
„ II књигу	31
„ III књигу	20
	Свега 76

Од овога броја долази на одлуке опште седнице 27.

III *Трговачки законик.*

Одлука седница општих и одељења има	27
од ових у I књизи „Нове Збирке" има одлука опште седнице	10
одељења	8
у III књизи „Нове Збирке" одлука опште сед.	4
одељења	5
	Свега 27

IV *Кривични законик.*

Одлука општих седница и одељења има 59, од ових

у I књизи одлука опште седница	26
одељења	17
у II књизи општих седница	9
одељења	7
	свега 59

V *Кривични поступак.*

Одлука општих седница и одељења има 23 одлуке, и оне су у II књизи „Нове Збирке" и од ових су одлуке

општих седница	16	
одељења	7	
	Свега	23

VI *Спецфични поступак.*

Одлука одељења има 5 и то опет само у II књизи „Нове Збирке“ а општих седница ниједна.

Дакле у све три књиге „Нове Збирке“ има 206 одлука општих седница и 195 одељења свега 401.

Као што се из предњег излагања види пишчева је тежња била да да̂, но свима правним односима нашег друштвеног живота, збирку одлука опште седнице и одељења Касац. Суда, те да на тај начин пружи материјал, из кога би се могао потпуно видети правни живот нашега народа и правни односи његови.

Посао је овај огроман и тежак, па и спор. Г. Максимовић је једва доспео да у три књиге изнесе тек 401 одлука махом другима изнешене.

И ако се из оволиких одлука не може још да позна правни живот нашега народа, јер за то треба више рада и времена, треба прикупити све одлуке и решења не само за време док нису постојали писани закони, но и од увођења писаних закона у живот до данашњег доба. Ово би било важно, нарочито за то, што у животу нашега народа има више периода. Период од 1821 до 1833 год. кад је престала веза спахијска, па онда време од 1835. до 1844. године, и од 1844. кад је грађански законик ступио у живот до данас.

Из ове три књиге, а то тврди и рачун, који је напред изложен, види се да је г. Максимовића пажња поглавито обраћена на грађански законик, јер ту има 211 одлука, дакле више од половине свију одлука, а то је и умесно било; јер и ако су нама потребни сви законици, за сада је најпреча потреба, да се прикупи сва грађа, сав материјал за наш грађански законик.

Ми смо мислили, да се упустимо и у излагање садржине издатих одлука у овима трима књигама али нам простор овога листа не допушта, а и сам број је тако мален, да се не би могло бог зна шта видети. Зато упућујемо радознале читаоце на садржај у књигама, у којима су изложене одлуке по распореду, како је и наш грађански законик распоређен.

Завршујући ово неколико речи ми уз похвалу и захвалност г. Максимовићу на досадашњим збиркама, желимо му да је и срећне руке, те да посао који је отпочео, нађе у скоро енергичне поборнике, који би рад убрзали и довршили на корист нашега народа и отаџбине, а и на добар глас наших правника.

Д. Д.

Господа Сељаци. Приповетка. Написао *Тадија П. Костић* Београд. 1897. год.

Ако икоја литерарна појава представља истински израз свога доба и друштва, једном речи, средине у којој је постала, онда нам се чини, да се то понајпре може рећи за ову, којој натпис исписасмо горе. Сам натпис, и ако не баш најзгодније изабран, довољан је у неколико да нам окарактерише једну особиту фазу у државном развићу Србије и српскога друштва у опште. Нема сумње, да се данас Србија налази још у једној прелазној фази, у неком врењу и мешавини од најразличнијих и најсупротнијих праваца и тежња у развићу. То прелазно стање опажа се свуда, на свима областима српско-државног и народног живота, али се оно нај јасније и најпотпуније огледа и изражава у политици. На том пољу, које, као што знамо, представља више активан моменат у развићу, најуочљивије се испољавају сва карактеристична обележја једног прелазног доба: ту се већма но игде опажа: несталност, несређеност и неодређеност са свима осталим појавама које се неминовно јављају на оној раскрсници различитих и супротних струја и праваца историјског развића, на којој се данас налази општи државни живот Србије.

Један тип из реда таквих појава, које нам особито згодно обележавају главни смисао и карактер данашњег прелазног доба и износе антагонизам оних супротних струја, које се у њему сучељавају, описује нам и горња приповетка Тадије П. Костића: и с тога она, као право чедо свога времена заслужује, по нашем мишљењу, озбиљнију пажњу литерарне критике. Његов „господин“ Кића, члан старе и чувене сеоске задруге Миликића за цело је један потпун контраст према назорима оне средине, у којој је поникао, у којој је одгајен, васпитан и одрастао. Као што је обично случај са свима исписницима, да из војске понесу са собом у село и породицу многу новину, тако је исто било и са Кићом Миликићем. Али Кића није у војсци научио само то: да изврне по неку реч, да скреше коју „масну“ и безобразну, да накриви капу или ушиљи бркове, него је он некако навикао да друкчије гледа и на цео свет и на живот. Управо, он се у војсци са свим преобразио, постао је други човек. То није био више онај Кића, коме је некад чича Јеротије говорио: „у мене и ждребад треба да су паметна“, а он, хтео не хтео, морао је то петремице да слуша, тури и прима срцу, јер то говори „ђеко,“ кога зна и поштује цела капетанија, коме се покорава чак и „бата“ Мојсило, а некмо ли он, један Кића. — Сад је Кића постао са свим друкчији, он се осећао некако слободнији и већи и паметнији и то му се познавало на сваком покрету његову. Писац нам ту промену, која се десила на Кићи описује овако:

„Ишао је брзо и онако, како би реко, да ће се сад сапети. Очи су му играле ко на лоју. Говорио је ко нико у селу, то јест, кад је он тако хтео. И радним даном и свечаником носио је чоу и памукбез, на ногама ципеле ил' чизме, а на глави шајкачу и шеширић — „на еро.“

„А што је поган језик имао! Псовао је и миша у дувару! На светиње! Знао је колико има капија на небу, и небеску чивију, где се вешају чакшире... А чељад само се крсте и шапћу: Боже прости!...

„У кући никога не признаје. За ђека вели: „премудрица". Пуши дуван пред Бата Мојсилом. Стрина Маји руци не прилази. У селу не верма никог за старијег. Неће да устане попу Хрисантију, ни првим људима: Јаћиму Вулетићу и Стојадину Пошурлићу, које и чича Леко поштује.

„Оде у чаршију, па заноћи.

„Оде на сабор, па омркне.

„А они то нису научили."

Да се ова промена на исписнику Кићи ишчаури са свим у „господин Кићу", то није било тешко. Прилика за то дала му се у скоро, кад је скоро-постављени капетан Спасоје Жеравица свратио једном случајно Кићиној кући, ту се упознао са његовим имовним стањем и добро увидео „кога има". После тога је ствар ишла сама по себи, као подмазана, и већ на гозби, коју је на кратко после тога држао капетан Спасоје Жеравица у част доласка народног посланика Продана Жмурића са скупштине, видимо међу осталим гостима и Кићу, као и срцем и душом одана привърженика те господске дружине. Само је још требало да „многопоштовани" посланик, господин Продан Жмурић напије Кићи здравицу, да га титулира као „најмлађег члана", и најзад да му испоручи поздрав и од стране самог господина шефа у Београду — и Кића је, с мисли и персоном, ушао у чланство „владајуће странке" — постао је прави „господин Кића".

Кад је „господин" Кића после месец дана постављен актом среског за председника криворечке општине, онда је требало још само један корак на да од „господин" Киће постане и неограничени господар сеоски, па чак и — Бог криворечки! То му је испало за руком, кад је успео да ућутка и угуши опозицију. А то је бар била лака ствар. Стојадина Пошурлића, ваљана и уважена домаћина, који му је, по његову мишљењу, највише мутио воду и крњио неограничену власт, стрпао је одмах у бувару; а та је судбина постигла и још неколико најчеститијих људи у општини. Учитеља је оптужио министру и преместио, а школу затворио, а најзад је и попа Хрисантија умирио, доставивши „поштованој историји" сва његова недела и безакоња, која поп јавно, на очиглед целог света ради, као н. пр. да поп Ристо јавно пуши дуван, да разбира зашто је ко кажњен у његовој епархији и т. д. Кад је све те послове посвршавао, Кићи падне на ум да се нешто уздигне на висине и да одатле посматра свој народ и дела своје неограничене моћи, исто као што се Бог, по створењу света, седмог дана, одмарао гледајући задовољно на величанствени производ својих руку.... „Више механе", тако описује писац то место у својој приповеци, „има један брежуљак одакле се види све село. Дође му нешто да се испење на тај брежуљак, па истрча на врх. Седе, запали цигару и

замисли се.. Шта ли мисли ово село о мени? Да ли већ знаду ко сам ја и шта могу? Они сви говоре о мени... Нека говоре, баш то и оћу да се о мени говори. Ето с краја на крај све то стоји под мојом мамузом... И поп, и учитељ и кметови и одборници и сви од најмањих до највећих. Све сам умирио и утерао у бразду... Да вили сутра док поврви народ да ме моли, да ме умилостиви да пустим из затвора ове букаче, да опозовем тужбе против попа и учитеља, — а ја нећу ни да чујем, ни да видим... Њи ће и нашој кући и воденици да моле ђека и бата Мојсила — али ја нећу да чујем, нећу да знам ни за кога... Сила сам! — продера се из гласа и размаше рукама, ко да ће да полети."

Завршетак овако брзе и напрасне каријере у Кнћину господовању, било је лако предвидети. То је прорекао и сам Стојадин Пошурлић, кад му се чича Јеротије, као свом најбољем пријатељу и другу изјадао на данашње време и свога Кнћу:

— „Кажи шта ћу брате, ако си брат? Куд ћу из ове коже?" вели чича Јеротије.

Стојадин се насмеши:

— „Не бој се, старче, све ће то прохујати ко Бабини јарчеви

— Ама шта ћу са њим?

— Ништа. Трчаће ко ждребе уз брдо, па ће се од по пута вратити"...

И, заиста, Кнћа се вратио и то, можда, пре него што би требало. Прилике за то биле су такве, да Кнћа није имао кад да размишља. То је било онога дана, кад је Кнћа на путу ка среској канцеларији дознао да је његова влада пала, и сам својим очима видео онај урнебес и метеж, који је та вест произвела у варошици, где је била среска канцеларија. Тај прелом био је тако нагао и изненадан, а преврат је био такав и толики, да Кнћа просто није имао времена ни моћи да све то од један пут схвати. Истина Продан Жмурић и шумар Тодор Коленица већ су му објаснили: да је тако хтела „ситуација страних сила у отаџбини", али је он то сад још мање могао схватити. Кад је био на власти и у сили, он је ту исту ситуацију страних сила још и којекако разумевао, али откуд сад да се она окрене против „постојећег стања" и против њега? Кнћа није умео да одговори на то питање, и он се осећао као да је на некој раскрсници остављен сам себи без ичије помоћи. — Шта ће сад да ради? — Куда ће? — Шта се све ово збива? — Откуд сав тај преврат, да се стрпа баш њему на леђа? — То су биле мисли које су појуриле у Кнћину, и иначе, буновну главу, и он у таком моменту није умео друкчије и паметније да размишља него овако: — — — „„Да се боримо онако, како су се они борили"" — вели Продан Жмурић. Како то? Да устанем противу закона и власти? Да кажем капетану: није по закону што радиш? А шта ме се тиче шта капетан ради! Зашто да идем у апс, да ме тамо муче, туку, море глађу и жеђу, ко што смо ми радили са Стојади-

ном и Лазарицом! Није сваки за то рођен. Ја, бар, нисам... Али треба бити јунак! Уф! — И он хтеде да се разјуначи, али ухвати га нека језа оздо, из дубина, из самих костију, и опази да му закуца зечје срце“...

У тој и такој недоумици и колебању, Кића се кренуо из варошице, где је била среска канцеларија и где је он видео сав онај тутањ и урнебес. Ишао је путем као неки кривац, који се боји од своје савести и преза од сваког и најмањег шушња. Није му ни падало на ум, да је он још нека сила и власт, и кад га је Стојадин Пошурлић срео на путу и ухватио за руку, он је изгледао као злочинац, кога су ухватили на злу делу. Више инстинктивно и несвесно пошао је он са Стојадином, и кад је поново стигао под кров чича Јеротијеве Задруге, он се само толико разабрао, да је једва могао промуцати: „Опрости Ђеко!“ — исто као што бунован човек трљањем очију растерује какав ружан сан.

Кад се ова приповетка прочита до краја, онда Кића одиста изгледа као човек, који је сањао, па се од један пут пробудио. То долази, наравно, отуда, што у опште, а особито при завршетку, нема довољно радње, која би потпуно мотивисала последње поступке Кићине и тако конзеквентно извела карактер главног јунака у приповетци. С тога и цело приповедање личи више на сликање појединих момената, на голо и мртво набрајање појединих догађаја без везе, него на каузално прожету и живу радњу једне органске целине, коју треба да нам да једна приповетка. Та главна мана писчева огледа се и у спољашњој форми обраде, у оном напрасном завршетку, који не задовољава. Међу тим, у многом другом погледу, ова је приповетка доста ваљана и документира писчев дар на овом пољу. Понеке епизоде су управо изврсне, а и карактери су већином добро и верно погођени. И капетан Спасоје Жеравица и његова јача половина, као и Продан Жмурић и сва она остала ситнеж и тевабија од њихових припипетала су одиста истински израз типова, какве и данас сретате на сваком кораку. Интересни и добро погођени су и типови: Никите Видића и Тиме Тимића сеоског „двоката“ и ако би можда, било потребно, да је на њих набацано мало више боје, јер су то најсимптоматичније појаве у сеоском политизирању, какво је донео нови државни живот у Србији. Чича Јеротије, бата Мојсило и т. д. су опет прави типови поштених сељана и честитих људи и домаћина, којих је главна одлика частан рад, примерно понашање и ничим неокаљано поштење.

Између појединих епизода особито се истичу ваљаношћу у обради и уметничким извођењем: гозба код Спасоја Жеравице „среског“ и илуминација пред гостионицом Симе Кезуна. У њима су са доста вештине описане две различите стране једне исте појаве. Други један особито интересан контраст дају нам одељци: ручак у кући Миликића и гостовање чича Јеротијево у Стојадина Пошурлића, у којега се непосредно, а отуд јасније и оштрије, истиче карактеристика двају супротних елемената у савременом развићу Србије. Особито лепе и инструктивне у том погледу су епизодице задиркивање бата Мојсила од стране „преставника

власти“, а у првом реду оно питање, унућено на бата Мојсила: „На колико се делова дели држава?“ — у коме је писац, можда и нехотично, на философски начин, дао израза партикуларистичком правцу новога доба и његовим представницима код нас у Србији. То место, као и онај одговор бата Мојсилов у причи, у којој он са пуно наивног сарказма исмева оног чиновника, који га је питао о воденичном камену и чекалу, је најљућа сатира против васпитаника средњевековног формализма, који хоће у Србији да су представници неког новог и напреднијег времена, и мора се признати да је писац у томе показао не само духа, него и своје познавање српског народа. У другом одељку, који говори о гостовању чича Јеротијеву код Стојадина Пошурлића од особите вредности је у том смислу „коликање“ чича Јеротија са Стојадиновом децом, које може на први поглед изгледати излишно и доста натегнуто, али, кад се из дубље промотри, оно је са свим на свом месту, јер врло згодно карактерише значај патријархалне задруге српске за гајење националних врлина и у опште за васпитавање подмлатка, на супрот оном растројству, подељености и егоизму, које је донело ново доба, а још више пооштрио данашњи поредак ствари у Србији.

Као што се из досадашњег даје увидети, приповетка „Господа Сељаци“ има доста својих добрих страна. Али што овој приповетци даје специјалну вредност и одликује је од других дела те врсте, то је сам начин, на који је писац схватио и разрадио сиже своје приповетке. За карактеристику оне политичке борбе, која се данас у Србији води на међи старих државних традиција и нових напреднијих тежња, као и свију оних недаћа, патолошких појава и стања, које отуд неминовно произистичу, писац је умео да помири и у потребној мери да споји и своје субјективне назоре и објективну анализу српско-народног живота и државне политике. С тога приповетка „Господа Сељаци“ није ни голо идеалистичко парафразирање, а није ни одвратан партизански памфлет, какав је, по нашем мишљењу, н. пр. Сремчева „Лимунација у селу“. Јер док Сремац у тој својој приповетци гледа на политичке прилике у Србији кроз партизанске либералне наочаре и фалсификује и изврће, или чак негира фактичке односе и прави смисао и значај данашњег времена и културно-политичког развића у Србији, дотле нам у „Господа Сељаци“ писац износи слику правога стања ствари, и поједине појаве представља у истинитој светлости. Да докажемо ово што смо казали, нека нам се не замери што морамо почети мало по издаље и прекорачити обим једног обичног реферата.

Ван свакога је спора, да се социјални и економно-политички развитак српског народа не налази данас ни из близа на оном ступњу, на коме је био за време турског режима или одмах после ослобођења. Данас је Србија у велико изишла из примитивних и патријархалних односа и основица свога некадањег живота. Српска револуција прва је деструирала облике општинског и породичног живота, уништила организацију

у којој је под притиском турскога јарма српско-народна отпорна снага налазила најпотпунијег и највећег израза. Већ под владом кнеза Милоша старе су се прилике врло брзо измениле. Државна управа све више се централисала и раскидала феудалне стеге и задобивала постепено апсолутистички облик. На место народних старешина и обласних првака дошло је чиновништво — бирократизам, као најкарактеристичније обележје тог облика владавине, а у исто време место народне милиције, која је била одбрана народна, дошла је стајаћа војска, која је имала да чува нови поредак ствари и апсолутни ауторитет државне управе.

На овај начин обновљени државни живот Србије развијао се потпуно у духу апсолутизма, утичући у том правцу и на развој самог народног живота. Ну, док се народни живот, снагом државне акције, развијао више насилно и пасивно, дотле се он с друге стране, тако рећи, и активно мењао утицајем самог времена и историјског прогреса. Баш у време, кад се у Србији подизао државни апсолутизам, у западној Јевропи, задан је истом том апсолутизму самртнички удар, значајном француском револуцијом. Прокламовано је ново доба владе разума, једнакости, равноправности, слободе и самосталности, које је, најзад, у неколико нашло и конкретног израза у савременом конституционализму и самоуправним уређењима, који су народима проширили права и слободе и обезбедили му и активно учешће у државним пословима. Тај величанствени покрет силно је одјекнуо кроз целу Јевропу и широм целог света, па је, природно, нашао одзива и у Србији, захвативши у толико јаче народни живот, у колико је он за то пружао повољно земљиште у демократским особинама свога националног духа, у пластичкој и пријамљивој природи своје младалачке снаге, као и у стварним односајима и приликама његова живота.*) У тим већ готовим диспозицијама тај слободоумнији и напреднији покрет новога времена потенцирао се, тако рећи, врло олако и кроз кратко време, као виши ступањ развића српско-народнога живота; као неким скраћеним наслеђем, српски народ је брзо прошао, једно за другим, фазе, које су други народи у нормалним погодбама преживљавали вековима, док се није попео на висину савременог историјског развића. И та латентна напонска снага српско-народног развића која, спутана у апсолутистичке кврге, није могла да се реализује у политичким, економним и социјалним установама, задобила је, подстицајем знаменитог омладинског покрета у седамдесетим годинама, и облик активне енергије, као општенародни политички покрет у правцу радикалног преображаја данашњег социјалног и државног живота. Тиме се уједно може објаснити и онај у политичкој историји Јевропе, можда јединствен факт, политичке ексклузивности у Србији, то, што политичка акција народна у Србији носи карактер једноставне целине, јер је то потенцована манифестација онога општег отпора, који народни живот иставља на сусрет анахронистичном правцу и развићу државне управе и политике.

*) То су хомогенитет његова социјалног живота и самоуправне установе.

Као што се из овога, дакле, види, ступањ и правац политичког и опште културног развића народног живота у Србији стоји данас управо у директној супротности са радњом и начелима државне управе и политике. Народни живот у ствари манифестује у својој акцији један виши ступањ развића него државни, и из те несугласице поникла је она оштра и одсудна борба, која се данас у Србији води. У тој борби држава несумњиво представља реакционарни елеменат и с тога она носи и одговорност за све оне недаће и несреће, које нам је тај судар донео и којима је испуњена најновија политичка историја Србије. Народ је пак носилац прогреса и развића, и његова политичка акција је израз здравог и нормалног живота. То су ресултати, које даје непристрасна и дубља анализа данашњих политичких прилика у Србији; и кад се данас ново доба у Србији представља као појава реакције, онда је то оправдано само онда, кад се при томе има на уму једино званична државна политика, која је у Србији то ново доба у ствари и инаугурисала, и чију радњу и сам народ као јачи и савршенији елеменат, инстинктивно осећа као репресију и назадак. Али кад се сама реакција и корупција, која данас влада у Србији, илуструје као последица самог новог доба и оних напредних тежња и идеја, којих је, као што смо видели, носилац сам народ, онда је то contradictio in adjecto, — незналачко схватање или злонамерно извртање.

У својој приповетци Тадија Костић је са свим правилно појмио ове односе, и представио их онако како они фактички постоје, а не како на први поглед, површно, изгледају, из чега се види да писац није само добар приповедач, него и ваљан политичар. Код њега је политички живот народни манифестација самог прогреса и историјског развића и према томе представља, сам собом, нормално и здраво стање његова целокупнаг организма. Међу тим све оне патолошке појаве, дефекте и деформитете, што их данас виђате у Србији, приписује он утицајима оних реакционарних елемената, који не само да сметају правилном историјском развићу Србије, него је управо упућују у са свим супротном правцу, који нема ништа заједничког са назорима, тежњама и реалним потребама и приликама народног живота. Партизанство, опште расуло и деморализација су, по његову илустровању, само последица кужног распадања оних стања, облика и тежња, које је сами ток времена осудио на смрт, а које представља државни развој Србије.

Ну, док се писац у првом реду заштио, да с ове стране одговори оној задаћи, која се данас тражи од једног ваљаног литерарног производа, он, тако рећи, није ни осетио како је ударио у другу крајност, која је доста наудила како литерарној вредности његове приповетке, тако и самој ствари, коју нам он у њој описује. Управо овај, да се тако изразимо, објективни недостатак у једностраном извођењу политичког живота у Србији, повукао је за собом и ону ману, коју смо ми напомемули у погледу на уметничку обраду ове приповетке. Да је писац био овде објективнији као историчар, нема сумње, да би био савршенији и као уметник. Истина, његов „господин" Кића, и сви остали представници

новог државног поретка у Србији јесу изврено представљени типови, и у њима је врло згодно обележена суштина оне државне политике, коју води званична *Србија* и њена реакционарна управа. Кићино преображавање у војсци, и започињање његове „господске“ каријере у својству указног полицијског председника, је прави „coup de maître“, један изврстан мајсторски погодак, који је од један пут згодио две муве: у центар реакције и апсолутизма: ту где је и извор и утока данашњег државног апсолутизма у Србији, легло оне назадне струје, која то стање подржава, и која се често хвали, да је „повела коло уставности у Србији“. Исто су тако и сви остали његови другови, једномишљеници и протектори веран рефлекс стварних одношаја, типови доста вешто изведени и јасном бојом осенчени. Али то је уједно и све, и ми даље ништа не видимо. Писац нам ни једном приликом није озбиљно истакао, нити опширније у целом обиму и значају разрадио и народни живот, тога правог носиоца супротних тежња и начела и представника прогреса. У неколико прилика, као у опису чича Јеротијеве задруге, његових „старачких мука“ и т. д. писац је овлаш и непотпуно додирнуо само неке и то више формалне одношаје и прилике његове, а нигде нам није изнео његову активну страну, у којој се, као што смо видели, суштина народног живота и степен његова развића највећма и огледају. У епизоди: „лимунација“ пред гостионицом Симе Кезуна, он је опет изнео само неке патолошке форме политичког живота, а у неуспеху Кићина збора изнета је само негативна страна народне политичке акције. Све то пак узрок је, што приповетка: „Господа Сељаци“ пати много од неке једностраности, и што је у њој тенденција више испољена, него што би требало; а то су и у погледу на литерарну, уметничку, вредност приповетке, доста осетни недостаци. С тиме у вези стоји то, што вам догађаји изгледају више као неке одељите слике, карактери, и ако верни отписи стварности, без довољно животне подлоге, коју даје једино радња, изгледају пре као неке вештачке фигуре, у извесној цељи поређане него живи продукти друштва, чији карактер и рад проистиче као неминовна резултанта саме њихове средине и околине.

Мора се, истина, признати, да се илустровање политичког живота српског народа, у целом његовом значају и обиму, не би могао са успехом извести у уском оквиру једне приповетке, него би то пре био посао једног романа. То је, наравно, за писца једна „олакшавна околност“, коју је у толико лакше „удејствовати“, у колико нам он, као што смо рекли, показује ипак извесно преимућство у свом жанру. Уз то је и стил у писца довољно углађен и леп, начин приповедања доста лак, описивање живо и занимљиво, више једро но растегнуто. Поједини изрази и фигуре су махом укусно и вешто одабране, само су на понеким местима мало усиљене и натегнуте, као што је случај са Ћир Трандафиловим посом — „као белегија“! Не допадају нам се ни она места на стр. 21, где Кића афектира са успоменама на своје старе: а није на свом месту ни овај

израз: „Лудице једна!“ који писац трпа у уста Кнћи. Језик би био много чистији, да није неколико омањих граматичких неправилности, и још више ортографеских особитости, у којима нам писац изгледа као неки следбеник Недићеве правописне школе.

***

Кад све ово, што смо довде казали о приповетци „Господа сељаци“, у кратко резимујемо, можемо с правом рећи: *да ова приповетка спада у ред бољих литерарних појава, и да у сваком погледу заслужује пажњу читалачке публике.* Писац је у њој, према ранијим својим радовима, показао очевидан напредак, и ми можемо очекивати, да ће нам он у будуће пружити многу корисну, и још бољу литерарну новину. За приповедачки посао он очевидно има дара, само му треба још више студије и читања, па да временом постигне известан литерарни реноме. Ми му то у толико више желимо и препоручујемо, што се код нас врло често и најбољи дарови брзо истроше и исцрпу у сувопарним и досадним концепцијама, кад се ослоне само у се, т. ј. кад се ограниче само на једнострано истјазавање и експлоатисање свога талента, а пакусте са свим асимиловење нових и свежих елемената, које пружа корисна лектира и студија стварног живота. Треба увек имати на уму, да и за приповедаче вреди она стара латинска пословица: „Non multa, sed multum“.

Проф Св. К. Матић

Russes et Slaves, par *Louis Léger* II Série 1896. Paris, Hachette et Cie на 16-ни, стр. 360. Стаје дин. 3·50. —

Познати слависта Луј Леже штампао је крајем 1896. године другу серију својих књижевних и политичких студија под натписом *Руси и Словени.* Прва серија поменутих студија угледала је света 1890. године где је један одељак био посвећен *Српскоме народу,* поводом Карићеве *Србије* и још неколиких списа који се појавише у то доба о нашем народу, и о њој је опширније говорено, у своје време, чини нам се, у *Отаџбини.* Да би наши читаоци видели од колико је интереса ова најновија књига, ми им доносимо њен садржај: Интелектуалан развитак у Русији: Руска комедија у XVIII веку: Von Vizine: прве године Катарине II; Један бугарски патриота: Захарија Стојанов: Грци, Срби и Бугари: Катедра словенских књижевности у српскоме преводу у „Делу“ (1894. књ. за март). Жалимо, што је Леже увретио и овај свој чланак у ову књигу, коме би пре било места у коме политичкоме листу — он му је у великој противречности са тридесет-годишњим озбиљним проучавањем Словена и њихове књижевности. Леже у предговору ове своје књиге тражи за себе ту част — коју му, у осталом нико од нас неће одрицати — да је он први био, који је указао важност словенскога питања и показао потребу за изучавањем његових елемената. Само и ми тражимо, а то је наше право, да се о томе питању пише са што више познавања и озбиљнија проуча-

вања а са мање пристрасности и једностраних симпатија. — Забележимо још, да му је веома занимљив и симпатичан чланак о бугарскоме патриоти Захарији Стојанову, кога ће наша браћа Бугари, томе се бар надамо, похитати да преведу. Овој је књизи придодат и општи садржај свега онога, што је Леже писао о Словенима у овим својим студијама: Russes et Slaves I série; Etudes Slaves 3 књ.; и Le Monde slave, 1 књ.

Н С. П.

Petit dictionnaire politique et social, par *Maurice Block*, membre de l' Institut. Gr. м. 8-на, стр VI и 800. 1896. Paris, књижара Perrin et Cie Стаје дин. 16. —

Дело од великога интереса и вредности за оне, који озбиљно воде политику и прате друштвени покрет. За нас је оно у толико корисније, што немамо ничега сличног у нашој књижевности, те смо принуђени да прибегнемо туђим речницима.

Морис Блок је један од најугледнијих данашњих француских економиста. Од 1856. године уређује стално и успешно *Годишњак политичке економије и статистике* а међу многобројним његовим делима најпознатије му је: Progrès des sciences économiques (2 књ.), где је изложио историју економских доктрина од Адама Смита. Многима ће бити тако исто познат његов велики „Dictionnaire général de la politique“, који је израдио уз сарадњу највиђенијих научника и публициста у Француској, а која је недавно изишла и у другоме издању.

Мали политички и друштвени речник је извод из овога великог речника. То је, у исто време, и дело научно и дело вулгаризације. Њиме се корисно могу служити не само лајици но и специјалисте. Сваки је чланак јасно и темељно разрађен, а неки су чланци пренесени у целини из великога речника, често са потписима оних научника који су их писали. У овим се чланцима износе не само елементарни појмови из политичких и друштвених наука, већ су ту прикупљени и многи теоријски и практични подаци из финансије и законодавства. Међу последњима се нарочито одликују својом јасношћу и поред све краткоће исцрпношћу многи чланци, као о буџету, дуговима, амортизацији, трошарини, екстрадицији и т. д.

Нека је овај користан речник најтоплије препоручен нашим читаоцима.

Н. С. П.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Српска Краљевска Академија. — 22. фебруара био је свечани годишњи скуп. Председник је отворио скуп кратким говором, у ком је изнео и колико је Академија штампала од како постоји; за њим је прочитао секретар Академије извештај о раду Академијину у прошлој години. Извештај је обухватио рад не само појединих Академија већ и рад Лексикографског и Етнографског Одсека, а и Народне Библиотеке. Извештај о Музеју прочитао је М. Валтровић. Пошто је прочитан и извештај о стању благајнице, председник објави промену председништва. За ову годину изабрани су за секретаре: Академије природних наука С. Лозанић, философских П. П. Ђорђевић, друштвених С. Бошковић и уметности М. Валтровић. На крају овога скупа обзнањена су имена изабраних академика и дописника. Изабрани су на скупу Целокупне Академије, 5. фебруара: за правога члана Андра Николић мин. просвете; за дописнике: Академије природних наука: д-р Св. Радовановић и д-р Мих. Петровић, Академије философских наука: д-р Тома Маретић и д-р Милан Решетар, Академије друштвених наука: Т. Флорински и Ив. Шишманов. Годишњи овај скуп врло је слабо био похођен.

Вуков Одбор. — Одлуком министра просвете досадашњи одбор за издавање Вукових дела попуњен је са још три члана. У Одбору су били до сада: П. П. Ђорђевић као председник, Љуб. Стојановић и Ж. С. Поповић као чланови; а сада су још и: Љуб. Јовановић, С. Н. Томић и д-р Ђ. С. Ђорђевић. Овако састављени одбор имао је до сада две седнице. На првој је седници изабрао С. Н. Томића за пословођу свога и поверио д-ру Ђ. С. Ђорђевићу да спреми за штампу „Срп. Нар. Приповетке и Загонетке“ а С. Н. Томићу „Срп. Нар. Пословице“. На другој седници одлучено је: да се сада даду у штампу „Срп. Нар. Приповетке и Загонетке“, од којих да се штампа пет тисућа примерака. Историјски и етнографски списи Вукови поверени су Ж. С. Поповићу и Љуб. Јовановићу, да их спреме за штампу. — Сада је у штампи четврта — последња — књига „Скупљених Граматичких и Полемичких Списа“ и „Српски Рјечник“ од кога је сложено 45 табака.

Матица Српска. — На св. Саву била је свечана седница Књижевног Одељења Матице Српске. По ранијем већ обичају, на тој је седници говорио прота Јован Вучковић у спомен прошле године умрлога члана митрополита сарајевскога Ђорђа Николајевића. — Говор ће се овај штампати у „Летопису“.

23. јануара био је састанак Књижевнога Одбора Дате су на оцену: „Жртва слика у 4 чина од непознатога писца (стигла на награду из задужбине Јована Наке) Ј. Грчићу и Р. Врховцу; „Књижевност у Чеха“ од д-ра Стев. Павловића, Р. Врховцу; „Гусле и гуслари“ од непознатога писца Ј. Грчићу; расправа „Последњи пророк“ од непознатога писца Милут. Јакшићу. Драма К. Петровића „Материна крв“ није дата на оцену, што писац тражи и да се награди и да се о трошку Матичину штампа. По препоруци секретаревој примљена је за „Летопис“ прича С. Матавуља „Приморска обличја и различја“.

Друштво св. Мохора. — Ово енергично друштво наше браће Словенаца, што је бројало прошле године 75.227 чланова, издало је за 1896. годину ових шест књига: 1. Zgodbe sv. pisma од Фр. Ламне-а; ово је трећи свезак (стр. 225.—352.); захвата библијску историју од Мојсија до Самсона. 2. Slovenska Pesmarica I св. стр. 205. Овде су прикупили М. Хубад и Ј. Аљаж понајбоље словеначке уметничке песме. 3. Naše škodljive rastline v podobi in besedi од М. Циленшка. Ово је свршетак овога поучнога дела за Словенце (стр. 625.—768.). 4. Marija Devica, majnikova kraljica од Бекса, за Словенце удесио А. Жгур. Молитвена књига. 5. Sloven-

ske večernice za pouk in kratek čas, св. 49., стр. 143. У њој су неколике приче и песме (Жалскога Vas Köt, Кодрова Zaklad итд.), и неколика чланка (као: Slovenci govorimo čisto slovenščino од Фр. Светилка). 6. Koledar družbe sv. Mohorja za 1. 1897. У њему има више лепих песама, приповедака и поучних чланака, а и именик друштвених чланова. За ову годину „Друштво св. Мохора" издаће између осталог и дело проф. А. Безеншека Srbi in Bolgari (с многим сликама).

КЊИЖЕВНОСТ

Годишњица XVI. — Крајем јануара изишла је из штампе и шеснаеста „Годишњица Николе Чупића" ове садржине: у првом делу записници одбора Чупићеве Задужбине (од 31. јануара и 17. септембра 1896.), а у другом ови чланци: 1. „Из својих успомена" (две године у служби учитељској: у Лешници и у Тополи) од М. Ђ. Милићевића. Овај је чланак и посебице оштампан. — 2. „Из Србијанке Симе Милутиновића Сарајлије" („Дивотник", прва песма треће књиге) са коментаром Драг. С. Милутиновића. Било би од потребе осврнути се на коментарисање Милутиновићево; за сада помињемо, да је преко потребно да нам коментатор означи извор одакле црпе грађу бар на оним местима, која стоје у противности с досадашњим гледиштима. На пр. откуда зна да је Симин отац са Симом тек *1796* оставио Сарајево (стр. 155.), као и то да је прешао у Београд чим је Београд пао г. 1806. (стр. 156.) итд. — 3. „Кроз Босну, Херцеговину и Боку-Которску", путне војно-географске и друге белешке. Из уредникове напомене дознајемо да је овај чланак писао војник који се крије под именом једнога путника. Овако написани путопис не би имао места ни у дневним листовима, а камо ли у „Годишњици". Оно што има у разним кондуктерима није било потребно износити и читаоцима „Годишњице". Разни војнички снимци губе од своје вредности кад се има на уму да су они копија туђих радова. Погрешака има доста, а то с тога што се писац имао при руци непоуздана издања туђинска. Њему није ништа зазор да Миљацку крсти Миљачком, јер је тако прочитао, рецимо, у каквом „Illustrirter Führer-у"; или да пише: Плице, Коњица и т. д. — 4. „Пред Косовом", белешчице из доба 1875. до 1878. год., од Зарије Р. Поповића. Ове интересне белешчице и посебно су оштампане. — 5. „Ка Историји града Врање и околине" од Јов. Х. Васиљевића. — Има стр. XI и 338, л. 1 и 7 листа слика. Стаје два динара. Одбор је одлучио да од сада толика цена буде и досадашњим и одсадашњим „Годишњицама".

Књиге и листови штампани у последње време у Државној Штампарији. — I. *Књиге:* „Приповетке" *Милке Алексић — Гргурове.* Први део: I Вера и II Ђердан од бисера. 8° 2 л. и 1.—125. страна. Цена 1 динар. — *Д-ра Ф. Мочника* „Аритметика за ниже гимназије." Други део за III и IV разред. Двадесет пето, прерађено издање. Превео *К. Стојановић.* Издање књижарнице Ст. Х. Поповића у Крагујевцу. М. 8° 2 л. и 1. до 115. страна. Цена 1·20 динара. — „Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за 1893. годину", састављен на основу чл. 139. закона о уређењу Главне Контроле. 4° 1.—146. страна. — „Развитак српске граматике у овом веку", поглавито као уџбеник за средње школе, литерарни преглед по Пипину — Спасовићу, Ст. Новаковићу, Јов Бошковићу, и Срежњевском, П. Кулаковском и др., написао *Дим. Ј. Милојевић.* (Прештампано из „Просветног Гласника"). М. 8° 1.—93. страна. Цена 1 д. — „Чешка етнографска изложба 1895. год.", од *Мише Петровића,* професора. (Прештампано из „Просветнога Гласника"). М. 8° 1. до 61. страна. Цена 50 пара динарских. —

II *Листови:* „Наставник", лист Професорског Друштва. Књига VIII, свеска 1. и 2 за месец јануар и фебруар 1897. год. Власник Професорско Друштво. Уредник *Л. Лазаревић.* В. 8° 1.—50. и 51.—98. страна. У прилогу је „Кристалографска настава у IV разреду," од *Валдемара Веге*-а у преводу *П. Ст. Павловића,* 1.—16. и 17. 25. страна с једним цртежем, и „Физика у средњим школама", од д-ра Кислинга, у преводу Ђ. Анђелковића 26.—32. стр. (Уз јануарску свеску иде и садржај „Наставника" за год 1896. За чудо, да на натписном листу тога садржаја не стоји да је првих шест свезака уредио пређашњи уредник Х. Шлер а од седме да је био уредник Л. Лазаревић. Ред је то, ако ништа друго, захтевао да се стави.). — „Просветни Гласник", службени лист министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије. Година XVIII; свеска 1. за јануар 1897. године. Издаје Управа Државне Штампарије; уређује Јован Миодраговић. 4° 1.—56 страна. У прилогу је „Статистика наставе" 49.—64 страна Осем тога у овој свесци *повезан* је „Садржај Просветног Гласника за 1896. год." (Садржина је и ове свеске, као и неколико пређашњих, доста мршава и не одликује се ни одабраношћу ни разноврсношћу. Службени део у овој свесци изишао је без подесног распореда. У министарске претписе утрпани су и *укази* и *расписи и одлуке.*) — „Ратник", лист за војне науке, новости и књижевност. Година деветнаеста, 1897. Књига XXXVI свеска II за месец фебруар. Издаје Главни Ђенералштаб, уређује Драгомир Вучковић. В. 8° 155.—272. страна са 2 прилога. — „Учитељ", педагошко-књижевни лист, орган Учитељског Удружења. Година XVI, свеска 5. за месец јануар 1897. год. Власник и издавач Учитељско Удружење. Уређивачки одбор: Ђока Ивковић и Светозар Вучковић. Уредник П. М. Чолаковић. В. 8° 353.—432. страна.

Списи дати у штампу у Државној Штампарији. — „Физика за ниже разреде средњих школа“, од **А. Васмута** превео и за наше школе удесио Вл. Зделар. Друго, поправљено, издање. — „Заразне болести у школи“, три предавања која је на збору београдских учитеља држао д-р Војислав Ж. Ђорђевић. (Прештампава се из „Учитеља“). — У LIV „Гласу“ Академије, поред раније објављених, штампају се још и ови радови: „Трагови старих глечера на Рили“, од д-ра *Јов. Цвијића* дописнога члана Академије; „О карактеристичним кривим линијама диференцијалних једначина првога реда“, од д-ра *Мих. Петровића* дописнога члана Академије; „О једињењима, до сада, непознате прстенасте конституције“, од *д-ра Милорада З. Јовичића*; „Оптичке особине и класификација Авалита, Милошина и Александролита“, од професора *С. Урошевића*. — „Нов начин ближења биотита“, од проф. *С. Урошевића;* и „О геотермском ступњу терцијарног терена код Младеновца“, од *д-ра Светолика Радовановића*, дописног члана Академије.

Начелне одлуке касације. -- У штампарији Мих. Костића у Пожаревцу штампана је недавно трећа књига „Нове Збирке начелних одлука одељења и општих седница касационог суда са одлукама из грађанског законика, закона о поступку судском у грађанским парницама и трговачког законика.“ И за ову књигу скупио је материјал и уредио Ст. Максимовић, адвокат. На 8-ни је, има 186 страна, стаје 3 динара.

Приповетке Милке Гргурове. — Милка Алексић - Гргурова намислила је да изда своје приповетке у збирку под именом *Приповетке Милке Алексић Гргурове.* Прва свеска недавно је и изишла. У њој су нам две романтичне приповетке: *Вера* и *Ђердан од бисера.* Ову свеску посветила је „сени свога доброга мужа Константина“, чија је и била неодољива жеља, да их види штампане. О овим приповеткама биће на другом месту говора доцније; напомињемо само да на чистоту језика није обраћена пажња. Књига је на 8-ни, има 2 л. и 125 стр. Стаје динар.

Православно црквено појеније. — Новине су већ огласиле излазак другога прерађеног и попуњеног издања „*Православнога српскога црквенога пјенија*“ које је по старом карловачком називу удесио за мешовити лик проф. Тихомир Остојић, а „Бранково Коло“ у 1. броју свом донело је у целини и предговор Остојићев. О првом издању (г. 1887.) већ је давно стручна критика дала повољно мишљење, а о овом свакако биће још повољније, јер је писац употребио сву своју вољу и знање да му посао овај пође што боље за руком. Цена је за сва четири гласа 5 фор; или за сопран и тенор по 1·50 фор. а за алт и бас по 1·25. Може се добити само код Управе Срп. Вел. Гимнасије у Новом Саду за готов новац. — Некако у исто време кад је изишло ово *Пјеније* код нас, оглашена је у Бугара „Божественна литургия иже въ святихъ Отца нашего Иоана Златоустаго, съ приложеніемъ пѣнія на литургіи Св. Василія Великаго, составленная по Восточному напѣву святыя право лавныя церкве,“ коју је саставио М. П. Тодоров учитељ самоковског Духовног Училишта. Тодоров је прибрао напеве, које је знао и који се певају обично у данашње време, давши им модерни облик. На тај су начин лепе мелодије Петра Пелопонеског, Петра Лампадаријоса, Ђорђа Кретоса и Ивана Протопсалта тако осакаћене штампане, да их је тешко познати. Он није ни означио шта му је служило за основу при бележењу поменутих мелодија, те тако овај његов посао не одговара науци. „Български Прѣгледъ“ оштро суди о овом раду Тодорова, док „Учитель“ мисли, да се и ако има недостатака, ипак може да препоручи топло нарочито сеоским учитељима; њоме је попуњена једна празнина у црквеном пјенију. Издала ју је књижарница П. Лесичева у Самокову; стаје 2·50 динара.

Женско Царство. — О трошку књижарнице В. Valoжића штампана је у Земуну у штампарији Симе Пајића лепа прича Антона Чехова „*Женско Царство*“. Име преводиоца не стоји. Стаје 60 пара динарских, а има 45 страна.

С рускога. — Српска књижарница Вл. М. Радовића у Мостару штампала је прошле године у преводу Д. М. Радовића приповетку А. С. Пушкина „Капетанова кћерка“ (ово је трећи, колико ми знамо, српски превод ове приповетке); а сада нам се јавља с преводом дела Т. М. Достојевског „Понижени и увријеђени“ Преводилац је опет Д. М. Радовић. Дело ово излази у 3 свеске, а свака стаје 1·20 динара.

Последице лакомислености. — У штампарији Јов. Радака у В. Кикинди штампана је приповетка за младеж „Последице лакомислености“, коју је превео (с кога језика, није речено) Милан П. Милутиновић. Стаје 35 новчића.

Српске Народне Мелодије. — Влад. Р. Ђорђевићу учитељу, боравећи једно време као учитељ у селу Кулини испод Јастрепца, омилеле су биле тамошње лепе српске мелодије, те је неке и прибележио. Под горњим натписом издао их је сада на свет удесивши их за мешовити хор. Има свега 24 песме. Као прилог једној од прошлогодишњих свезака „Просветнога Гласника“ штампао их је, одакле је и посебице оштампано у књижицу од 2 л. и 17 стр. на 4-ни. Стаје динар, а може се купити у књижарници Мате Трифунца у Алексинцу.

С мађарскога. — Трошком књижарнице Ј. Грчића у Вел. Бечкереку изишла је књига под натписом „Кита цвећа из суседнога перивоја“; у њој је низ причица из мађарске књижевности и то од Јокаја, Мураија и Миксата.

Песме за децу. — Вредна штампарија Б. Гаванског у Ст. Бечеју издала је пре неког времена књижицу, у којој су „Одабране српске народне и уметничке песме“. Саставио ју је Ј. П. учитељ наменивши срп. нар. школи за учење на памет. Критика је примила ову књижицу доста добро, те је и препоручила. Стаје 12 новчића.

Рокамболо. — Свет М. Попадић превео је роман Понсона ди Тер ја „*Рокамболо или париске драме*“, те га сада штампа у свешчицама од табака. Свешчица стаје пет пара динарских. Досада је изишло 77 свезака

Школска башта. — Петар Стојадиновић штампао је и друго поправљено и попуњено издање „*Школске баште*“. Обратио је пажњу на поуке о уређењу школскога врта у опште и домаћега врта на по се, а нарочито на поуке о обнављању винограда калемљеном америчком лозом и о подизању воћњака благородним воћкама. Књига има 8 штампаних табака са 52 слике у тексту; стаје 1·50. д.

Јован Дамаскин. — Из „Српскога Сиона“ посебно је оштампан у књижицу „Јован Дамаскин“, извод из поеме грофа А. К. Толстога, што је препевао панчевачки поп Лука Поповић. „Србобран“ је препоручује као лепу и јевтину лектиру за најшире слојеве народа.

Путне успомене. — Књижарница Браће М. Поповића у Н. Саду издала је „Путне успомене“ д-ра Мих Полита Десанчића. Има 281 стр. обичне осмине. Путне се успомене тичу: Немачке и Париза у год. 1853., Далмације и Црне Горе у год. 1860., Петрограда и Москве у г. 1867., Цариграда у 1890, Рима и Напуља у 1891., Сарајева и Мостара у 1894. г., Солуна, Атине, Лондона и Швајцарске у год. 1895. — Стаје 80 новчића.

Књиге за народ. Од ових „Књига за народ“, религиозно-моралне садржине изишла је и четврта књига, коју г. епископ тимочки *Мелентије* пружа народу своје епархије, а ова је нарочито намењена омладини. Гледаћемо да проговоримо опширније о свима издањима ове врсте, а за сад препоручујемо младим читаоцима ову корисну књижицу.

Српске народне загонетке. — Вељко Радојевић из Херцег-Новога наумио је да систематски среди све српске народне загонетке које су од појаве Поваковићеве књиге „Српске Народне Загонетке“ (године 1877.) до данас наштампане, било у посебним збиркама, било у листовима, календарима и т д., и к њима да придружи и своју збирку још нештампаних загонетака. Да би му тај посао испао што потпунији, обратио се преко новина писмом на све пријатеље, познанике и књижевнике да му јаве: да-ли су још где год објављене загонетке сем у овим изворима: „Босанској Вили“, Сундечићевој „Просвјети“, „Грлици“ календару за 1890., „Братству VI“, „Новој Зети“, сарајевској „Нади“, „Просветном Гласнику“ за г. 1895., „Летопису“ књ. 80. (Поваковић превидео) и 184., „Панчевцу“ календару (не зна за коју годину); у збирци Љубомира Бикара (Сомбор, 1866., Поваковић је није употребио), Маријана Вуковића (Загреб, 1890.), Ђ. Натошевића (Н. Сад 1876. Није Поваковић употребио) и Мијата Стојановића (Šala i zbilja, Сењ 1879.)

Из народа и о народу. — Лука Грђић Бјелокосић јавља, да је дао у штампу другу књигу „Из народа и о народу“. У њој ће бити ови радови: I. Опис Гацка са старинама по народноме причању. II Народна ношња у горњој Херцеговини. III. Бојење пређе. IV. Народно сујевјерје и то: Вила, Аждаја и Змај, Вјештица, Стуха, Вукодлак, Кучибаба, Каранђолоз и Цикавац. V Народна гатања и то: Дјевојачка гатања ради удаје. Гатања при женидби односно удаји. Гатања при пореду и одгоју дјеце. Гатања при смрти и послије смрти. Гатања о чувању здравља. Гатања при лијечењу појединих болести. Гатања о времену. Гатања о рату. Гатања око љетине. Гатања око хајвана и пчела. Гатања по сновима и остала гатања. VI. Народни лијекови, уређени азбучнијем редом по болестима. Књига ће имати 11 – 12 табака, а биће формата прве књиге. Стаје круну.

Грб Трибалије — Браничева — Шумадије. — У 5. броју „Бранкова Кола“ Љ. Л–ћ саопштава, да још у књизи под именом „Der ungarische Kriegs-Roman, коју је написао неки Everhard Guerner Happel и која је изишла год. 1685. у Хамбургу, има помена о грбу Трибалије — Браничева — Шумадије. У њој се вели: да је грб Србије глава дивљега вепра којој стрела стоји у устима. Дакле и пре П. Витезовића има помена о њему.

Uspomene. — Под тим именом изишла је у Загребу збирка песама Петра Куничића. Ту су већином пригодне песме, међу којима и две краљици Наталији. „Вијенац“ замера што су пригодне песме и угледале света у збирци, јер песме овакве врсте не могу обично имати литерарне вредности, а нарочито кад је у њима тенденција потисла поезију. Стаје форинту.

Краљ Томислав и његово доба. — У Загребу код Антона Шолца штампао је ла-

тиницом под истакнутим натписом Рудолф Хорват своју најновију историјску расправу. „Вијенац“ вели, да је писац у њој „главне догађаје Томиславове владе — уједињење далматинске и посавске Хрватске, обрану државе од мађарских навала, крунисање Томиславово за краља, оба рата с Бугарима и оба црквена сабора у Сплету — лепо, јасно и прегледно разложио, обазирући се подједно на суврсмене догађаје оних држава које су тада долазиле у додир с Хрватском.“ Писац се служио и сâм изворима, те то повећава вредност расправи. Стаје 30 новчића.

О Веснићевој књизи. — У „Периодическо Списание“, кн. 54., стр. 912—918. штампао је Н. Миларов реферат о расправи нашега сарадника д-ра М. Р. Веснића „Међународно право у односима јужних Словена“. Изневши садржину ове расправе, референат на крају препоручује је читаоцима, који знају српски, „тая умѣно и обективно написана монографія на младия сърбски ученъ“.

О Краљевићу Марку. — У декембарској свесци „Българскога Прѣгледа“ штампана је (стр. 163.—164.) интересна белешка о Краљевићу Марку као „бугарском кнезу“. О њему, вели се ту, има помена у овим старим делима: а, у првој књизи првога тома Chronicorum Turcicorum: Turcorum origo, principes et imperatores, usque ad Selimum II. Autoro Phillipo Lonicero (Francfort, 1583.); б, у књизи Јов. Кристофа Вагнера Declinatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente (Аугзбург 1687.); в, у књизи Histoire de l'empire ottoman, traduite de l'italien de Sagredo par M-r Laurent (7. том, Амстердам, 1780 до 1782) и г. у De la Croix Abregé Chronologique de l'histoire ottomane (Париз, 1773).

О глаголском бревијару год. 1493. — У Rendiconti della reale Accademia dei Lincei classe di scienze morali, storiche e filologiche, у свесци за новембар и декембар (Serie quinta, Vol. V, fasc. 11º и 12º стр. 431.—444), на првом је месту чланак Емилија Теца „Di un breviario glagolitico del Quatrocento“ Prime Osservazioni. О овом бревијару из год. 1493. писао је прво проф. Јагић, види о том у „Наставник“ за год. 1896., стр. 183.

Дипломатска историја Европе XVII и XVIII века. — Бив. наставник Њ. В. Краља Александра, А. Мале, штампао је недавно код париског књижара Dentu а прву књигу своје „Histoire diplomatique aux XVII-e et XVIII-e siècles“. То су предавања А. Мале-а, која је спремао за свога високога ученика. „Revue bleue“ доноси у једноме од последњих својих бројева један чланак из те књиге.

Политичка и парламентарна хроника из Србије. — Нама већ познати „Revue politique et parlementaire“ донесе у броју од 10. декембра 1896. (књ. 20.) друго *Писмо из Србије* од Д. М. М., где су забележени сви главнији политички догађаји и скупштинске дебате у времену од када је штампано прво писмо. И ово се писмо одликује, као и прво, правилним оцењивањем догађаја и потребном непристрасношћу.

Један непознати рукопис нашега Ђорђа Крижанића. — Француски историк P. Pierling нашао је у архивама Св. Конгрегације за пропаганду у Риму, које су приступачне врло ретко и то малом броју научника, један до данас непознати рукопис нашега Ђорђа Крижанића. Главне одељке тога рукописа са својим напоменама и објашњењима штампао је у „Revue des questions historiques“ 1896., књ. 117. од 1. јануара стр. 186. до 200, под натписом: Un protagoniste du Panslavisme au XVII siècle: Mémoire inédit de Jouri Krijanitch (К. Јиречек проговорио је о овоме раду у последњој књизи Archiv für Slavische Philologie). Овај француски историк нашао је тај анонимни мемоар, под датумом 1614. г. у I књ. т. з. Miscellanea који носи назив Moscovia, Polonia, Ruteni, Relazioni. Писац тог анонимнога рукописа износи своја мишљења о Русији и његови погледи одликују се великом оригиналношћу. Ма да је тај рукопис анониман, а не изгледа да га је писао сâм Крижанић, ипак француски историк мисли: да је то Крижанићево дело. Да тако мисли натерује га година рукописа, а нарочито његова садржина. У осталом писац и ако се није потписао, изнео је своје особине и дао је сâм више доказа своје идентичности. Тамо се каже које је нације, да живи у грчкоме колежу о трошку пропаганде, и да осем свога матерњега језика, зна латински, немачки, шпањолски и сада учи грчки. Историја и оно што ми данас зовемо политичком економијом чине главни предмет његових студија, а бави се и филологијом и штампао је већ књига. Из овога рукописа излази, да је Крижанић ишао у Русију да ради на уништењу, што је противно већ познатим чињеницама из многих Крижанићевих дела нарочито из друге књиге његове *Политике*, где у предговору, посвећеном цару Алексију Михајловићу, износи своје побуде, које су га определиле да се крене за Русију (види *Крижанићева Политика*, од д-ра Мих. В. Вујића). Чланак овај заслужује, да се о њему проговори опширније у нас; а књига у којој је он штампан стаје 6 дин.

Povesti dr. Ivana Tavčarja. — Међу боље приповедаче словеначке долази свакако др. Иван Тавчар. Његове приповетке и слике, у којима има и реализма и романтизма, радо су читане. Писац их жели сада да скупи у једно, с тога је науман да их изда под истакнутим натписом. Пред Божић угледала је света прва књига његових приповедака, а за њом ће доћи још четири до пет. У свакој ће бити до 20 табака. Првој књизи ово је садржина: 1. Ivan Slavelj приповетка; 2. Antonio Gledjevic

историска слика; 3. Bolna ljubezen, новелета у писмима; 4. Gospa Amalija, новелета; 5. Mlada leta, новелета; 6. Med gorami, 12 слика из ... шкога подг рја. Прва књига има 354 страна, а стаје у меку повезу 1 фор. и 20 новчића. Штампана је у Ig. pl. Kleinmayr-a & Fed. Bamberg-a. Нека су приповетке и нашим читаоцима топло препоручене.

Бугарске религиозне легенде у францускоме преводу. — Париски књижар E. Leroux издао је у познатој збирци *Народних приповедака и песама* (Књ. XII): Légendes religieuses bulgares, које је прикупила и превела Лидија Шишманов. Књига изиде крајем 1896. год., а стаје 5 дин.

О Хомјакову. — Валерије Љасковски наштампао је недавно у Москви о животу и раду једнога од најзнатнијих славенофила овога века, Алексија Степановића Хомјакова (1804.—1860.). Књизи је натпис „Алексѣй Степановичъ Хомяковъ. Его жизнь и сочиненія“. (Москва 1897.). Има стр. VIII, 1. 176 стр. и 1 л. Стаје рубљу и 25 копјека с поштарином.

Лекције Фортунатова. — Јављају немачки листови да д-р Ерих Бернекер спрема да изда на немачком *„Предавања из науке о гласовима старога словенскога језика“* од Филипа Ф. Фортунатова, професора московског университета. У немачком издању изнеће око 18 штампаних табака.

Kabinetní knihovna. — У Прагу већ поодавно излази о трошку Ф. Шимачка библиотека под истакнутим именом, доносећи у елегантном издању најлепше творевине ума људскога. Међу последњим свескама одликују се нарочито 86. и 90.; у првој је леп роман из народа од чешке списатељке Р. Свободове „Ztroskotáno“, а у другој низ цртица познатога чешкога приповедача Фр Херитеса под именом „Bůh v lidu“ (Бог у народу). Херитес је огледао те вештачки изнео осећања и мишљења простога света према Богу, који им је једина нада и утеха да мирно сносе беду и невољу. Цртице се ове радо читају, те их препоручујемо пажњи и наших читалаца и преводилаца.

НОВИНАРСТВО

Журналъ Международнаго и государственнаго права. — Тако се зове нови правни лист, који је уз сарадњу многих врло угледних, руских и туђинских писаца, почео да издаје у Петрограду с овом годином *Е. Симсон*, приватни доценат царског петроградског свеучилишта. Излазиће у шест свезака годишње, дакле двомесечно и стаје за Србију 9 рубаља и 50 коп. — У првој свесци су радови уредника, за тим московског професора Кнеза Камаровског, варшавског професора В. Александренка, харковског В Ивановског, париског Функ-Брентана, минезотског Ц. Елијота и т. д. На крају су важнији међународни уговори, међународна хроника и преглед књига. — Судећи по првој свесци ми само можемо препоручити српским правницима овај нови славенски часопис.

Новинарство у Бугарској. — Као што бугарски листови јављају, Бугари су имали у прошлој години 116 које политичких а које стручних књижевних листова, за 16 више но у 1895. години. Највише је листова излазило у *Софији* (30 политичких и 25 стручних и књижевних листова) и *Пловдиву* (11 политичких и 9 књижевних); а излазило је још листова у овим местима: Бургасу, Варни, Видину, Казанлуку, Котелу, Лому, Мусини, Пазарџику, Плевни, Руси, Самокову, Свиштову, Севлијеву, Сливену, Старој Загори, Хаско у, Чирпању и Шум ну.

УМЕТНОСТ

Народно Позориште у Београду. — У *јануару* месецу биле су 24 представе, од којих је седам дневних. На *дневним* представама давана су: два оригинала (*Милош Обилић* од Ј. Суботића и *Хајдук Вељко*), два с немачкога (*Французи у Кини* и *Гроф Монте-Кристо*), два с француског (*Јеврејин из Пољске* и *Доктор Окс*) и један с мађарскога (*Риђокоса*). На *вечерњим* представама даван је један оригинал (*Бидо*), пет с француског (*Никоба*, *Госпођица од Бел-Ила* — драма у пет чинова, написао Александар Дима Отац, превео с француског Душан Л. Ђокић, први пут даван 9. јануара, игран 3 пута, — *Мамзел Нитуш*, *Треба ли казати*, *Милион* — два пута), два с немачког (*Госпођа од Сен-Тропеа* — три пута, *Комедијаши* — комедија у три чина, написао Франц Шентан, превео Васа Крстић - Љубисав, први пут даван 25. јануара, игран два пута), по један енглески (*Млетачки трговац*), шпањолски (*Богат Мајдан*) и мађарски (*Сеоска лола*).

И овога месеца дневне су представе боље прошле од вечерњих. Највише је пало на „Французима у Кини“ (695·50 д.) и на „Грофу Монте-Кристо“ (652·50 дин.), а најмање на „Хајдук-Вељку“ (463·50 дин.). Од вечерњих представа најбоље је прошла с приходом „Госпођица од Бел-Ила“, кад је први пут давана (642·50 дин.); већ други и трећи пут знатно је омањила (други пут дала је 159·50 дин., а трећи пут 2..·50 д.). На друго место с највећим приходом у овом месецу долази од вечерњих представа „Бидо“ (381·50 д., прошле године у јануару дао је 475 д.). Испод сто динара дали су: „Богат Мајдан“ (80 д.), „Милион“ (..·50, кад је други пут даван; први пут дао 180 дин.) и „Млетачки трговац“ (83 дин.).

Поредимо ли приход овога месеца с приходом у јануару прошле године (в. „Дело“

за фебруар 1896., стр. 332.), видимо двоје: приход дневних представа овога месеца много је јачи но прошле године; на против приход вечерњих представа знатно је мањи ове године но прошле. Онамо не беше ни једне представе с приходом испод 100 дин., а беше једна и с приходом и преко 900 динара; а овамо: три имамо с приходом испод 100, а једну само с приходом мало јачим од 600 динара.

***

Годишњи преглед представа у Загребачком Позоришту. — Загребачко позориште радило је у 1896. години девет месеца (јуна, јулија и августа биле су ферије); за то време давало се 270 представа (32 више него 1895.), од тих су 42 нова комада (6 више него 1895.). Оригиналних нових комада било је 7: *Симеон Велики* од Треснића — Павичића, *Сирена* од J. Рорауера, *Зачарани ормар* од Ф. Милера, *Павлимир* од Ђ. Ђ. Палмотића, *Просци* од И. Великановића, *Ладањска опозиција* од М. Приморца и *Армида* опера од И. Зајца; руска 3, чешки 1, француских 10, енглеска 3, немачких 10, талијанска 2, шпањолски 1, норвешка 2 и грчка 2. Од 270 представа било је 90 драма, 32 опере и оперете, 5 балета, 2 симфонијска концерта и 1 кводлибет. Од драма највише су се давале француске (36), па немачке (22), хрватске (10), енглеске (7), међу овима је и *Карлова тетка* (давана 8 пута); руске (4), чешке (2), норвешке (2), шпањолске (2), талијанске (2), грчке (2) и словеначке (1). Од опера и оперета највише је давано немачких (15), па талијанских (9), француских (5), а најмање хрватских (2) и чешких (1). Дневних је представа било 29; од тих је једна била бесплатна за ученике средњих школа. — Управитељ је позоришта д-р Стјепан пл. Милетић, а драматург Никола Андрић. Активних чланова за трагедију, глуму и комедију има: 15 женских и 26 мушких; за оперу и оперету 11 женских и 8 мушких; зборно особље: 16 женских и 17 мушких; у оркестру имају 40 свирача; за балет имају 27 које играчица које ученица балетске школе; сталних статиста, које женских које мушких, било је 15. — Октобра месеца установљена је „драматска школа“ у Загребу са задатком да одгаја глумачки подмладак. Школа ова има два течаја; ове се године отворио први. Она ће поучавати у декламацији, предавању и драмском приказивању. Посебни курсови биће основани за духовно и телесно усавршивање и образовање ученика. У школу ће примати оне који су свршили најмање вишу основну школу; а морају имати мушкарци најмање пуних 16, а женске 15 година. 30 фор. плаћају ученици за школарину. У први течај примљено је само седам (4 мушка и 3 женске); предавали су: Н. Андрић (учење чистог хрв. изговора наглашивање речи и француски), проф. Милер (логичко и реторско наглашивање беседа), Димитријевић глумац (Поуку у драматском приказивању), Антон глумац (драматску мимику), проф. Будмани (историју светске књижевности с обзиром на драмску књижевност), Милетић интендант (естетику и историју позоришне уметности и позоришта), проф. Флоршиц (хрв. поетику и немачки), проф. Шеноа (историјске цртице с обзиром на драмске производе) и Грондона (играње с оперном школом). За мачевање нису имали ове године наставника. — Почетком ове године управа загребачкога позоришта издала је свој Kazališni godišnjak za godinu 1897., из кога и извадисмо ове податке.

РАЗЛИЧНОСТИ

Један јубилеј. — Међу многима јубилејима из последњег времена један нарочиту пажњу заслужује. Он тек има да буде, и га може и не бити, а желело би се да га буде. Он је значајан због необичне скромности лица јубилара, т. ј. због скромнога му друштвеног положаја, а у исто време због големог значаја оних догађаја у рускоме животу, што су с њим тако тесно скопчани.

Баш до самога Петрограда има село Волково. Ово је село свима добро познато, јер се оно синори са три стране местом вечнога мира већине петрограђана — Волковим гробљем. Село је малено, незнатно, у њему нема ни фабричног ни трговачкога елемента и у почетку 80-их година, а баш о томе је времену реч, тамо је било свега 45 кућа са становништвом око 150 душа оба пола.

У томе је месташцу, гробљем окруженом, у томе заборављеном свима куту, отпочео миран и повучен човек своје делање, коме се ове године навршује 25-а јубилејна година. Може бити зачудићете се, кад вам речем, да је предмет говора учитељ основне школе. Народни учитељ — каква скромна служба! И доиста је скромна. Али кад помислите, с каквом је значајном страном народнога живота за увек спојена ова служба, свакако ћете променити ово мишљење. А она је везана с непрекидном негом народне душе и што се више љубави и самопрегоревања у ту негу уноси, у толико је значајнија добит за целу земљу. А у тој је нези народне душе свеколика нам будућност, будућност наше домовине, напредовање њено, слава и углед у других народа.

Баш ти смерни, најсмернији од свих радника, ближе стоје народној души, с њоме су у непрекидном додиру; светле јој у тами, буде је и чувају је. Како је знаменит задатак тих малих посленика, какав их тежак посао чека у селима свету за леђима, далеко од умних средишта, саме самцате, од свих заборављене, тако да цигло живе о светлости, којом њихов живот обасјава њихов посао — биће вам тек онда појмљиво, када разумете и оцените њихов положај.

Радити на једном месту 25 година, за четврт века жртвовати најбољу снагу, сву

снагу мучноме труду просвећивања сеоске деце — то је мушко дело, а још када је то урадио човек, који би могао, према свима погодбама, прећи на други начин живота, бољим животом живети — онда је то право јунаштво. — Вјачеслав (Већеслав) Јаковљевич *Аврамов* пада у овај ред и о њему смо ради рећи неколико речи. Као прост учитељ основне школе он је радио пуних двадесет и пет година, руковођен жарком љубављу к раду, само проникнут потпуном свешћу о значају такога рада за народ. — У доба своје прве младости он је, као већина људи живе примљиве душе, грозничаво тражио свој прави позив. У почетку учио је класичну гимнасију и свршио шести разред, затим је ступио у кадетски корпус (војничку гимнасију) у Москви. После тога је увидео, да га ништа не вуче к војним наукама, напротив срце га је вукло математици и физици, зато остави војничку школу и ступи као нередован ђак у математичко-природњачки факултет Московскога университета. Он се овде марљиво прихвати посла, старајући се у исто доба о своме издржању. Поред математике он је слушао предавања и из других предмета на другим факултетима. Пошто је свршио универзитетски курс огледао је да ступи у Институт инжињера за саобраћај у Петрограду. После је одустао од ове каријере, јер питање како би могао бити од користи своме народу није му давало мира. Он се најпосле одлучи, да иде из ове школе и, пошто се добро промислио, да постане учитељ основне школе. Помишљао је да оде куд год далеко, где још није доспела просвета, јер тамо има мало људи, вољних посветити се оваком по изгледу незначајном раду. И кад је постао учитељ у школици села Волкова, тада је мислио, да је он ту само за време, али је сам живот учинио да промени мишљење, и тако он оста у тој школи и даље — за увек. Видео је, да и овде, у овом селу на домак престоници нема просвете на претек, да је ту учитељски рад потребнији но игде на другом месту. Кад се упознао са својим задатком, пало му је у очи, у каким ужасним приликама расту и развијају се деца у местима близу вароши. О томе он сам приповеда: „Руља просјака поглавито жена, која је напросила милостиње у портама цркава на гробљу, с гробља се упућује у волковске крчме. У њима се налазе с људима исте багре и, пошто се *изопијају*, уклањају се с овима у поље по *двоје* и, ничега се не стидећи, предају се *најгрознијем* разврату. Свака страна, у основи *искварена*, само гледа другој да „подвали“, *после* чега као што је се лако девити, настаје самовољно расправљање својих прљавих спорова. Поље одјекује јауцима несрећника, чује се стењање измрцварених људи. Чешће се така борба завршује убиствима. Имао сам прилике гледати така разбојишта, и само када се сетим њих, леди ми се крв у жилама и престајем мислити и судити. Не бих истину казао, кад бих за то рекао, да „бију“ или „муче“ човека. Просто није могућно наћи израза, којим би се обележио онај грозни појам; тада не само да ради песница, пета, клинци, него и дрвље и камење, ј. р. све што падне шака коме. Сада замислите, какве призоре виђа јадно дете, чим крочи ван свога села! И треба ли се дивити, што се игре и сви односи у деце завршују кавгом, увредом и насиљем јачега над слабијим.“

Такве су прилике, учиниле те је Аврамов посветио вас живот свој тој деци, а кад је почео делати на такој запуштеној њиви, није више могао ни остављати их. Кад је почео учитељевати, још је школа била у малој приватној кућици, и добивао је плату 10 руб. месечно; 1871., у почетку рада, у школи је било само 23 ученика, за неколико година број је њихов прешао 100. Тада је школа премештена у нови, видан и простран стан — школу, која је делом подигнута помоћу петроградског земства, делом добровољним прилозима, које је сам Аврамов сакупио, међу својим познаницима. Нема сумње да из тих 4 жалосних кућа није било могућно сабрати толико ђака. То и јесте вредно пажње, што су школу почела походити деца из других околних места, па и из саме вароши. А то се може разумети, када се зна да је Аврамов жртвовао деци све своје време, пружајући им забаве у књигама и играма. Он им је стављао на расположење школу не само за време часова, него и у свако друго време. Он је мислио „да школа није само за учитеља него и за децу, и они имају законитога права захтевати у школи места и за своје забаве и игре. Само се тако може очекивати да ће доцније, као светла успомена о детињству, у школи проведену, бити предметом брига и поноса у становништва. Истом ће се тада без роптања и преклињања давати помоћ школи, колико се више може дати.“ У школском је свету школа Аврамова стекла добра гласа. Многи су долазили да виде узорити рад у школи. Слободно се може рећи да ју је походило за 25-годишњега јој опстанка неколико тисућа људи. — Нарочито ученице Бестужевских курсева, које су се спремале за учитељице основних школа, радо су је походиле. Човек се имао чему поучити, кад види да у три одељења ради један човек. Последњих година узастопце Волковску школу походио је цео осми-педагошки разред женске гимназије Стојунинове.

Време, што му је преостајало, Аврамов је опет употребљавао за ширење народног образовања у другим крајевима престонице. Прибирао је податке о неписменима дуж Шлиселбуршкога друма. Он је замислио да се отвори недељна школа у овоме крају и 13 година свакога празника радио је у тој школи. Кад су пак у том крају отворена вечерња техничка предавања за раднике, он је у њеним школама предавао у свима разредима алгебру, геометрију и тригонометрију, цр-

твујући све вечери преко недеље томе послу. Разуме се да су се ученици исто тако трудили као и учитељ им. После дневног рада од 6 ч. из јутра до 8 ч. у вече радили су у фабрици, а у 8 ч. већ би после 10 мин. били на својим местима у школи. — Кад су отворени Виши женски курсови Аврамов је ученицима приватно држао предавања да би им само помогао, да уђу у науку из алгебре и тригонометрије. Често је суделовао и на учитељским зборовима у Стрељни и Петрограду; суделовао је и у већ покојном Педагошком друштву, у Комитету писмености и т. д.

Овај је човек цео свој живот посветио овом омиљеном раду. Кад су у новој школи и њему остављене на располож ње две собе с кухињом — он је благодејанце „земског одбора", који су били свршили основне школе и учили у гимнасији, узео на стан. Упућивао их је, пазио на њих и старао се и свима другим потребима њиховим Кад су ови ученици примљени у гимнасиски пансион, па је остала његова соба празна, он је узео мајстора-обућара да учи ученике занату обућарском. Тако је он увек потврђивао правило, да школа по своме задатку јесте само за ученике.

Ради напретка своје школе и да би могао својим ученицима више давати знања, Аврамов је од своје плате и од својих уста штедео, да би могао лети путовати. Прошао је Русију унакрст, био у Сибирији, Туркестану и на Кавказу, па и на Белом Мору, ишао је у Лондон и Париз, пропутовао Швајцарску, Италију, Шпанију, шта више био је и у Палестини — и свуда је мотрио на све облике живота, проучавао народну школу, и о утисцима с пута разговарао се радо са својима ученицима, тежећи да им у свакој прилици прошири умно обзорје. — Будући сам врло образован човек, он је исто тако знао све мрачне стране народнога живота, али никада није губио наду ни присебност. Његов незнатан положај није му изазивао жалости: он је добро знао, да је баш у том, по изгледу скромном, задатку учитеља основне школе онај моћни покретач, који води на народне масе к напретку и благостању.

Руском народу није потребно, узимати енергије ни у кога. Али на жалост та се сила растура на ситнице без икакве вредности. Све нам се не да стати на чврсту земљу и корачати поузданим кораком. Али то се не може рећи о Аврамову. Он је своју дивну енергију загрејао жарком љубављу к своме послу, ставио мету, к којој му ваља грести и иде право к својој мети, ни за часак не скрећући са свога пута. Диван пример за угледање!

Нов. Время, бр. 7499.

(Фингал.)

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

Гроф Анџело Губернатис. — Београђани су у фебруару месецу поред изврсне игре чувеног талијанскога уметника Салвинија имали прилике да уживају и у одличним предавањима професора римског универзитета познатога грофа Анџела Губернатиса. Дошавши у Београд на позив неколико својих личних пријатеља и познаника држао је Губернатис на француском језику три предавања. Прво је било у двору 14. фебруара пред Њиховим Величанствима и позваним гостима; тема је предавању била: *О улози жене у савременом друштву*. Друго је предавање држао, 15. фебруара, у Грађанској Касини: *О народности и човечанству*; а треће, 17., у дворници Велике Школе: *О положају словенских народа у Европи*, а нарочито балканских Словена. Сва три предавања изазвала су опште допадање. Она ће се штампати на српском језику у „Делу", почевши од мартовске свеске. Обраћамо пажњу наших читалаца на њих, јер ће читајући их не само познати једнога пријатеља свога народа већ ће у њима и уживати.

Константин Н. Бестужев Рјумин. — Јануара 2. умро је у 68. години петроградски академик Константин Николајевић Бестужев Рјумин, који је скоро 50 година радио на литерарном пољу, 17 година предавао историју руску на универзитету петроградском, а био је наставником историје и неким члановима руске царске породице, међу којима и покојном Александру III. Неко време био је и председником „словенскога добротворног друштва". Најзнатније му је дело „Историја руска" остало недовршено. Бавио се и питањима из историје литературе. Класично дело „О составѣ русскихъ лѣтописей до XIV вѣка" стекло му је титулу доктора руске историје. О Татишчеву написао је монографију, а писао је и о Пушкину, Гогољу, Погодину, Хилфердингу и т. д. Јануара 11. Л. Н. Мајков читао је у спомен његову пред целим скупом академика.

Хуго Дубек. — У Мостару умро је 20. фебруара Хуго Дубек хоровођ срп. певачкога друштва „Гусле". Дубек је познат у уметничком свету и као доста добар композитор. Од њега има неколико композиција. Он је компоновао и српску оперету „Јабуку".

ИСПРАВКА

У јануарској свесци „Дела" стр. 140. место онога што је у 31. и 32. реду озго треба да стоји:

Трифа спада у ред гљива Ascomycetae у који се скупљају све оне гљиве, чије се споре образују у унутрашњости великих мехурастих ћелица, које се асцима називају.

ПОРЕД ГРОБА

Поред гроба кад год станем,
Замислим се и узда'нем:
Страховито коло смрти
Над нама се вечно врти,
И гробница хладна, нема
Студени нам одар спрема.

То ме леди, а не теши!
Зар и овај што не греши:
Смирен песник срца чиста,
Чији разум сунцем блиста —
Мораде то прегорети,
Задрхтати и умрети?

Зар умнику јака дара,
Што вечита дела ствара, —
У тренутку свога јека
Смрт приступа издалека,
А он смерно капу скида —
И посао свој прекида?...

Да, смрт ће нам доћи свима,
Ништавнима и моћнима!...
Али њему што ту лежи,
Кога краси бршљан свежи,
Песма зелен бор ће бити —
Ког неможе покосити.

1896. г. *Сокољанин.*

ПИСМА ИЗ НИША

о

ХАРЕМИМА

од

Јелене Јов. Димитријевића

(Наставак)

ПИСМО X

6 Кјучук-к'на-геџеси (мала кане ноћ)

Бен'м мухабетли дост'м,

Како си? Да ми ниси и ти случајно маамур (неиспавана)?

Са са'ат-куле чујем куцање: један, два... Равно десет! Верујеш ли ти да сам тек пре једнога часа устала? Кад би ова турска свадба потрајала дуже, зло.

Остало беше још само неколико декика до сунчева изласка, кад пођоше хареми кућама. И ја похитах своме дому; оборила сам главу, па хајде брзо кроз оно уско сокаче: стид ми пробуди у срцу жарку жељу, да што пре прилупам на своју порту, не би ли умакла оку какве познате ми особе. Тако је, севђули, стидела сам се, чини ми се, и од саме себе. Журећи се кроз сокаче, помислих: „Ово ми је други пут у животу; не, више нећу". У Краљеву, кад се враћах са пуковске славе овако доцкан, или боље рећи овако рано, беше са мном и мој муж и све официрке пријатељице моје, па ипак ми беше зазор погледати сунце, које нам, чини ми се, рађајући се збораше: „Кад ја остављам постељу моју, ви онда идете својој; браво!"

Ама јутрос ми беше горе, јер сам сама; сама с булама. Не хтедоше позвати ни једне туђинке осем мене, да би за час заборавиле женско достојанство и турско госпоство. А зар има часа кад се сме заборавити оно прво?

Но зар мислиш, севђули, да ми и тамо беше баш све добро. Нарочито, кад ме једна бездушница гурну, не дајући да ми куршум-калем (оловка) прелази преко бележника, би ми врло непријатно. Ова ханума је од оних из сокачета. Не да она да «искочи» на мејдан оно што је сакли ни за Бога. Ама, да поновим, јача су двојица но са̂м Радојица. Овамо онамо ућуткаше је каде брзо, зборећи јој: «Сак'н, џан'м (немој, душо)! коркма (не бој се)! Госпоја је наша; ми њу много милујемо; неће она свој мален ћитаб показати ником.»

— Ником... не, само једној својој пријатељици у Београду, јер она воли адете ваше.. многе познаје, јер, знате, ваши су били тамо, па...

— Која је? упаде ми у реч Ешреф-ханума, Београђанка. Ја познајем бутун Београд; тамо сам се родила, одрасла... Старо ли је? Његовом господину какõ се име?

— Господину... Она нема господина, одговорих ја чисто тужно.

— Нема! За̀ва̀ли (јадна)!..

Не, севђули, нећу више никада остати ни до изласка твоје светле имењаке, себа'јл'дзи[1]) а то ли до изласка сунчева. Нећу... не знам каква им је та Бујук-к'на̀-геџеси велика-кана-ноћ! Ко зна кад се разилазе...

А сад хајде да почнем о ноћци овој. Што могу, до подне ћу, што не могу нека остане за после подне, довече, па, Бога ми, и за сутра.

Јуче, на колима, уз пратњу свирке, донесе се Хајријин чеиз кући Али-беговој. Гледала сам га вазда, докле год га хнауме прикиваху, облажући њиме зидове па и таван; а кад сунце сакри своје светло лице, похитах Београд-махали, својој познаници Фатиме-хануми; с њом ћу на свадбу. Затекох је у врту невеселу, расејану Говорила ми је уздрхталим гласом турски, од прилике овако:

1) Јутрења звезда (даница)

„Чујеш ли мујезина? Акшам је... Хајдемо лепој Хајрији!“

„Благо мени! тамо ће бити хареми, а харемско је чедо и моја драга.“

„Вечерас се нећемо мучити ни бојом ни каном, вечерас је само игра и песма... песме! Али што им се радујем? Неће ми „пустити“ ни једне речи песмом моја драга. А и ја морам ћутати — хареми су ђаволи, сетили би се. Да ли би било тешко булбулу, кад не би смео певати, а срце га „тера“ на слаткотужну песму његову?..“

„Познала је да је свом душом својом милујем, не одговара...“

„Танка је и висока; очи су јој плаве као море и дубоке као оно море, крај којега је рођена, у ком се огледа сав престони град цара царева.“

„Огледа се он и дању и ноћу одавно — и још у њему не потону; а ја сам у њеним очима потонула — чим их видех...“

„На мени је свилено рухо; још само да вежем око врата низ бисера — она ми га даде; овај ме бисер подсећа на њене зубе, валла'!“

„На ногама су ми црвене местве; за час ћу наместити у косу румени ђул — она ми га посла; овакве су њене усне, билла'!“

„Оф, кад полази какво ваше момче на свадбу где му је назли-драгој на глави венац зелени — да л' му је овако? Кад угледа ону за којом гори где се венчава с другом његовим — да л' му је као мени сад?“

„Лепа ми је назли-драга! Душа јој мирисава као бакча по којој се шеће падишахова ханума; чиста као истамболско небо, којега зрак удише најлепша мома. Љубав би јој, чини ми се, била топлија од сунца нашега Арабистана; али вај бана: она никад неће загрејати њоме мене, жену — Цариграђанка је“!

„Познала је да је свом душом својом милујем — не одговара...“

„Ама, тако ти дина и твојега пејгамбера Исе, не казуј никому сан, који ти Фатиме говори!“

— Шта ти је, Фатиме-ханум? питах зачуђено своју познаницу; никад није била овака као прошле вечери.

— Ништа, ништа... Хајде, вак'т је.

Везала је бисер око врата, наместила је ђул у косу; завила се.

Бледа светлост фењера обасја улицу и стазу којом пођосмо тихо, ћутке. А ова нас стаза одведе кући Мејреминој.

Као Мејремина и остале су мусломанске куће у Нишу: мале, ниске; спаваће им одаје препуњене влагом, што долази из хамамлукâ, који се никад не суше. Није ли због тога код ханума свежина лица, реткост? Није ли и због влаге као због затвора и ране удаје харемима душман, јехтика?

Јехтика их сатире. Ја се не сећам да за све ово време, како их ја познајем, умре која млада мусломанка од које друге болести, а не од јехтике.

Зар мусломани не претпостављају лепому и здравом стану женино одело и накит?

Петпостављају. А да је овако уверићу те.

Дочекаше нас свирком и песмом оне две црне кћери скитничкога народа; поздравише нас добродошлицом беле унуке Османа цара. Уведоше нас у ниску али пространу одају.

Сија елмас, шушти свила; развијају се хануме, остављају им се у свилене бошчице памучни јашмаци, свилене фереџе.

Нисмо одоцниле, за софром нема никога, рече Фатиме па тад ми стеже руку уздрхталом руком, шапућући:

— Ено ње! Утире беле руке везеним пешкиром... уф како ми срце удара.

— Фатиме-ханум, шта збориш?

— Ћут'! Чуће те харемн.

— Па то је невестина рођака.

— Дође да помогне сестри чеиз, а мени да узме памет. Опазила је да је волим, а никад ми не добаци песмом ни једне речи... Ама сад се кајем што дођох. Да сам остала код куће, било би ми лакше.

Лепа девојка, Цариграђанка, приђе нам, направи пред Фатимом јерден-темена, (темена од земље), по стамболски.

Фатима метну руку на срце.

— Добро се превари, ханум, данас те не видех, рече девојка осмехнувши се.

— Била сам ћеифс'з (без воље), одговори Фатима дубоко уздахнувши.

Цариграђанка погледа Фатиму некако чудно: као да сумњаше у истинитост њених речи.

А како је била обучена лепа девојка?

Најлепше од свију.

Хаљина јој је од тешке црвене свиле, по којој, као по дувку лепе Хајрије, трепере од злата руже и пупољци. Сашивена је а-ла-франга; прињубила јој се уз дивни струк, као да је на њему израсла.

Од белога атласа ципелице, извезене златом, поткићене бисером, стегле јој малене ноге; досад мањих не видех

А накит?

Око па̂са јој везени колан; нêм је а говори: и ако је обучена у хаљину кроја јевропскога — са Истока је. Но није ли ми ово прозборно и онај вез на црвеној свили, од које је богата хаљина њена?

Накит... павта је колану од злата, искићена крупним елмасом и сафирима. Дуги обоци представљали су двороги месец. Билензуке су искићене сафирима, крупним као што је онај један у прстену, на домалом прсту леве јој руке. На грлу не имађаше бисера, јер јој је хаљина запучена чак до горе.

Најлепши накит, који сам синоћ видела, то је репата звезда испод грла цариградске девојке. Велика је, треперила је од драгога камења а реп јој се отегао на ниже, у лево — крај му се дотицаше средине срца млађане хануме...

Дуга јој је плава плетеница низ леђа; велике и густе коврчице уоквириле су лепо чело, а изнад њих повило се дугачко нојево перо: један му је крај притврђен за косу, више десног уха, брилијантским полумесецем; а други за почетак плетенице сјајном звездом.

Нестаде је из одаје.

— Ето, тако ради увек: појави се, нестане је, рече Фатима уздахнувши.

— Репата јој звезда није испод грла узалуд.

— Мислиш ли да с њом пореҕује себе?

— Па, ваљада. Буле су ђаволи, немам ли пра̂во?

Фатима као да ме не чу. Крадом уздисаше бацајући тужне погледе вратима, месту где нестаде репате звезде.

Ето ти највеће њихове тајне, коју крију више но лица своја од «грешних очију.»

Не казуј је никому, тако ти наше лепе вере: јер не би било право да им за доброту њихову овака буде награда.

Гледала сам, испитивала сам их и, на једанпут, учини ми се, да овде нису саме жене, но и људи. . Читава половина учини ми се, да је само обучена у женско рухо...

Нећу ти сада зборити о вечери ништа, и ако беше господска...

Хајде духом за својом сестром, за пријатељицом својом...
У одаји где поседаше каде, да попију после слатке вечере горку каву, много је лепо!

Упири очи у све редом; аман баш су веселе!

Погледај ону у канарија-ђанфес шалварама и таквој ентарији. Буле много пазе на сагласност: никад није у њих рухо плаво, а прланта на глави зелена, но све једнако. Естетика им је позната још како.

Ентарија ове хануме запучена је испод недара само на два пуца. Груди и венац снежнога јој тела, између паса и ентарије, провиде јој се кроз танки венедик, што је онако лепо проткан свилом, боје канаријина перја. Жута свилена прланта чапкунски јој је намештена: наврх је главе, накривљена на леву страну, перо јој је спуштено до пола аврапа, а причвршћена је за косу једном маленом иглом од ситна елмаса. Ова игла хануми је сав накит. Но и ако нема драгога камења, на глави јој је цвећа пуно. За пасом јој је малено чевре, на једном му је углу извезено црним ибришимом: Ићи ђоз'м (очи моје), ески јар̂м (старо драго моје), онда бејах као ђул румена, сад сам ужутела; на другом само: а̂, фелећ (ах, свѐте)!

Многе су обучене у рухо оваквога кроја, а ни на једној не стоји овако лепо као на њој.

Многе удате хануме имају аврапе, али ни једна нема овако лепих као она.

Ни сокма, ни шивета, ни расплетене власи, што се синоћ код многих видеше, чини ми се, не би јој доликовале овако као авраие.

Видела си духом њено рухо, а лице ..

Питаш ме: Је ли млада та ханума?

Млада и лепа. А кад би се гледало по стасу, могла би, вала, бити падишахова ханума. Па како лепо носи лепу главу! Како ходи!..

Лице јој је бело, очи црне, крупне, замишљене. Чело јој је широко, чисто и било би без бора, да јој се час-по не скупљају обрве, а онда су јој погледи оштри. Ама очи!... овакве очи зову се филџан-ђозлер (филџан-очи). Но ово име није дато због њихове величине, по због облика, јер су округле као филџани.

Па њене чатма-кашлар (састављене обрве)!... Оне за оваквим обрвама умиру — — —

Лепо ли држи цигару! Све јој је господско — — —

Фатима сеђаше крај мене на миндеру ћутке, а сад проговори, српски:

— И овој Зехра све једнако је убава. Он је најубава була у Ниш.

— Млада је.

— Па и неје. Прош'о је он двaec и пет године одамно.

— Одакле је родом?

— Од Призрен. Арнаут је... питај Ешреф-хануму, он га познава по боље. Ешреф-хан'м је Белигратли, та си је, и присмевџија, и шејтан, и зна млого да прича.

— Зар баш тако?

— Такој, вала'! Белигратлије ми ич не вољимо, зпра они на човека у лице: — „à, анам! ὂф, ђоз'м!" а поза нега — к'јамет.

— Ја се насмејах, јер се сетих шта говоре Београђанке, буле о Нишликама.

— Немој да се смèјеш! Ђаволи су. И овој, што ми је с'г у срце дерт неје си од Ниш, но од Сељаник и Белиграт. Дошло си је берабер с'с Белигратлије..

Приђох Београтки и рекох:

— Ешреф-ханум, Зехра је лепа, а је ли добра?

Она ме ђаволски погледа и грохотом се насмеја, па тихо рече:

— Како носи на врат хамајлију, иђи-ђозум-ичен (очију ми), ове ће да полуди за њега

— Кажи ми чија је?

— Алахово је увек и сад, а био је до скоро и Мустафагино; сад... удовица је.

— Кад је удовица шта ће јој ладен насред чела? Хануме ми рекоше да носе ладен насред чела само оне кадуне, које имају мужа.

Ешреф-ханума насмеја се јаче но мало час и рече:

— Хануме су ђаволи, превариле те. Па тад додаде: — О-о-о ö, моја добра, моја слатка, моја млада, моја красна госпоја, јаз'к што те зовемо — ариф, кад су могле буле да те превару...

— Госпоја, чух другу, по боље је да си човѐк гледа чиркин (ружно), но убаво; зира к'д си гледа чиркин — у џехнет ће, к'д погледа убаво — у џехнем (пакао).

— Не разумем, ханум.

— Јаз'к што те викамо ариф! Не ли к'д погледаш чиркин жалиш што га мајка роди такој; а к'д си па погледаш убаво... Алла'-ичен (за Бога)! не си гледај ову нашу Зехру — у џехнем ћеш.

Но Зехра не оста да је гледамо; устаде и оде, за њом још једна.

Да проговорим коју о оделу ханума у опште.

Најчешће се виделе синоћ шалваре и кратка антерија, или како је оне зову ксà-ентáрй. Ова им је хаљина кроја као и јелек: кратка је, једва прелази половину леђа, напред је много изрезана. И била би баш као јелек, кад не би имала рукава. Рукави су јој широки, убрани су на два конца, или у ситне превоје на раменима и око рукâ, где су им за ивицу причвршћени с три прста широки запонци. Запонци су се прилубили уз руку, запучени су на два пуца, провучена кроз

петљице направљене од памучна конца или ибришима. Јаке нема, а опточена је, обично сва, ширитом или везом.

Шалваре се кроје као сукња; дугачке су, а дужина им је свуд једнака; оздо су сашивене, а остављено је без шва, на оба краја, колико нога да се провуче. Средина шалвара подиже се и прибада за пâс где су везане, обично, везеним учкуром. Многима су биле шалваре везене златом: око џепова, остраг од паса па на ниже за један пêд, тако исто и напред; па везене су и доле, око ногавица. Но ово није савремено; везене шалваре и ентарија само су на оној која хоће да покаже да поштује што је старинско, или да поштује спомен оне душе која јој је ово одело оставила у наслеђе: а оно јој је, обично, од мајке, свекрве, бабе, па, често, и прабабе.

Рекоше ми, да им није народно одело само шалваре и к'сâ-ентари (кратка антерија), но и узун-ентари (дугачка антерија), или, како је још зову, чанта. Дугачка антерија је иста као наша јутрења хаљина. Рукави су јој уски, а праве се и широки, онакви као на краткој антерији; око пâса је притегнута коланом или кушаком, а запучена је до грла. Често пусте да им се вуче за читав аршин и више; оне, у опште, врло воле дугачак скут.

Неколико њих беху обучене јевропски. Ово им одело не стоји добро. А зашто? Није по дневном укусу. Многе су га правиле још пре седам, осам, па и свих десет година, а још га облаче: о бајраму, свадби — једном у години. Обично је од свиле па и од кадифе; ако чекају да избели или да се подере..

Рухо а-ла-турка беше, готово, у свију тазе, за ово су га вече правиле. У већине је свилено, а боје су највише живе. Жуто, црвено и зелено у души је и у срцу свакој мусломанки.

Не беше готово ниједне, која није имала за пасом чевре, савијено троугласто, прибодено за пâс. Ниједно чевре не беше без шара и навезених златом или црним ибришимом стихова. Стихове са два-три чеврета прочитах помоћу једне писмене. На једном беше око једнога угла, мало ниже поруба ово:

„Није чевре, бејаз чевре,
„Јар којнунда јатан, чевре:
„Јар којнунда пелер ђорд'н?

(Танко чевре, бело чевре, у драгиним си недрима било: шта си тамо видело?)

Ниже овога навезен је ал-катмер и зумбул, а озго су ова два редића:

„Сујле, хеј дертли-чевре!
„Ђорд'и, хеј дертли-чевре!"
(Кажи, еј тужно чевре!
Видело си, еј тужно чевре!)

На другом чеврету беше ово:

„Ашик олдум сана, џан'м, ђонил'мден:
„Мерхамет'н бу ми, билдр, ефенд'м?*)
„Ајда бир селам ђундер, ефенд'м!"

(Волела сам те, душо моја, целим срцем својим: а твоје милосрђе ово ли је, кажи, моје драго? У месецу пошаљи ми поздрав један, драго!)"

У средини угла су шаре: једна змија и четири гуштера; озго је ово:

«Јадиђарм сенде калс'н, ефенд'м (нека мој спомен остане код тебе, драго моје)!»

Хануму на чијем чеврету беху они први стихови, упитах тихо и смешећи се:

— Право кажи, јеси ли везла сама?

— Сам?! Зар сам себе .. Јо-о-ок, џан'м, овој ми је јадиђар.

— Од кога?

— Од једно моје дост, одговори она и уздахну. Она писмена рече: — Дост си питује чевре шта је видело: а за тој су шаре ал-катмер и зумбул, што си тамо куде си је оно лежало — мирише како овој цвеће. Па друго змија и гуштери: ако си истин' није догри, какò се на којно срце чини, — да му дојде један дерт и да га пије онакò, какò би га пили змије и гуштери...

Ципеле су им на свадбама, обично, од атлаза или кадиве, везене срмом и свилом.

Очешљане су разно. Сокма им је као... како се оно зваше? А! — «титус»; коса је прикупљена свиленом траком, а трака

*) Ефенд'м — *мој господине, моја госпођо;* у песмама — *драго моје.*

је везана на темену. Но ова се, нарочито на темену, мало види; сакривена је драгим камењем и цвећем.

А аврапе? Подсечена коса, као што у нас носе девојчице, само је остављена још краћа, те хануми, која их има, не крију врата ни мало. Неке су их везале траком, а једне имају наврх главе шамијцу, као оно удовица Зехра. Најобичније им је чешљање, две плетенице; оне су подигнуте, глава је везана стамболском шамијом или свиленом црлантом; но перо није прикупљено као у нас кад вежемо главу: оно је спуштено, али не дотиче се врата, јер ове су шамијце врло мале. И овако кад су очешљане закићене су наврх главе. Ово последње чешљање је и код девојака, а она два само код женâ. Плетеницу једну и две, спуштене низ плећа, носиле су од пре, веле, само девојке, сад и жене. Напред исечену косу ретко која да је уковрчила; она је обично раздељена на криво: мања је половина подигнута а већа спуштена косо, преко чела, чак до ока, до краја обрве; а мало ниже светле им се намирисане зулуфе, у неке уковрчене као она пера на паткову репу, а у неке прснула је свака длака за се. Но готово половина беше без зулуфа; и то, како ми се чини, не пустише их оне што беху обучене, тобоже, а-ла-франга.

Жене су набељене, обрве им навучене, на ивицама очних заклопаца црни се сија-сурма. Ни у једне не видех белих и здравих зубâ. Многе имађаху ладен, и то највише насред чела, што значи, као што рекох, да она, која га тако носи, — има драго. Но то драго, синоћ чух, најчешће је — муж. Удовица кад би га носила над обрвом, не би се морало тумачити да тражи драго с којим ће да ашикује, но век да векује — тражи војна. А Бога ми кад га нека нићáли метне у страну, не поштеде је хануме.

Размирисала се одаја од цвећа и ливанте. Буле се много и с вољом ките; радо прскају ливантом косу и рухо своје.

Поседесмо мало, севђули, па нам две каде доведоше невесту без тела и дувка, и наместише је на миндер до Фатиме-хануме. И сад је на невести одело друго и туђе.

Зазвекташе зилови, викну Ата:

„Халал олсун сана бен'м ђонил'м!“
(Нека ти је просто моја љубав.)

Припљескаше кадуне длановима узвикујући:

— Халал олсун (нека је просто)!

— Халал олсун, јарм бе̑ (нека ти је просто, драго бре)! изговори Зехра и покри рукама лице, да би сакрила сузе, што јој овлажише дуге трепавице.

— Шејтан[1]) Зехра! чу се јасан глас Ешреф-хануме.

— Шејтан Зехра! прихвати још једна, што сеђаше код њених нога, па тад поче мени:

— Виде ли ону младу хануму што изиђе? Синоћ је дошла из Солуна. Рођака је Бећир-бегу, па би требало да дође овде први пут сутра, с јенђама, а не вечерас; ама њезино чапкун-срце не могаше издржати, учини преко адета, дође: знала је да ће бити младих и убавих; и ако није из Ниша, зна како нишке хануме проводе кјучук-к'на-геџеси.

— Која је то? нисам је видела.

— Јаз'к (штета)! Ама нека, ући ће, показаћу ти је.

Солунка уђе и намести се наспрам Зехре: поглѐда је, час нежно, час тужно, а ова се чини невешта.

Солунка је била Зехрина доба; не беше врло лепа, али је веома пријатна појава. Њене су ми се очи више допале но Зехрине, и то не што су црње од Зехриних, него што им је облик, како ми се чини, лепши. Дугуљасте су... Овакве се очи зову бадем-ђозлер (бадем-очи), јер су по облику баш као прави бадем. Богата чанта од пурпурне кадиве доликовала је много њену белом лицу и црним кратким аврапама.

Цигара јој се у руци угасила; усне су јој полуотворене, а страсни погледи почиваху јој на лицу Зехре удовице дуго.

— Зашто је оволико гледа? питах Ешреф-хануму.

— Па, ја мислим да је ашик на њу... Погледај јој, госпоја, лепе и беле руке; не ради ништа, има неколико робиња. Била сам јој у конаку, богатство је... Гледа нашу Зехру, тугује, ћути — а шејтан-Зехра, бајаги, ово не види.

[1]) Ђаво.

Она не ради ништа, а нишке ханумe?.. Та није ли им у рукама чешће дахире него плетиво и шав? Али, јес: оне плести не умеју; а шав им је, веле, мио исто као и вез што је...

Солунка је дуго ћутала и гледала младу удовицу, па на једанпут поклопи лице рукама и зајеца. Све се погледаше; једна јој приђе:

-- Теби није добро, Емир-ханум? Хајде у другу одају.

— Добро ми је, али, оф! Гледам ово весеље, исто је као некада, па ипак између оно *некада* и ово *сад* -- грдна је разлика?

Присетише се јаду њену; неколико њих заплакаше се и тужно узвикнуше:

— О Ниш! наш лепи Ниш!

— За Нишем ме боли срце а за Београдом и душа и срце, додаде Ешреф-ханума, Београђанка па и сама се заплака.

— Тако је писано. рече једна старица, утирући сузе чевретом.

— Тужна сам, али плакати не могу, јер Солунка је лукава, лаже да плаче за Нишем, прошапта ми Фатима.

— За чим плаче?

— Лако је погодити — за Зехром. Дала би она много да пољуби само једном њено филџан-око, али узалуд, Зехра је и не гледа. Тешко и њој и мени!...

Невеста не остаде више од једнога часа; изведоше је да је уведу с дувком и телом.

И сад је вођена исто као и преко дана, само што се сад носила пред њом голема тепсија, пуна поквашена брашна, где је углављено много свећа. Њихова светлост падаше на невесту, али јој не обасјаваше лица, јер преко лица јој је сјајно пече. И сада им не беше полазак из невестине одаје, но из дворишта.

И сад је љубила руку свима. И сад Мејрем ханума зајеца кад јој додирну уснама руку и ногу мила јој мезимица. И сад се буле заплакаше.

Седела је према нама у наслоњачи, са лица јој пече није дигнуто.

Циганке су купиле од ханума бакшиш; преко груди им је опет друга басма и од невесте и од Али-бега.

Намести се насред одаје мекана постеља; окренуше јој узглавље светој ћаби. Водиље доведоше невесту постељи, на коју она ступи десном ногом, па седе, опружививши обе ноге. Водиље јој једним крајем од дувка покрише лице, а две девојке прићоше и узеше јој облагати каном табане, цела стопала.

Свирачице викнуше:

„Вурун'з, кад'нлар, ђелин'н кнаси!
Аман! а лејлим, аман!
(Метните, каде, кану невјину.)

Девојке су радиле посао свој полако, пажљиво, угађале су да кана буде само до зглавака. А кад бише готове, завише јој ноге прво виновим лишћем, па крпама, наместише је да спава. Мислиш ли да је заспала?...

Кана је остала по часа, па је скидоше и опраше ноге. Да знаш како су биле црвене!

Кад она устаде и одведоше је, на њено место леже јој мајка: да би се испунило све што је икада пожелела ћерци својој.

Кад она устаде, похиташе измећарке, те изнеше постељу.

После четврт часа, опет нам доведоше Хајрију, али без тела и дувка.

Ослобођена, разговараше се тихо са Фатиме-ханумом.

— Чујеш ли, госпоја, шта ми рече Хајрие-ханум.

Нисам разумела.

Да се Бене-ханум, њена рођака, свукла и спава. Благо њој кад јој је до сна...

— Да ли има овде у друштву још које, да јој је у срцу као теби?

— Има. Хајрија је пуна дерта.

— Што полази за недраго? Или је можда без њена пристанка њему дадоше?

— Не. Питали су је, пристала је одмах, јер, вели, кад не могу поћи за онога кога ми срце воли, што не бих учинила

по вољи души која би за срећу моју и живот свој дала, што не бих обрадовала милу мајку своју. И ако је аџамија, паметна је, познала је да Али-бега њена мајка и цео њен род милује.

— Она воли Хајредин-Хасан-бега, а ти...

— Погледај оне две у белом оделу... Еднâк им је крој хаљина; на глави им једнаке шамијце; па и цветови су им једнаки.

Погледала сам.

Да су само обичне пријатељице криле би једна од друге оно што праве за свадбу као змија ноге, јер су Туркиње себичне. Ако би која похвалила рухо њене пријатељице, завидела би, подсмехнула би се, оговорила би је. Завист и оговарање, најглавније су карактерне црте Туркиња.

А оне две, што онако лепо седе једна крај друге, неће се оговорити ни за живу главу... Јесте, само у овом случају, код овакве врсте пријатељица, нема зависти, нема оговарања никад и ни по што. Но и ако нема зависти и оговарања, има нешто друго, ако не горе, а оно страшније. То је силна љубомора. Зар би смела једна од ових двеју да се љубазно разговори или насмеје с којом младицом? Јок, вала. Овде би тек био прави к'јамет. Истина, не одмах у друштву; код куће...

Дуго сам их гледала: оне су пушиле једну цигару, пиле су воде из једне чаше. И још би их гледала да не проговори Фатима:

— Госпоја, овде у одаји има љубави, али и мржње. Погледај друге две: ону постарију, до Аjше-хануме, и ону младу, до Зехре.

Погледала сам. Питах је које су.

— Ортакиње, одговори ми она кратко.

— Не разумем. Тј., не знам у шта би се могле оне уортачити.

— Обе су Мустаф-агине жене.

— А, сад разумем. Тај Мустаф-ага има две жене.

— Има четири: две су му у Сељанику, две овде.

— Да л' се ове две мрзе?

— Безбели се мрзе кад неће да живе у једној кући. Мустаф-ага је код младе два дана, код старе четири. Боји се да му се стара не расрди, па да га баци — јер она је много богата.

— Шта му би да узме дете; он је извесно стар кад му је кадуна стара.

— Доходила му кроз капиџик жени сваки час. Сагледа јој лице, замиловa је; а она, аџамија.., Зар други после да је узме? Јок, вала — у нас тога нема. Сирота! Млада је и лепа. Она је чедо честитих родитеља. За грдну несрећу њену, пре две године — остаде без мајке своје. Но Алах ће јој грех опростити, јер она се каје...

Гледајући је бледу и тужну, љутила сам се на њега, а Фатима ми збораше:

Љутиш се. А шта ћеш рећи сад?... Погледај ону хануму што спусти главу на Ешреф-ханумино крило и заспа.

— Видела сам ову лепу девојчицу још у хамаму. Смешно ми је што јој направише хаљину са скутом; она је мала.

— Удата је.

— А! Не! Шалиш се.

— Не шалим се. Удала се пре два месеца.

— Колико јој је година?

— У дванаестој је.

Страшно! Слушала сам да се мусломанке рано удају, али овако... Да ли јој је муж млад?

— Њених година, и још двапут је толико. Она девојчица што се намешта поред ње, пасторка јој је. Играју се по ваздан; Н.-ефендија полазећи, пре неки дан, у Београд, питао их је шта ће им отуда донети. Ко из једног грла одговори му и кћи и жена: «лутку». —

Хајде, севђули, да прекинем и по други пут причу своју; још се не бих сетила постеље да ми се око не замори и да се не сетих пословице: «Посвирај па и за појас задени.»

Сутра ћу, ако Бог да, наставити мухабетли-писмо чим се сунце роди, јер око девет часова морам бити код Бећирбегових.

Устала сам, ђоз'м пре сата једнога а још се нисам дузленисала за јенђе-ђуни лепоте Хајрије, нити ћу се дузленисати док не будем аз'р с писмом, које почех још јуче пре

подне. Ево, наставићу одмах, емма, ни сада не могу друкчије него као из ћитаба.

Вече је било и прошло одавно, ноћ парује. Свирка и песма не престају.

Засвира се кокоњеште, омиљена игра свију нишких кадуна. Изиђоше на ћошку; поведе коло једна млада беговица. У десно јој је руци чевре, по такту свирке маше њим и игра. Похваташе се многе, играше за дуго с највећим осећајем. Без осећаја није им песма, па ни игра.

После кола седоше неколико њих насред собе и почеше саме у дахира. Свирале су и певале тихо и лепо, лепше од свирачица; уздисале су, узвикивале, пљескале длановима по такту свирке, добацивале речи из песме оној, која им се ове вечери највише допала, бацале су једна другој у крило запаљена палидрвца и цигаре... Зар је само једна отишла кући с прогорелим скутом? Зехри прогореше канарија- џанфес шалваре — а она се не расрди!...

За овим, засвира Ата чочечку игру „Сељаник" и викну:

„Сељаник, драги Сељаник,
„Пих многе воде буланик, [1])
а лејлим — аман!
„Хајд' да идемо, аман! бежимо, аман!"

Скочише оне две младе у једнаку руху, метнуше зиловс на прсте и почеше игру. Играле су вешто, лепо — не вређајући морал ни мало, као што се то дешава код чочекиња. Кадуне су их гледале са усхићењем; помагале су драгој им Ати.

Кад не би било песме, игре и весеља, зар би се могло остати овде чак до сунчева рођаја? Не би ли било са свима као са Цариграђанком, с децом и неким постаријимханумама? Многе су се друштву пре поноћи искрале и потражиле у другој одаји постељу.

На Хајријину крилу била је лепа главица Севдијина. Склонила је очице поодавно; успавала је свирка и песма свирачица, смех и пљескање дланова несташних кадуна.

— Намести јој главу на јастук, па хајде да играмо Мендил, рече Хајрији Данш-бегова ћерка, Несима.

[1]) мутно.

Не могу, аретл'к (посестримо). жао ми је детета, протепа Хајрија с пуно нежности својој посестрими...

— Ха! јесте: посестриме се воле искрено, пријатељски, сестрински, а оговарају се врло ретко. Најчешће се посестриме тј. сестриме, још док су мале. А како? Кад се две девојчице играју и лепо слажу, закаче се малим прстима и говоре: «Ак таш, кара таш: дујњаде да ахрете да — кзкардаш (Бели камен, црни камен и на овом и на оном свету — сестре).» За тим стегне концем свака свој прст, боцне се иглом и ону крв попију. Хајрија је попила крв с Несимина прста; Несима с Хајријина.

Хајрија се одупирала, па најпосле за хатар својој посестрими, уклони Севдију са својега крила и устаде да игра Мендил.

Мендиљ. кара-куш. хаци и др, игре су као наш прстен, залоге итд.. само се код њих не да ни замислити да ће бити одиграна која без дахирета и песме.

Од свију игара пробрала сам и хоћу да ти опишем, и ако не најлепшу, а оно најнаивнију (јер било их је свакојаких). игру, Мендиљ.

Насред собе поседаше све. Једна млада Лесковчанка, Кајмак-ханума, скупљала је мендиле (рупце) од кадуна и остављала их себи у крило, а после их покрила својим скутом. да се не виде. Насрам ње је седела њена јетрва, Шербет-ханума.

Кајмак-ханума пита:

«Пазарда пазар вар ми (на пазару пазар има ли)?»

Шербет-ханум одговори:

«Вар (има).»

«Пазарда ђузел вар ми (на пазару лепо има ли)?»

„Вар.»

«Ђузелерден ђузел ким чикс'н (од лепих леп ко да изиђе)?»

«Исмет-ханум.»

Кајмак-ханума узе из свога крила један рубац и подиже га у вис.

— Мој је, чу се танки гласић Афет-хануме, налбантиновице. Узимајући свој рубац, топљаше се од задовољства, што је бар у игри Исмет-ханума.

Исмет-ханума је жена турскога комесара Исмаил-бега.

Опет поче прва:

«Пазар да пазар вар ми?»

«Вар.»

«Пазар да чиркин вар ми (на пазару ружно има ли)?»

«Вар.»

«Чиркинлерден чиркин ким чикс'н (од ружних ружан ко да изиђе)?»

«Соломон.»

— Соломон! вај бана (куку мени)! привикаше све осем оне што је Исмет-ханума.

Соломон не само да је ружан но је, сиромах, још и сулуд, за то су хануме страховале.

Прва извади рубац и подиже га. Све се питаше погледима чији је, а сајбика његова узе га, не рекавши ни беле.

— Е баш ми је ћеиф! прошапута ми Фатима; па тад додаде:

— Јеси ли видела како има бујук-бурни (велики нос), већи но каква беговица; а шта јој је муж? — бербер.

Опет узе Кајмак-ханума:

«Пазар да пазар вар ми? итд. Ђузелер-ден ђузел ким чикс'н?»

— «Нури-ханум», одговори јој Шербет.

Јетрва јој подиже рубац.

— Мој, рече Хајрија и поцрвене.

Фатима се болно осмехну и прошапута:

— Нури-ханума је поносита стамболска беговица, Севдијина мајка, Хајријина несуђена свекрва.

«Пазар да пазар вар ми? итд.

«Од ружних ружан ко изиђе?

Глуви Ахмед, што кад иде у небо гледа и рукавом нос бригше.

Опет прва извади рубац и подиже га.

— Мој, рече невестина сестра весело.

Опет ми Фатима прошапута:

— Нисам ли ти сто пута рекла, моја госпоја, што је права ханума — познаје се.

И иђаше редом: лепо, па ружно, итд. Кад нестаде рубаца у крилу, све устадоше и направише круг. Чу се дахире, припљескаше све длановима и почеше песму:

„Исмет-ханм чикмиш ојуна,
„Бакшунун ђузел бојуна,
(Исмет-ханума изиђе да игра, гледај јој лепи стас).“

Исмет-ханума уђе у круг и прошета се као пауница, као госпођа, као права Исмет-ханума.

А кад јој се песмом рече:

«Геч, дилбер, јерне (иди лепото, на своје место).» уклони се.

„Соломон чикмиш ојуна,
„Бакшунун чиркин бојуна,
(Соломон изиђе да игра, гледај му ружни стас)."

Изиђе охола берберка с крчазима и пође кругом згрченим раменима баш као прави Соломон. Смех и врисак прекиде дахире и песму. А кад се чу:

«Геч отур, чиркин, јерне (иди седи, ружни, на своје место),» берберка изиђе, и то не само из круга, но и из собе Више је синоћ не видех.

„Нури-ханум изиђе да игра, гледај јој лепи стас!"

Хајрија уђе у круг: ишла је лепо, господски, као увек.

— Хајрије, евлад'м (чедо), прошапута Фатима, па се заплака

Фатима није играла.

«Глуви Ахмет изиђе да игра, гледај му ружни стас!»

Изиђе невестина сестра. Подигла је главу у вис, усне јој отворене једно раме подигнуто, друго спуштено: поред носа промицаше све једнако свилене рукаве.

Одајом се разлегаше смех и узвици:

— Ашколсун (браво), Ахмед бре!

А тај Ахмет није само глув, но још и сулуд и веома ружан.

Ишло је редом као мало час: лепо па ружно, итд. Било је првих стамболских ханума али и највећих бедника.

Гледајући их мислила сам: Ах буле, буле! Да ли знате шта радите? Зар нађосте сулуде и хроме да им се насмејете? Зар нађосте баш оне које жалите да им се подсмехнете?! Не, не! кога жалимо не можемо му се подсмехнути. Ви им се не подсмевате но се само забављате њиховом несрећом и не мислећи шта радите. Не слутите да баш овде у друштву ваш смех пара некому срце. Но он вас зато не проклиње; он у души изговара ове речи: *Оче! опрости им; јер не знају шта чине.*

Засвира се лепа игра „Зејбек".

Улете у одају хитра и лепа чочекиња Ђулсефа.

Полетеше јој крупне црне и живе очи од једне хануме до друге хитро, као Дијанине стреле.

Очи јој упоређујем без страха с Дијаниним стрелама, али њу не смем с Дијаном и ако је лепа и млада, танка и висока, јер чочекиња је...

Зашкрипеше јој срмали-папучице, зашушташе свилене, као ватра црвене, шалваре, засија месец и звезда с висока феса њена, расплетоше јој се црне и дуге власи, подигоше се обле руке (остале су голе, засукаше се широки венедик-рукави), са танких прстију зазвекташе звучни зилови; чочекиња удари неколико пута такт — поче игру, а са њом још једна.

„Зебјек нам за зид штуче;
„Кад скочи жуч му пуче!
„Ојна Зејбек! сана, бана, Зејбек![1])

„У руци има жише:
„Проклет му биоише![2])
„Ојна Зејбек! сана бана, бираз!"[3])

пева Ата из свега гласа; трешти дахире под црним прстима њеним; играју чочекиње... не, не, само сам Ђулсефу гледала, и хануме су је гледале. Покрети у овој игри лепи су и богати; лепо их је изводила Ђулсефа...

— Аман, како је телли (гипка)! говоре хануме.

— Аман, јанд'м (изгорех)!

— Нерде туфек (где је пушка)... бу-ум! узвикнуше неколико њих, раздрагане вештом игром њеном...

Све брже свира Ата, све страсније играју чочеци, све више падају у севдах ђаволи хануме.

„Зејбек се балте[4]) лати:
„Када му дома пати!
„Ојна, Зејбек, сана, бана бираз!"

1) играј Зејбек, себи, мени Зејбек.
2) посао.
3) мало.
4) секира.

„Ојна, Зејбек, сана бана, бираз!“

прихватише хануме, па почеше и саме играти, али како? Не устајући с миндерâ, горњим трупом подражаваху човекињама, и то све по две, окренувши се једна другој; средњи прст, палац и филџани замењиваху им звучне чампаре. Што више падаху у севдах, све јаче удараху филџан о филџан, те ми ни мало не би чудо кад полете парчад вратима.

„Ка́да му држи лаале;
„Дилбер је, нема шале...
„Ојна, Зејбек, сана бана бираз!“

пева лукава Ата бацајући ђаволске погледе на раздрагане хануме. Погађајући како им је, смешила се чудно, ђаволски.

«Ојна, Зејбек, сана, бана бираз!“ узвикују несташне хануме.

А Ђулсефа?

Час лећаше као ветар; час се лелијаше и повијаше као клас. Додирујући само прстима шарено тле, зваше другу на заталасане од умора груди своје, гледајући је нежно за дуго право у очи. Ова се срђаше на њу, одбијајући је од себе бегаше; Ђулсефа је опет зваше, трчаше за њом, казиваше јој лицем и очима жарку љубав своју. Ова је отури руком од себе. А кад је и трећи пут позва — погледа је нежно, и Ђулсефа њу: полетеше раздрагане и срећне једна другој у наручје..

— Бу̀-у-ум! узвикнуше неколико њих.

— Ојна, Зејбек, сана, бана бана бираз! подвикује Ата.

— Ојна, Зејбек, сана, бана бираз! прихватише хануме; па подигнувши деснице у вис и наместивши прсте као да запињу пушку узвикнуше опет, у један глас:

— Бу̀уум!

— А! ха! хаде! хоп! виче Ата.

— Хопа! хоп! подвикују хануме. А чочеци не сустају, играју — не играју но лете!...

— А! ха! хаде, џан'м! говори Ата.

— Џан'м! прихвата Ђулсефа.

— Хаде, кузум! Хопа јаврум! узвикују обе сестре црне.

— Јаврум! опет прихвати сама бела Ђулсефа.

Бледи Ђулсефини образи претворише се у живи пламен; бурно јој одскачу груди, распиње се узано јелече.

И звекет зилова је све бржи, ситнији и најситнији бӣ, кад подвикну Ата:

— Чалка сана, ханумлара бираз!
(Треси себи ханумама малко!)

— А! ха! чалка сана ханумлара, Зејбек! прихватише каде; а чочеци? Затрепташе рукама и... Не, не, ово описати не умем а и не допада ми се, нека остане...

— Чалка-а-а! опет рече Ата... Ђулсефа се преви назад, простре се; прснуле су власи, клонула је глава на крилу — Зехре-ханум.

— Ашк-олсун! ускликнуше каде и припљескаше длановима што игда могу; Зехра узе лепити динаре по знојавом челу уморне Ђулсефе.

— Ашк-олсун! поновише раздрагане хануме и — — —

— Јашмак! Ферећа! Харем! захори се кроз пространу одају, пуну жена, страховито.

— Натраг! Харем! изговорих и ја нехотице.

— Јашмак! Фереџе! Аман! запомагаху musломанке, подижући крајеве од шалвара и дугачких ентарија и покривајући њима своја лица.

— Натраг! Харем! изговорих још једном, па потрчах Ешреф-хануми.

Питаћеш шта би?!

У харемлук се увукао Турчин! — — —

У црном је јевропском руху, на глави му висок фес; леп је: брци су му црни а лице бело као у кадуне!

Појурио је Ђулсефи, одгурнуо је са Зехрина крила... Привуче Зехру на своје груди — ижљуби јој и очи и лице. Бранила се; удари га руком преко уста, а у том захори се бурно пљескање и смех.

Младом Турчину спали су бркови!

— Душман, шта учини!

— Џанс'з (бездушник), поплаши нас!

— Ђаволе солунски! мешаше се с пљескањем дланова и смехом.

Овај млади и лепи Турчин бејаше страсна и лукава Солунка, Емир-ханума.

*

Скоро ће девет часова; до уха ми допире зврка пајтона а ја још не одох харему Бећир-бегову! Зар неће бити зијана ако не видим све редом? Ема што ћу, џан'м'џигер'м (душо, џигерице моја), кад сам тек сада аз'р са својим мухабетли-писмом, што се отеже као причање старе Абиде-хануме, коју кћи, чим види да «тегљи» многе димове узастопце, опомене речима: «Аннеџијим, узун сулема (мајчице, дуго не збори).

Е, кз'м, ђозлерден пус идер'м (љубим ти очи), а селама ти данас нема, јер крај мене једна моја кона стоји и збори:

— Пиши на тој девојче ако ти душа иска селам од бутун Ниш, немој од сам' себе; зира од тебе му је селам — писмо твоје... Не ли искаш нашински: овој си је и нашински и хак муслимански.

18. маја 18**
у Нишу.

Твоја
J.

(Наставиће се)

ЛЕТЊА НОЋ

Докле сунце дан прожиже —
Ноћ безбрижно тихо спава;
За звездом се звезда ниже,
Бледи месец слази ближе,
И зраком је обасјава!

Расхлађени ветрић пири,
Небо своју драж открива,
У ливади цвеће мири,
Ноћ лагана крила шири —
Снева... блиста и — ужива!

Тако ведро и весело
Дочекује данак мио,
И проведе време цело
Хладећи му сјајно чело —
Које беше зној облио!

Сокољанин.

О ПРОПАДАЊУ НАШИХ ЗАНАТА*)

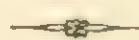

Кад ме је господо, вредна управа ваше занатске школе позвала да држим једно предавање у корист подмлатка који се у њој спрема за користан рад и самосталан позив у животу, ја сам похитао без и најмањег устезања да се одазовем њеној жељи, сматрајући да тиме вршим само једну своју дужност. Ко се у осталом не би одазвао помагању тако племеменитог циља као што је привредно образовање народно. Готовост за сваки такав рад у мени се још више подстиче кад погледам ове малишане и помислим како они, поред свакодневног трудног рада, којим себи зарађују насушни хлеб, хитају да се у слободним часовима посвете не мање мучним радовима свога образовања, те да користе себи и друштву, на првом месту себи, јер ће се тако спремити за све тежу и очајнију борбу живота, борбу која не познаје мира ни примирја, друштву, јер ће они временом постати прави пионири радиности и припомоћи да се јаче развију производне снаге које наша земља изгледа к'о озеб'о иза горе сунца.

И ако се у предавањима која се држе у оваквим свечаним приликама не може много казати, све што би човек имао и требао да каже, опет држим да су она корисна, у толико више у колико се овога времена пред нама одвијају важна привредна питања практичног значаја. Свак је више или мање позван да о тим питањима даје своја мишљења и узима удела

*) Предавање држано у Пожаревцу 26. децембра 1896. г. приликом давања забаве у корист Пожаревачке Занатске Школе.

при решавању и онда му ваља пружити могућности да се са њима колико толико упозна. Зар на пр. наше занатлије не треба да докуче о стању заната нешто више но што допире круг њиховог обичног знања? Зар њима не треба изнети узроке тако наглог опадања занатске радиности код нас, нагласити им важност његовог препорођаја, показати начин на који би им се могао извршити, и тим путем спречити стварање немаштине и сиротиње у коју све више пада наш занатлијски свет? Па не само занатлије него и сви ми који се интересујемо за општи бољитак ваља да смо проникнути важношћу преображаја које наше занатство очекује. Јер питање о подизању заната и народне индустрије не тиче се само једног друштвеног реда, него оно задире и у најбитније интересе наше Отаџбине.

Добро је кад држава што више ради на привредном опорављању земље, али је још боље кад се на то подстакне и приватно усталаштво. Јавна предавања најлакши су и најподеснији пут за то. Помоћу њих даје се најбрже обавестити и заинтересовати шири свет за увођење свију корисних новачења и реформама; она су права потреба времена у коме живимо, најмоћније оруђе ширења сваковрсних знања у најгушће слојеве народа. Јавним предавањима, ако се редовно приређују, постиже се често оно што се иначе не може постићи кроз више десетина година. Напреднији народи већ су одавна увидели потребу тога, па би смо и ми требали да се у томе на њих угледамо.

Мој вечерашњи говор долази у ред таквих предавања, обухватајући једно опште питање о нашим занатима и домаћој индустрији. Тема је, као што видите, за овај тренутак доста сухопарна, али је и сâм циљ такав коме је ово предавање намењено

Сви ми, господо, увиђамо колико је наша занатска производња посрнула под ударцима стране конкуренције, и да то посртање неминовно води опадању наших градова као њених средишта. Можемо рећи да ни једна наша грана привредна није толико разривена и запуштена као занатство, ма да је то најважнији облик народног привређивања у данашње време, толико важан да од његова развитка зависи наша народна будућност. Ја

не тврдим да је на другим привредним пољима довољно рађено, па ни онолико колико се могло радити; али тиме хоћу да кажем како се на подизању заната најмање радило. Они данас стоје као суво дрво у коме су престали да кружe животни сокови и коме прети најмањи поветарац стране навале да га са свим извали. Већина наших занатлија једва животари, док их на послетку не постигне судба простих крпација. Други народи бацили су се на подизање велике радиности, но нису занемарили ни малу, своје занате; они су покушали да улију нове и младе крви у старе и изнемогле организме занатлиског уређења. Ми не само да на томе нисмо ништа радили него смо пустили да пропадне и оно што смо од наших старих наследили.

Новим нашим државним животом оживело је и занатство по градовима оличено у нашем народном живљу, јер за време турског господарства већином су странци обављали занате по варошима а народ наш био се повукао у села да тамо потражи склоништа од турских зулума. И ма како да је тај облик рада био наразвијен у првим десетинама овога века, ипак је био довољан да са кућевном индустријом подмирује скромне потребе једног земљорадничко-сточарског народа. Природно је да на томе ступњу нисмо могли остати. Ми смо хитали да се по свима странама што брже развијемо, пресађујући културне тековине других народа, и у тој хитњи сувише смо брзо размицали круг наших потреба, приватних и јавних, много брже но што се развијао народни рад. Како нисмо били у стању да те потребе подмирујемо земаљским производима, то смо их добављали са стране. У опште ми смо у самом почетку покушали да препочнемо целокупно државно уређење са запада, и у колико нам се оно више наметало у толико смо долазили у тешњи додир са напреднијим народима, те је отуда њихов утицај на цео наш живот бивао моћнији. Пресађивањем страних установа увлачили су се лагано и страни обичаји, укус, ношња, једном речи свеколики начин живљења. Тај многострани утицај претстављао нам се као младом народу који је тек почео да живи својим животом у веома примамљивом шаренилу. С друге стране народи од којих смо све примали и позајмљивали, а на првоме месту наше комшије, трудили су се, наравно

из својих рачуна, да нас доводе у све већу зависност и на разне начине спречавају код нас развијање рада, само да од нас створе што боље купце својих прерађевина. И тако лагано, али постојано продирали су туђински индустријски производи у нашу земљу док се нису са свим одомаћили по градовима. Ми смо се данас на њих толико навикли, они су у нама толико угушили дух привредне самосталности, да често и не помишљамо како бисмо на други начин подмиривали наше потребе.

Но тај силни и судбоносни привредни утицај није се ограничио само на градско становништво, него се шири и ван градова, и то данас више него икада пре Наша села већ су прошарана страном ношњом, фабрикати са запада налазе по њима добру прођу, потискујући непрестано наше рукотворине. Ми смо већ почели да губимо онај лепи и оригинални изглед наше народне ношње који је некада задивљавао странце својом израдом, сложајем боја и лепим укусом, доказ да је наш народ од природе способан за ту врсту радова. Упоредо са занатима развивана је и кућевна индустрија којом се женскиње бави, велим бави, но што тај најстарији облик радиности још није угинуо, и докле је он цветао дотле је наш сељак ишао одевенији и обувенији.

Колико су нас с те стране подузели таласи стране конкуренције можемо се најлакше уверити ако се мало зауставимо на посматрању наших градова и развијања рада у њима. Наш друштвено-привредни склоп почетком новог политичког живота био је прост и једноставан, претстављајући скроз једнообразну слику пољоделачких занимања. У току времена а по закону поделе занимања и послова један део од сеоског становништва одбирао се и одлазио у варош да се тамо одаје на друге и различније радове, и тим путем почели су да се множе наши градови, живот у њима да постаје сложенији и многостручнији. Али што је главно то одбирање становништва и растење разноличности радова нису скренули у корист развитка производних снага у мери у којој је то требало да буде, те да наш градски живот добије други изглед. Погледајмо ко сачињава варошко становништво У главноме оно се састоји из чиновника цивилних и војних, трговаца са страном робом, занатлија и још неких за-

нимања у незнатном броју. Занатлије од свију тих редова претстављају једини производни елеменат у строгом економском смислу, они су једини носиоци радиности по градовима Но како су занати поступно опадали, то ни занатлије нису могли да заузму надмоћан положај који им с правом припада, него су дошли у други ред, шта више њихов број данас опада, а број осталих редова расте Наши градови, према томе, нису могли да постану оно што су требали да буду — средиште живље радиности и трговине које помаже народну производњу, него су у главноме постали центри за протурање страних еспапа и ширење туђинског укуса у наш свет, или боље посредничка места између страних произвођача и домаћих потрошача. Од самог дакле почетка нашег новог државног живота каламио се западњачки привредни утицај на наш скроз патријархалан живот, утицај који је својом страховитом навалом захватио све градове, поплавио све паланке и већ почео продирати у села. Ја верујем да је тога утицаја било и онда кад нисмо имали моћи да га сузбијамо, али је за чудо да је његово разоравајуће дејство на наш млад економски склоп достигло највишу тачку кад смо већ дошли до свога самоопредељења и кад смо у стању да му колико толико станемо на пут.

Ми то не радимо У место активног делања на препорођају домаће индустрије, ми и несвесно идемо на руку њезином сатирању, излазимо на сусрет све јачем увлачењу страних производа у нашу земљу. Ви ћете ме запитати како? Ја ћу вам на то кратко одговорити кад кажем просто тиме што смо хитали и што хитамо да поједина села проглашујемо за варошице и допуштамо отварање сеоских дућана. На то нас не покрећу толико истинске потребе земаљске радиности, саобраћаја и трговине колико лични месни интереси. Умножавајући број варошица без потребе живљега делања у њима, ми једне подижемо, а друге обарамо. Но то није све, ми још нешто горе радимо, припремамо повољније услове за растурање туђих фабриката по селима, ширимо међу прост сељачки свет страначки укус, навикавамо га на западњачко шаренило а одвикавамо од потрошње домаћих израђевина постојанијег износа. То смо радили некада, то велим радимо и дан данашњи, а међу тим непрестано говоримо и пишемо како ваља свима силама на-

стати да се ослободимо економске зависности. Одиста велика противност између онога што мислимо и говоримо и онога што радимо! Продужимо ли и даље ићи тим путем дочекаћемо да свако треће село постане варошица, и онда ћемо приступити свођењу њиховог броја онако исто као што данас увиђамо потребу смањивања броја наших гимназија, или ако не то, а оно ће многе од тих варошица саме од себе изгубити сваки значај (ако га већ нису изгубиле) и доћи у ред простих села.

Прођите коју поле напреднију земљу па ћете видети како се тамо свака скоро варош и варошица одликују понеком врстом радности и трговине; оне имају значај у колико су постале средишта тих привредних грана. тим путем су ницале, то је њихово главно обележје. Код нас се ни из далека није ишло тим путем у развијању градског живота. Подизање многих наших варошица није изазвала права народно-економска потреба, то морамо сви признати; оне су вештачки стваране указима можда и без помисла де ће временом постати у толикој мери слагалишта и прометне тачке страних производа, најпотребнијих као и најлуксузнијих. То је у главноме слика наших градова.

У овом реду мисли имам да наведем још један факт који у многоме олакшава страни увоз, то је наш савремено организовани кредит. Неоспорна је истина да је добро уређен кредит у једној земљи, разуме се под извесним условима, то што и насушни хлеб, толико је важан по народну привреду да његову улогу упоређују често са улогом живчаног силета у човековом телу. О нашим кредитним установама, ако хоћемо искрени да будемо, то се не може рећи, или бар не може у толикој мери нарочито кад се имају у виду циљеви којима он данас служи. То је с малим изузетком кредит који пружа прилике јачој потрошњи страних израђевина и даје могућности претераним и често ризичним спекулацијама, у место да помаже и развије производне снаге земаљске. Где су нам кредитне установе за помагање занатства, индустрије и земљорада? Ко мало из ближе буде посматрао наше привредне прилике не ће му се ова моја оцена учинити претерана.

Многи чиниоци, као што видимо ишли су на руку више неосетно увлачењу страног економног утицаја који је из корена сатирао нашу домаћу радиност. Него овде ваља да се добро

разумемо. Тиме што наведох нећу да кажем као да смо могли проћи и да ништа са стране не добављамо, то би било и сувише одсечно мишљење. Сваки и најнапреднији народ мора по нешто увозити. Који народ хоће да извози, продаје на страну мора и да купује са стране. Али не могу да разумем да један народ увози тако рећи од реда индустријске намирнице, почевши од вила и метала па до најскупоценијих мириса, као што ми данас радимо, или бар не могу да разумем са каквом поузданошћу такав народ може да рачуна на своју будућност, особито у данашњој тако заоштреној економској борби међу народима.

Ја изнесох само неколика факта која су делали у нашем економном развијању и која дубљем посматрачу не смеју умаћи из вида, не имајући времена да се упуштам у њихово расветљавање, ма да би то била једна веома занимљива глава из наше историје привредног развитка. Можда су томе и саме прилике у којима смо се налазили од ослобођења ишле на руку, па и сам наш незгодан географски положај томе је припомогао, можда ни ми нисмо имали довољно увиђавности, нисмо могли све да предвидимо па да друкчије и више радимо но што смо радили. Свакојако један велики део кривице пада на наш нерад. Ми још не можемо да дамо себи довољно рачуна о томе колико смо доведени у економску зависност од наших моћних суседа који су нас с толико страна опасали да нам главе не дају дићи. Великим пољопривредним изворима и природном богаству наше земље имамо једино да благодаримо што ту зависност још толико не осећамо, али не треба заборавити да се и то богаство временом даје исцрпсти.

Кад имамо на уму само то што наведох лако нам је разумети за што су посебно наши занати и свеколика домаћа индустрија толико посрнули и за што занатлије при најбољој вољи и удружености снага не могу да се подигну. Узалудно је и помишљати да су наше занатлије који по унутрашњости једва животаре, према знањима и материјалним средствима којима располажу, у стању изменити један правац који се стварао деценијама. За то су потребни далеко већи напори свију меродавних чинилаца.

Опадање наше индустријске производње по нужности води,

као што напред поменусмо, застоју и опадању варошког живота. Наши градови ни из далека не дају слику живљега покрета а не ће га моћи показати ни у будуће према данашњем стању рада. Зауставимо се мало на покрету становништва у њима у последње време. Последњи попис људства на крају 1895. год. показао нам је веома мали прираштај у градском становништву, за пуних 5 година цигло двадесет хиљада душа! Толико је сам Београд требао да покаже. Кад смо приступали подизању главне жељезничке пруге кроз нашу земљу, надали смо се да ће његово становништво много брже расти, али смо се у томе преварили. Прираштај о кома је реч показао се у неким градовима, а у некима је број људства опао, подбацио иза пређашњег пописа извршеног крајем 1890. г. То није напредак него више застој, једна појава коју само изнесох и о којој нам ваља добро размислити. Опадању многих наших градова има на сваки начин разних узрока о којима би се могло говорити на дугачко и на широко, али један од најглавнијих и општих свима лежи у опадању радиности у њима. Јача радиност природно изазива јачи трговински окрет и саобраћај који опет привлачи већи број људства.

У осталом није потребно наводити бројеве нити упоређивати пописе људства који чак не морају бити ни тачни, па да се човек увери да ли и колико наше вароши напредују. Довољно је посматрати сам живот у њима који ви боље познајете од мене. У многим нашим градовима опажа се зачамелост, свак се више или мање вајка на застој у пословима и новчане оскудице. Па и онај ред варошког становништва који као да се највише користи прометањем стране робе доведен је данас у тежи положај. Маса ситничара по нашим паланкама која тргује туђим производима живи тако рећи од данас до сутра, и кад се једном посрне тешко се више подиже. Пазари су слаби а добити још мање, или мање него некада, по што се и број трговаца у појединим местима знатно умножио. То ствара међу њима јачу утакмицу која умањује добити. Поред тога и куповна моћ потрошача, бар масе, опада, ма да малога броја расте, јер се све више развија луксуз. Уз то су још пристигле веће државне и општинске дације изазване већим јавним потребама које притискују привредну снагу појединаца. Два привредна

реда нашег градског становништва, занатлије и трговци, падају у све већу немаштину, и онда ни другим редовима не може њћи боље. То стање могло би да се сноси како тако кад оно не би узимало већих размера, све више се погоршавало. Према томе није чудо што по нашим градовима опадају цене некретним добрима, факт који данас највише избија и кога је вредно забележити. Наша економна политика, или боље наш нерад, почиње да нам се свети. Варошице се могу вештачки подизати, али се не могу на вештачки начин подизати вредности добрима у њима. То се постиже само на један начин, а то је развијањем економског рада и саобраћаја, од тога зависи и напредак наших градова.

Што из раније нисмо живље радили на подизању наших прерађивачких снага може бити да би се на неки начин и могло оправдати. Можда нам, рекосмо, ни саме прилике нису допуштале, јер смо већи део времена утрошили на учвршћавање наших спољашњих и сређивање унутрашњих односа, а извесно ни саме потребе нису нас биле тако притесниле као данас. Али се не може ни чим оправдати што у новије време на томе пољу ништа озбиљније не предузимамо. Ми не смемо пустити да пропадне наше занатство и да нестане једног тако корисног и тако потребног друштвеног реда као што је занатлијски. Кад кажем занатство, ја ту разумем прерађивачку производњу у најширем смислу, или оно што се обележава под именом индустрије. Између занатства и индустије нема разлике у колико се тиче циљева који се помоћу њих желе постићи, разлика која постоји између њих више је историјског значаја и она се огледа у начинима рада и производње, у ступњима развитка прерађивања. Ми се морамо прenути у дванаестом часу кад туђински фабрикати прете да нас са свим завојују. По цену најскупљих жртава и највећих напора ваља нам настати да поступно подижемо нашу индустриску производњу, ако желимо да ударимо чврст темељ нашој народној будућности. Све јача привредна зависност у коју данас падамо може бити по нас далеко тежа и судбоноснија од петовековног робовања нашег Турцима.

Кад извозимо на страну сировине, рецимо коже, дешава се често да их, пошто се у страним радионицама учине и ураде,

увозимо плаћајући их неколико пута скупље од цене по коју смо их продали. Шта сад у самој ствари купујемо? Сâм предмет, у овоме примеру кожу, извесно не. Јер ко би на пример једну ствар продао за динар па је после куповао за пет или десет динара. Предмет се дакле не плаћа, већ се плаћају радови утрошени да се сировина преради, измени и добије нов облик у коме ће најбоље послужити нашим намирницама, на пр. да се од коже израде рукавице или друге ствари за потрошњу. За што тако скупо да плаћамо рад туђих руку кад га можемо однеговати код нас! Истина та врста рада теже се и спорије развија, али и користи више него и други радови привредни. Тим радом човек непрестано изумева и ствара тако рећи све новије и новије намирнице, постаје све више господар околне природе, освајајући све што се налази на земљиној површини и у њезиној утроби. Моћ индустријске производње и њезина превага над осталим облицима привредног делања лежи дакле у томе, што она предмете које пружају друге привредне гране мења и прерађује и увек нам их истиче у новијим и згоднијим облицима, и томе њеном прерађивању нема краја. Отуда је идустрија у данашње време постала најважнији облик народнога рада. Без своје индустрије један народ не може имати свију погодаба за самосталан развитак, и ма колико нам изгледао политички самосталан, то је привидно, а у самој ствари он је зависан од народа индустријских. У чему народи могу да покажу више способности него у материјалним творевинама које својим умом изумеју и својим рукама испослују, дакле у оној привредној грани према којој се мери јачина држава, која је постала извор свеколиког богаства и подлога културном развијћу.

Ја не познајем ни један народ који би постигао своје циљеве и остварио своје идеале, занимајући се само земљорадњом, као што ми о томе истичемо често веома варљиву слику. Погледајмо како смо данас прионули да пресадимо и однегујемо у нашој земљи установе народа који су се толико векова развијали и који су трошили неизмерне количине рада док су успели да поставе чврст темељ своме развитку. Ми се трудимо да уредимо нашу државу по примеру најнапреднијих држава, хоћемо да имамо све што и оне имају: војску са најбољом

оружаном опремом, чиновнике, савремене школе, университет, академију, позоришта; хоћемо да стварамо уметнике, књижевнике, научнике какве имају други народи; уводимо све облике порезивања какви постоје у државама далеко развијеног рада: буџет непрестано пењемо на висину савремених културних потреба, у прављењу зајмова већ смо далеко отишли, па врло радо и ласно примамо боље и угодније начине живљења, на кратко ми тежимо да што пре ступимо, што се вели, у концерат или коло цивилизованих држава, а међу тим губимо из вида једну важну ствар, заборављамо да ми све те установе, пресађујемо у једну са свим нову и друкчију средину, подижемо их у народу у коме се још и данас с малијим 90$^{0}{}_{0}$ целокупног становништва бави земљорадњом, и то на прастари начин. Зар се те и многе друге установе пресађене како тако у једну са свим патријархалну средину неће извитоперити? Зар ће оне имати онај практични значај који имају онамо одакле смо их пресадили? Ја држим да га немају нити га могу имати; оне ће остати један неразговетан снимак страног живота, једна, да се јасније изразим, форма без своје праве садржине Једном речи, целокупан наш развитак без развијеније радности представљаће у суштини својој слику једног источњачког друштва заогрнутог само рухом западњачким.

Природне су и оправдане аспирације једног младог народа као што је наш то што тежи и хита, можда мало и пренагљено, да прима све што му се пружа са стране, не разликујући у тој хитњи често оно што је добро од оног што је рђаво ни колико ће се шта моћи да прилагоди његовом још неразвијеном животу. Али зар не би било још природније да тако исто хитамо у неговању свију облика економског рада кад зато свију природних и друштвених услова имамо. Наша је земља природно обилата у сваковрсном богаству. Као да је природа при стварању овог нашег крајичка земље показала много више напора него на другоме месту. А и природне особине наше расе за рад су ту, ма да нам се то често оспорава. Има страних научара који тврде како ми, као и сви народи код којих у појединаца личне особине нису довољно развијене за тежи рад, ни смо подобни за радове индустријске у којима се тражи јака истрајност и издржљивост. Па даље

наводе како код нас могу да успевају само парни млинови и пиваре, а да фабричном раду у већем стилу нема земљишта код нас. Има их опет који износе како ми, све и кад би смо били у стању, не бисмо имали рачуна да подижемо радиност у већим размерама, по што, веле, овако добијамо све индустријске намирнице са стране много јевтиније но што би нас стале кад би их у нашој земљи производили. Ми немамо, наводи се даље, ни довољно капитала ни јевтине радне снаге потребне за фабричну производњу. Последњи разлози могу се врло често чути и код нас, па се томе још надовезује како други народи гледају да се отресу фабричног бескућништва, а ми хоћемо да га стварамо код нас подизањем индустрије. По моме мишљењу то је схватање у основу погрешно и ја се на њему не ћу ни заустављати. Тако може умовати појединп човек у вођењу свога газдинства чији је опстанак пролазан. То не може важити за економни живот читавог једног народа који вечито живи. У његовом газдинству оно што се не рентира данас рентираће се у будућности. Кад је реч о подизању народне радиности излишно је и постављати питање о томе шта се има рачуна а шта нема у даноме времену. То питање задире у са̂м опстанак народа који ако хоће да живи мора да развија свој рад у свима правцима. То би значило толико исто као и кад би држава постављала себи питање да ли има рачуна да троши на ширење просвете или на јачање одбранбене снаге земаљске. У почетку се при томе извесно наилази на тешкоће, у многим се предузећима наседа, народ подноси многе материјалне жртве које се моментално и не рентирају, али дође време кад се све то десетоструко исплати, разуме се ако се смишљено ради. У осталом ни један народ није тако лако дошао до своје индустрије.

Кад је Инглеска, развивши своју индустрију, почела у првим деценијама овога века, после Наполеонових ратова, да плави својим прерађевинама континенталне пијаце, та поплава постала је много тежа и осетљивија од најезде француских војска, јер се њоме ишло да се у самоме зачетку сатре радиност других држава, нарочито немачких. Да су континентални народи резоновали као ми данас, да су полазили са гледишта како они немају рачуна да подижу прерађивачке снаге, по што

све јефтиније добијају из Енглеске, па да је по томе боље да јој дају своје сировине а она да их подмирује својим фабрикатима, никада не би развили своју индустрију. Немачка је тада била поцепана на многе државице, без капитала и стручних знања, може се рећи да њезине прилике нису биле много повољније но што су наше данашње, па опет се није смела питати да ли има или нема рачуна да развија народно-економски рад, него је прилегла свима силама да организује своје радне снаге и створи од њих неисцрпан извор богаства, и она је данас у томе толико успела да је већ близу да достигне онај колос британске радиности. То је исто још у већој мери радила Северна Америка, поставивши чврст темељ својој економској па по томе и политичкој самосталности.

Такви исти поздрави са стране шаљу се и другим балканским народима но Румуни и Бугари на то се не осврћу, па ни ми не бисмо требали. Савети који нам се добацују са стране потичу из себичних рачуна, да нас подржавају у овоме стању, те да се на нашим пијацама отвара све јача прођа западњачким фабрикатима. Истина ми овако у почетку не можемо имати оног усталачког духа ни подузетништва каквог имају народи који су већ индустријски образовани, али неоспорно имамо све природне подобности да се по свима странама привредно развијамо. Само нам ваља те радне способности пробудити, однеговати и упутити добрим правцем, навикнути их на теже и сложеније радове. Ми смо до сада, то морам признати, те радове избегавали, па и данас их некако обилазимо и гледамо да се одајемо на нешто лакше зашто се не тражи ни ширих знања ни јачих способности. И ово капитала што имамо ретко се улажу у производна предузећа, па ни у она која обећавају очигледну добит, већ иду у разне и често ризичне спекулације од којих народна привреда не само да нема вајде него има штете. Ми морамо самим радом нашим настати да побијемо оно мишљење које о нама странци неоправдано износе, упоређујући нас са нерадним источним народима, сматрајући нас неспособне за сложеније радове, а нашу земљу као зависну економску област, просто поприште на коме се боре страни интереси око протурања својих еспапа, па чак према приликама и као згодно поље за насељавање страним живљем.

Из овога што до сада наведох већ само по себи излази да нам на овом пољуваља радити много више но што се досле радило, у томе смо извесно сви сложни. Али је веома важно питање којим правцем треба поћи у томе раду. Ја ћу вам о томе изнети чисто и јасно моје гледиште па ма га свак и не усвојио. У осталом у питањима овакве природе остављено је свакоме слободно поље да размишља и умује према своме знању и схватању наших прилика.

Данашња фаза у нашем привредном развијању веома је значајна; она обележава прелаз из патријархалног стања у стање пресађивања и подизања нових установа, увођење новога живота са запада, те с тога није мала ствар изабрати правац у коме треба да се врши тај процес развијања а да не буде на нашу штету. Почети прво подизањем радиности у великом стилу, увући на један пут једну младу земљу посебног економског строја у колосек великофабричне производње веома је тешко а чини ми се не би било ни целисходно. Остати опет и даље у данашњем стању у коме је сва наша пажња усредсређена на то, да што више извозимо пољопривредне производе на страну како бисмо отуда што више могли увозити фабрикате, још је горе и опасније, као што напред нагласисмо. Таква привредна политика, политика живовања од данас до сутра, не само да не води циљу коме сви тежимо — економској самосталности, него нас доводи у све већу зависност.

У новије време понеке земље заостале у своме развитку покушавају да своју радиност подижу поглавито помоћу страних знања и капитала, уступањем појединих предузећа у земљи странцима, или како се то обично каже помоћу концесија. То се чини као најлакши и најбржи начин да једна млада земља дође у положај да може црпсти своје природне изворе и умножавати богаство, па то гледиште као да се и код нас све више одомаћује Такав начин у вођењу народног газдинства изгледа бољи него овај који данас практикујемо, увозећи већи део индустријских предмета са стране, јер се производња врши у земљи; али је недовољан а није ни без рђавих последица по земљу. Странци који долазе са својим капиталима да у новим земљама развијају активности имају пред очима једино своје интересе, гледају да се што пре и што више обогате и то богаство

односе на страну. Оно има страних капиталиста који долазе са мишљу да се у земљи стално настане, постану њезини држављани, но и тај најбољи случај има својих незгодних страна, особито ако су насељавања бројна и честа. То су пре свега људи који су и материјално и културно надмоћнији, у самом дакле почетку имају превагу над домородцима, та превага ће временом порасти, они ће се још више обогатити, а богаством се добија претежан утицај у сваком погледу, тако да страни капиталисти могу да заузму господарећи положај у земљи и да приграбе у своје руке све важније гране радиности. Шта више, тај пут може одвести правоме освајању земље, и он је данас већ у велико ушао у моду. А привредно освајање далеко је опасније од освајања грубом војничком силом, што се врши лагано и неприметне, да се тек после неког времена тешко осети Ја бих вам о томе могао навести пуно примера. Моћни јевропски народи тим начином потпуно освајају младе земље, извлачећи из њих као из каквих рудника разноврсна природна богаства. Па ни наша као ни остале балканске земље нису ван опасности с те стране. Колико ћемо моћи да се отуда обезбедимо зависи наравно од многих прилика, а највише од нашега рада на привредном пољу који ће бити од пресудног значаја у том веома тугаљивом питању.

То је најгора страна давања концесија страним капиталима коју не треба сметата с ума. Кад се оне дају, а за нека предузећа морају се давати, ваља бити веома пажљив коме се дају и под квквим условима и не давати их од реда. Ма да се помоћу концесија не подижу све гране индустрије, а и оно што се може, подиже се тешко, о чему већ имамо мало искуства, опет извесна предузећа макар била и у рукама странаца, могу донети земљи користи, могу у неколико утицати и на индустријско образовање народно, само су то ретки случајеви, по што се спремнија радна снага доводи са стране а домородци се употребљују за обичне физичке радове као најамници.

Као што видите то није поуздан пут да наша земља дође до јачега развитка народног рада, а у извесним приликама може бити и опасан. За рационално подизање свију облика индустрије мора се најпре припремити земљиште у толикој мери да она буде изразитај чисто наших прилика, да у су-

штини својој буде творевина нашега умног и телесног рада. Сем тога, индустрији коју подижемо треба дати такав правац да она буде у могућности прерађивати наше сировине, а не да се увозе готови и израђени делови, па пошто се код нас мало дотерају и доградe, продају под именом предмета домаће индустрије, као што раде неки наши концесионери. Ето што бих ја желио а и сви ви са мном да у првом реду постигнемо, ако се како може.

Ми немамо нити можемо имати претензија да са нашим индустриским артиклима излазимо на светске пијаце, далеко смо сад од те помисли, да би смо се овако одмах у почетку бацили на неговање велике радиности, то можемо радити са нашим пољопривредним производима. Испрва хтели не хтели морамо се ограничити на производњу обичних индустријских намирница којима се канати маса народа, да дакле развијамо најобичније прерађивачке гране, те да спречимо јаче продирање туђих фабриката међу сеоски свет. То бисмо могли постићи развијањем мале индустрије, нашега занатства. Тим путем идући ми би, што је најглавније и што нарочито наглашујем, наш народ поступно уводили у индустријско образовање, без кога се не може ни замислити права народна индустрија, пружајући му прилике да се упозна са најновијим и најлакшим начинима рада и будећи у њему усталачки дух за свако теже и сложеније предузеће, и тако би га мало по мало припремали и за радиност великога стила. То би био по моме мишљењу природан пут, да се дакле почне са малим и поступно корача великом, пут којим су ишли сви напредни народи у развијању својих производних снага.

Но овде морам дати једно објашњење да ме не бисте погрешно разумели кад је реч о занатима, реч за коју су везане многе предрасуде и старински појмови по којима се гледа на занате као на ствари које су се већ преживеле и о којима више не треба водити рачуна. И ја верујем да занатима, бар већини, какви постоје данас по нашим варошима нема опстанка, но ја их посматрам са друге стране и под другим условима, као што ћемо мало час видити.

Било је некада време када су занатлије били једини претставници производње индустријске, они су све прерађивали у

својим малим радионицама, и то време може се назвати златним временам њиховим, јер нису знали за застој ни оскудице као што их познају садашње занатлије. Али и сами тадашњи занати са својим посебним уређењем изданак су друкчијих економских и друштвених услова. Људи су се делили на класе, слободне и потчињене. Први су господарили и имали сва права, други су за њих радили и нису имали права. У ове последње убројавали су се и занатлије који се први од потчињених класа ослобађају, откупљујући једно по једно право од владајућих класа. То је време познато у историји под именом средњих векова кад се почињу подизати и развијати градови да доцније постану средишта радиности, трговине, политичких слобода и свеколиког духовног покрета, а у њима занатлије и трговци да воде прву реч, образујући грађански сталеж.

Тада се занати почињу организовати у еснафе према позивима и струкама. Одбрана и заштита заједничких интереса био је главни циљ који се желео постићи еснафским уређењем. Ко год је хтео да обавља какав занат морао је припадати еснафу дотичне струке, а то му је био и услов да постане грађанин вароши. Поред заштите интереса занатлија, еснаф се старао и о благостању градског становништва у опште, јер је имао и политичку власт у својим рукама. Градови су и тада били као неке мале државице, засебне привредне и политичке јединице са извесном општинском самоуправом. Ту самоуправу и разне слободе занатлије и трговци добијали су од владаоца и племства за новац. Као једини радни живаљ по градовима, они су располагали материјалним средствима која су давали великашима за ратовање и у накнаду за то добијали су разне повластице и слободе, те су могли самостално да уређују своје привредне и политичке односе.

Старо еснафско уређење није знало за слободу рада, да се човек може слободно настанити где хоће и обављати какав занат. Еснаф је до најмањих ситница прописивао занатлијама како да производе, колико ученик мора провести код мајстора на занату па да се произведе за калфу, а овај опет да мора строгим испитом показати способност за мајстора и т. д.; и то се све вршило под таквом строгошћу коју ми данас не можемо да појмимо. Мајстор је морао научити шегрта занату

и водити бригу о његовом владању, а ученик показивати синовљеву послушност мајстору. Број мајстора у свакој вароши ограничавао се према потреби. Ко се прогласи за мајстора није могао отворити радњу на своју руку, ако у граду није било упражњеног мајсторског места. Број калфи колико један мајстор сме држати тако исто се ограничавао, понегде тај број није смео прећи четири. Мајстори нису смели примамљивати туђе момке нити одвраћати муштерију другог мајстора. Често мајстори нису смели слободно да купују материјал за прераду него је то вршио еснаф па између њих делио. Нико није смео радити у недељне ни празничне дане ни ноћу и т. д. и т. д. Свима тим мерама ишло се на постигнуће што потпуније једнакости у раду и тековини добара.

При тако строгом уређењу и надзору рада у коме је једва могло бити речи о утакмици, разуме се да није било напретка у начинима производње. Еснаф не само да није ишао на руку новачењима него их је спречавао. Проналазачи и изуметници на пољу индустрије гоњени су из места у место. није им се допуштало, или веома ретко, да своје изуметке примењују. Мајсторска вештина била је у то време права тајна која се скупо плаћала, а ван градова није се смела износити, јер су за то веома строге казне прописиване. Ако би се ко у томе ухватио допадао би тавнице из које је тешко излазио, па је често и главом плаћао. Зна се на пр. да је чувени француски министар Колбер који је ударио темељ народној индустрији издавао наредбе пограничним начелницима да строго мотре да се не би каква занатска вештина изнела из Француске, па ако би се ко у томе ухватио могао се лишити живота, а међу тим сам је он на све могуће начине доводио са стране веште и способне раднике који су пресађивали радиност у земљу.

У својој строгој контроли еснаф је имао широк делокруг полицијске и судске власти, и сваког оног који би се огрешио о прописе постизавале су разне казне: новчана, телесна, конфисковање добара, одузимање права на рад и т. д.

Еснаф је имао још један задатак, да негује и одржава чврсту везу узајамности међу својим члановима, буди дух другољубља и поштовања међу лицима која су обухватила те заједнице. Калфе и шегрти сматрали су се као чланови поро-

дице мајсторове, у његовој кући становали, са њихове се софре хранили и својим мајсторима указивали родитељско поштовање и послушност, односи који су одавно престали између мајстора и ученика. Но нису само заједнички привредни интереси везивали занатлије, међу њима се јављају јаке моралне и религиозне везе. Еснаф је представљао неху врсту братства међу својим члановима, имао је свога патрона или заштитника, и то је био какав светитељ кога су чланови заједнички прослављали, обичај који се до данас задржао, скупљали се на заједничке молитве старали се о убогим и сиротним, једном речи у свему се строго придржавали тадашњих обичаја. Та чврста веза узајамног помагања и заштите осигуравала је свакоме члану еснафа материјални опстанак. Поред многих вештачких ограничења којима се сузбијала слобода рада, на пр. нико се није смео настанити у циљу обављања каквог заната ближе вароши од једне миље, само да не би правио конкуренцију варошким мајсторима, ишле су им на руку и друге прилике, неразвијеност путова и других саобраћајних средстава између вароши. Ма колико нам изгледало круто и за данас непојмљиво то уређење опет је оно имало добрих страна по занатлије, јер им је, као што рекох, обезбеђивало повољан економски положај. Ето зашто велим да је то било златно доба по занатлије.

Али тако уређење заната чију вам само неразговетну слику изнесох није се могло вечито одржати, што се није дало прилагодити новим условима рада; оно је, казах, било велика сметња сваком новачењу и напретку. Видимо да су еснафи доживили данашње време, постоје још, али само по форми, а садржину су изгубили. Њима је поступно задавао удар нов правац у индустријској производњи коме председаваше велика научна открића и изуметци па пољу произвођачке технике, примена машина, разгранатост саобраћаја, слобода рада, то велико начело као тековина новијег времена и т. д. Све то произведе велики преврат у историји развитка индустрије. Тај нови правац достигао је највећи полет у развитку рада у великим творницама на западу.

Са свим признајући, дакле, да је израда у велико потисла израду у маломе, ја ипак не делим мишљење оних који сматрају да су занати или мала индустрија одиграли своју улогу.

те да о њима не треба водити рачуна него пустити маха велико-фабричној индустрији. Занати као један старији облик радиности сишли су у други ред, али су опет задржали извесно поље рада одакле их фабрике не могу лако избити, нити их могу са свим уништити, разуме се под једном важном претпоставком, а на име: да се они из основа препороде. Старијим нараштајима који код нас претстављају занатлијски ред тешко се може помоћи, али нараштајима млађим који су пригрлили ту врсту занимања и онима који ће се на њу одавати ваља створити могућности да добију много потпунију и савременију индустријску спрему но што је добијају код данашњих мајстора, наше занатство мора претрпети основне преображаје по свима странама Један међу првим и најважнијим преображајима које оно очекује јесте по моме убеђењу у стручним индустриском образовању према захтевима данашњег начина рада, или боље према условима произвођачке технике. Кад је реч о препорођају заната то је прво на што треба скренути пажњу. Разуме се поред тога нужни су и други услови на којима се овога пута нећу заустављати, као што су организовања задружне производње и потрошње, прибављање кредита, заштита од стране утакмице кад се млада индустрија стане развијати и т. д. Кад бисмо припремили онај први услов, ови други ни из далека не би било тако тешки, они би дошли тако рећи сами од себе. Али све то не припрема се за кратко време. Да сад на томе живље настанемо радити, па би смо благодатне резултате дочекали тек после две три десетине године. Припнимо да подижемо малу индустрију, велика ће доћи сама по себи. На то треба да нас потстакне и тај факт што видимо да народи развијеног фабричног рада негују и подмлађују своје занатство, та два облика прерађивања допуњују се, то су саставни делови једне велике целине што се зове народна индустрија.

Мајсторска радионица при данас из основа измењеним економним условимм није више у стању давати индустријска знања ученицима, то сви увиђамо. Савремени произвођач налази се у једноме свету који не зна за границе развитка рада, у коме је саобраћај развијен као никада до сада, где се од некадашњег узаног тржишта, само за околину, развило светско

тржиште, у свету у коме влада очајничка утакмица, пређе скоро непозната. Свака и најмања новина у раду шири се и примењује свуда муњевитом брзином, што силно утиче на лакоћу израђивања и на обарање цена еспапима. Нема данас ни једне гране радиности која не би узимала у помоћ научне изуметке, почевши од индустријских творница устројених по најновијем систему савремене технике па до најскромније радионице у коју не видимо друго што до какву обичну шиваћу машину. Произвођач све то мора да прати и да се оружа најбољим знањима како би могао да израђује под најповољнијим условима, те да издржава утакмицу са својим опасним супарницама. У свакој борби тражи се знача и спреме, а у борби индустријској највише.

Такву спрему не могу, велим, дати радионице наших мајстора од којих већина ради на веома примитивне начине. Фабрике ни оне нису подесне за спрему ученика у занатским знањима и вештинама. У њима делају читаве војске радника да фабрикант и кад би хтео, ма да између њега и ученика не не постоје више односи какви су некада постојали између мајстора и шегрта, не би био у стању да одржава назоре и води бригу о њиховом учењу. Осим тога има још једна несавладљива тешкоћа при томе. У великим фабрикама толико је разграната подела послова да ученик који у њих улази није у стању да све радове изучи, да проникне једну грану радиности у целини, него остаје при једном делу посла за који је везан целога живота Фабрике траже највише снагу за простије радове, а они који у њима заузимају више положаја, који управљају и руководе предузећима добијају потребна знања на други начин. То је опште правило које наравно има и својих изузетака.

Па где се могу добити најпотпунија знања о којима је реч? Она се најлакше и најбрже добијају у занатским или ако хоћете назовимо их индустријским школама. То су школе које спремају за практичне и самосталне радове; у њима човек има прилике да изоштри чуло вида и извежба руке, добије више тачности у раду и бољу моћ оцене у свима стварима, да изучи какав ручни рад помоћу кога се најбоље упознаје и савлађује околна природа. Стручне индустријске школе дају истовремено

потребну теориску и практичну наставу, те се на тај начин избегава прекид у учењу и добија потпуније образовање. А што је најглавније у тим школама млад човек изучи за врло кратко време какву грану индустрије или заната од кога може потпуно самостлано да живи, докле у данашњим обичним школама људи проводе скоро по пола века па кад их доврше мисле да све знају, да су све постигли, а ступивши у практични живот разочарају се кад виде да врло мало знају, толико мало да тим знањем нису у стању себи зарађивати ни насушни хлеб, него су приморани да траже ослонца за свој опстанак у породици, општини и држави. Ценећи их нарочито с те практичне стране, нама су такве школе најпотребније.

У један ред тих школа долази, господо и ваша занатска школа. Ваља одати достојну хвалу грађанима ове вароши а на првом месту занатлијама у толико већу у колико су они први међ грађанима осталих наших вароши увидили потребу подизања једне такве установе. То је леп пример усталаштва на који имају да се угледају и остали наши градови па и сама престоница која би да је среће већ одавно требала да има једну стручну индустријску школу за изучавање више разних заната те да послужи као расадница занатске вештине у целој земљи. Многе варошке општине на страни издржавају велики број индустријских школа у којима се највише школују деца сиротних родитеља. Ваша је школа млада и још непотпуна, и с тога је испрва ваља својски помагати па порадити да се временом у вашем граду подигне једна стручна школа те врсте. Какво племенитије дело можемо да учинимо него да на тај начин дајемо могућности сиротним родитељима да своју децу спремају за вредне и способне раднике. Ако се не побринемо да их тамо упутимо, многа ће се од њих сама упутити у казнене заводе и онда ће на нас пасти један велики део одговорности за њихова дела. Ја рекох децу сиротних родитеља но ту се изразих непотпуно, хтео сам рећи да у те школе треба што више упућивати децу свију нас. То је ново и широко поље на коме се нашој младежи отварају много бољи изгледи но што им их данашње школе дају.

Ја верујем да подизање школа о којима је реч као и свака друга новина наилази на многе тешкоће и предрасуде, и за то

нам у почетку ваља показати много истрајности и поднети доста материјалних жртава, а доцније кад се стане увиђати корист од њих свак ће што оно веле одвајати од својих уста на тај циљ. Народ наш показаће се још раздарушније руке према школама у којима ће се наша младеж из малена навикавати на корисан рад и све више увиђати да човек само у раду може бити срећан, да се радом даје постићи све а нерадом ништа, према школама, велим које ће спремати људе да од свога рада самостално живе, и самим тим оне ће у њима неговати и развијати много јаче моралне снаге но што их иначе добијају данашњи нараштаји.

Ми још не увиђамо какве нам користи индустријске школе могу донети, те за то се и устежемо да на њих трошимо. Ви ћете се зачудити кад вам кажем колико на такве школе троше други народи. Има индустријских школа које стају двеста триста хиљада динара, а има их које прелазе милијун, и оне се подижу нешто трошком државе, нешто трошком вароши и општина па и приватним прилозима. Но ми наравно не можемо почињати увођењем тако скупоцених установа, као што за сада нисмо у стању ни да се бацимо на велика фабрична предузећа. Почећемо малим, оним што је на домашају наших снага па ћемо поступно корачати све већем и већем док не постигнемо циљ. Ми смо према другим народима мали и сиротни, али је наша земља обасута свима природним богаствима, и трајним радом постаћемо и економски богати.

Ми смо се навикли да све очекујемо од државе и да верујемо како она може све да изврши, но у томе се варамо. Она још ни из далека није тако уређена како би могла да посвети највећи део својих снага на привредно оправљање земље и на старање о материјалном благостању појединаца. Њезина је радња гломазна и трома, често она много започиње а ништа не довршује, као што је то баш код нас случај са државном радњом на пољу народне привреде, која радња представља само један низ почетака без изгледа на свршетак и какав трајашан и непрекидан рад. Ништа се не може упоредити са приватном иницијативом која све изумева и ствара; њу ваља развијати и потстицати. Кад појединци увиде да треба

нешто предузети, па се за то заинтересују и заузму, онда ће томе и држава брже излазити на сусрет.

Подижимо и развијајмо рад и производне снаге наше земље, јер од њих зависи умножавање појединачког и народног богаства којим се даје све постићи, а ми имамо још много и много да постигнемо. Наши стари извршили су једно велико дело коме је ретко наћи равна у светској историји — ослободили су нас и створили нам државу. У данашњим озбиљним временима нас чекају много замашнији и тежи задаци Ми имамо да довршимо оно што су наши ђедови започели а и да очувамо ово што су нам они стекли и оставили, да постанемо и економски независни, а то ћемо моћи да постигнемо само трајашним радом.

Милић Ј. Радовановић
професор Вел. Школе

ЈУТАРЊА МОЛИТВА

Пастирче младо гони
Весело стадо бело,
А звонце тихо звони,
И прати фрулин глас.
Што с брда на брдо слеће,
И буди шарно цвеће,
Тичице миле с гране
Песмицом успаване,
Да славе зорин крас.

Последња звезда трне
С небесног плавог свода,
А вео ноћи црне
Пробија сунчев зрак,
Што злати поља дуга,
Расипа живот свуда,
И где год пољем мине,
Са цвећа шарног скине
Поноћи црне мрак.

Сунце — грумичак злата —
Зорицу рујну љуби,
Она му шири врата
Да свету распе сјај...

Тад ми се гласак отө
Божанства и страхоте:
«О Божө, творче мили,
«У својој вишњој сили
«Зорицу *Сриству* дај!

Крагујевац

Д. Ј. Д.

ЖИВКО СВЕТАЦ

— ЦРТА —

У срезу Н. срески је старешина „капетан Живко“. То вам је човек око 45 до 50 година, осредњег раста, дежмекаст са проспједом брадом и потшишаним брковима. Очију црних мало лукавих са блиједим и некако „сажалителним“ лицем. На њему је доста похабано одијело са кратким панталонама до више чланака као да је капетан Живко у води стајао кад му је кројач мјеру узимао.

Капетан Живко је од спромашне „фамилије“, али је служећи државу „беспорочно“ — као што он вели — стекао доста новаца и имања, да околина рачуна његову имаовину преко десет хаљада дуката.

И поред свог богаства капетан Живко увијек се у друштву вајка и жали да ништа нема, показујући за доказ своје похабано и изношено одијело и готово свакад босоногу ђечицу са пропалим перчинима кроз старо-излужене и издрпане капе и шешире капетана Живка.

Сељаци за њега веле: „Е брате чудан ти је чо'ек овај наш капетан Живко! Што но кажу не можеш га уватити ни за реп ни за главу. И баш кад ти какву највећу неправду учини или те оглоби, он то некако меденим ријечима заглади и о твојој те кривици убједи, да ти чисто памет обрне, те неверујеш ни сам себи ни својој кеси коју капетан Живко умије вјешто да испразни.

Капетану Живку душа је била куповати „мангуне“ на лицитацији. Чим га општински суд извјести да се налази у тој општини какво мангуп кљусе или говече, он одма нареди да се дотера среској канцеларији преда га на храну и чување свом пандуру Милети, који мангуна уведе у капетанову шталу. Објавиће се само на полеђини акта да ће се тога и тога дана продавати.

На дан продаје лицитира пандур Милета и практикант Тома, а узгред шапућу другима да то узимају за капетанов рачун. Кад се лицитација сврши Милета поднесе рачун за храну и чување и преко трошкова

не преостане ништа или само по неколико гроша за државу или сајбију ако се пропађе.

Кад послије неколико дана сајбија дође и дозна да је његово кљусе капетан купио, он почне молити капетана да му уступи његов мал и понуди му што ћара, па ако се капетану свиди он пристане, а ако му се учини да може више узети, онда почне као жалећи га извињавати се:

— Знаш шта је брате! Баш ми је жао што ти не могу по молби учинити. Ја ти не бих ни паре добити тражио али ме ђеца салећела и веле: „Узми, нам, оцо, оно мало коњче. Да знаш само, слатки оцо, како га волимо“. Па онда удри у плач и дерњаву, а она моја Љубица опет погибе за ђецом, па ме окупи молити: „Болан, Живко, учини ђеци по вољи, кад те онако моле“, а ја опет на крај срца те га купих и што ми се не купује.

Сад му ђеца почела правити некакве колане и биларе, они га хране и поје, пазе и мазе; па сад реци брате, би ли ти увриједио своју ђечицу и одузео им њихово највеће задовољство?

На ове капетанове ријечи сељак само слегне раменима, дубоко уздане и савије руке под појас, па кући празнијех шака.

Капатан Живко умио је по потреби направити се тако љубазан и скроман, „сажалителан“ и преподобан да отуда и постаде његов надимак — „Светац“.

Доцније се у јавности осим званичне преписке готово са свим заборавило Живково право презиме и сваки га је звао: „капетан Живко Светац“ или само просто „Живко Светац“. Ово ново презиме прво дознадоше деца капетана Живка од друге ђеце из комшилука, па послије и капетаница Љубица. И кад она једном приликом напомену своме мужу, да ли он зна за тај његов нови надимак, он јој, лукаво смешећи се, одговори званичним тоном:

— „Будући је светац лијепо име, али ипак није сувремено. Крштеном куму дарује се гаће и кошуље, а самозваним кумовима, сљедователно, долази на пешкеш оно што им и принадлежи“.

Једнога дана у среској канцеларији за зеленим столом сједи капетан Живко, а према њему с противне стране, кмет Радован, кршећи прсте и погледајући око себе и у капетана, као да би имао нешто да му каже па не смије да се накани.

Капетан Живко „умилително“ га погледа, развуче уста па прекиде ћутање.

— Е, које је добро, мој добри кнеже?

— Па биће добро, господине, док нестане хрђавијех људи. Дођерао сам овђе госпођи једну кравицу: стеона је па нека би доцније ђечица имала по мало млијека: а уједно те молим, господине, да мало по

припашеш онога Вељка што је прије био писар у мојој општини, јер се он највише противи за оно парче општинске утрине што сам са твојом дозволом заградио. Он пријети и теби и мени, хоће да пише неке жалбе и вели да ће нас ћерати до Божијега Суда.

— Хвала, хвала, кнеже Радоване — узвикну капетан, па га пљесну руком по рамену. — Е, баш као да си врачао те погодио жељу моје Љубице. Проби ми, брате, главу говорећи: Купи, болан Живко, једну краву да ђечица срчу млијека и онако су нешто болећива, а ја брате не могу пару с паром да саставим а некмоли краву да купим. И, ето, видиш, ђе јој Радован жељу испуни. За онога чапкуна Вељка не бери бриге. Научиħу ја њега памети како се власти поштују. Стегнуће њега капетан Живко у процијеп, да му више никад не падне на ум мијешати се у туђе послове и опорочавати власти.

— Бог те живио, господине, — одговори кмет Радован па се мало подиже са столице. Ја бих те молио, капетане, да мало изађемо до Глишине механџије и попијемо по једну каву.

— Ама, брате Радоване, баш прохрзах од оне Глишине каве. Знаш брате, мијеша човек са јечмом, па не могу да је пијем никако. Но можеш поручити овђе код моје Љубице. Она сама пржи чисту каву и тако је некако лијепо удеси, па кад скува ону кајмаклију ваља динар. Али само, пусто, што је тврдица па неда ни мени без пара, кад пијем каву ван куће. Црче, брате, за овом проклетом паром и све, неке јаде, тутољи оно мало парица и одваја у неке завеске а ја опет нећу да јој то кварим нити да се мијешам у женска посла.

Капетан рече пандуру, и он донесе двије кафе.

— Ово ми је тек права кафа — рече капетан, пошто једанпут сркну.

— Вала баш вукусна — додаде Радован, па кад попи каву одријеши кесу, почеша се иза увета, окрену се пандуру који прибираше шоље па рече: носи овај динар госпођи; не тражим кусура.

— Хвала, кнеже, развуче уста, смејући се, капетан Живко.

Док капетан и Радован разговараху у канцеларији, два сељака сеђаху на клупи пред вратима чекајући да кмет Радован изађе, па да их пандур пријави капетану. Један од њих рече полако своме другу:

— Што ли се овај Радован толико забави те не излази? Мени се чини, они ће тамо и да ручају!

— А знаш ти свеца и кмета Радована! Кад се они састану и дуго разговарају, нису чиста посла — одговори други. — Заклео бих се да под божјим кубетом нема већег џабалугџије и шипета од овог нашег капетана! — Зимус кад пођох у чаршију, рече ми капетан да му узмем оку кафе и двије оке шећера, „платиħу ти, вели, кад се вратиш". Ја му купих, платих и донесох, а он каже не могу ти сад платити, док не донесеш рачун од дућанџије, јер му његова Љубица не да пара без рачуна. Кад доцније поднијех рачун, он ми одговори да му је Љубица изгубила кључ од сандука, ђе држи новце тако му ја више и не тражих.

— Познајем ја нашег капетана још од прије десет година кад је био писар у овом срезу. Бијаше онда из њега зинула нека проклетиња на пљачка, к'о врана, ђе шта стиже И онда је имао силне новце, а као и сада не имађаше свога коња ни својих кола већ искљамчи у кога било, само да га ништа не кошта. И ја сам му давао више пута без икакве плаће. Наврзе се, к'о зубна болест, па не може човек да га се курталише, а опет у путу неће да храни коње, већ им само одржава душу, и за то рекох у себи: вала не дам му више коња и кола џабе па да је министер! Не прође много времена, кад ето ти Живка Свеца па се још из далека смјешка, а ја од прилике погађам за што долази и кад приђе он ме пљесну по рамену и рече:

— Добро јутро, Миле мој, добри домаћине.

— Бог ти помогао, господине, одговорих му ја озбиљно.

— Па шта ми радиш Миле, ђевојке те миловале?

— Чепркам по мало око поврћа, господине.

— Ама, Миле, хтедох мало до чаршије па, знаш, дођох до тебе?

— Знам шта ћеш, господине, него не могу коње давати без мене, а послије тога не могу никога џабе да возим.

— Светац се намршти па, чисто набрекујући се, упита:

— Колико ми тражиш до чаршије?

— Па 30 гроша, господине, али да могу још кога пуштити у кола ако се погодим.

— Добро — одговори он набусито — но 'ајде пожури брзо.

Одмах спремим коње и кола и нађем још једнога трговца који путује по вересији и погодим да га возим у варош.

Пођосмо. Када бисмо на пола пута до вароши, осједосмо код једне механе да се одморимо и ручамо.

— Чујеш Миле — рече опет Светац мени овђе искочи изненада један званичан посао и ја нећу даље путовати, но мислим право је да ти довде платим 10 гроша.

Помислим, бољи је и црн колач него празна торба, те пристадох и он ми плати 10 гроша.

Ручасмо у механи. При ручку Живко Светац стаде грдити и псовати механџију, како му је, бајаги, нечистоћа у механи и да ће га, вели, казнити. Механџија поднесе рачун и онај трговац плати трошак за себе и мене.

— А шта ја имам да платим? — набрецну се Светац.

— Па, господине, ви немате ништа да платите. Ја вас частим. Ви знате да ја вама трошак не наплаћујем.

— Нећу ја твоје части него дај ми рачун овамо.

— Па свега седум гроша и тридесет пари — усгтни цинцарин механџија.

— Дај ми — рече Светац још 52 гроша и 10 пара па забиљежи на габли, нек је раван дукат. Треба ми ситнине, а немам при себи новаца. Платићу ти други пут кад овуда прођем.

— Цинцарин дрхљућим рукама наброја му оно ресто новаца до дуката, а мени после шапу на уво: — Мори братко овај Светац несрекја човек! Придигни ти он кеса и приколи ко прави хајдук. Некје ти он мени врати ни ситни парики а камо ли моји лепи шесет гроши. Окјем баш да полудим от него. Кад се помоли на моја механа, мене одмах фаћа грозница от некој мука.

При овом разговору изађе и кмет Радован из капетанове канцеларије, а за тим они оба уђоше да свој посао сврше.

Послије мјесец дана сјеђаше капетан Живко пред кафаном преко пута од среске канцеларије. У то доба стадоше пред канцеларију једна кола у која бијаху упрегнута два лијепа и срчана вранца.

Са кола скочи један ваљан и лијепоођевен младић у сељачкоме руху, па се упути право капетану.

— Ово је, чини ми се, Јанко, најмлађи брат нашега газда Рајка — рече капетан около сједећима.

У то вријеме стиже и Јанко, скиде капу и рукова се с капетаном.

— Које је добро дијете моје? — упита га „умилним гласом“ — Јесте ли сви здрави на дому?

— Све је здраво и весело, 'вала милостивом Богу, — одговори Јанко. Послао ме брато Рајко и љубезно те поздравио да дођеш данас на весеље. Знаш већ да има скоро 8 година како се брато Рајко оженио и његова жена а моја снаха, Мара није имала од срца порода. Ономад нас обрадова приновом. Рајко доби сина а ја синовца, ко златну јабуку. Данас је крштење и весеље у нашем дому. Тамо је господин попа уча и још много званица. Послаше ме с колима да пођеш са мном на ручак.

— Нек је с добром срећом — рече капетан са изразом највећег задовољства — и ја се Бог зна како радујем. Та ко би одрекао газда Рајку моме првом домаћину да не участвује у његовој радости и весељу! Полазим сад одмах само чекни док нешто наредим у канцеларији.

Одмах после тога капетан бјеше у канцеларији и рече пандуру:

Зовни ми практиканта Тому Метеора.

Дође практикант Тома. То је човек око 30 година стар, висока раста, дуга врата и штрк на ногама као лелек. Лица дугуљаста и некако затегнута, а очију великих округлих и без израза, к'о у вола.

Прозват је „Метеор“ поводом овога случаја:

Једнога дана добије среска власт акт од окружног начелства ове садржине:

„Ако би се у вашем срезу појавио и пао какав метеор, одмах јавите начелству, као и мјесто ће се налази“.

Овај акт са осталим дошавшим актима пошље капетан практиканту Томи да заведе у протокол, а пошто је Тома тијех дана правио своје покушаје у „концентирању“, он нађе за умјесно да овај акт „сајузи“ са

актама о тражењу отумаралих и „побјеглих“ лица па „исконцептира“ и преписа за начелство овај одговор:

„Тражени метеор није се могао у овоме срезу пронаћи. Издата је наредба дотичним механџијама да одмах јаве, ако би метеор случајно у овај срез допутовао.“

Овај одговор са осталим одговорима о тражењима потписао је капетан и не читајући. И тако овај акт буде експедиран.

Послије тога, због овог Томиног „концепта“, доби капетан добру прекоросицу од окружног начелника, и Тома у мало што не изгуби службу само да не бијаше љубимац капетанов и капетанице Љубице, због његове оданости и послушности, јер Тома се није либио да помогне госпођи при кувању јела, при мјешењу колача и осталим домаћим и покућарским пословима.

И тако практиканта Тому прозваше „Тома Метеор“, а он се зато није баш ни најмање љутио.

— Знаш шта је ново Метеору? — упита капетан Тому.

— Молим покорно да чујем? — одговори Метеор па се незграпно поклони и још више разрогачи своје велике очи.

— Сад полазим на гозбу код газда Рајка. И ти ћеш са мном поћи. Оћу мало да те приправим јер си ми нешто уведрио. Иди сад код капетанице, нек ти даде четири џака па метни у кола.

За тим капетан и Метеор седоше у кола. Јанко прикупи дизгине, фијукну бичем и чили и поносити вранци трком одјурише низ равни друм водећи у дивно и китњасто село Јанково.

Кућа газде Рајка пуна гостију. Кућна чељад узрујала ко челе у кошници послужујући и спремајући да што боље званице угосте и почасте.

Послије крштења сви гости посједали за постављену трпезу. У зачељу сједи попа, с десне стране кум, с лијеве капетан а послије редом сви остали гости. Трпеза препуна пивом и јестивом.

Господин попа напи лијепу здравицу у здравље младенца, коју сви стојећи саслушаше.

Метеор онако стојећи избуљио очи, гушећи се неком питом, и угињући и издижући свој дугачки врат збијаше и гуташе залогај, к'о ћурак, машајући се рукама за друга парчета јестива и напуњену чашу с вином.

Живко Светац направио „умилително“ лице, преподобио се као пребјали Јеврем, склопио руке на трбух па претура палац преко палца а очи упр'о у таван па само трепће, к'о коза на ресу.

Господин попа заврши здравицу а гости као из једног грла повикаше:

Живио младенац! срећан и дуговјечан био да Бог да!

Сад узе чашу капетан Живко, погледа по гостима па рече:

„Драги домаћине Рајко и сва остала браћо гости и пријатељи овога дома!“

Наста тајац.

Капетан Живко опет погледа по гостима па настави:

„Божији благослов излио се у потпуности својој на овај честити дом, подаривши му једног анђела у лицу младенца доносиоца среће и задовољства, превелику радост и понос родитељима а мили разговор и најпријатнију забаву свима укућанима. О премилостиви творче, молим ти се, подаруј здрављица нашем драгом младенцу. Живио „младенац!“

— Живио! Живио! захори се дуж цијеле трпезе.

— Боже људи, рече један на дну трпезе шапћући: Да је нешто овај наш капетан на срцу сладак као на језику, не би му на далеко било равна. Да га из ближе не познајем бих за њега живот заложио!...

По обичају донијеше на трпезу једну јабуку и метнуше пред попа и кума, да они прво зађену у јабуку за младенца по коју пару колико који милује, па редом остали гости.

Попа зађену у јабуку једну сребрну креташицу, кум један небушен талијер па помакоше јабуку пред капетана.

Капетан узе јабуку, поче је обртати и новац загледати, смјешећи се претураше руком по џеповима па се од једанпут као бајаги изненади и забрину.

— Е никад не ваља бити брз човек — рече капетан. — Јутрос у хитњи заборавио сам шлајпек у оном другом капуту — па онда лакшим гласом упита Метеора:

— Имаш ли ти шта у злату?

— Молим покорно, само 3. гроша — одговори Метеор.

— Чујеш Томо — настави капетан. — Ја ћу те овијех дана слати неким послом у чаршију па да пађеш ђе било и да ми купиш једну златну пару и то од оног чистог и меког злата што се увија, кад се прстима прелама. Знаш, Томо та златна пара зове се „рушпа“ а можеш ми купити и златну махмудију... Младенца овога дома капетан Живко треба само златом да дарује, нек се младенац кад временом одрасте сјећа капетана Живка, доброг пријатеља оца свога, — а сад изволте с јабуком продужити, а ја ћу се у своје вријеме одужити — рече капетан — па пружи јабуку првом до себе.

За мало времена па сва јабука окити сребрним парама и крајцарама.

Један од гостију рече полако једном до себе: е брате, свуда ти некако измигољи овај наш капетан. Видиш ђе рече да је заборавио кесу, па још наручује Томи да му купи златну пару да бајаги доцније дарује младенца, а то ће бити кад роди на врби грожђе!

Пјесма и весеље трајало је до неко доба ноћи. Оближњи се гости разиђоше, а даљни заноћише с капетаном код домаћина.

Сјутра дан при поласку позва капетан Рајкову Мару, на обзирући се да ко не слуша рече јој готово шапатом:

Ето, газдарице Маро, испуни се жеља свију нас а највише твоја и твога Рајка.

Мојој Љубици Бог зна како мило и она жали што не могаше са мном поћи, па по десет пута рече ми при поласку: поздрави ми газдарицу Мару. Чујеш Живко, види ђетенце и поздрави ми Мару к'о моју сестру. Само сам је — вели — једном на сабору виђела па сам ја заволела, ко да смо годинама друговале. Напошљетку рече ми: чујеш Живко, не заборави и кажи газдарици Мари за оно што сам те молила...

И капетан Живко засмија се па настави:

— Е шта ћеш, Маро,ваша женска посла! Не могу ти жене без вражбине ни у злу ни у добру. Моја Љубица утрапи ми у кола неке џакове вели — Живко незаборави молим те, нек газдарица Мара својом руком завати из свога амбара у сва четири џака ако не више, а оно бар по једну шаку жита. Тако се ваља ради будућег порода њеног, али само да се џакови не завезују.

— Лијепо господине. Вала доброј госпођи на поздраву и поруци. Нека и њу милостиви Бог сваким добром обрадује — рече Мара — па му приђе к руци и пољуби, а затијем оде те нађе Рајка и обоје упутише се амбару. Зовнуше Тому Метеора, који у колима нађе капетанове џакове, и сва четири џака одмах бијаху пуна пунцата насута житом.

Прољетње сунце тек бијаше изгријало и пустило своје злаћене зраке кад кроз дивни забран Рајка Вулетића прозврјаше кочије у којима бијаху дунке намјештена четири пуна џака између којих вирijаху главе: капетана Живка Свеца и његовог практиканта Томе Метеора.

Послије мјесец дана од тога времена капетан Живко Светац ходаше по канцеларији и онако стојке разгледаше нека акта на своме столу, јер баш тога часа бијаше стигао из среза, па затим зазвони у звонце.

— Пусти ко има да чека — рече капетан пандуру.

— Има само онај Вељко Ћато, што је био наредник у стајаћој војсци. Упутио га кмет Радован по вашем позиву.

— Пусти га.

Уђе Вељко. Бјеше то стасит и отресит младић, поноситог војничког држања.

— Ђе си ти, бунтовниче? — упита га капетан набусито. —

— Господине — одговори Вељко а сав дрхташе од љутине као прут на ове капетанове ријечи. — Дошао сам по вашем позиву. То ме је сигурно нешто опањкао кмет Радован, коме ја у очи креснем за сва његова зла дјела: примање мита, неправедно суђење, апшење невиниjех људи, присвајање општинског имања и још пуно којекаквих других зала.

За све ово имам писмених и усмених доказа. Цијело га село мрзи, али га само ви господине подржавате и штитите а он још више побјеснио па се осилио, као какав паша. Ево вам тужбе противу кмета Радована са доказима, па ако ви не хтеднете по њег ништа предузимати, ја ћу бити принуђен жалити се већој власти и онда, молим вас, немојте да вам буде криво. Ја нисам бунтовник већ миран и послушан грађанин. А ко ми још један пут каже да сам бунтовник, нек добро зна да ћу му разбити главу па ма он био светац.

Капетан се намршти, прегледа Вељкову тужбу па одједанпут направи весело лице, приђе ближе Вељку, пљесну га руком по рамену па смјешећи се рече му благијем гласом:

— Чујеш младићу! Ја ти савјетујем да никад нератујеш са „свецима,“ јер и мене тако зову неки моји самозвани кумови, којима ће „Живко Светац“ — како ме они називају — лијепо заварчити да покупе буве по апсанама, јер су баш жељне својих муштерија. Ја сам баш прије неки дан говорио о теби са мојом Љубицом. Ја јој причам како си бистар и разборит младић. Она те познаје и воли ко да си нам род, па навали молити ме и вели: Живко, добро би било да Вељка примиш код себе у канцеларију и да му израдиш за практиканта, а док не добије службу нек прима пандурску плату а Вељко је слабог имања и одмах би пристао, те би бар имао вјерног и поузданог службеника, а легла би свађа између њега и нашег кмета Радована. И, ето, ја се реших да те начиним што но кажу правим човеком, и док не добијеш службу примаћеш пандурску плату и ћи са мном по срезу као мој лични писар и тјелохранитељ.

Вељко се зачуди овом изненадном обрту и збуњено одговори:

— Па лијепо, господине, пристајем и надам се бићете са мном задовољни.

— И ја се надам — одговори капетан. — Него Вељко оћу сад да ти видим рукопис кад полако и читко пишеш, те да ми у будуће преписујеш повјерљива и президцијална писма, јер у овим практикантима немам повјерења. Напиши овђе на овој чистој артији неколико ријечи на примјер: „знам писати“ и онда потпиши твоје име и презиме.

Вељко узе перо, проба на нокту; умочи у мастило и написа горње ријечи онђе ђе му капетан прстом показа.

— Врло лијепо, врло красно, само да си још мало крупније написао. Пробај сад са овим другим пером, љепше је, па напиши овђе то исто што си и прије написао, и капетан преврну чист табак па му прстом показа мјесто.

Вељко затури руком јанџик на леђа да му при писању не смета па опет написа: „знам писати,“ а испод тога „Вељко Јовичић“.

— Е тако! То ми се допада — рече капетан. — Изађи Вељко те се одмори у механи, па ћу те ја кроз један сахат опет звати.

Вељко изађе весео из канцеларије и оде у механу. Тамо сједе за један сто и поручи каву. Пијући каву и пушећи цигару Вељко размишљаше како заиста капетан Живко није тако рђав човек, као што се о њему говори, и ко би му у тај мах покудио ма у чему капетана он би му к'о мачка за очи скочио.

— Ајде Вељко, зове те капетан у канцеларију — викну пандур са механских врата.

Вељко оде, уђе у канцеларију и весело приђе капетановом столу.

— Шта је грмаљу?! — рече капетан љутито подигнувши главу. — Куд си овамо грмачио, што не стојиш тамо до врата?! Оћеш ваљда да прекрстиш ноге на асталу или да ми уђашеш за врат?!

Вељко се изненади и запрепасти, па ни једне не умједе прозборити, већ оступи мало назад и стаде.

Капетан јако зазвони.

Уђе пандур.

— Што пушташ без тебе ову битангу да ми овђе јаше за врат? Још могу дочекати да ме код мојих живих пандура овакве лолчине нападну иувате за гушу у сред канцеларије. Стој ту! — рече капетан пандуру и показа му руком да стане Вељку иза леђа.

— Ама, шта сам ја вама учинио господине, ако Бога знате?! — рече Вељко загушљивим гласом.

— Ћути, бре, и слушај шта ти се чита — издера се на њега капетан па поче читати ово што сљедује:

Пресуда:

„Признањем оптуженога Вељка кривица је његова потпуно доказана, да је председника општинског Радована Чутурића, псовао и обеспокојавајуће гласове проносио. Изговор Вељков, да је тада био у напитом стању не може му ни у колико у оправдање или олакшицу служити. С тога, а с погледом на § 357. тач. 2. и 3. казненог закона

Пресуђујем:

„Да се Вељко Јовичић, за ову кривицу казни са двадесет дана затвора и т. д.“

— Ево твога својеручног потписа на саслушању и на саопштењу пресуде којим изјављујеш да си са пресудом задовољан — настави капетан лукаво погледајући Вељка испод очију — па се окрену и рече пандуру:

— Е сад води ми ову тичицу па је добро затвори у онај мрачни кавез до штале па јој протурај по мало љеба и воде, а ако буде немирна ми ће мо јој мало подсјећи крила, да не би кудгод одлећела!

Вељку појури крв у главу, поче да говори, али му ријеч застаде у грлу. Подиже песнице у вис, крочи капетановом столу и грцајући од љутине викну:

— Зар тако, господине капетане, казниш ме ни крива ни дужна па још злоупотребљујете моје потписе?! Тужићу те капетане до самога Бога.

— Тужићеш ти сад — рече капетан злобно — па позва још два пандура који шчепаше Вељка и отераше у апсану.

Дивно мајско сунце бијаше при заласку своме, кад капетан Живко Светац са својом породицом вечераше под скоро направљеним лиснатим ладњаком залијевајући залогаје руменијем вином.

Из апсане у којој беше затворен Вељко допираше као из неке дубине очајан и испрекидан глас:

Помагај... Јоооој, мајко!... Куку мени јадном!... Убише ме!... Јоооој мени до Бога!...

И капетаница чујаше кукњаву и запомагање па навикнута већ на оваке призоре са свим равнодушно упита капетана:

— Кога оно бију пандури?

— Та гледај посла Љубице — одговори капетан задовољно смешећи се. Рекао сам пандурима да онога чанкуна Вељка мало пропусте кроз руке.

Капетаница заћута и немарно зијевну па се затури на столици цупкајући ногом и добујући прстима по асталу.

Јаук и кукњава допираху непрестано час јаче час слабије.

— Баш Љубице — рече капетан задовољно гладећи браду — донеси још пола овог стаклета вина да пијуцкамо, кад је овако лијепо и пријатно вријеме.

П. Р. М.

ТАЈНА

Зора руди, пренуо је славуј мали,
Па у песми ружу пита, ружа зна ли
Какав им је свечан данак данас сван'о
И зашто је он весео тако рано.
Суседкињо мирисава, купим свате,
Невеста ме данас чека сред ливаде,
Певачице нашег врта све ме прате;
И ти, ружо, весели се, разбиј јаде,
Заборави у весељу сваку рану,
Заборави... али што ти суза кану?»
«Ох не гледај суза мојих, купи свате,
Успомена то је једна, певче брате,
Ал' не тражи, да ти кажем шта ме тишти,
Нит рањено срце питај зашто пишти...»
И диже се сватска кита, иде клика,
А на сунцу клону ружа руменика.
Када благи лахор пирне њено цвеће,
Лист за листом откида се доле слеће,
Па га ветрић даље ваља преко стаза, —
Али ружа тајне своје не проказа...

Зајечар Јер. Ж.

ЖЕНИНА УЛОГА У ДАНАШЊЕМ ДРУШТВУ

ПРЕДАВАЊЕ

г. грофа Де-Губернатиса

Држано у двору 14. Фебруара.

Величанства, Госпође и Господо,

Кад бих се, место теме коју сам наумио да развијем вечерас пред Вашим Величанствима, задовољио с тиме што бих изнео један низ слика, у којем би се представио из сваке земље по један углед, на који би се ваљало угледати, мој би задатак био лакши, јер би се из тих слика, пуних племенитих врлина у раду, боље познао толики свет жена, које раде на својем развитку и хоће да заузму у животу много угледније место, које им у осталом и доликује.

Али, пошто би сувише смело било за једнога странца, да у земљи, коју је Њено Величанство Краљица Наталија изабрала за отаџбину Своју, истакне ово питање, а да пре тога не опева славу и хвалу Оне дичне владарке, која је толиким својим дражима и врлинама умела да задобије за се не само љубав читавог једног народа, већ и дивљење страног света и одушевљење оне земље Обновљења (Ренесанса), коју је Ваше Величанство изабрало да се за који дан у њој одмори, заједно са Својим узвишеним Сином, намењеним слави да сада мудро влада Србијом, а та би слава и хвала била довољна да испуне читаво моје предавање, молим за допуштење да на свој предмет погледам друкчије и да се у разлагању своме послужим оним ножем, који је Лесинг позајмио Вечноме Творцу у оном тре-

нутку када је Небесни Отац стварао први пар људи на Земљи. Само Лесинг је додао, да се божанствени уметник, бојећи се да не створи нешто незграпно, малчице преварио, јер је створио нешто сувише фино (*etwas zu fein*). Како ћу, дакле, да говорим ја о том створу тако суптилном, тако недохватљивом, тако променљивом, а да се не поплашим, да га не згњечим као цвет, који је неговала незграпна рука, цвет који живи од сунчана зрака и миришљава даха?

*

Скоро сам се вратио с пута из Латинске (Јужне) Америке. где је готово забрањено сада, да се жена обожава као неко привилеговано створење и ту сам једном приликом походио једну женску учитељску школу. Био сам на предавању из Педагогике и оно што сам тамо видео и чуо, растерало је сву моју бригу и све моје зебње односно питања о жениној улози у данашњем друштву.

Управитељка учитељске школе, о којој је реч, запитала је једну своју ученицу, које су суштаствене погодбе, којима се човечанство унапређује. Ученица је одговорила са свим онако важно и разметљиво, да те погодбе ваља тражити једино у првобитном склопу нашега мозга, претпостављајући уз то, да васпитавање може, до извеснога ступња, кроз дуги низ година, да измени наше мождане услове. Пошто се тако испитивање из Педагогике изметну у расправу из најмодерније Физиологије, ја се онда врло дискретно осмелих, да управитељку запитам: Зар ученица не прави никакву разлику између човекове и женине улоге, у погледу на развитак човечанства? Да ли она озбиљно мисли, да се жена за вршење те улоге налази у истим физиолошким погодбама, као и човек? — На сваки начин, одговори ми управитељка. Није ту више у питању каквоћа, већ само количина. Дајте јој времена и развијена ће жена једног дана тачно вршити све оно што човек ради, под претпоставком, да и она, за свој рачун, буде располагала свим оним средствима, којима човек располаже.

У ово је управитељка тако веровала; то је за њу била права аксиома, рекао бих, права догма, која не трпи никакво

претресање, те ме ни удостојити није хтела, да о томе преслуша своју ученицу. Како ја пак нисам никако хтео да сам себе убедим, да су се у главама свију тих лепих и интересантних госпођица угнездиле и утврдиле такве апсолутне идеје и доктрине, стадох одлучно молити учену управитељку да буде добра пропитати о томе младе госпођице и да их запита, да ли све тако мисле о овом суштаственом питању. У том тренутку уста једна бунговничка мала цура, кћи једног Талијана, као да ју је неко иглом убô — беше то девојче жива ока, весела, дивна стаса и витка — устаде са своје клупе; са свим баш задовољна, што ће моћи да исповеди и да је сви разумемо, како она не жели ништа више, но да јесте и да остане оно што је, т. ј. женско чељаде, па гласно изусти, да је жени дато да господари осећањем, а не разумом и да то више вреди и да је боље но све друго; да је њено пре свега другог да воли и то много да воли и да се не губи много у којекаквим мудрачким размишљањима; да има — нема сумње — пуно уметности, пуно заната, пуно занимања, која њој доликују, и то само њој, а никоме другом, али да жени треба нарочито дивити се у области онога што спада у њену унутрашњост, што се дотиче светог огњишта породичког. Одмах се лепо осетило, да све ово што је изустила ова шипарица, није ништа од онога што је од некуд научила или што је негде прочитала, већ да то са свим природно проистиче из осећања које је дотле дуго угушивано било, а које је морало да нађе одушке себи. — па како је са свим тачно погодила, да је ја наклоно слушам, она се осмели те стаде да брани и да развија све јуначније и са све већим пламом своју назадњачку тезу. Тада се диже друга једна питомица противу ње, па са свим онако значајно, и као какав научник и доктор стаде да разлаже како је Паљерон (*Paillerons*), у свом комаду *„Свет којем је дуго време“*, доказао на дугачко и на широко и са свим систематичне материјалистичку страну теорије, по којој је жена потпуно једнака с човеком. Преслушавање на испиту поче да се измеће у прекор што се нађе једно девојче да брани старинска права женина, те се ја побојах да се овај испит не претвори у какав државни удар у овом разреду учитељске женске школе у Монтевидеу. Слушајући ово девојче латинске расе, које брани оно што свагдања и најобичнија памет, т. зв. здрави разум, мора свакад

да брани и гледајући га како се само, без ичијега подстицања, буни противу напада од стране данашње школе американске, која је увртила себи у главу да обичног створа женског насилно и од један пут претвори у мушкобању, ја лепо увидех, како ни мало није паметно што се у Јужну Америку увела ова метода из Северне Америке, по којој ништа није рече данас но да се младе девојке с једне стране терају да развијају своје мишиће на трошак љупкости, а с друге стране да се уче апсурдним теоријама, које реметећи све оно што спада у функције природе, неминовно помрачавају и кваре све функције друштвенога живота.

Сутра дан, после ове моје посете у женској учитељској школи у Монтевидеу, управитељица ми је послала у стан где сам одсео, један велелепни албум, у којем су сви они који су походили ову школу, исписали по читаву једну страну или по коју љубазну реч, обасипајући управитељицу хвалом, која се свакад завршила овако: «Ко хоће да види идеал модерне жене, нека иде и види управитељицу женске школе у Уругвају.» Кад ми је тај албум дошао до руку, дочепао сам перо, па сам исписао ово неколико мало непристојних речи: «Некад је човек позајмљивао крила женском чељадету, па га је обожавао као анђела с неба. Како пак у овој лепој земљи женско створење неће више крилима да се служи, хајде да променимо улоге; хајде да се ми дочепамо ових лаких и сјајних криланаца, која је оно бацило на земљу, па да ми, колико умемо и можемо, покушамо да изведемо све оно због чега ће нас женска створења обожавати, пошто и онако постоји равноправност између жене и човека.»

Поред свега овог непобитна је истина, да и у самој Јужној Америци, женско чељаде, кад изађе из школе, драговољно одмах заборави своје школске свешчице, све оне сухопарне теорије нове философије позитивне, све оне оптужбе противу човека тиранина, противу човека саможивца, противу човека шијавице, па је срећна, што, смешећи се својим лепим осмејком и гледећи својим благим оком, може једном слатком речцом да се потчини ипак своме господару. И опет зато уме Латинка у Америци да се поноси својом по некад заносљивом лепотом. Стара Андалускиња из времена првог завојевања и шпањолског господарства, јако се измешала, особито у овом нашем

веку, с талијанском расом, па из мешавине те две дивне расе произишла је још дивнија раса у Аргентини и Источној Републици (Уругвају). Аргентинка је живља, а Источанка пожуднија; једна се више креће, а друга се више одмара; и једна и друга смело гледају у човека; погледају га намерно и не скидају ока с њега, па се поносе, што их обасипље хвалом с њине лепоте: али Аргентинка као да привлачи човека себи само зато да би га на рад покренула, а Источанка само зато да би се с њиме пријатно забављала и да ужива блага која су јој већ зајамчена.

С оне стране Анда, у Чили, племенита госпа естремадурска, поставши тиха жена чилијанска, задржала је ону стару побожност која је њеној раси својствена. Заогрнута својим плаштом (manto) изгледа као нека св. Магдалена покајница; али крупне очи њене, што час у небо погледају, те им се види сав блесак њин, а час земљи обарају, те смиреност исказују, говоре и сувише јасно, да се грешни човек не вара, ако мисли да је та спољна светиња доиста само полусветиња. Чилијанка се моли Богу, без поговора, врло много пре подне по црквама; али пошто вера проповеда милосрђе и љубав, она се после подне, из нестрпљења за дејством својих молитава, одаје журно на доброчинства, те постаје светска жена; обилази сиротињу, дочекује на свом дому, смеје се, ћерета, усхићује. Не претендује да је духовита и ни мало не полаже на то да је свет сматра за учену; она зна само то, да су људи, више-мање, *пикафлори* (колибри што из цвећа мед сишу), па с усана њених, што су као мед, осипљу се само слатке речи. Светској Чилијанци пролази дан прво смирено у каквој мрачној црквици, пред олтаром божјим, па се свршује често сјајно, елегантно, кокетно, али само дискретно кокетно и *lady-like* (као што доликује женскињу) у накићеном будоару и у друштву с присним пријатељима.

И тако се лепо види, како се америчка Латинка уме у животу да освети за сву ону дугу осаму и досаду што их је у школи подносила.

У осталом, у свакој земљи жени су на расположењу особити извори, који проистичу из средине њене. Женска је драж истина различна како у ког народа, а тако је исто различна

и кокетерија њена. Онако како се држи Парискиња, не држи се̏ Енглескиња, нити пак Немица, или ти Талијанка, Шпањолка, Рускиња, Холанткиња или Шветкиња.

Парискиња је духовита, Енглескиња безазлена, Немица часна, Бечлика симпатична, Талијанка елегантна и уметкиња, Шпањолка је сама гипкост, Рускиња зборљива, Маџарица се̏ размеће храброшћу, Холанткиња је сама мудрост, а Шветкиња сушта отвореност. Од особина што их је у једне, може бити донекле и у извесној мери и у друге, али у сваке превлађује оно што само њу карактерише. Нема те жене која уме онако да забавља, као што уме Францускиња; нема ни једне која је тако безазлена, као што је Енглескиња; ни једна није таква кућаница, као што је Немица; ни једна не уме да пева (романце) тако као што уме Талијанка; ни једна не игра тако, као што игра Шпањолка; ни једна вас не запиткује толико, колико Рускиња; ни једна вас толико не узбуђује, колико Маџарица; ни једна вам не умствује толико, колико једна Фламанткиња; ни једна вам не отвара срце своје, колико једна Шветкиња. Парискиња вас забавља често пријатним завијањем ствари, Енглескиња идилама, Немица лектирама, Италијанка својом отвореном и здравом веселошћу, Шпањолка својим пожудним држањем, Рускиња веселим расположењем којим зачињује своје непрегледне разговоре, Маџарица својом живошћу у нападима, Холанткиња својом важношћу, а Шветкиња својим притајаним огњем.

У жене у свакој земљи има по једна црта којом се одликује од осталих. Том цртом она утиче на људе своје околине, вуче их за собом, па им често и заповеда, и ако по спољашности изгледа да она слуша господара. Једна нас очарава нарочито својим погледом, друга својим осмејком, својим гласом, својим покретима, својим лукавством; час нас заслепљује сјај, час живахност, нежност и топлина; час ђаволство, час светитељство; али у сваке има по нечега што се определити не да̂, што није ни глас, ни осмејак, ни пољубац, ни дах, ни ваздух, ни огањ, ни месо, ни дух, већ све то заједно. Оно што се зове вечито женско божанство не састоји се само у сјајној лепоти кнегиње тројанске, већ нежно пролази и продире у душу женину. То је она женина особина, којом нас привлачи и за се,

привезује, оно женино биће које нам чешће даје више снаге, него што нас чини слабим, она варница њена која нам улива одушевљење, а по неки пут уздиже нас и до бесмртности.

Нема сумње, Бог је човеку с разлогом дао више снаге али, у исто време, да жена не би о мање прошла, улио јој је душу живљу, која продире у човекову. И само зато што је женина душа таква, може по некад и сама ругоба да изгледа симпатична нашим очима. С ове тајанствене очарљивости, и у жене има једна страна натприродна. Зато нам се на плавом небу наше маште она појављује често као анђелак из раја, а по некад као света Дева, мајка божја.

У ономе чему се човек свакад дивио има истина места и за Амазонку, и за Валкирију, и за жену јунакињу; али у више прилика то се све прелива у добру вилу, у вилу што добра чини људима. Ова општа сагласност у поштовању жене, са које је тражимо и с оне стране гроба, по Елисејским пољима старих Јелина, усред небеског раја хришћанскога, међу хуријама персијским, по Валхали германској, није ништа друго до природни доказ, да жени признајемо да има надмашнијих врлина и заслуга, које нас окружују и очаравају, а којих у нас доиста нема. Осредњи човек ретко да утиче на оне који су око њега; жена пак има свакад да нам каже што год божанствено, било то само својом душом, ако душе има, било то само гласом мајчиним, сестриним, ћеркиним, гласом супруге, пријатељице, љубавнице. По неке жене знају онако инстинктивно којом моћи располажу; један поглед, један осмејак, један уздах, једна жеља, једна писка може по некад да нас прожма, опије, да нас занесе до усхићења. Ах, кад би оне све знале, колика је сила њина, не би тражиле за се никаква друга права јер што ће им већа срећа, кад су њихова права суверенска права, узвишена права, божанска права, којима се неоспорно могу да служе на своје добро, а и наше? —

Чудноват је развитак кроз који је прошла женина судбина у историји. Још од првог откривења женине душе, која се испољила у њеним осећањима, којима је испуњена драма наше пра-прабабе земаљскога Раја, могли бисмо скоро погодити, каква би била епопеја женина.

И ако се у Светом Писму спомиње Ева само зато, или онако узгред тек само зато, што је радознала била, као што су радознале биле и оне несрећне жене што су живеле само једну ноћ, по познатој источној причи, опет смо ми у стању да идемо за њеним трагом и изван Раја и да се интересујемо о њој. Пошто је Ева згрешила, глас Господњи осудио ју је прогрмивши: «Бићеш несрећна; теби ћу много муке задати, кад затрудниш, с мукама ћеш децу рађати, и воља ће твоја стајати под влашћу мужа твојега, и он ће ти бити господар."

Ева оћута; она већ зна, да јој име њено значи: *мајка*. У том имену свом већ налази утехе и благослова, па стрпљиво очекује дан, када ће се посветити великој задаћи својој. Огрнута кожом неучињеном, она се, покорна и предана судбини својој, склања у прву колибу коју јој је муж саградио. Адам ради земљу. Шта ради Ева, за све оно дуго време осаме и мучнога очекивања? Она се сама са собом разговара. На послетку у маленој колиби појави се једно створење људско више, па доцније још једно. Колиба је мала; мора да се проширује. Два се детенцета играју око крила Евина, али мајка с ужасом опажа, да се прва браћа, коју је она на свет донела, не воле. Када поодрастоше, изађоше испод крова материна, па се латише поља и ливаде; али се, тешко мајци, више не вратише. Кајин, занет мржњом, уби Авеља; Господ га прокле и он, као проклет, стаде да бежи по земљи. И нема тога фонографа, који би ухватио онај писак туге и очајања, којим је процвилела прва мајка, када је угледала мртва првенца свога. После тога, једна ћерка њена, којој се име не спомиње, кад је нестало Авеља, сажали се на брата што се потуца. Прва *сестра* — та је реч индо-германскога порекла, санскритски је *свазар*, латински је *сорор*, немачки *швестер*, енглески *систер*, словенски је *сестра* и значи *ону која теши* — пошла је за Кајином, који се почео да каје, за братом који је лутао по шуми, у коју се скрио, па га стала да теши; она му је опростила у место Господа. Ко зна, да ли није и сама Ева, обхрвана двогубим својим јадом материнским, послала за Кајином овај зрачак божанске светлости! Гледајући оволику жртву, Адам омекша и ублажи се, те још једном приђе мајци. На крилу мајчину заигра опет детенце, по имену Сит, у место Авеља.

Сухопарна и неосетљива историја нигде није прибележила. колико је Ева пролила суза у потаји, колико ли је тешких уздисаја излетело из притешњених груди њених, каквих ли је самртних мука препатила; дала нам је само овај један нацрт психолошкога романа прве епске драме човечанства. Но доста и овако кратко испричати га, те да разумемо. како је преко прве мајке и супруге, преко прве жене и владарке света, жени намењена улога, која је привидно толико се гасила, у главноме у томе да буде блага утешитељка, велика препородитељка.

Из пространог материнског крила Евина имала је поникi у Палестини прво сиријска Венера Астарта, а после Дева Марија, узвишена мајка Искупитеља Света, који ће својом ногом згазити главу змијину, ту грдну варалицу, и који ће љубав прочистити, стварајући од породице светилиште, обнављајући живот, и одређујући свакој жени узвишенију улогу, коју као блага одушевитељка има да испуни. Предочите себи Венеру што нас је очаравала својим божанским дражима, Јелену што нас је заслепљавала лепотом тела свога, Аспасију што је над нама владала духом својим, чисту матрону римску, што на дому своме води надзор над радом робиња својих, па ћете спазити једну страну заносне моћи женине, -- али само једну страну. Ну Ева која се услед толиких и толиких нежних еволуција преобразила у Свету Деву хришћанскога света, обухвата у себи све оно што спада у биће женино; она се узвисила, префинила, у сам дух претворила, па својим првим огњем божанским задахнула васколико човечанство.

Узмите оне силне поетске молитве које хришћански свет пева Светој Деви, па ништа вам више не треба те да увидите. колика јој је и каква јој је велика савршенства придала жарка вера хришћанска. Разгледајте те молитве, па ћете се одмах уверити, да је пречиста Дева, која се призива у молитви, још узвишенија него што је она што седи на престолу, па се осмејкује или што онако благо на сажаљење свет побуђује, као што су Свете Деве насликане на озареним платнима Анђелика и Ботичелија, Рафајела и Мурила, Андрија Сарта и Карла Долчија. Лепа је Света Дева сликарева, скромна је, нежна је и бајна је; али Света Дева, како се у молитвама пева, блиста сва у зраку. У ње су, у најузвишенијем ступњу, сједињене

све врлине, сва хришћанска љубав, све светиње све лепоте све красоте. По ономе како је хришћанска душа преузноси, она је звезда зорњача што зору наговешћује; она је оно што су врата небесна; она је као зора у ведским химнама, као мистичка ружа, што јој сваки блистави листак мирис разноси; као кула од седефа, што се бели и прелива, а на њој ни једне пеге нема; као златни двори што блистају у свом сјају своме; уточиште свију ојађених; она је она што је непрекидно будна, што воли, што се Богу моли, што га преклиње у име наше; она је она што теши, што помаже, што заштићује, што лечи. Попели су је на престо царице владарке, са светитељским венцем око главе, те да чини све милости, да ублажује свачији бол и преузносећи је као Деву над Девама, као царицу над царицама, као пречисту, као премудру, као преблагу, најмилосрднију, највернију, најпаметнију, као суд саме части, као извор наших радости, испуњену Светим Духом, свака хришћанска душа може о себи рећи: и у мене има варница ове божанске Деве, и ја могу, у својем дому, и ја треба да подигнем свој олтар, те да ме обожавају и да ме благосиљају.

Првих столећа Средњега Века, изгледа као да је скоро сасвим збрисана слика жене, која је од робиње из незнабожачких времена постала другарица човекова, која му је помагала да се створи породица човечанска.

Изузимајући по коју светитељку мученицу, по коју побожну царицу, по коју мудру светитељку, као што је св. Цецилија, племенита Римљанка, која је научила анђелску музику, као што је Теодолинда, баварска кнегињица што је била краљица Лонгобардска, те папе склањала, да буду човечни, или као она немачка калуђерица Хросвита, што је у својој ћелији писала онако страсне драме, или као она париска љубавница Елојиза, што је страдала са своје љубави, те се затворила у манастир и отуда подизала своје узвишене и последње узвике о љубави, врло је кратка и ни мало није сјајна спољна историја женина све до освита новога света.

Око хиљадите пак године појављује се, у свом дугом, елегантном ношиву, као бела вила, господарка замка, напуштајући своје суморно уточиште замак с ћошкастим кулама, у којима је дотле живела. Она је скроз и скроз хришћанка, одушевљава

се делима што их хришћански витезови починише у земљи по којој је ходио Спаситељ света; остала је чиста све до повратка свога војна; спрема се да га окити светитељском круном, златном копреном, што је сама, као оно Пенелопа, изаткала својим рукама; приређује части и светковине; у замак свој позива трувере и трубадуре; с усхићењем слуша хвалу о великим делима што их је њен Крстоносац починио. Витези су научили од песника да за њих нема боље препоруке да се допадну изабраницама срца свога, до да буду побожни и ваљани. И тако је хришћанска жена створила романе витештва.

Али се понекад дешава, да лепа кастеланка, очекујући витеза кога нема да дође, поклони слух дирљивом гласу песникову, који опева витешка дела и пожртвовања, па поклањајући песнику испрва само своју пажњу, а после и памет, поклања му најпосле и срце своје. И тако, о сваком пролећу плету се венци од цвећа, у замку се пева све једнако о љубави, па на послетку заљубљује се песник у ону што држи венац у руци да трубадура окити њиме. Ово се понавља по један пут сваке године; сваки нови песник који на двор дође мора одсад да пева самој својој господарци; отпочело се врло природно и врло озбиљно, па се завршило поезијом извештаченом, у којој је доста простаклука. Провансалска је књижевност најверније огледало такве поезије.

Али усред ове цветне ливаде од песме и беседништва, заметнуше се пупољци и расцветаше се, бесмртним дахом љубави и ђенија, два божанствена дрвета: *Божанствена Комедија* и *Канцонијере (Песмарице)*.

Две изврсне жене, једна Флорентинка а друга из провинције, обратиле су на се пажњу Дантеову и Петраркину. Испрва је и Дантеа и Петрарку заносила, нема сумње, њихова лепота, али ни Беатрича ни Лаура нису биле, по свој прилици, најлепше жене својега времена и света у којем су живеле. Међу тим, и Лаура и Беатрича говориле су својим погледом, својим осмејком и својим гласом; оно што су оне могле дати од себе, било је само божанствено осећање. Никад се дотле хришћански свет није одушевљавао жениним душом онако идеално, платонично, као што се тада први пут поче о њој да интересује; нико није дотле угледао Рај својим земаљским очима, као што се сад

то постиже очима жене која истински воли. И поезија се поче тада да служи изразима најелегантнијим, најсуптилнијим, најлакшим, најпрозрачнијим, најмузикалнијим, е да би што верније исказала то ново осећање, е да би преко уметности показала очевидно свету оно што је невидљиво, оно што је неопредељиво, а што хоће да постане бесконачно.

На скоро после тога појавиће се у Напољу Бокачио, који са свим друкчије воли своју племениту и лепу Марију од Аквине, коју он на више места називље *Фијаметом (Пламичком)*. У очима ове галантне жене он је често видео како се зажиже огањ жеља; а кад је на своје груди притиснуо љубљено створење, онда је први пут осетио и прву љубав и њено крунисање и ни за чим другим ни тежио није, до да два створа поживе на овој земљи што слађе и што веселије. Бокачио није ишао за тим, да идеалише жену својега доба; њему је довољно било само то, што ће да представи Флорентинку и Наполитанку онакву како их је он познавао и волео својом чулном љубављу; он је жудео за женом ватреном и верном. Као велики уметник и он је за то био, да се у љубави пази на законе естетике; али ни мало није марио за љубав која хоће да моралише. По његовој памети, љубав је не само нешто здраво, већ готово и нешто мудро; зато је он не само препоручује, већ се прави и мудрим наставником њеним. Али и у њега, као год и код наших старих, нема другог разлога да се састају човек и жена, до једино ради задовољства. Он истина воли жену, али много баш не поштује своју савременицу. Декамеронове су жене љубазне, живе и заносљиве, али тип им је ретко узвишен. Она дивна Гризелда, што својом верношћу изгледа да достиже до јуначког ступња и да чини изузетак, није Бокачијева замисао; то је само развијени онај основни тип што се налази у источњачкој старој традицији, нарочито у индиској епској и драмској легенди о „Сакунтали", напуштеној и преварeној супрузи, која је сачувала своју чистоту и племениту верност, а тако исто и у западњачкој хришћанској легенди о св. Геновеви, о св. Оливији, о кћери краља дачког и о Кресценцији.

Али у том истом веку, када су се у „Фијамети" флорентинског приповедача изнело све преласти земаљске љубави,

проналази се у Сијени једна жена моћна и јуначна, речита и страсна до заноса, жена за дивљење, која је на самој себи показала колико је њен пол, полетом душе, понекад узвишенији од наше. То је Катарина Бенинконова, којој припада част што је повратила папе из Авињона у Рим. Као год оно у старо време, што од увређеног поноса Кориоланова није могао добити ни изасланик, ни народ, ни сенат, већ је то постигла једном прекорном речју узвишена мајка и нежна супруга једном сузом својом, тако исто у четрнаестом веку, после толиких узалудних упињања, од стране дипломата и посланика сваке врсте код папа, пошло је за руком једној светој, одушевљеној жени, жени пуној топлине, сажаљења и милосрђа, те узвишеним жаром своје речитости избави св. оца из новог ропства вавилонскога.

Скоро пуних сто година доцније јавља се једна сирота девојка, Јованка од Арка, Дева Орлеанска, задахнута примером и чудноватим привиђањем Сијенске светитељке те се сама лаћа јуначкога предузећа и предводи краља од Француске и његове електризоване ратнике у свети бој противу страних завојевача њене лепе отаџбине. Откуда овој девојци та скоро надчовечанска моћ, ако не из душе жене која, пробуђена, узбуђена и зажарена, улива по који пут божанско одушевљење у дела човекова?

Угледајући се, а може бити и учећи се на многобројним примерима у чудноватој књизи Бокачијевој *De claris mulieribus* («*О славним женама*») у оном великом веку Обнове талијанске, налазимо, поред жена песникиња, поред жена хуманискиња, поред жена мудрих и учених, у Италији жена јунакиња, храбрих владарки, које су не само мудро управљале својим државама, него су их умеле и да бране храбро од непријатеља, као н. пр. Катарина Сфорца.

Али под полу-источњачком, полу-калуђерском, шпањолском владавином, кад је жена морала да носи густу копрену и бројанице, припреми се, под заштитом Језуита, долазак оног века када се јавио Тартиф Молијеров и када се јавила Госпођа Ментнон. Под владавином апсолутистичних монархија и свете Инквизиције, све се доведе у ред и жена изгуби оно што чини природу њену и у сред друштва, које је само себи досадно

постало, почеше излазити карикатуре о *„Лепотицама смешним“* и *„Женама мудрицама“*.

У овој дугој досади, у веку Лудвика XV, жена је дошла на мисао да се свети, час уносећи у свој будоар духовитост и савитљивост, место афектације и укочености, која је тада у њему владала, а час узимајући кључеве од поља, под лепим књижевним изговором, да хоће да слуша песме пастирске, да хоће да обожава природу. Млада Марија Антонета лепо је и духовито говорила, како јој се чини кад чита Флоријанове приче као да једе чорбу млеком зачињену, а у истини она јесте волела чорбу млеком зачињену, и за кратко време среће њене она је више волела миришљави шумски ваздух но версаљску етикецију или ти строгост своје дворске госпође, која јој није давала ни да облачи кошуљу која се њој допадала.

Елегантне лепојке прошлога века, старе мајке наше, за које нам често причају да су биле велике грешнице, нису биле у главном друкчије но само љубазне и духовите, а ни мало нису биле неваљалице. Биле су, нема спора, мало раскалашне о данима радосним, и ни мало нису биле забринуте због олује, што је почела да тутњи издалека. Али, кад се олуја осула, са свом жестином својом, какву ни један мудрац предвиђао није, многе су од њих ухватиле се у коштац с опасношћу, па су једне предњачиле краљици својој, а друге се на њу угледале, пењући се јуначки и без страха на шафот. Јадна слабачка створења, за која се мислило да су се родила само ради задовољства, црпла су из свога достојанства као велике госпе, мајке и супруге, и снаге и врлине, за најузвишеније жртве на свету. Оне, које је гилотина поштедела, које је постигло тужно прогонство, те у њему подносиле највећу оскудицу и живеле у вечитом страху, предњачиле су и мужевима својим и деци својој јуначким поносом, као оно стари стојици, васпитавајући нов нараштај, који је после за Првога Царства и заРесторације починио чуда од јунаштва и приправио обновљење данашње Француске

Има једна пословица, која вели: «Што жена хоће, то Бог хоће". Ова је пословица истинита зато, што је сам Бог задахнуо женину душу неком тајанственошћу.

Ми смо нарочито скренули пажњу своју на историју Фран-

цуске револуције. Али скоро и у свакој земљи у Европи, где се примећава ма какав знак народнога ускрснућа, главни део заслуге припада жени, која није била никад неваљала, јер је она свакад све плашљивице и подлаце гонила праведним гнушањем и племенитим презирањем својим.

Да није било великог нараштаја од племенитих матера и супруга, не би у нашем веку било читаве војске од племенитих родољуба, јунака и мученика, који су свакад залагали своју главу за независност и слободу своје отаџбине. Свака би нам земља имала да прича по које јуначко дело што су починиле славне жене њене.

Зар се могу доиста да забораве јуначка дела оних жена Сулиотских, што им се синови и унуци, данашњи Крићани, боре тако славно? Младе Рускиње данашњега доба имају доиста разлога да се поносе, што су их родиле оне велике мајке, јуначне супруге Декабриста, које су ишле у Сибир за својим драгим прогнаницима. Колико је и колико родољуба а колико револуционара немачких, маџарских, талијанских загрејало љубав према отаџбини на топлом срцу жене љубљене! Зар нису Кернер и Херверг, Петефи и Рига, Бехе и Мамели били одушевљени за певање оних њихових огњених песама зато, што им је женски глас, после пољупца слатка, шапутао: А сад, хајде, јуначе мој, хајд' певај и бij се за ослобођење земље твоје? Зар ви сами, племенити борци српски, нисте били сведоци одушевљења пробуђенога изненадном појавом анђела милосрђа, који сиђе с престола, да вам ране превија?

Како да нас не обузме осећање обожавања тога слабачкога створења, што нам снагу улива и што по некад натприродна дела самога Бога претвара у проста дела своје преданости?

Пре кратког времена, услед пропаганде седога г. Гледстона и његових многобројних женских присталица, настао је у Енглеској јак покрет, да се и женама извојују политичка права.

Треба ли да кажем, како се томе не радујем. Да кажем, како се мени чини, да је жена много јача на свом дому, но кад се залети, као што хоће, у отровну вртоглавицу и опасну буру парламентарнога живота? Е па лепо, она ће сад гласати за

нарочитог свог кандидата. Шта ће отуда да наступи? Зар се неће десити више пута, да њен кандидат не буде кандидат њена мужа? Зар се неће чешће појављивати за време избора којекакве свађе домаће? Зар синови неће, према наклоности својој, бити час уз оца, час уз матер? Зар се онда, поред иначе велике партијске збрке, неће често нарушавати породични мир и то све због ствари, које се породице баш ништа не тичу?

Пре него што се Енглескињи натури то право, она је у стању, не истичући се много, да игра много ширу и много пријатнију улогу него што је та, којом као да се поноси сада. Њена реч, изуштена кад и како треба у стању је да задобије хиљаду гласова, док међу тим сад не би вредила више но онолико колико и свака јадна и тричава јединица. Њен посредни и општи утицај више вреди од њеног непосредног и засебног делања. Њен таленат женски опажа се, с омање дреке и праске, али начином природнијим, деликатнијим и поетичнијим. Право гласања, које би се дало Енглескињи, није ништа друго до проза грађанске рачунице од овога века који је на измаку. Ваља се прибојавати, да онога дана, када се жена буде непосредно политиком бавила, људи, остављени и напуштени, не почну се занимати чим другим; да се опет не појави Херкул с вретеном Омфалије, како место ње конце преде.

Ма какав положај у друштву нека је Бог жени одредио, опет она може да врши задаћу и пријатну и благотворну. Била она сељанка, радница, газдарица, велика госпа или владарка, свака, према своме положају, има својих и малих и великих права, својих малих и великих дужности према човечанском друштву; али је најузвишенија дужност свију њих, да су љубазне, да воле и да се даду волети. Наше старе мајке, наше прабабе нису умеле ни да читају људски, а о правилном писању и да не говоримо, па опет зато биле су за обожавање и обожаване су. То је за то што је свака савршено разумевала своје стање; што је свака умела да особите дражи позајми свакој речи својој и сваком раду своме; што је волела беззлено и неприкривено, а не с увијањем и претварањем. Није њој ни једнога дана незнано било, колику власт има над човеком, али се она никад није на ту власт позивала, и затоју је притајано и вршила свакога у Бога дана.

Данас се много више претресају права женина. Жени је дато доста места у школама, у разним гранама државне управе, у новинарству, у књижевним и научним друштвима. Она данас с тога доиста зарађује и новца више, но некада, али зато није ни мало богатија, ни уваженија, ни траженија. На против, ја се бојим, да жена, која је занета данашњом струјом духа сувише позитивнога, није већ изгубила неки део од добра што је имала. Та ето се већ с неким негодовањем, у које је помешано и нешто презирања, изражава данас човек о слободној жени што сама зарађује своје парче хлеба. У осталом мора се признати и то, да се таква жена врло мало стара о породици својој; огњиште јој се кад она није дома, охладило; онај породични ваздух, који је она већим делом задахнула својим рођеним дахом, не веје већ онако како треба; а сав породични живот све је узбуђенији и лабавији и зато нам се не допада онако, као што се пре допадао. Човек, који није изгубио осећање поштена поноса, радије ће радити и двојином више, те да се домаћи приходи повећају, него што ће да гледа напуштену кућу и децу своју и остављену на божју вересију. Свакад је мајка, супруга била сјајно средиште васколиког живота породичног. Ако се угаси тај свети огањ; ако жена осети да нема потпоре у човека свога; ако у човека нема савести, да штити и усрећава љубљено створење које је слабије од њега, онда се породични живот измеће у досаду, терет и везу која се сносити не може. Женино је да упали жижак на огњишту, али уље за тај жижак треба човек да принесе. Ако жена оде од куће, тужна и брижна да она прибави што за кућу треба, одмах ће се осетити празнина и у кући и у срцу мужевљеву.

Нема сумње, жена нам привређује више, но кад пара кући доноси. Више но сва блага на свету вреди њено старање о кући и деци нашој, њено тајно обожавање којим нас усрећује и онај олтар који нам подиже, кити и украшава на огњишту нашем.

Ма из које земље била, ма из којег друштвеног положаја била, жена ће нас само љубављу својом задобивати; а од свију жена најбогатија ће бити она која нас умедне најбоље волети.

ПРВИ КОРАЦИ

РОМАН

К. М. СТАЊУКОВИЋА

(Наставак)

ГЛАВА XIII

— Ко је ту?... Вама треба соба, господине? Изволте, изволте... Ја имам прекрасну, рећи ћу Вам, собицу! — зачу се из дубине ходника познати поверљиви басић Ипата Никитића који се примицаше и шљепкаше папучама, кад Стрепетов, у почетку трећега часа после подне, уморан, отвори врата од стана господина Лукачева и нађе се у мраку и загушљивом задаху.

— Здраво да сте, Ипате Никитићу! Је ли Федор Петровић код куће?

— А ја Вас, ето, нисам ни познао, Павле Сергијевићу! Бог Вам дао здравља! — узвикну Ипат Никитић, разгледавши Стрепетова. — Помислио сам да није Бог послао кога да узме собу код нас... Част ми је изјавити Вам своје поштовање!.... Некако сада баш нико да запита за стан... Куд ли се дева тај свет? Изволте! — говораше старац, — отварајући собу Галанинову.

— Галанин није код куће? — упита Стрепетов, застајући на вратима празне собе.

— Није, није, али ће се одмах вратити... Молим, изволте... одмор'те се... Федор Петровић молио Вас, да га на сваки начин причекате, јер има да Вам каже нешто пријатно, што се

тиче посла! — продуживаше Ипат Никитић с оним истим тајанственим тоном и истим изгледом човека који доставља значајну тајну, с тоном и изгледом, с којим је он обично препоручивао на железничкој станици своје собе. — Ето седните на ту столичицу... Она ће бити мало појача...

И, по навици, отрвши уз пут густ слој прашине са стола. Ипат Никитић, као да оправда неред и прљавштину која владаше у маленој, неспретној «собици» момка бескућника, напомену:

— Соба још није успремљена с тога, што је Федор Петровић мало час устао... Немојте што рђаво помишљати! — похита да дода Ипат Никитић, опазивши упитнонемирни поглед Стрепетовљев. — Сада смо... што се тога тиче, може се рећи, узели сасвим другу методу... Довољно! — рече Ипат Никитић с радосно свечаним изразом у лицу и гласу. — Једну чашицу пред ручак ради апетита — то му је сада све... Ова је метода код њега заведена од последње му болести... Сећате се како се Федор Петровић тада мучио?... Ја тако држим: сад ће се код њега извршити потпуна поправка!... само да Господ помогне. Ах како је красан човек Федор Петровић! Другога таквог нећеш наћи у целом Петрограду... Бога ми нећеш наћи! — с осећањем додаде старац.

Он поћута, још једном убриса скутом прашину са стола и, после деликатног припита да не смета својим бављењем, седе на крајичак од столице и продужи тајанствено радосним гласом:

— Јуче је Федор Петровић готово сву ноћ преседео за послом... Ванредан посао, видите, добио од једнога адвоката: да буде готово данас до два часа, и за то ће добити двадесет и пет рубаља.. Федор се Петровић примио, и ноћас је читаву гомилу хартије исписао.. А већ што се тиче како Федор Петровић уме написати, можете сами знати боље од мене. Он има у глави појмова, може бити, не мање од министра. И тако, дакле, имајте доброту — на-пи-са-ће-мо!' — развуче Ипат Никитић с тако поносним и изазивачким изгледом, као да част владати таквим талентима припада њему самом, и да му их ко оспорава. Сада ће, рећи ћу Вам, настати за Федора Петро-

вића сасвим други начин живота! — додаде он значајно после некога ћутања

— Зашто Ви тако мислите?

— Тај исти адвокат, изволите видети, дао је Федору Петровићу наду на једно место код себе... Сто рубаља месечно — само пиши разне «касације,» ако смем рећи.. И то му је друг... Новаца ће, вели, гртати лопатом... Ето он је, дакле, дао наде, и сам је сумњао да не буде опет, разумете, каква «игра уображења» у Федора Петровића, а сад кад види посао Федора Петровића и како га је донео на време, тада, ако је човек на свом месту, ја држим, одмах ће му понудити место... Федор се Петровић чак много узда у то... «Тада, вели, филозофе Ипате, само намештај чистији да ми удесиш, а ја те, вели, нећу оставити. И даље ћу, вели, живети у твојој јазбини!» И зацењује се од смеха... Ја се с њим церекам, а при свем том довољно осећам да он по деликатном карактеру свом неће да нас остави... Господин је душеван... Јест...

Ипат Никитић пређе замишљеним погледом по соби и на ново поче говорити:

— Оно, истина је баш као јазбина. Давно би требало у целој кући извршити, у неку руку, ремонт из основа, али из прстију га — ја тако смем мислити — не исиса? Дакле, промени се колико можеш, и буди захвалан Богу, ако бар у двадесет и четири часа примамиш кога путника. Ви сте, ето, Бог Вам дао свако добро, више од недеље дана провели код нас, а други остану дан и ноћ, па их... више нико не виде!... Моли се Богу и за толико! Други уђе, омирише, погледа, па још изгрди одлазећи... Само је и ово време настало сасвим рђаво... Не хвата се путник на удицу, и то ти је!... Већ, чини ми се, без икаквог, може се рећи, стида на станици узносим хвалом своје собице... И сами имате доброту знати? — осмехну се Ипат Никитић, и при свем том враћаш се кући сам... Данас ето такође... мрско ми је и кад помислим... А још образован господин! — осуђујући промрмља Ипат Никитић и потресе главом.

— А шта је то било, Ипате Никитићу?

— Опазим ја, изволите чути, једног младог путника... споља судећи, човек на свом месту: капутић обичан, обзире се, прави голуб из провинције, као нека врста студента... Ја

му приђем, руку принесем ободу — па удри, како и треба, деликатно препоручивати свој фамилијарни хотел гарни.. Слуша он то с великом пажњом, распитује што се тиче хране и свих других угодности... једном речју, озбиљно приступа... Ја, дакле, додајем, с допуштењем речи, ватре — не знам само од куда ми речи долазе — а кад сврших своју прокламацију и хтедох, ради сигурности, да му прихватим торбицу, на један пут господин у одговор: «Прекрасно, вели, Ви лажете... прекрасно . Ви би требало каже, да идете у адвокате. . Али само мени, на жалост, Ваш фамилијарни гарни не треба; ја, вели, одавно имам стан»... И смеје се. И наши се «нумераши» такође смеју... Увреда... Господину је то забава, а због њега сам ја, можда, изгубио другога госта... Е, и ја сам њега усекнуо...

— Шта сте му казали, Ипате Никитићу?

— А казао сам му тако на фини начин: «Сваки, велим, сиромашак хоће себи да излаже комад хлеба. Без потребе ни пас не лаје. А Вас нека је, велим, велики стид, млади господине, што се подсмевате!» Ето шта сам му казао... Разумео је да како... Није узалуд брзо умакао...

Старац поћута, шмркну бурмута, убриса свој шиљати носић шаренкастим рупцем и, уздахнувши, философски напомену:

— Па није ни лако сваки дан по четири пута излазити на станицу и клепати језиком... А кад клепаш и за пола рубље на дан обећаваш, с допуштењем речи, царске палате, може, држим, образован човек појмити да ја хлеба ради клепам. А он: «Прекрасно, вели, лажете!» Оно управо... лажем и, могу рећи, многи ми наши завиде како се ја с осећајем изражавам што се тиче нумера; али кад немаш капитала, по невољи пушташ да игра фантазија... Да ме један, с допуштењем речи, подлац није преварио, од свега би намештаја мојих соба био сасвим друкчији ефекат! — неочекивано додаде Ипат Никитић од срца. — Без мало цела тисућа, господине, оде у ветар, због свога лудог поверења.. Та ја сам Вам, чини ми се, имао част причати?

— Не, нисте причали... Причајте.

И брбљиви старац поче из далека, дотичући се биографских појединости, како је он, после сељачког ослобођења, служио већином по добрим гостионицама, скуцкао до две тисуће

капитала («за наше звање то је, господине, велики капитал!») и како је, одлучивши се пре пет година да ступи у брачну дружбу с Аном Ивановном, да би «на заранку свога живота могао живети не свињски него по жељи срца свога» («Ана Ивановна је тада била још угледнија!» — наново уметну Ипат Никитић, уздахнувши), рачунао да пружи и домаћици, и Тенички, спокојан, племенит живот и, с том намером, узео под најам и те собе, платвши за све у кући пет стотина рубаља и оставивши, обрта ради, тисућу у резерву, да би се доцније могао завод поновити. С почетка и ако није текло, оно је капало, било је укућанâ... живело се, хвала Богу... Али се ту баш и деси та «подлост.»

— Чули сте, можда, за господина Безумова ?... Он је од тамбовских спахија, — упита на једанпут Ипат Никитић.

— Не, нисам слушао.

— Тако ето, баш је тај исти господин Безумов мој разорилац, син, то јест, пређашњег мога господина... Ми смо били Безумовски сељаци. Дође он, пре три године, у Петроград, срете ме, на моју несрећу, некако на улици. . каза се (био је још дечак, кад сам ја био камердинер код старога господина), и тако се овде... ето у овим истим собама појави. Е, господине, како је био на изглед, поносит, леп човек, једном речи... Тада се нисам десио код куће, а он салети овамо онамо Ану Ивановну, да му дâ тисућу рубаља за најкраће време. Сутра дан ето ти га опет к мени... «Нисам рад, вели, плаћати велики интерес зеленашима... Надам се, додаде, да ћете веровати !.. » На лепо, мислим, човек је богат, ваљада неће сиромаха човека преварити... али при свем том, нисам се одлучио без женина знања... Ана Ивановна пак, као што је женска особина — великодушност: «Дај, дај, видиш како је угледан човек !...» Тако и дадосмо, и од тада очекујемо да примимо .. На писмено немам. Колико сам му пута писао и писао у Тамбовску губернију — ни одговора, ни поздрава. Ко би могао замислити такву ниског у племенита имућна господина? Еле ја сам сâм управо крив... Тако и јесте. У сваком спору потребно ја знати кривца ! — сентенциозно додаде Ипат Никитић, деликатно прећуткујући да је он тај философски закључак извео

из горкога искуства, после лекције коју му је дала домаћица, оборивши сву кривицу на њ због давања новаца.

Из ходника се чу шкрипа врата што се отвараху.

— Јамачно Федор Петровић! — рече Ипат Никитић, промаљајући у ходник своју белуњаву ошишану главу.

Он се одмах међутим обрнуо назад и, притварајући врата, рече бојажљивим, тајанственим шапатом:

— Наше се госпође вратиле... Ана Ивановна с Теничком.

Одмах затим чуше се кораци и шуштање хаљина.

— Срећан вам останак, Павле Сергијевићу... Треба ићи на станицу. Колико је на вашем часовнику?

Стрепетов одговори.

— Већ је време! — немирно прозбори, сакривајући се иза врата.

Није прошао ни минут кад се из ходника зачу оштри глас Ане Ивановне:

— А ти, ленштино, зар не мислиш данас ићи на станицу?

— Идем, идем! Не узнемирујте се, Ана Ивановна! — допре до уха Стрепетовљева ропски одговор Ипата Никитића. И све се ућута.

Стрепетов се одлучи да сачека Галанина и, чекајући га, узе са стола књигу и поче читати; с времена на време прекидао би читање и, ослушкујући, бојажљиво погледао у врата.

«Да ли ће ући Теничка или неће?»

И ако се одсудно одлучио дати на знање девојци да према њој не гаји никаквих осећаја (а то је сматрао за неизоставну дужност и према Теничкп и према себи самоме), Стрепетов је осећао велику узбуђеност, очекујући објашњење којега мора бити, како мишљаше, ако дође Теничка, и желео је малодушно, треба признати, да она и не дође. Прође десет минута. Стрепетов се већ умирио, кад се врата тихо отворише, и Теничка, весела, радосна и сва блажена, као тичица, улете у собу.

Увеличана церемонијалност у поздрављању, озбиљност лица младићева одмах збунише Теничку. Веселости и слободе нестаде у тренутку. Она баци плашљив, испитивачки поглед плавих јој очица, и, обарајући их, рече тихим пониженим гласом:

— Ви се срдите, што сам јуче долазила вашој кући, Павле Сергијевићу?

Видећи ту покорну збуњеност, и сâм се Стрепетов збуни. Као му је било девојке, и он беше већ сасвим заборавио своју намеру: „дати јој на знање,“ и већ се спремао да је умири, кад тек она, разумевши све и без објашњења, прошапута:

— То неће више бити. . Само се немојте срдити! — додаде она од једном са сузама у гласу, сва збуњена, умирена, као каква тичица подломљених крила.

На Стрепетова наиђе у исто доба смешано осећање жалости, стида и досаде, и беше готов у земљу да потоне, као да је он у нечем био крив.

Тако прође не једна тешка секунда, док он не поче говорити, најпосле, трудећи се да узме добродушно-невин тон човека који као не зна у чем је ствар. Осећајући у исто време неприродност тога тона, он настави и даље објашњавати, да се нимало не љути, само што нема кад да се шета по Островима .. Има посла...

— Та не објашњујте! — заустави га Теничка: — и сама видим! — нагласи она, а у тону гласа јој звучаше раздражена нота.

Ово рекавши пође к вратима, али се изненада обрте и, пришавши к Стрепетову, прошапута:

— Тодору Петровићу ни речи, да сам код Вас била... То би му пало тешко.

— Пало тешко? Зашто га Ви једите, Теничка.

И, од једном осетивши се побуђен племенитом жељом да учини услугу Галанину, с ватреним одушевљењем стаде говорити о том, како је добар човек Феодор Петровић и како је он дубоко и искрено одан Теничкн. Та би га љубав могла спасти од његове бољке, ако би је њих двоје чувало. Таке оданости нећеш нигде наћи... Она јамачно и не опажа сву силу њену. .

Теничка слушаше и невесело се осмехиваше. Ну мора бити да су јој се младићеве речи учиниле претерано наивно-опоре, јер неочекивано махну главом, нестрпљиво слеже раменима, и као подсмешљиво захваливши на савету, изиђе из собе, не сачекавши завршетка беседничке тираде, шта више и не опростивши се с младићем.

Стрепетов се није надао таком неочекиваном завршетку

објашњења и нађе се у глупом положају пропалога дипломата, кад се најпосле појави Галанин и весео, сав блажен, стаде грлити Стрепетова с радосним смехом.

— Добили сте часове, младићу. Тридесет рубаља месечно. Свакога дана, осем празника по два часа дневно учити математици сина новога мога патрона, адвоката Зељенецкога. Што се тиче часова, удесите с његовом благоверном. Они су добри људи.

Стрепетов стаде захваљивати, али му Галанин не даде даље, и сâм весело настави :

— Честитајте и мени, Павле Сергијевићу. Од сутрашњега дана и ја имам место. Сто рубаља месечно... Само пиши, како Ипат вели, «касације.» Мало пре сам једну однео, добио сам за њу двадесет и пет рубаља, и сем тога узео сам унапред 50 за прве своје потребе. Погледајте !

И, скинув капут, Галанин се указа пред Стрепетовим у новом црном оделу.

— Сад сам пристојно одевэн, а ?... Код Корпуса сам се оденуо. Без тога се не може у новој служби. А уз то и мој патрон воли солидност у оделу. Кад би се к њему још додала и бела марама, онда сам ти ја те још какав адвокатски приправник. Сутра ћу везати белу мараму и ићи да у свој својој величанствености пишем «касације!» — говораше Галанин, гушећи се својим громким, добродушним смехом.

— Већ ми је Ипат Никитић доставио своје претпоставке.

— Доставио ? И, наравно, много напричао о моме дару ? — настави Галанин, седајући поред Стрепетова. — Философ Ипат много цени тај дар и не би био с раскида сутра да ме одреди за министра правде.

— И само да знате како се радовао због Вас !

— Није ни чудо. Та он је добричина, тај несрећни Ипат. Ми смо пријатељи. Само се кадшто свадимо због «намештаја.» Сада у осталом неће бити ни тих свађа. Обећао је да ће ми набавити цео сто, по туцета јаких столица и уредити «прави салон». А не бисте ли хтели да се заједно трујемо котлетима? — упита Галанин. — Или да одемо к Палкину ; ја сам сад богат! — осмехну се Галанин.

Стрепетов одрече. Морао је у четири часа бити код куће.

— Ви одлучно остајете да и даље овде станујете? упита младић

— Овде. Навикао сам се на Ипата, а и на..

Одједном Галанин мало порумене и ућута.

— Па, има и једна ствар! — изненада прозбори он, готов, као што се чинило, да се почне исповедати.

— Каква?

— Каква?... Баш да Вам и кажем, мој млади пријатељу. Хоћу да се одлучим на једну глупост.

Стрепетов са саучешћем погледа у Галанина.

— На какву?

— Науман сам женити се.

— Женити се? — и нехотице оте се Стрепетову.

— Јесте — Теничком. Само ако она поверује да ћу и ја постати човек и пође за ме! — тихо и збуњено прозбори Галанин. — Ви мислите, неће поћи? — немирно додаде он.

И он је с таком нежном љубављу хвалио златно срце и богато надарену природу Теничкину, тако је ватрено веровао у могућност среће, да Стрепетов просто није имао смелости да га разуверава. Слушајући ову карактеристику, помисли Стрепетов да су заљубљени одиста слепи, и када Галанин заврши своје изливе, младић убрзо оде кући, потпуно уверен да ће Теничка одрећи и да ће се тада јадни хаџинедомак наново одати пићу.

ГЛАВА XIV.

Пуна се три дана Стрепетов упорно борио с неодољивом жудњом да види Риму Михајловну. Све су његове мисли за та три дана биле испуњене њоме, и узаман је у вече седао за књигу, трудећи се да не мисли о Рими. После две три стране прочитане с пажњом, између врста, као изненада, извиривало је њено мило лице, с црним кадифеним очима, и сањарије о девојци силно обузимаху младића, — сањарије које обично почињу идилом о пријатељству, о измени мисли, — сањарије пуне жеља принети каквугод жртву у име тога пријатељства, а које се са свим ненадно завршују смелим сликама среће, које дух заносе, тако да је младић изненадно руменео од стида,

негодовања и заноса, и сам се чудећи безумној смелости тих сањарија, што се тако прикрадају, и сматрајући себе у тим тренуцима за «великога неваљалца», недостојна познанства с таквом девојком.

«Кад би она почем могла сазнати какве му ниске мисли долазе у главу?»

И Стрепетов се, постављајући овако питање, веома плашио, те се одлучи за казну подврћи себе епитимији: целу недељу не тражити прилике за виђење с Римом Михајловном.

Али четврти дан не издржа. У вече, и ако је време било хладно, упути се на Кирочну и, сав премро од страха, осећајући у исто време прилив некакве безумне храбрости, зазвони на вратима жуђенога стана. «Нека буде, дакле, што ће бити, а ја више не могу!»

Њега прими Коврова и обрадова се згодној прилици да проучи «нов тип,» да га подвргне испиту о његовом друштвеном и књижевном укусу.

— Врло ми је мило што Вас видим!... Зашто раније нисте долазили? Шта сте радили? Шта сте видели? Шта читали? Причајте.

Она га претрпа питањима, посадивши га за сто, и нареди да се донесе самовар.

— Вера није код куће: дежура у болници, а Рима је у својој соби.... буба, као и обично, — рече с осмехом Надежда Васиљевна.

Кад су послужили чај, Рима се Михајловна појави за часак, ћутке се поздрави са Стрепетовом и изиђе, узевши са собом чашу чаја.

Али је ова краткотрајна појава усрећила заљубљеног младића. Он ју је видео, чуо њен глас, осећао да је она ту у другој соби, и у време ватрених монолога Коврове о књижевности крадом погледао на затворена врата заваравајући се надом, да ће се Рима Михајлова појавити још који пут, ма и за тренутак, само за један тренутак.

И када је већ сасвим изгубио наду да је види још једном, а она при крају вечера сасвим ненадно уђе и седе за сто, наш се младић морао силом напрегнути да не ода радосну узбуђеноста, која га обузе при појави Риме Михајловне.

Рима Михајловна пак, доста уморна, побледелих образа и сањива лица, чињаше се да ништа не опажа, и ћутећи седаше, немарно слушајући жив разговор о последњој приповеци омиљенога писца. Обоје су се дивили, обоје напомињали ова или она места.

Тако је она седела четврт часа, па се диже с места.

— Да нећеш опет да учиш? — упита Коврова.

— Не, хоћу да спавам. Уморна сам.

И она се рукова са Стрепетовим и пољуби Коврову.

— Још мало па ћеш се разболети, Рима! — укори је Надежда Васиљевна, задржавајући јој руку. По вас дуги дан седи Вам она за књигама... можете замислити Павле Сергијевићу!.., А здравље јој и тако није особито јако. Како стоје ствари, бој се, опет ће се разболети..

— Зар Вас није стид, Рима Михајловна, да се тако не чувате! — викну Стрепетов.

— У том узвику, у том, у Риму управљеном, уздрхталом погледу, беше толико забринутости и узбуђености, да се и нехотице Рима Михајловна збуни и пожури да рече, показујући на Коврову:

— Не верујте јој. Она је злослутница, особито за друге... Ја сам здравија но што се чиним...

— Дивно здравље... Опет си почела кашљати... Још мало па ћеш се озбиљно разболети... Могло би бити, мислим, и да се не ради од јутра до вечера.

— Те још како! — ватрено прихвати Стрепетов.

Он погледа у Риму Михајловну и од једном му се срце стеже, кад помисли да се она може озбиљно разболети и умрети. Доиста, данас је изгледала тако болешљива, уморна, слабачка!... Очи упале, лице свенуло, плаве жилице пробијаху на слепим очима.

Она се осмехну, као у одговор, својим озбиљним, замишљеним осмехом и проромони:

— Одмориђу се после испита.

— А ако се сад одмах разболите? — наново упита Стрепетов.

Рима Михајловна само слеже раменима.

— Ето тако она увек одговара на добре савете... Трпеће, док не спадне с ногу.. А још она је будући доктор! Бога

ми, Рима, сутра ћу позвати Черњика, да ти нареди да мање радиш.

— Де, де, не врчи... Сутра ћу се, баш ако будем уморна, одмарати, а сада: с Богом, господо!

И Стрепетов се стаде спремати.

— Куда ћете Ви тако рано? – задржа га Коврова

— Да не сметамо Рими Михајловној нашим разговором.

— Код мене се ништа не чује... Можете се препирати до миле воље! — рече Рима Михајловна на вратима.

Мало време поћута Коврова и најпосле рече, у двоумици машући главом:

— Чудновата је ова Рима!

Стрепетов наоштри уши, готов да слуша без краја

— Мислите ли, да ће се сутра она одмарати? Боже сачувај!

— Али зар Ви не можете наговорити Риму Михајловну?

— Риму наговорити? — насмеја се Коврова. — О, Ви је не знате! Она све саслуша, а уради како сама хоће. У тој ситној, на очи слабачкој жени има необично много карактера. Она ће ћутећи страдати, али неће одустати од намишљеног циља. Знате ли како је полагала испит при ступању у школу?

— Како?

— Једва жива, у грозначавом стању, тако да су испитивачи, гледајући је, мислили да ће с испита право у гроб... Али је она ипак полагала, положила одлично и, по савету лекарском одмах је отишла у иностранство. Имала је врло јако запаљење, из којега се врло лако могла развити сушица. И као што видите, она је постигла свој циљ... за неколико месеца биће доктор... и она се напреже не ради комада хлеба у будућности — родитељи су јој имућни и обожавају је, — него ради узвишенијег циља — да буде од користи другима. Да, та малена Рима — красно је створење... Она је редак пример кротости и одрицања сама себе, необичне смерности и истрајности... Само је врло скромна и врло је уздржљива. А то јој уди. Не разумеју сви дубину и богаство ове прекрасне природе... Мало је њих који цене такве жене...

— Само слепи могу не опазити Риму Михајловну! — одушевљено рече Стрепетов.

Коврова болећим осмехом одобри Стрепетову и настави:

— Не слепи него и људи који у пола виде, који не знају завирити у туђе срце и олако узимају живот, — једном речи већина вас мушкараца, који пре свега у жени тражите сјај, кокетност, таштину, све што дражи ниске инстинкте.. А Рима не уме да се истиче, и многи поред ње пролазе, и не слутећи мимо какво благо, глупаци, пролазе.

И са властитом јој занесеношћу настави Коврова изводити карактеристику своје љубимице, не жалећи по обичају јасних боја, кад се ствар тицала њених пријатеља или непријатеља.

Не треба ни спомињати да је Стрепетов с радошћу пратио ове приче и успомене лица које одавно и изблиза зна Риму Михајловну. Али ипак, чак ни ови описи занесене Надежде Васиљевне, који сведочаху и о необичној лепоти Риминој у 16. години и о многим примерима њене доброте, самоодрицања и енергије, чињаху се Стрепетову да још не одговарају потпуно оној идеалној слици коју је он у себи склопио, онако исто, као што му ни одломци из њене биографије — нису довољно светли. Таквог светог створења и биографија мора бити особита, необична. Међу тим у њој ништа «необично» није било, бар по причању Коврове.

Он је сазнао да је прву младост Рима Михајловна провела на југу, где јој отац и сад заузима знатан положај у једном приватном заводу. Ни отац ни мати нису сметали тежњама своје деце. Уопште сва је та породица била за пример по оној нежној љубави, која је била међу свима појединим члановима. Мајка беспримерна, жена са уметничком склоношћу, готова за све што је добро, отац — добар, паметан човек, који није сметао другима да живе. Захваљујући њима и «струјама» седамдесетих година, њихове две кћери не посташе обичне госпођице. — Рима ето довршује курс, а млађа сестра Њута или, како је ми зовемо, «Њута-дивљакуша», учитељица је у селу на југу и сад тамо ради свој мали посао... У детињству и у првој младости Рима је много боловала, и зато је постала љубимица у породици, али је мажење није искварило и начинило саможивом... Кад јој се здравље поправило, она је почела марљиво радити, да оствари свој сан — да постане доктор.

На питање Стрепетова шта је утицало на Риму Михај-

ловну да баш ову професију изабере, за коју је потребно јако здравље, Надежда Васиљевна само напомену да пословање лекарево, у оном идеалном значењу, како га схвата Рима понајвише одговара такој природи, која љуби, која тражи јуначка дела, прећутавши факат, њој добро познат, да је при избору ове професије не последњу улогу имао баш онај «блондин,» кога је Стрепетов видео оног дана, на станици, кад су стигли у Петроград.

За тим је у Петрограду, по речима Надеже Васиљевне, Рима живела осамљено. Радила је до изнемоглости, клонила се познанстава, неколико пређашњих јој познаника чињаху њен кружић. Такав аскетизам Коврова није одобравала. Може се учити и с људима се виђати. Није могућно зарити се међу књиге и клонити се живота.

— Проћи ће младост, па шта онда! Са самим радом није баш тако весео живот! — жалосно додаде Надежда Васиљевна, завршујући своју приповетку.

— А зар се неће Рима Михајловна удавати, када сврши испите? — изненада упита Стрепетов, сетив се «блондина,» кога је, не зна се зашто, сматрао за њена вереника.

— Т. ј. како — хоће ли? — упита са своје стране с чуђењем Коврова.

— Ја сам мислио... Видите ли, био сам случајно сведок сусрета на станици онога дана, кад је овамо стигла Рима Михајловна, и учинило ми се да је онај лепи, елегантни «блондин,» који ју је срео... — Стрепетов од једном заста збуњен, што је допустио себи ову нескромност.

— Вереник Римин? Је ли тако? — доврши место њега са смехом Надежда Васиљевна.

— Управо...

— Али зашто сте извели такав закључак? — упита Коврова, смејући се.

— Зашто? — са своје стране упита Стрепетов, отежући с одговором и осећајући да опет румени. Како да вам кажем, зашто некад човек изводи закључке!... Тако ми се учинило...

— Е, Ви сте се преварили, Павле Сергијевићу!

— Преварио? — узвикну Стрепетов

У његову гласу, и противу жеље, звучаше таква радосна

нота, да Коврова није могла а да се не насмеши и, шалећи се, додаде :

— И Ви сте, чини ми се, задовољни што сте се преварили.

Не очекујући таквога питања, младић се сасвим збуни и, у очајној одважности, храбро слага :

— Зашто да будем задовољан или незадовољан!.. Мени се није свидео тај господин — то је све...

„Ах, драги, драги младићу! Ти још не умеш ни крити својих осећања!” помисли Коврова с добрим, љупким осмехом, гледајући на зарумењело лице Стрепетовљево, и рече :

— Ви сте видели не вереника, већ старога познаника Римина, друга из детињства, доктора Орловскога.

И поћутавши опет упита :

— Он вам се дакле није свидео?

— Није...

— Може ли се знати зашто?

Учинило ми се да он... У осталом не јемчим за свој први утисак...

— Та не изговарајте се... Говорите шта Вам се учинило?

— Да је он... како да кажем... е, да је и сувише задовољан собом, тај доктор.

— Браво, браво, Павле Сергијевићу! Ви имате посматрачки дар... Орловски је заиста у се заљубљен, и мени се он такође не свиди...

„А Рими Михајловној?” умало му не слете с усана питање, али се за времена Стрепетов сети и ућута.

Коврова је, видело се, прочитала ово питање на лицу заљубљеног младића и додаде:

— Мучно да се сада и Рими он баш тако особито допада...

Желећи сакрити радосну узбуђеност која га беше при овим речима обузела, он погледа у часовник и журећи се стаде се спремати.

— Сутра, ћемо, дакле, ићи заједно на изложбу? — упита, праштајући се, Коврова.

— Ићи ћемо...

Стрепетов оде од Коврове са одушевљењем. Она му се те вечери још више свидела.

Испративши младића, Надежда Васиљевна на прстима уђе

у собу Риме Михајловне и стаде се пажљиво свлачити, гледајући да не шушка, да не разбуди Риму, кад тек ова рече:

— Што не упалиш свећу?

— Зар ти не спаваш, Рима?

Коврова упали свећу и, пришавши Рими Михајловној, упре очи у њу и упита је:

— Зашто не спаваш?

— Јамачно много сам уморна.

— А да ниси болесна?

— Та нисам де.

Коврова седе на кревет и, смејући се, напомену:

— Знаш ли, Рима, овај је мили младић у те заљубљен...

— Ти си као моја мама... По њеном мњењу сви су се у мене заљубљивали...

— Не, без шале... Одиста је заљубљен...

— Умири се, драга... Није он толико слеп, да се заљубљује у остарелу девојку! — смејући се, рече Рима Михајловна.

— Није слеп он већ ти, кад то не видиш...

— Ја сам с њим целу недељу била на путу и ништа нисам опазила, осем обичне расположености.

— Та ти обично никад не видиш што ти је под носом..

— А ти видиш и чега нема...

— Славан је тај Стрепетов.. Такав свеж, неискварен...

— «Интересна натура?» — подражи је Рима Михајловна.

— Наравно, куд и камо интереснији од свих овдешњих ваших познаника. Свиди ли ти се он?

— Шта си окупила! Ти баш као да хоћеш да ми проводаџијаш.

— Па и кад бих...

— Нема сумње, диван би то био пар...

— А за што не диван?... Он има двадесет и две године, ти двадесет седам... свега пет година разлике.

— Двадесет осам.

— Добро, двадесет осам... Чудна ми чуда... Али твој одговор: допада ли ти се Стрепетов?

Рима Михајловна погледа у Коврову и насмеја се.

— Баш си ти смешна... Испитујеш, као проводаџика.

— А ти одговарај.

Рима Михајловна размисли и рече:

— Рекла бих да је честит човек... Само се много жести...

— Баш то и јесте добро...

— Вечно жестити се? Не, ја не волим такве...

— Знам ја какве ти волиш!... раздражено рече Надежда Васиљевна.

— Никакве не волим! — рече Рима.

Коврова се пажљиво загледа у своју љубимицу.

— Хеј, је ли тако, Римочка?

— Тако је, драга моја.

И обе заћуташе.

— Он је баш леп... Није ли истина, Рима? — наново поче Коврова.

— Није ружан.

— И, знаш ли, Рима, он није глуп човек, и има срца.

— Ти си већ стигла да га проучиш.

— Стигла.

— А ја га још нисам разгледала. Ја дуго морам да разгледам.

— Па тешто, разгледај, а после...

Надежда Васиљевна осмехну се многозначајно.

— А после ни сама нећеш опазити како ћеш се заљубити! — изненада додаде Коврова.

— Ја!? У тога младића! — узвикну Рима, и образи јој се прелише јаким руменилом. — Не, ти си просто полудела!

— Добро, добро, не љути се, Римочка! — рече нежно Коврова. — Лаку ноћ, и заспи што пре.

С овим речима пољуби своју љубимицу и леже на диван.

ГЛАВА XV.

Рими се Михаиловној није спавало.

Овај разговор неосетно пробуди у девојци тужне мисли о рђавој личној судбини, о жалосној историји разбијенога јој

срца, које је жудело, а није знало ни за срећу узајмичне љубави, ни за материнске радости.

Невеселе успомене, које позлеђиваху још сасвим незалечену рану на срцу! Осећаји увреде и љуте горчине, увређенога женскога поноса и разочарања наново јој обузеше душу неизмерном тугом, и црне мисли о сиротанској осамљености уседелице-девојке и нехотице јој долажаху на ум, када она размишљаше о оном необичном, бескрајно дугом, несрећном роману свом, који јој разби живот.

И доиста је то био чудноват роман. Најлепше доба живота јој, сва младост, прође у узалудном очекивању његовог расплета, у очекивању да се реши питање: воли ли одиста изабраник њеног срца своју јунакињу или му се само чини да воли?

И док је «јунак" ово питање многе године решавао са савесном упорношћу хладнога саможивца, који се боји да се веже одлучном речју, не говорећи ни «јесте" ни «није," али у исто време одржавајући и даље са заљубљеном девојком најтешње, пријатељске односаје, Рима га Михајловна љубљаше, љубљаше свом силом своје уздржљиво девичанске, страсне природе, очекујући расплет с поносном стрпљивошћу.

Овај се непријатни роман, давно почет, још онда, када се истом расцватила девојка заљубила у свога учитеља, господина Орловскога, «идеалног блондина Шилеровог кова," лепушкастог, руменог анђелка студента-медицинара, који довршиваше школовање и дошаптаваше нежне речи о осећању и озбиљне — о науци, овај се роман отезао са заморном једноликошћу много, много година̂. Сви су сматрали ове младе људе као вереника и вереницу, и ако Орловски није ни речи заустио о браку. Сама Рима Михајловна, обузета упорном страшћу, дуго је гајила наду, неће ли, најпосле, овај «идеални блондин" решити своје питање, док на послетку није, после многих колебања и сумња, недавно извела горак закључак, да расплета неће бити, и да нема љубави, нити је ње икада било, у срцу тога човека, који радо допушта да га љубе и соколи ту љубав својим видљивим пријатељством, већ да он само себе сама неограничено љуби.

Па бар да је било ишта, по чем би се могао спомињати тај заморно дуги роман, који јој је сву младост одузео, а оно није

било баш ништа! Ни да је кадгод пољубац крадом отет, ни да је избила страст, ни да је букнула суревњивост, ни да се одлучно исповедио!

У тим је одношајима младићевим све било необично уредно и смишљено, смишљено да се човеку стужи, као у чедним романима енглеским, у којима заљубљеници с идиотском стрпљивошћу «чекају» читаве десетине година, док не стеку толико, колико им треба за пристојан живот. «Јунак» је уживао права која има, рекло би се, пријатељ а и вереник, с беспрекорном доследношћу хладнога Нарциса, који је као заслужени данак примао ову неограничену љубав девојке која му је веровала, са савесном обазривошћу поштенога егоиста, који се боји да не оде далеко, те тако да поремети свој унутрашњи мир свешћу о кривици, и који жели да се потпуно увери о јачини свога осећања, а уз то и да удеси за се пристојан положај, пре него би се везао брачним ланцима.

И њему је било доста, што је, као пријатељ, с немилосрдном отвореношћу анализовао своје осећаје пред девојком, која је дрхтала од љубави, и што је мудровао о истинитости у осећању, о тачној његовој анализи, да би се избегли несрећни случајеви, и тако проводио дуге часове у тим узвишеним беседама, често доводећи у истеричност јадну заљубљену девојку, која није била жељна само умовања, него осећаја. Задовољан собом, поносит због свога беспрекорно поштеног одношаја према девојци, он је «мудро» резоновао, док је Рима Михајловна «глупо» љубила, не размишљајући, слушајући с најпобожнијом пажњом речи његове, савладана његовом племенитошћу и савесношћу. Он је пак волео да га слушају и волео је клањање — тај лепи младић, који је био сувише обазрив и паметан за своје године и који се ни у доба «ђаковања» није поводио за «осећањима» и клонио се свих претераних кругова и догађаја који би га компромитовали. Он је тада проповедао науку и волео је само науку, сматрајући да је недостојно озбиљна човека заносити се «сањалачким» теоријама и развијао је своју одушевљену обожавалицу само у научном правцу.

Минуше три године. Млади се људи раздвојише за неко време. Орловски ступи у службу на југу Русије, надајући се да ће с временом прећи у Петроград, млада девојка пак, с ватреном

жељом да буде од користи и да постане достојна свога учитеља, отишла је у Петроград на науке. Спремљена учењем с Орловским, одлично је положила испит, али је одмах за тим, болна преболна, послана у иностранство и истом се после године и по дана могла вратити у Петроград, да настави учење. Више од две године млади се људи нису виђали. За време тога растанка љубав се девојчина није поколебала, срце је њено потпуно припадало Орловскоме. Он пак није прекидао веза, одржавајући их преко писама. Орловском се у тим писмима, која су добивана тачно сваке недеље и била пуна пријатељскога саучешћа и паметних савета о раду и о здрављу, није ни једном, као ни пре, омакла необазрива реч о љубави, већ као да су необично меки и љубазни тон и интимност њихова наговештавали о нечем, поправљајући илузије заљубљене девојке. И она је стрпљиво ишчекивала, заљубљена као и пре, да «јунак» најпосле рече одлучну реч.

Али те «речи» она не чу ни онда, када Орловски дође у Петроград и ту се настани. Он је био као и пре љубазан и предусретљив, називао је себе као и пређе «најбољим пријатељем» и често је походио Риму. Он је и даље непрестано «размишљао» о сили свога осећања, и ако је већ престао гласно анализовати га. Тако протече још једна, па и друга година. Орловски поче долазити ређе. Односи посташе затегнутији, хладнији, и овај се необични роман завршиваше без икаквих објашњења. Орловски, који се осећао потпуно прав пред девојком, којој није давао никаквих обавеза, — није ни почињао да се објашњава. Разуме се, Рима Михајловна није то ни тражила.

Рима Михајловна, која је скривала своје неподељено осећање и изгубила наду на узајамност, још је и даље гледала заслепљеним очима на «јунака» свога романа. Недавно још, при сусрету с Орловским на железничкој станици, после тромесечног бављења ван Петрограда, срце Риме Михајловне немирно је почело куцати. Обузета радосном узбуђеношћу, она се сва засветлела, и лаковерна нада сину јој наново у души, кад је видела овај љубазни поглед, чула звуке тога мекога, нежног гласа.

Али то беше последњи одблесак наде, последњи пламен страсти која се гасила. Најпосле је она увидела и ставила крст

за увек и над својом љубављу и над својим јунаком. Сада је видела, чега пре није опажала, да се «идеални блондин — Шилеровога кова» почео гојити, да је студенат, који је сањао о науци, постао осредњи лекар-практичар и да је заборавио науку, добивши добар положај и «топло гнездо.» Најпосле је схватила колико је бездушне саможивости било у односима Орловскога према њој, и дивила се својем пређашњем слепилу.

А сва младост би и прође. Унапред — удес девојке-уседелице, за коју је престао живот срца. С овом се мишљу Рима Михајловна покорно помирила и није ни у сновима замишљала да може бити за њу личне среће, нове љубави.

«И ком се може допасти она, остарела, увела девојка?»

Жалостан, неповерљив осмех јавља се на њеном лицу, кад она, свршивши с успоменама о свом разбијеном животу, мисли и премишља о речима Коврове: «У њу заљубљени!?»

Ова претпоставка, која јој у почетку долажаше невероjeтна, ипак пријатно узбуђује девојку, и она се, а сама и не опажајући, предаје овим мислима.

Женски јој нагон потказује да је Коврова, можда, у праву. Сећа се узбуђености Стрепетовљеве при сусретима, његових побожно одушевљених погледа, сећа се свих оних незнатних појединости, које, како се чињаше, потврђују речи пријатељичине, и њу занима питање: «Је ли то тако, или се тако само чини?»

Зачуђена, она себе хвата у овом питању, и смешно јој је и досадно, што да је може таква мисао занимати.

«Зар јој није све једно: свиди ли се она или не свиди томе младићу!? Зар се она може њиме занети?... Баш је таква лудост могла доћи на памет само такој фантазији, као што је Коврова!»

Тако говори она у себи, али опет наставља мислити о таквој «лудости.» И лик овог руменог, лепог младића с црном косом, и мимо њену жељу, предмет је њених мисли, стоји пред њом у мраку собњем. Она гони од себе тај лик, трудећи се да скрене мисли на друге предмете, па ипак мисли о њему и осећа како убрзано бије њено срце, пуно љубави.

«Глупости... глупости!» нечујно шапућу уста девојчина, и она затвара очи, не би ли заспала.

Али сан не долази. Узаман се преврће с једне стране на

другу! У уморном су јој мозгу непрестано те исте неодређено слатке сањарије. Пред њом је непрестано исти тај кудрави, лепушкасти младић, као онај лепи демон изнад узглавља Тамарина, и девојка, збуњена, предаје се сасвим сновима и осећа како јој се из очију тихо слива суза за сузом, квасећи образе.

— „Нерви!" — вели она, полако се диже с постеље, пали свећу и налази стакаоце с бромом. Узима две жличице, полако леже у постељу и најпосле се успављује, победивши по свима законима медицинским демона који ју је бунио.

(Наставиће се)

ЛИЧНОСТИ У ИСТОРИЈИ

3. Моћ наслеђа интелектуалне природе. Индивидуа и друштво. Утицај средина на велике људе.

Не може бити сумње да је питање о наслеђу интелектуалних моћи једно од оних замашних питања, која не смемо обићи, ако хоћемо да имамо јасније представе о значају и улози великих личности у историји. Ну оно има, поред теориске, и своју практичну вредност. Ако би доиста величина духа била наследна, онда би, признавајући утицај личности на ток историског живота, и политичка судбина друштава и народа била потпуно у рукама једнога реда људи, или боље рећи једне врсте људи — генијалних, талентованих! Природа би тада била потпуно аристократског духа. Истина да онда не би било могућности да саме историске прилике избаце на површину и окруже ореолом славе какав обичан таленат или чак и медиокритет. Не, то би доиста била права аристократија ума и воље, која би давала правац и тип историскоме животу. Противу такве аристократије не би имало места борити се, нити би се могао навести икакав аргуменат за raison d'être демократије. Влада аристократије ума! Доисти идеал, пред којим се мора и најљући демагог поклонити! Јер шта хоће и демократија? Баш то исто: да места у друштвеној хијерархији и власти буду заузета личностима, којих умне моћи и спрема доиста то заслужују, а не да се до њих долази ни случајношћу, што се ко родио или затекао у коме сталежу, или другим путевима, мало моралним и мало корисним по друштво. Слободном и ча-

сном конкуренцијом способности и победом пети се уз лествице друштвене хијерархије, то је лозинка сваке здраве демократије.

Ако би генијалност и интелектуалне моћи у опште биле наследне, онда је конкуренција способности била једна апсурдум. Природа би онда монополисала наслеђем интелектуалну надмоћност извесном броју људи. те је онда не би било растурене по свима слојевима, нити би имало смисла тражити је конкуренцијом способности и давати јој маха да се пробије кроз препоне и сметње од предрасуда и других тешкоћа, материјалних и моралних, у животу. Квантум генијалности и таланта — нека нам буде допуштена ова фраза — био би ограничен и монополисан, а где је монопола ту нема конкуренције!

Свакако да би онда и историја човечанства била друкчија. Влада такве аристократије била би остварена Платонова република! Ну у истини није тако. Перспектива историске прошлости човечанства не говори у прилог веровања да је судбина његова поверена искључиво умним и духовитим људима. За поједине напретке и успехе човечанства, пролило се потоцима невине крви и падало је безброј жртава људских. Историја је пуна најрафиниранијих и најбруталнијих злочина отворених и грубих насиља, дрских неправди! А не само да су бивали велики умови но и таленти ретки на местима, са којих се управљало људском судбином.

Откуда дакле овако са свим друга слика стварности, ако има потпуног наслеђа интелектуалних моћи? Или је онда личност потпуно немоћна да управља матицом у историском процесу, но и њу носи струја историског живота? Или нити је интелектуална надмоћност потпуно наследна, нити је личност у историји свемоћна? Једно од ових тврђења мора бити одговор на питање о наслеђу генијалности. Које је од њих најближе истини?

Да не би читаоцима били досадни молбама за извињење, ми у напред признајемо да нисмо компетентни да говоримо о наслеђу, као биолошком закону и његовом свестраном значају по органски живот, нити је овде место таквоме стручноме разговору. А што у опште говоримо о наслеђу, то чинимо с тога, што је потребно да овај наш прилог о питању значаја великих личности јаснији буде. После овога смемо да узмемо реч.

Спорити да има наслеђа физиолошког па и интелектуалног, било би апсурдно. То је колико велика, толико и проста и позната истина. А велике истине одликују се баш својом простотом. И нашем народу није, као и сваком, непозната ова истина. При склапању бракова највише се с правом пази на породицу каква је, рачунећи да се одлике њене преносе наслеђем. И без знања дарвинизма врши се дакле «одабирање» потпуно рационално, ослањајући се на наслеђе. Ну да ли је и моћ наслеђа неоспорна увек и потпуна? Ако је наслеђе један биолошки закон онда мора да важи безусловно за сваки појединн случај, а не за један да, а за други не. Егзактност природних закона била би тада у питању. Може ли један физички хемиски или механички закон да има изузетка као у граматици? То је онда или игра речи, или је нешто друго — правило. И доиста са питањем о наслеђу у науци још није на чисто. Узимље се да је физиолошко наслеђе, одлика расе и фамилије, безусловно да је ту и онда када изгледа да га нема, јер је тада латентно т. ј. тако слабо у тој генерацији, да се не може или једва може опазити, ал' за то избија у позпијој Нека је и тако, јер нас се ова врста наслеђа мало тиче.

Ну са интелектуалним наслеђем већ је тежа ствар. Ту се не можемо утешити латентношћу нити тиме што би оно морало ићи паралелно са физиолошким. Јер овде није довољно наслеђе душевних елемената, већ и односи и комбинације њихове. Немогућно је наћи истоветност душевну двеју индивидуа. Човек је чедо двеју индивидуа, а свака од ове опет других двеју и т. д. и т. д. тако да је свака личност резултантна од безброја предака. Невероватно је да се онда наслеђем могу пренети апсолутно и комбинације душевне. Није ретко наћи на личности сличних душевних особина, а опет за то потпуно различних! Може неко имати и гвоздену вољу, и јак ум, и моћ проницавости, и завидљивост и амбициозност и бруталност и опет за то не бити што и Наполеон Велики[1])! Све зависи од размере и односа душевних елемената како су комбиновани. С тога је тешко у опште тврдити да је интелектуално наслеђе несумњиво. Верује се да је и доказано ако се наведу неколико

[1]) Odin.

напабирчених примера како су славни људи имали и славне синове. Ну, исто тако и за супротно тврђење може се навести још већи број примера. Ствар дакле пабирчењем не добија ништа, а друго су нешто била и савесна статистичка дата, као што ћемо доцније видети. Нити може бити убедљиво произвољно тврђење Шопенхауерово да се од оца (sexus potior) наслеђује оно што је у природи људској примерно, дакле воља т. ј. његов морални карактер, а од мајке оно што је (sexus sequior) секундарно т. ј. интелигенција.[1]) Државници велики имали би наслеђе од оца, а поете уметници и философи од мајке. А за то му није било тешко наћи примера Мајка Гете-ова, Шилера, Биргера, Валтера Скота, Канта, Бакон-а, све се су одликовале великом интелигенцијом. А историјски хероји примили су у наслеђе таленат и морални карактер од очева својих — Александар Велики син је Филипов, Ханибал син Хамилкоров, па онда породица Сципиона, па злогласни Александар VI који је имао сина Цезара Борџију! Није тешко одмах навести и контра примере који ове потиру — треба се само сетити сина Александра Великог, Карла Великог, Кромвеља, Филипа II и т. д. и т. д. Где је код ових морални карактер очев, његова енергија и т. д.?

Нити је сретнији, и ако озбиљан покушај Galton-ов да докаже наслеђе талента и генија. Он је то учинио својим делом Hereditary Genius, хотевши да убеди како се таленат и генијалност једино наслеђем стичу. И да би ову поставку доказао узео је у помоћ статистичка дата користећи се историјом енглеске магистратуре. Он је простудирао личности, које су од 1660. до 1865. заузимали највиша судска места. Њих је било 286 а од ових 109 (из 85 породица) који су имали чувене родитеље, претке и т. д. (свега 189). И од овога целокупног броја (189) родитеља, предака и т. д. ових великих судија било је 83 родитеља (дакле први ступањ сродства). 60 из другог (претци, 34 даљних рођака и т. д. и т. д. — Истина да све ове велике судије не морају бити ни велики ни славни људи као ни њихови рођаци, нити да је једино ту наслеђе утицало, већ

[1]) Schopenhauer's Sämmtl. Werke, Dritter Band, Kapitel 43. (Erblichkeit der Eigenschaften.)

ваљда пре одлично материјално стање, које ствара могућност за васпитање, па дакле олакшава и каријеру. А како су несигурни аргументи Galton-ови показују и његова дата о великим личностима из светске историје, произвољно набирчећи примере да би само своју поставку оснажио. Од славних књижевника француских, Галтон је узео 19 њих, и од ових 12 имају такође чувене родитеље, претке или рођаке. Међу тим по Odin-у од тих, Галтонових славних Француза, тек ако су 6 доиста велики, од којих само 3 имају чувене родитеље, претке, рођаке и т. д.[1]) Овако несигурни подаци мучно да могу придобити доиста убеђена присталицу: да је геније наследан!

Па ипак за то далеко смо од тога да умањимо прави значај наслеђа а и од тога да га прецењујемо. Наслеђа интелектуалног има, али како оно утиче, колика је интензивност његова и да ли све душевне моћи подједнако и њихове комбинације преносе, о томе је мучно поуздано што рећи. «Ко је прегледао алфебетски индекс наше листе имена тај ће бити изненађен како су релативно врло ретка она, која се понављају» — вели[2]) Odin резимирајући своја посматрања о наслеђу. Свој велики рад посветио је баш овоме питању: да испита, који је од два момента: наслеђе или утицај средине (milieu). Резултати до којих је он дошао, употребљујући такође статистички метод у студији овога питања, супротни су Галтоновим. По Odin-у наслеђе има далеко мањи значај но што му се обично придаје; од предсудног је пак утицаја milieu. Средина — milieu — ствара генија или пречи пут и не да̂ допре на површину. А у прилог овог свог апостериорног тврђења Odin нам је пружио једну дебелу књигу (II Tome) самих статистичких дата, која су доиста врло марљиво и брижљиво прибрана, сређена и проучена. Он је тим статистичким датима обухватио француске књижевнике и уметнике од 1300.—1830. и то њих на броју 6382. Од тог целокупног броја књижевника, свега је било талентованих 1136 а генијалних 144. Свега је пак било 506 имена књижевника, који су у сродству ближем или даљем, где је дакле таленат, генијалност или воља за рад наслеђем пренесена! Само

1) Odin, стр. 193.

2) Odin стр. 433. I

се дакле 506 имена понављају, а то је 8% од целокупног броја! Интересно је пак — што на први мах би требало да иде у прилог наслеђа — да највећи број пада на најближе сродство, а најмањи на најдаље. 369 дакле 73% од примера за наслеђе (506) пада на сродство првога реда (син кћерка, брат, сестра), а 83 т. ј. 16% на сродство другога реда (унук, нећак, стричевић и т. д.) и 54 или 11% на даље сроднике. Па ни овај факат не објашњава Odin наслеђем, но пре утицајем средине — васпитања, бољих материјалних прилика, непосредних живих примера за подражавање и усрдније и јаче бриге и љубави за ближег рођака (сина, кћер, брата, сестру) но за даљег (стричевића, унука и т. д.).

Из овакве марљиве и обилате статистике, и из историје политичке и уметности ми не можемо друго уверење поцрпсти, до ли то: да је интелектуално наслеђе један још необјашњен појав, као и да се наслеђе у опште не може уврстити у ред егзактних природних закона, који не трпе изузетке. Из живота пак знамо: да наслеђе није неминовно, да има примера где син не наслеђује никакво умно благо и то више него ли где га наслеђује; да син чувених родитеља, може бити врло скромна интелигенција; као и то да су многи славни људи синови обичних умова. Нити знамо поуздано шта се од интелектуалне природе човекове наслеђује и с колико интензивности.[1])

---

[1]) Како су неједнаке и разнолике комбинације душевних моћи лепо је изнео баденски антрополог Ammon. Ми наводимо његове примере. Он узимље произвољно да постоје три групе душевних одлика — ителектуална (разум, моћ суђења, дар проналажења, памћење и т. д.), морална (јака воља, моћ владати собом, вредноћа, постојаност и т. д.); практична (организаторски таленат техничка умешност, умети прорачунати успех и т. д.) и једна физичка (радна снага издржљивост, отпорна снага противу раздражљивости умора и т. д.). Сваку од ових одлика представља по једна коцка. А како коцка има 6 страна, то је свака њена страна обележена једним од бројева 1—6, који уједно показују јачину развића оне одлике, коју та коцка представља. Бацајмо сада коцке и сумирајмо бројеве на странама. Пошто има 4 коцке то су могућне $6 \times 6 \times 6 \times 6$ = 1296 комбинација, јер при сваком бацању коцка мора пасти на коју од својих страна. Између тих 1296 комбинација (по закону вероватноће) могућа је само једна са сумом од 24 (дакле 6. 6. 6. 6.). Таква комбинација представља пак савршеног генија. Узмимо сада један нижи ступањ, где три коцке показују ону страну своју која је са 6 обележена а једна са 5. Ту су тада могућне четири комбинације (6, 6, 6, 5, — 6, 6, 5, 6, — 6, 5, 6, 6. 5, 6, 6, 6,) Или узмимо нижи још ступањ — две коцке које показују стране са 6

Ну поред ових доказа, које нам статистика и историја. као и искуство свагдашњег живота пружа, има још један биолошки разлог, који говори противу апсолутности наслеђа. Човек је продукат својих родитеља. Ако је један од њих таленат или геније, ипак, баш и онда, кад би била несумњива моћ наслеђа, та се одлика његова не може потпуно пренети на будућу генерацију. Јер је апсолутно немогућно наћи две индивидуе потпунце једнаких душевних моћи и њихових комбинација. И један и други родитељ или имају скоро подједнака удела у стварању живота нове индивидуе, или је јачи кога од њих, али чији, то није извесно, па не може дакле бити ни правила. Са ове неједнакости интелектуалне природе родитеља и могуће су разнолике комбинације, јер човек никад није као

обележене и друге две које показују стране са 5 обележене. Ту су могућне опет шест комбинација (6, 6, 5, 5, - 6, 5, 5, 6, - 6, 5, 6, 5, - 5, 5, 6, 6 - 5, 6, 6, 5 - 5, 6, 5, 6,). Идемо ли ниже то је донекле све већи број комбинација. Тако ако је збир бројева на странама коцака 21 онда је могућно 20 комбинација, ако је збир 20 онда 35 комбинација. А средњи ступањ достиже максимум комбинација. То је онај, на коме је збир 14, те је могућно 146 комбинација. Одатле број комбинација почиње опадати, тако да је на најнижем ступњу развића (и суме бројева на коцкама) опет најмање комбинација као год и на највишем. (Овде на најнижем ступњу, дакле идиота — коцке морају све показати при бацању страну обележену са 1 дакле 1, 1, 1, 1, —). Ово по Амону, казује за што има врло мало и генија као и апсолутно неразвијених, — јер су врло тешке и ретке комбинације (1, 1, 1, 1 и 6, 6, 6, 6.). Ну и ове три врсте душевних одлика и она једна физичка нису просте, но су комбинације других, простијих. Тако би место четири коцке имали више њих. Сем тога ми смо узели само шест градуса развића, те би најумнији од најглупљега био само 6 пути паметнији. Ако и овде повећамо број градуса онда ће се апсолутни број комбинација повећати али не и сразмера појединих ступњева. Галтон је са А обележио средњу даровитост, и она му чини средину од које се на више пење већа даровитост до генијалности (X), а на ниже опада до идиотизма (x). По њему би у једном милону људи било:

Класа X	1	индивидуа	a	256791
G	14		b	162279
F	233		c	63563
E	2433		d	15696
D	15696		e	2423
C	63563		f	233
B	162279		g	14
A	256791		x	1

Види Ammon Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen Jena 1895. стр. 73, 74, 82.

што рекосмо продукат само једне индивидуе.[1] Други, такође биолошки узрок, који доприноси те наслеђе не може потпуно да лежи у латентном наслеђу. Талентовани родитељи могу имати у себи каквих махна, недостатака или болести које су од предака својих наследили, али у њима су само латентни па тек код њихове деце или потомака избију у свој својој снази. Разуме се да онда овакви наслеђени и развијени недостатци паралишу моћ наслеђа.[2])

---

[1]) ....„врло интелигентан отац али лен, и мати, која не стоји на бог зна каквом високом нивоу умног, али одарена издржљивом вредноћом за све започете послове, могу родити сина који ће у себи спојити интелигенцију очеву са мајчином чврстином, енергијом, те може као такав, себи прокрчити пута до највиших положаја, док отац му једва ако би за што био употребљив; и од истог пара људи може искочити потпуна будала, ако наследи од једног родитеља умну ограниченост (мајке) а од другог (оца) леност, сем тога у сваком детету њиховом (ако их имају више) могу родитељске склоности и душевне одлике на најразноврснији начин комбиновати се“. Ammon стр. 71. —

[2]) Дело Ammon-ово из кога вадимо ова факта и тврђења, имао је не толико научну колико политичку практичну циљ: да покаже како је садање капиталистичко друштво засновано на здравом природном основу, и да би сваки покушај да се измени у духу социјалистичком био неоправдан грех противу природе и њених закона. Отуда дакле и његово уверење да су сталежи потребни и да су они продукти природне нужности, дакле имају далеко дубљи темељ, но што о њима мисле демократске утопије. Разлог за опстанак сталежа био би овај. Неприродну, штетну комбинацију индивидуа т. ј. парења, назва он *панмиксијом*. Таква би панмиксија била, када се сродници узимљу. Ту не може бити ни разноврсних ни здравих комбинација: јер, прво, душевне одлике сродника ако нису истоветне, оне су сличне, а друго болести и махне родитеља лакше се преносе на децу пошто је вероватно да су оне подједнаке у крви и оца и мајке, рођака. Иста је таква панмиксија између потпуно разнородних природа, као што би било рецимо парење индивидуа двеју са свим далеких раса (н. пр. Европејца и Црнца афричког). Ту, са велике разнородности су немогућне здраве комбинације. Ну панмиксија може бити и ако не потпуно таква, и у периферији друштва које чини један народ, јер сви слојеви нису подједнако даровити, као што смо то видели. А како је мањи број талената но медиокретита, и та мањина заступљена у вишим сталежима то је јасан raison d' être њихов, у толико пре што они — сталежи — спречавају панмиксију, те не дају да мање даровити с даровитијим ступају у брак. —

Није тешко одмах на први мах уочити слабу страну оваквих теорија. Разумемо да је природа освештала интелектуалну неједнакост људи, и ту разлику допуштамо, па и raison d' être сталежа, који би се на њој заснивали. Ну како таленат није наследан — бар у строгом и потпуном смислу — то је немогућно оправдати поделу сталежа, на основу ове разлике, која важи само за једну а не и за све остале, будуће генерације. Јер нигде не стоји да је она комбинација умних моћи (као што

Нераздвојно је од овога питања о моћи наслеђа у опште још и питање да ли се могу стечене особине преносити на питање генерације? За друштвене науке ово је једино од битних питања, од кога зависи карактер њихов. Који је од ова два момента јачи — наслеђе или утицај средине? Ако се узме да наслеђе није потпуно ни свестрано, већ ограничено у својој моћи, а утицај срединâ и пренашање стечених способности могућни, онда долазимо до са свим других резултата и погледа. Призна ли се надмоћност утицаја срединâ, онда се тиме уједно признаје и могућност васпитања једнога друштва и личности, на примитивност њиховог каракетета ако се промене прилике и агенси који дејствују. Тада нема у карактеру и духу народа и личности ничега вечитога, од памтивека, па док их апсолутно нестане. Стално је тада релативно стално, а не вечито. Урођеност карактера једнога народа, особине расе и т. д. све би то било релативно стално, јер би се променом утицаја срединâ и све самим собом изменило. Има народа ратоборних, храбрих, миролубивих, практичних, спекулативних и с идеалним тежњама, даровитих и мање даровитих и т. д. али све те одлике не морају бити вечито сталне, већ су пре резултати утицаја историских прилика, географске средине, културног ступња развића и т. д., никако пак да их је сама природа усадила у њихов дух, да би тако не промењљиве биле. У борби за опстанак, а под утицајем средина, стичу се нове способности, нове особине и оне се после наслеђем преносе на потомство, тако да их оно има као урођену својину. Ну оне се могу истиснути другима, кад се утицаји срединâ и погодбе борбе за опстанак измене. Таква је социологија, по којој milieu игра пресудну улогу, Спенсерова. Ово учење, спојено са законом развића (еволуције) од које је нераздвојан прогрес (напредак), има демократску црту. На личност врши свој суверени утицај маса друштвена, те је и индивидуа отисак духа

смо мало пре изнели) апсолутна и важи за сва покољења, и да је наслеђе неминовно и потпуно. У самим вишим сталежима може имати и медиокритета и талената као и нижим, и где је онда брана панмиксији, ако се одабирање једино по кастама врши? Сталежи имају свој raison d'être али на другој основи и са других разлога, што ће мо касније изнети.

свога времена. И они, који су склони да редуцирају значај личности у историји до апсолутне немоћи да утиче на историски живот, прихватају ово учење о свемоћности утицаја средине, и ту находе најјаче аргументе.

Ну ово учење, као што се одмах може и знати, има и свог одлучног противника у другој школи биолошкој, која тврди, да је наслеђе тај суверени чинилац у животу личности. Наслеђе је енергија животна, која не чини компромисе са утицима с поља, средина, већ чува оно што је индивидуално од памтивека. Индивидуа има од искони једну карактерну одлику и она се наслеђем преноси (die kontinuität des Keimplasmas). Изгледало би онда да је немогућна икаква промена у физиолошком (и интелектуалном) карактеру индивидуе (варијабилитет) и немогућно развиће у опште. Па ипак поред свега тога — и ако се одриче могућност пренашања стечених одлика у борби за опстанак а на своје потомство — има развића, има промена. У суштини саме индивидуе има готовости, склоности или боље рећи нужности за развитак. Само та промена је више спонтана, но утицајем с поља изазвана. Други пак узрок који изазива промену, развиће, то је већ поменута биолошка истина да је са неједнакости физичких и душевних одлика родитеља потпуно наслеђе немогућно, те су отуда могућне свакојаке комбинације.

Истина да и ова школа не пориче промењивост (варијабилитет) и да је на крају крајева разлика — бар како на први мах изгледа — само у времену, да по њој треба далеко дужи низ година, већи размак, па да се јаве нове особине. Ну не треба заборавити ипак да ова друга школа даје првенство спонтаном утицају, утицају изнутра, наслеђу. Тако би се браниоци свемоћности личне у историји могли ослонити на ову другу школу, јер се утицај средине по њој без значаја или бар ограничен, да наслеђе, ова конзервативна енергија, пресуђује у објашњењу живота личности. И ако не би талентованост била потпуно наследна, она би се, одабирањем индивидуа и парењем, пре могла сачувати у једној врсти људи, но ако се призна утицај средине. Који дакле од ових биолошких праваца одговара истини, — није наше да одговарамо, јер је то ван оквира овог прилога и ван компетенције писца ових редова

Довољно је поменути само да ни у биологији није на чисто с питањем о наслеђу стечених, задобивених, одлика, ма да већина зналаца верује у то [1])

Извучемо ли резиме свега онога што смо о наслеђу рекли ми долазимо до општег резултата да није један неминован закон без изузетка, нити је оно апсолутно ни потпуно. па дакле није ни онај чинилац у животу, који је од пресудног утицаја. —

А сада да оставимо Биологију Биолозима и да видимо значај оног другог чиниоца у животу личности — утицај средине.

Херој историски то је варница муње небесне -- која пали запаљиву материју на земљи, покреће устајалост свога времена и ствара историјски процес! Без варнице муњине не би се могла упалити материја! Таком фигуром упоређује велики есејист енглески. Carlyle, значај и улогу великих људи у историји. Без њих не би било покрета, живота историског. Фигура доиста литерарно лепа, али не и потпуно истинита. Она нешто рамље, као и свака компарација.

Нека је велика личност муња или варница њена која прсне на земљу и пали, даје живота. Али ко даде муњи снаге, ватре. ако не баш иста земља, пара, која се с ње диже, згусне ствара облаке и производи електрицитет, који сада тражи одушке И ако је до узрочности, онда је овде прва и старија запаљива материја, па тек варница, која се тек из ње развила. Овде не може бити спора шта је било прво и старије — јаје или кокошка. Замислити муњу, која би посуктала из неке небеске енергије, а не из облака, а овај из паре, ова пак са земље није нам могућно, или ако би могли не би одговарало истини.

[1]) Оснивалац ове друге школе је фрајбуршки чувени биолог Weis-man. Писац ових редова познаје учење Вајсманово из једног дела енгл. биолога Romanes-a о Вајсману (јер је он готово омиљенији у Енглеској но у Немачкој) и из реферата у Gegenwart-у за 1895. о спору о наслеђу између Спенсера и Вајсмана. Дела пак, најважнија, Вајсманова су ова: Ueber die Vererbung 1893.; — D. Continuität d. Keimplasmas als Grundlage e. Theorie der Vererbung 2. A. 1892.; — Das Keimplasma. Eine Theorie der Vererbung. 1982.

Па ипак је ова фигура, и ако непотпуна и неверна, типски израз теорија о сувереној вољи и моћи личности на делу и праву! Докле с једне стране колективизам довикује да је личност чедо свога времена и средина, у којима је поникла, дотле с друге индивидуализам уверава, да је личност суверена, или ако није, да то треба да буде. На што ће друштвена стега, контрола и вечити полицијски надзор његов? Досадно туторство! Од колевке до гроба не само што сваки јаван покрет, већ и приватан живот личности прати и контролише неуморно друштво са својим моралом и ауторитетом. Чим се човек јави на свет, одмах се осећа робом друштвеним. Одмах га „инвентаришу," записују у протокол рођених, и мора по једно име да добије. Од седам година ступа т. ј. мора да ступи у школу, јер је настава обавезна; кад доспу године за војску, онда хајд под барјак, јер сваки грађанин мора и служити под оружјем отаџбини. Па и кад се пршта с овим светом, и опет му не да мира полициско туторство друштва, јер га треба сада „раситити" из списка и одредити му место где ће вечни сан боравити. А колико тек у животу самом притискује сваки слободнији дах овај самозвани ауторитет друштвени. Па онда предрасуде друштвене, које су тако апсурдне а опет тако моћне да их се мучно може и најубеђенији индивидуалиста еманциповати, и т. д. и т. д. И на што све то? Зар личност није суверена, зар није све ради ње ту што постоји? То је оно што буни индивидуалисту, и што је створило индивидуалистичке теорије ма каквих нијанса оне биле. И ма да су овакви протести донекле и оправдани и да у животу има често момената када се противу стега ауторитета буне осећања и најлојалнијег грађанина, ипак се оне мучно без ограде акцептирати могу. Све су индивидуалистичне теорије склоне да пређу у крајност, да добију често форму протеста од незадовољства које није здраво, већ патолошко. Такав је индивидуализам, анархизам западни, који би једном бомбом бацио у ветар цело модерно друштво. А није далеко од ове патолошке форме ни индивидуализам Ниче-ов по коме је све и природа и људи, само зато да један мали број људи али не обичних већ врста Uebermensch-а („надчовека"), врста личности намењене за живост, личност генијална, где је и воља челична и огро-

мна природна интелигенција, нека особита врста аристократије духа и физичке енергије. Она је слободна, она може или треба да може све, њеном се прихтеву не сме ништа да испречи као брана. Све је остало слаботиња, нижи створ, недостојна претензија на бољи живот, на прави живот. И ко је онда измислио морал, — до та маса, која је њиме хтела оковати вољу Uebermensch-а и поставити једну брану, која ће га од њега штитити. Што ће лаву морал? Он не зна да ли је морално ил' неморално кад полази у лов и кад раскида невино јагње. А када би се оно питало, одговорило би, да је неморално што га неко дави коме оно није ништа учинило, одговорило би хришћанским моралом: што ниси рад да ти други чини, не чини и ти другоме. Морал је овде неморал, створ оних слабих природа, којих има тако много, да чине класу друштвену. Њиме је спутан само Uebermensch-а. Отуда што филистри и њихов морал господаре, за праву, дубоку, интензивну природу Uebermensch-а нема поља за развиће енергије.

До таквих апсурдма долази индивидуализам. Он се буни противу свемоћи друштвене, пориче је да је потребна и преноси је на личност. Жеље и замишљаји бркају се с фактима и личност постаје Uebermensch Ниче-ов. Јер ко хоће коме да порекне својину и себи је присвоји, мора да покаже своје право. Кад је друштвени ауторитет неснособан, излишан, онда личност мора бити нешто, што импонује, снажно, духовито, што заиста не заслужује ни тиранију ни полициски надзор. Ми тад' немамо више масу, она је остала у друштву под јармом његовога ауторитета. Све што осећа своје Ја, као индивидуа, оно се као моћно и духовито издвојило из заједнице или се толико оснажило да оно њоме диригује. Друштво постоји још само као маса кулучара, која аргатује за велике личности, а ове диригују њеном судбином и скрећу је како хоће. Или ако није у ствари тако, треба да буде у ствари тако. И онда је историја човечанства само историја великих људи.

Па нека је и тако. Нека се на једној страни издвоје индивидуе, које осећају достојанство свога Ја, а нека је све остало маса, филистер или и чак Хајнеов четврти сталеж у варошн Гетингену. Па ипак је за то та маса сила неодољива без које се не могу ни замислити велики људи, сила, од које они стичу

своју величину. Да ли би могло бити великих људи без масе! Да је један Гете бежао од масе, од људи, и читао сам самцит на каквом усамљеном месту своје песме и да није нико о њима знао, и никоме казивао, да их није штампао, растурао, би ли био он доиста велики песник. Не би! Ни он ни икоји други велики песник. Производе песничког генија прихвата маса — и ако не баш она најшира — она их чита и њима се наслађава, јер је он њеним језиком певао, јер је он из њене душе вадио и у склад доводио осећања, која дирају, потресају одушевљавају. И за што је велик? Јер су идеје, осећања и покрети душе, конфликти природе људске оппште човечански т. ј. исте те масе, а не индивидуалне само, чисто особина једне личности и ничији више. Какав би то неразумљив песник био и заборављен већ од својих савременика!

Слава великих људи диже и наш глас. Ако би у једноме граду живео рецимо проналазач железнице, то би тај фак подигао углед свих грађана његових. А густе масе просјака т. ј. велики народ од просјака и вагабунда нешто је одвратно као што је војска од мрава и других ситних животињица, и то тим више што је њих више! Тако мисли други поштовалац великих личности, Емерсон. И то још може бити тачно. Али ми улазећи у туђу земљу опажамо одмах да се находимо у другој средини, опажамо другу културу, већином нешто нама страно, туђе, другим речима дух народа, који се огледа у свима његовим творевинама, — у обичају, навикама, језику, начину живота, у поштовању великих личности, и у великим личностима. Јест, и у њима се огледа дух једнога народа, јер су оне у томе народу и с њим радиле и стекле славу и то као чланови његови. Ми једном речи осећамо свуда разлику масе — колективну, — њенога духа и њених творевина, од масе којој ми припадамо.

Индивидуа апстрахована од утицаја друштвеног, која би за све што има, своју вољу, погледе на свет, интелектум, морал, и т. д. могла с пуно права рећи: «ово је моје» «моја тековина» без ичије помоћи, и суделовања — таква индивидуа је апсурдум. Ње нема у ствари. она се може замислити, може живети у голој апсфакцији и то ради теориске разлике између

социјалног човека и човека ван сваког друштва. Може се и замислити да индивидуа напусти друштво, да почне живети еремитским, пустињичким животом или онако као што је у причи о Робинзону изведено. Па ипак није то та индивидуа, која се замишља, као потпуно своја, без утицаја друштва! Робинзон је изолован од друштва, али већ пошто му је дало све. Погледи на свет, његово мишљење карактер, све је то он понео већ из друштва. Ни историја ни етнографија не познају таког изолованог човека, који не би на свет изашао већ готов. «Индивидуа је фикција, као год и атом»[1]).

Таква индивидуа била би без икаквих етичко-интелектуалних особина, јер се оне могу развити само у друштву. Први неопходни услов — за сваки умни живот, то је говор, одлика, којом се човек разликује од животиње — и којом је постао то, што је. Језик је огледало духа једнога народа — друштва — његових мисли, његовог карактера, његове логике. И све то језик добија, тај значај и функцију само у друштву људском као једна социјална конвенција. Глас човечји, јесте само тон, звук, који има исто толико вредности и значаја. колико и сваки други тон, шум, у природи; тек кад од њега постане реч. добије извесну форму и извесну циљ — за измену мисли, за споразум, добија значај, коју језик људски има. То је већ једна социјална функција, која је могућна дакле само у друштву. А може ли без језика, без средства за измену мисли, за саопштење, споразумевање, средства за изјаву свега што покреће, узнемирује, задовољује душу, за изјаву свега онога, што се у њој збива, бити етичког живота и интелектуалног развића? Свакако да не. За све је то потребан језик, говор, а то је опет могућно да врши ову функцију једино у друштву. Или могу ли индивидуе да се издвоје из друштва. да свргну ове стеге друштвенога живота, и опет за то да буде то једна етичка заједница! Опет апсурдум! Или би сви живели засебно својим животом управљаним једино егоистичким, личним мотивима, никако интересима заједнице. ми би доиста поштовали и туђе интересе а онда би морали омеђити границу својих жеља и права да би било места и за туђе, а ту су већ потребни и споразум (језик)

[1]) Natorp, код Stammler-a 90.

и извесне норме (правила) која се морају штовати. Ми онда већ имамо друштво. Ма како покушавали ми не можемо замислити човека као човека ван друштва![1])

Човек је чедо својих средина и свога времена. Он мисли, осећа, дела онако, како то чини његова средина, т. ј. како је она утицала на њега. Вара се, који верује да он мисли само својом главом, да је све и правац мишљења и начин мишљења и оно што осећа и како осећа само његово и ничије више, да се све то без икаквог утицаја с поља, у њему независно спонтано развило и јавило. Не, медијум друштвени у коме се он креће створио је све то у њему. Као што се у физици из упадног угла при преламању зракова може израчунати и испадни угао и правац преломног зрака, тако и у области душевног живота може кад се зна особина тог упадног угла израчунати и испадни угао. «Сваком упадном углу једног духовног зрака одговора његов испадни угао наших погледа и мисли, и ти погледи и мисли само су резултат духовног утицаја почев од нашега детињства.»[2]) Индивидуа је налик на призму, која прима зраке с поља, прелама их по сталним, непроменљивим законима, па их у одређеном правцу с одређеном бојом пушта. Базис за цео душевни живот јесте социјална средина у којој је он одрастао. Мало је тих индивидуа које после могу самостално мислити. У ствари дакле кад мислимо, осећамо кад нам се чини да нам се нешто допада, није наше већ наших средина. Средина мисли, осећа, њој се допада, а индивидуа је највише само рецептивна природа, која прима утиске с поља од своје околине. Сем утицаја средине у којој индивидуа живи, она стоји још под једним утицајем — наслеђем, које је од својих предака примило. У њој, индивидуи, кондензују се искуства и диспозиције толиких и толиких генерација. Предиспозиције наших предака и њихове подобности стечене у борби за опстанак преносе се наслеђем на нас. Па онда наставља утицај наша околина. Ту долазе примери, којима ми имитујемо, васпитање, које нас као младу шибљику савија то овамо то онамо како назори о њему заповедају. Па онда обичаји, предрасуде, па

[1]) Stammler, 103.

[2]) Dr. Ludwig Gumplovicz, Grundriss Sociologie Wien 1885. стр. 167,

моћ друштвеног ауторитета и узајамни утицај садругара, те сви ти чиниоци скупа стварају. Где онда има права индивидуа права да се размеће својом својином? Јер шта је њено?

И сви ови агенси, који утичу на стварање и развој душевне природе индивидуе, остављају и спољних трагова свога утицаја. Као што снажни афекти праве, мимо вољу нашу, мимику и гестикулацију, н. пр. при срџби, огромној радости и т. д., тако и слабији афекти, друге манифестације душе наше, лаганим и дужим утицајем остављају трагова на физиономијама. Људи који су имали да издрже дугу и мучну борбу у животу и да се боре с разноликим недаћама и тешкоћама, ти људи не могу то да сакрију, јер је све то оставило трага у борама и браздама и неком особитом трајном изразу душе који се огледа у физиономији. Утицај ових агенса, средине и борбе животне, ствара типове. Ми имамо тада индивидуални тип, који казује утицај средина и погодаба у опште за живот на личност. Од тога полазимо даље — сталешкоме типу. Има их који тврде, да је сталешки тип прецизнији ни и који други; и да се можемо пре преварити у оцени народнога, но сталешкога типа. Можда је ово и сувише много речено али се не може спорити да има сталешкога типа. Има нешто неодређено у физиономији људи разних сталежа, што нам приближно казује који коме припада. Истина да сталежи нису сада кастички, да се из једнога не може ускочити у други те се отуда разблажује ексклузивност, с тога нису ни типови строго маркирани, да би се одмах могло погодити ово је трговац, ово официр и т. д. С тога није ни могућне све нијансе типа једног да остану на физиономији из других сталежа. Ну ипак за то могу се по типу у главноме бар разликовати она три реда друштвена Lehr-Nähr и Wehr-stand!

Далеко је прецизнији тип једнога народа. Народ није антрополошки појам већ етнографски, т. ј. културни. Нису то антрополошке одлике којима се одликују народи једне расе или једнога племена већ културно политичке. Засебан политички и културни живот једнога друштва, једне заједнице утицао и на њену душевну природу. Ми имамо овде исти процес који смо поменули мало више при стварању индивидуалног типа. Политичка судбина једнога народа, тешкоће и искушења кроз које је пролазио, мучна борба за опстанак, начин његовог материјалног живота,

културни ниво на коме се налази, све то утиче на његову колективну душу остављајући трага, и стварајући тако један заједнички тип — народни, од кога сваки појединац носи у својој физиономији отисак његов. Чиме се разликује Немац од Француза или Француз од Талијана, Рус од Енглеза. Валда не његовом бојом коже или кројем лубање, већ једним чисто психичким типом, изразом психолошке разлике једнога народа од другог, а која се огледа у физиономијама појединаца. Наука не може да похвата те разлике, ту је пре позвана кичица сликарева да прикаже овај психички тип сталежа, народа и индивидуа. Нема као што рекосмо, физичких разлика да можемо по њима познавати да ли је ко Француз, Немац, Талијан и т. д. Ми се чудимо, налазећи се у туђини, сретајући људе који нас на многе познанике из отаџбине подсећају. Па ипак су то туђинци. Поред оне физичке сличности има једна страна која их издаје за туђинце, а та је психички тип, отисак народне — колективне — душе на физиономији појединаца. Са тога психичкога типа који се огледа у физиономији појединаца ми читамо збиљу и добродушност Немца, јужњачку страсност удружену с непоузданошћу код Талијана и т. д. и т. д. Народи немају дакле као расе антрополошки тип већ психички.

Мислимо да су ове чињенице довољне на да нас увере како социјална и политичка средина утичу на интелектуалну припприроду личности и колико је ова од њих зависна. Не мање је зависан и интелектуални и морални живот појединаца од његове средине. Довољно убедљиво биће ако на овом месту укажемо само на један познати факат. Мислимо на сталешки морал (Klassenmoral). Поред онога морала једнога друштва и морала које члан тога друштва мора да штује — јавнога и приватнога — има још и других нијанса морала. Сваки сталеж има своје моралне погледе, који се разликују од моралних погледа других сталежа. Често изгледа људима из једнога сталежа по нешто као морално недопуштено, што опет људима из другога сталежа изгледа као морално допуштено. Сваки сталеж брани интересе своје, а одбраниће их ако их огрне моралом и правом. Отуда — са разноликих интереса — развија се тај сталешки морал, те чланови сталежа који су у њима рођени постају доиста и убеђени да је и све морално што потпомаже њихове

интересе. Тешко коме читаоцу при читању ових редова да не пада на ум Klassenmoral трговачки, који је често тако гибак да је одиста кат-када «ћифтински.» Сталежу овом мотив рада је добит, добит утакмицом морално допуштеном, а врло често и недопуштеним путевима. Конкуренција то је облик рада којим се долази до добити. Треба представити себи какви су успеси и какве жртве конкуренције, како је она оштра и немилосрдна па проценити њен етички карактер. Ту се с противником бори, док се он не уништи. Успех ни мало етичан! А шта још да кажемо о методама и оним финесама којима се конкуренција изводи. Па ипак никоме и не пада на ум да то није и етички!

И да не прелазимо редом морале сталешке, јер би нас то далеко одвело, ми указујемо још и на моралне одлике племства. Нека су сви разлози противу племства основани како је оно један анахронизам у садањем демократском нивелисаном друштву, где ништа не штрчи, ипак и оно има један аргуменат за свој raison d' être. Тај је — ритерска природа, која треба да је правило код племства. Оно није изложено оној љутој борби за опстанак, у којој доиста много помаже гипкост, умешност и опортунитет, а из које се и ако излази као победилац ипак с пуно нових стечених особина, које нису такве да се могу урачунати у морални капитал. Начин живота, начин борбе за опстанак утиче на правац мишљења и правац развића моралне природе људске. Племству је егзистенција осигурана, оно не стоји под теретом брига за насушни хлеб, нити га гони ненасита жеља за добити. Отуда што је истргнуто из оне љуте борбе за опстанак, нема ни земљишта за онако сићушне прохтеве и ниске страсти и особине, каприц, патолошко осећање зависти, жудњу за осветом, перфидност и т. д. Лако је једном апсолутно осигураном човеку, задовољном, а који се налази на том хијерархиском рангу друштвеном, као што је племство — и бити великодушан, чист од осећања зависти, племенит, једном речи ритер; чему пак прискаче у помоћ још и сталешко васпитање и сталешка сујета да се те лепе одлике негују и њима се одликују од осталих редова друштвених. Онај, који се роди у таквоме сталежу мора се и одликовати овим морал,

ним погледима. Свакако је Klassenmoral племства виши од жеље за добити! За што пак — ми видесмо. Одузмемо ли ону подлогу племству — економску потпуну независност, онда и оно долази у иста искушења, у која и други редови и престаје се одликовати оним особинама за које рекосмо да су ритерске. Савременост то најбоље сведочи. Племство је данас, може се рећи, пропало, те је велики део његов понет свагдашњом борбом за опстанак. Оно се онда скоро ни мало не разликује од осталих редова друштвених, и прилагођује се моралу сталежа у коме се нађе.

Све ово што до сада рекосмо о утицају социјалних средина и сталешкоме моралу, довољно је да покаже да личност није суверена, већ апсолутно зависна од друштва, и да је самообмана веровати да је мишљење, правац осећања, погледи на свет, њезина својина, и из ње се спонтано развили. И све ово што рекосмо у опште о зависности личности од утицаја социјалне средине, вреди и за велике, генијалне личности. Ну све ово било би непотпуно, ако не бисмо указали још на једног чиниоца још једну зависност, али која вреди за велике личности. Ми мислимо о утицају друштвеног морала на делање великих личности и на морални карактер њихов. Морала апсолутног нема. С временом мењају се и морални погледи. Истина ова промена није свестрана и целокупна, и не иде тако далеко да се неморал једнога времена не би могао назвати моралом, јер има нечега што у свакоме моралу остаје исто т. ј. бар иста тенденција — да се одржи заједница. Нема морала који би допуштао да интереси појединаца иду тако далеко да опстанак друштва долази у питање, нити пак да се срећа личности апсолутно игнорише. Судбина и друштва и личности морају бити брига морала. Али да он нијансира, да се и карактер и друштва и личности мењају, па дакле да се морају мењати и погледи о идеалној и емпиричкој срећи, о добром е, и средствима којима мисли морал то да постигне, неоспорна је истина. Многи путеви и средства која нам данас изгледају неморална некада се нису косила са савременим моралом. Треба се сетити само неколико примера из историје. Какав је био н. пр. морал за доба стварања франачке државе под Клодвиком, и под краљицама франачким Фредегондом и Брунхилдом, када је апсо-

лутно сваки успех био моралан ма како се до њега дошло. Или какав је био лаксиван морал ренесанса, доба једнога Александра Борџије, и узмимо садањи, који је хуманији него ли сви досадањи. У делању великих личности огледа се и савремени им морал. Оне се не могу еманциповати — реч је о херојима из политичке историје — од морала свога времена и пригрлити и радити по правилима каквог философа. Када би ценили критеријумом данашњега морала онда би многе и многе личности зло прошле, биле би квалификоване и као морални злочинци и доста отпало од њихове величине. Али би разуме се то по све погрешно било, већ их ценити морамо моралом њихових савременика.

После овога што смо у опште рекли о зависности личности од социјалне средине потребно би било да се осврнемо на важније од њих. да видимо како врше утицај свој позивајући се уз то и на примере и факта из историје. Средине — milieux — имамо две врсте. природне и социјалне. Прва врста средина — природна (географски положај земљишта и конфигурација његова, за тим климат раса) врши свој утицај на личност. Ми знамо разлику између једног јужњака и једног који живи у умереноме појасу, као и разлику између горштака и једног који живи у равници! Ну како нас се овде тиче велика личност, а не обична то може бити питање да ли ове природне средине утичу на развитак генијалних људи? Свакако да не. Великих је људи бивало у свима крајевима, ма како они били географски различни. Ну може бити питања да ли географска средина утиче те су велики људи у неким крајевима чешћи но у другим. На ово питање врло је тешко дати одговора, који би био потпун и обухватио собом и све крајеве и сва времена. Таква опширна и савесна статистика је једна немогућност, те се с тога морамо задовољити скромнијом. Odin је проучио географске крајеве Француске, како су они утицали на број великих људи. И одговор његов је негативан. Утицај географски тако је слаб да се може рећи: да га и нема. Крајеви који су географски различни — и по клими и по конфигурацији земљишта, дали су подједнак број великих људи, а врло неједнак број пак крајеви, који су географски потпуно слични. Ми немамо ни про-

стора ни времена да у свој опширности изнесемо његову статистичку екскурзију, после које не може бити сумње да утицај географски није скоро никакав. Довољно је овде поменути, да и онде, где се чини да има географског утицаја, да су то пре други моменти — историски и културни. Ile-de-France, провинција, показује највећи број великих људи, а то је лако разумети јер је у њој Париз, центар умног живота Француске и привлачна снага за умне раднике из свију провинција.

Исто је тако незнатан и утицај расе. Истина да има историка, који мисле да су нашли Архимедову сталну тачку, тврде да су расе неједнаке по умним способностима, ма да је такво тврђење скроз и скроз неисториско. Јер кад би се доиста водило рачуна о географским приликама, историскоме моменту и времену, а нарочито о времену, онда би се увидела немогућност и доказати то тврђење. И кад се усвоји ово уверење о неједнакости умних способности раса онда се не остаје на томе но се иде и даље, — тако би се разликовали међусобно и народи исте расе, где би, ако би доиста и било разлике, узрок томе био подвојени политички живот и друга судбина. Тако би два разна узрока имали исто дејство! Међу тим довољно је загледати у историју ма кога народа па се уверити, како је неоправдано тврдити о константном карактеру једнога народа, јер се он временом може и изменити, и како талентованост једнога народа није увек иста, но да има критичних дана по њу, као и згодних — какве су кад историске и културне прилике. Odin је такође статистиком показао како разноликост етничких елемената није баш ништа утицала да и број великих људи према њој и разнолик буде. Ну ми немамо ни простора ни потребе бавити се овим, а природне средине и не утичу пресудно на број и развиће великих људи.

Другчије је са социјалним срединама. Личност је од њих директно зависна, па дакле и велики човек. Ну како смо се дуже забавили питањем о утицају средине у опште, то ћемо овде само резимирати утицаје разних средина, те ћемо бити кратки. Говорећи како ужа социјална средина, сталеж, утиче на личности, ми смо поменули економну независност племства и извели утицај њен: да она ствара моралне погледе његове, да је лако некоме бити ритер, кад је осигуран материјално и

истргнут из борбе за опстанак, или се васпитао бар у таквим приликама. Ну економна средина и социјална хијерархија утичу и друкче на личност. Личност рођена у погодним економним приликама породице, која може уз то стајати високо у друштвеној хијерархији, далеко су повољније погодбе за борбу за опстанак. Ако има неправде у друштву она потиче отуда, што су погодбе и оруђа, а нарочито полазне тачке у борби за опстанак, врло неједнаке и неправичне. Онима који су рођени као деца родитеља из највиших слојева друштвених лако је избити на површину, ако иоле талента имају, ма да га увек не морају имати. Људима из нижих слојева треба врло много напора и енергије да се пробију кроз сметње материјалне и моралне докле не доспеју до циља. Многи и многи талентовани људи нису могли и не могу избити на површину јер страдају са једне велике погрешке — погрешке рођења. Да су се случајно родили у другом сталежу — вишем или економно осигуранијем — они би свакако могли постати, оно што би по природи талента требали да буду. Истина, да се узима да и таленат (генијалност) као једна душевна енергија има своју експанзивну снагу, која тражи одушке да таленат дакле не може филистарски да мирује и дрема, већ хоће да буде активан те пробија све препреке и бране док не дође до те могућности[1]. Ну и када би ово узели као несумњиву истину, опет се не може тврдити да таленат мора увек и да буде победилац. Природно је претпоставити, да ће се ако не сва снага — зависи од природе самих препона и сметњи — истрошити, оно бар велики део њен, а да многи потпуно малакшу у вечитој борби и трвењу.

Сем тога економна средина утиче на могућност *васпитања*.[2]

[1]) Ну да ли може генијалан човек бити и без јаке, гвоздене воље, дакле без експанзивне снаге, где утицај средине постаје још моћнији и управо фаталан? Многи би на њ одговорили са — не, по овоме, као што рекосмо, да енергија тражи експанзије, одушке. Међу тим није усамљено мишљење, да је Шекспиров Хамлет геније, коме недостаје воља, дакле, да може бити и генијалног човека без енергије воље. Види Hermann Türk, Hamlet, ein Genie.

[2]) Рибо, познати француски психолог, одриче апсолутну моћ наслеђу на и релативну ограничује. Узмимо, вели он, да графички представимо градацију душевне развијености људске. Ако се врх узме да представља

Сталежима и породицама, који су материјално осигурани могућно је пружити какво хоће васпитање своме подмлатку. Васпитање је пак у животу човековом чинилац од пресудног утицаја. Ми смо једном поменули, како једна социолошка школа даје васпитном утицају milieu првенство над конзервативном силом наслеђа. И расправљати овде каква је сила васпитања није место, па дакле ни говорити о значају његовом по развитак осећајне природе човекове, по моћ и правац воље, као и у опште по интелектум. Нико не може спорити да је оно једна од оних сила, која ствара индивидуалност. И онај благотворни утицај те силе, утицај у добромe смислу, скоро је немогућан ако је економна среди а таква, да се породица бори с љутом оскудицом животних намирница.

Што смо рекли о утицају економне средине вреди и за социјални положај. Социјални положај сталежа једног зависи од његове економне подлоге. У чијим је рукама материјално богаство у тога је и власт, бар се тако распоређивала до сада моћ и власт сталежа. Отуда је — бар у опште говорећи о сталежима — немогућно одвојити једно од другог — утицај економне средине од утицаја социјалног положаја на каријеру личности! И у прилог овога тврђења да економна средина и социјални положај потпомажу или одмажу личности у њеним амбицијама и крчењу пута напред, говори цела историја. Мало је оних, који су се из пуке сиромаштине и најнижих слојева могли пробити до таквих позиција одакле би могли утицати или на судбину својих савременика или дати полета умноме животу. Још ово последње већа је могућност од онога првога. Излишно

генија, то она најдоња тачка преставља идиота. Његов утицај може бити на средњу масу, која нити је добра ни рђава — на медиокритет. Тако би вазпитање имало утицаја успешног само на људе обичних, средњих способности, — који нису ни таленти, ни генији. Odin је разуме се противу ове поставке Рибовљеве, јер би онда сва теорија његова пала. Противу Рибо-а он устаје својом статистичким методом. Од целокупног броја талентованих људи, он је могао сазнати из биографија њихових за 827 њих какво су васпитање имали. И од овога броја зна се да су њих 811 имали добро васпитање, а њих 16 нису имали никакво. Рибовљева теорија пада дакле, јер су баш толики таленти имали добро васпитање. А код оних који нису имали васпитања помогле су срећне прилике те су надокнадили овакву штету. Види Odin 523, 524 I Tome.

а и немогућно је низати пример за примером.[1]) Једно пак где има највише могућности да се без мука и борба пробију до на површину друштвену и то многобројније но обични људи нижих сиромашних редова, то су велики социјални и политички преврати. Али и онда је прилична не сразмера између њих и оних, који стоје више по социјалном положају и боље у погледу економне средине. Ни Робеспјер, ни Дантон, ни Мирабо и Сен Жист, Барер, Бара Таљеран, Верњио, Петијон, Кондорсе, Роланд ит.д. даровитије вође револуционарне, нису сви без генеологије предака, нити су из редова пролетаријата а Сантер-и Анриот-и су пре изузеци но правило.

Није пак тако јак утицај и политичког момента, стања и прилика, али се и он не сме игнорисати. Има стања политичких који помажу делање великих личности, било на умном било на политичком пољу. Али има и таквих стања, које сметају развићу и делању. Ми мислимо да је овај чинилац — политички моменат, читаоцима нашим врло разумљив, а да би смо морали узалуд се бавити и око доказа за то. С тога и узгред помињемо н. пр. стање енглеске литературе за време трајања пуританске републике Кромвелове, и каква је после тога као реакција на такво неспоснишство духа литература после револуције. Или као нашем тврђењу да наведемо Buckles-ово уверавање да век Луја XIV није утицао онако благотворно на науку и књижевност, и да полет и једне и друге пада пре и после његове владе, нехотећи да моримо читаоце цитатима имена научара и књижевника, које је он навео као доказ томе. Из политичког живота пак могли би се позвати као на један од доказа на принцип ансиенетета у заузимању места у државној хијерархији. Принцип је тај скроз

[1]) Од целокупног броја талентованих људи, Odin је могао из биографија и других извора сазнати за њих 619 каквог су материјалног стања били. И од целога тога броја било је 562 који су одрасли у економским сретним околностима, осигурани од свија материјалних недаћа: а само 57. који су трпели све оскудице у животним средствима. И овај број јасно сведочи, како утиче економна средина на величину личности. Odin 529 I — О положају социјалном може тачно знати само за 623 какви су припадали. Од тога броја пада на племство 130; на магистратуру — т. ј. на функционаре државне (чиновнике више) 187.; на људе слободне професије (књижевнике, артисте, адвокате, медецинаре, свештенике итд.), 143,5: на буржоазију 72.5, на индустријалце, раднике итд. 61!. Odin Tableau XXXI II. Tome.

бирократски, и по њему се мора напредовати поступно, лагано и кроз дуги низ година, те ма да стижу млади таленти, који би се корисно употребити могли, ипак морају чекати своје време док и они не постану dienstalt. Разуме се да онда често зреле године, када таленат највише вреди, морају узалуд пропадати у чекању на ред. Демократски је принцип слободна конкуренција способности без обзира на године старости, државй је остављен пак слободан избор. Тако је могућно да у бирократској дажави таленти и презру, изнемогну докле доспе време и за њих, када би требали да могу развити своје енергије. Само у земљи демократских принципа могли су се истаћи онако млади таленти, као што су били неки од доцнијих генерала Наполеонових. Хош, Марсо и Мармон постали су генерали у 23. години, Бонапарта и Султ у 25, Неј и Сише у 27, Бернадот у 29, Журдан и Мортије у 31, Пишегри у 32, Моро у 33, Масена у 35, Ожеро у 37, Бертије у 39. А у земљама аристократског духа и сами таленти стичу утицај тек онда кад већ остаре. Тако су већином старци били Парменијон, Антигонос, Алба, Шверин, Блихер, Радецки, Молтке. Колико је класичка Атина даровитих војсковођа имала до половине пелепонеског рата, а аристократска Спарта тек једнога Бразиду![1])

Од значаја политичког момента далеко је мањи онај, који има утицај религиозних прилика. Религиозни моменат има више утицаја на таленте из области културног живота, а не на историјске хероје у ужем смислу. С тога преко овога момента као мање важног, прелазимо, да бисмо завршили овај преглед утицаја, који у животу обичних и великих личности имају ова два основна чиниоца — *наслеђе* и *milieu*.

Ми завршујемо овај преглед утицаја наслеђа и срединâ, речима Odin-овим. «Развиће је резултат комбинованог утицаја наслеђа и средине. Наслеђем добија индивидуа основне одлике своје. Онај, који се као ограничен, роди, не може никад постати геније, а онај, који од својих родитеља наследи одличне диспо-

[1]) Roscher, Politik, Stustgart 1893 стр. 312 и 313. Ну принцип анциенететста имâ и једну добру страну, поред оноликo штетних. Та добра страна његова. то је пак слаба страна демократије. Мислимо на рутину, која се стиче дугим низом година у служби. што је пак код демократије ретка ствар.

зиције, мораће се бар донекле истаћи. У овоме се слажемо са свима браниоцима наслеђа. Али ми идемо и даље и држимо да је утицај средине тако исто важан. То је баш средина, која суверено одређује у колико и каквом ће се облику манифестовати оне наслеђене одлике. Човек по рођењу ограничен, и ако не може никада достићи генија, може, помоћу згодних прилика, оставити далеко иза себе све оне, који су по праву наслеђа исто то што и он. И обратно, код човека одличнх способности, због средине у којој се развија, могу се наслеђене одлике атрофирати, те се може истаћи тек једва само над својом околином.»

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Драг. М. П.

СУВРЕМЕНИ НЕМАЧКИ УНИВЕРСИТЕТИ[1]

I.

У Немачкој има у наше доба двадесет университетâ, три су од њих основана у овом веку (Берлински, Бонски и Минхенски), остали раније, у разна времена. Број студенатâ креће се између 413 (Росток) и преко 5000 (Берлин). Зимњег полугодишта 1896-7. год. било је у свима университетима преко 28000 ученика (пре шесет година око 13000), тако да на сто хиљада становника у последње време долази 57 студената. Зато што је богословски факултет у неким државама засебан или замењен друге врсте школама, морамо поредити процепат ученикâ у разним земљама, искључивши богословски факултет. Тако има на 100000 становника у Белгији 82.3 студената, у Норвешкој 76,5, у Шведској 57,3, у Аустрији 55,9, у Швајцарској 55.6, (женскиње чини 5,2), у Италији 51,3, у Немачкој 48,0, у Данској 47,1, у Холандској 45,4 у Француској 42,6, у Русији 9,9 студената (без Хелзинфорскога университета, који је 1894. г. бројао 1921 студента — међу њима 105 женâ). Преглед се оснива на подацима из 1886.—1889. године.

Из ових се прилога види да Немачка према укупном становништву не стоји на првом месту у погледу броја университетских слушалаца. То се може разумети, има ли се на уму да у Немачкој осим университетâ има још небројено много виших стручних школа, које спремају раднике с опћим и специјалним образовањем за разне врсте практичне делатности. Свакако то долази и од кратког времена учења у немачким

1) Ми смо 1894. год. у Делу изложили по спису W. Lexis-а: Die deutschen Universitäten, 1893, Berlin, издање Ascher & comp., историју развитка немачких университета; сад нам се дала прилика да те чланке допунимо у погледу *спољашњих и унутрашњих погодаба немачкога университетског живота* чланком **Вл. Чуминова** „Современные нѣмецкіе университеты“ у Жур. Мин. Нар. Просвѣщенія, декаб. 1896. г. стр. 302.—333.

Преводилац.

универзитетима, због чега се у њиховим универзитетима налази мање ученикâ но у земљама с дужим курсом. На растење и опадање броја ученикâ још утиче економско стање једне земље. Велики економски полет упућује све снаге индустрискиом раду, док економско опадање чини, да што већи број тражи државну службу или друге слободне професије, за које се ишту академска спрема.

Број студената у појединим универзитетима немачким лепо истиче струју к већим центрима, као што су Берлин, Минхен, Лајпциг.[1]) — Зна се још и то, да су у малим универзитетима многобројнији нижи течаји, у већима пак — виши, док у осредњим почињу и довршују учење.

Некада је богословски факултет био најпосећенији — у половини овог века имао је готово половину свих студената, у последње време има богослова-лутеранâ од 13—15%, а католика једва 4,7%. Четвртина свих студената уписана је у правни факултет, медицинарима број расте преко 30%. Највећи је број студената имао философски факултет 1881. године. — 41%, али од тога се доба опажа осетан назадак, сада их има око 26,5%.

Пре сто година могао је сваки, и с најелементарнијим образовањем, ступати у универзитет, тако се мало пажње обраћало на спремност. Сада се пак ишту сведоџба испита зрелости из класичне гимназије с деветогодишњим курсом, али за неке је дисциплине слободан приступ и абитуријентима реалних гимназија (за математику, природне науке и нове језике), има међу тим изгледа да ће се пуштати и у медицински факултет. Младићи, који се приме у философски факултет без сведоџбе о испиту зрелости, не пуштају се на државни испит. Али сви млади људи, који не мисле ступати у државну службу и не желе полагати државних испита, могу не само добити више образовање научно, шта више и учени степен (докторат). Држава нити нагони, нити има права нагонити своје поданике да се подвргавају испитима, ако они не ће, она само може то захтевати од кандидата за државну службу, као што и приватни људи то исто могу тражити од оних, које у своју службу примају.

Слободом уписа у универзитет без сведоџбе о положеном испиту зрелости највише се користе, као што је и очекивати, у философском факултету. Тако на пр. 1892. г. није имало сведоџбе о испиту зрелости од 612 ученика философског факултета, универзитета у Лајпцигу више од половине, — 320. Немачки студенти походе универзитете између 18 и 30 године. У прошлом су веку могли раније ступати у универзитет, али како су у овом веку све више и више раширивани школски програми, број ученикâ средњих година осетно је порастао. Од 11.475 ученикâ у пруским универзитетима било је свега 58 њих млађих од 18 год., а 12,4%

[1]) Читалац ће сваког семестра наћи бележака о кретању ученика у немачким универзитетима и вишим школама у Illustr. Zeitung, у одељку Hochschulen und Universitäten.

млађих од 20 година. Између 20-е. и 22-е. године било је 33,3%, између 22-е. и 25-е. године — 40,9%, а 33,5% било је од 25-е године на више. Ови се бројеви мењају према разним факултетима. Најмлађи су студенти правнога факултета: у њ ступају већином синови имућних родитеља, који су још од почетка школовања уживали добро васпитање, учећи се у добрим школама. Најстарији су пак богослови — католици, већином из нижих слојева друштвених, који су учили прво у сеоским и грађанским школама — У погледу социјалног порекла ученика подаци нису најпотпунији, јер су у индустриски ред увршћени и велики фабриканти, и мале занатлије; у земљораднички — и великопоседници и сељаци; у трговачки — и богати трговци и трговчићи и пиљари. Може се међу тим рећи, да главни контингенат академски школованих људи дају средњи редови друштвени, јер из најнижег реда (радника, слугу, итд.) у Пруској је била само 0.1% свих студената. Наследна тежња ступања у поједине факултете опажа се у неких професија: више од половине чиновничких синова ступа у правнички факултет, 55.2%, лекарских синова — у медицински, синова духовних лица (протестантских свештеника) у богословски — до 58%.

У погледу вероисповести имамо прилога о студентима пруских университета. Тако Јевреји чине само 1,28% укупнога становништва, а има их у университетима и другим вишим школама 9% свих ученика, у средњим школама 8.3%, а у основним школама 0.74% свих ученика тих школа. Протестанти у првом односу чине 64.24%, у другом 72.11%, у трећем 80.88%, у четвртом 63,13%, а католици у првом односу чине 34.15%, у другом 18.62%, у трећем 10.4%, у четвртом 33,81%. — На медицинском факултету број Јевреја достиже до 18.5%, јер у тај факултет ступа половина свих јеврејских студената. Доста је знатан број иностраних студената у немачким университетима. Последњих семестара било их је до 1891, т.ј. 6.7%. На првом су месту Американци — 515, за тим Руси. 1835.—1836. било је у немачким университетима свега руских студената 64; 1860.—61. год. — 158; 1880. — 1881. г. — 204. а 1891. — 1892. двапут толико — 407 ђака. (Овде ваља споменути да је 1884. заведен нов университетски устав — закон; а на увећање броја студената у такој мери била је од утицаја промена у дерптском, сада јурјевском университету. После Руса долазе Аустријанци, па Швајцарци, Енглези и т. д., најпосле становници Аустралије и Африке. Странци већином иду у велике университете, тако их је 1892. г. у Берлину било 568, у Лајпцигу — 241, а највише се уписују у философски факултет, и то да студирају историске и филолошке науке, јер их је на оном факултету било 52,7% од свих странаца, док их је на медицинском факултету било 25%, на правном 13%, а на богословском само 9,4%.

У погледу спољашњих погодаба за живот, немачком су студенту потпуно одрешене руке; средњовековних бурса (интерната), налик на енглеске и американске „colleges“, нема у Немачкој. Где му се свиди, ту и

живи немачки ђак: у великим варошима задовољан је и са једном собом, у мањима има на расположењу и по две; хране се где стигну. И поред незгода од таквога начина живота самачкога — јер немачки ђак врло ретко доспева у породице немачке, — они не осећају да им треба каких интерната и колежа, а где их има, као нпр. у Берлину „das Melanchtons-Haus", они се баш за њих толико не грабе. Понајпре ће томе бити узрок у жељи немачких „буршева", да су потпуно слободни; они слободу цене више но икакво благо и угодности; лакше им је тако самачки живети и натезати, него ли подвргавати се правилима и уставима, па били они и најлибералнији, њима самима састављени, а правила су потребна ради одржавања реда у „општежитију".

Према појединим универзитетима, факултетима и лицима, различна је сума, колико стоји универзитетско школовање. Професор Е. Конрад, који је био сарадник Лексису у одељку за статистику, прорачунао је те трошкове за немачки универзитет средње величине, Гетингенски. Она уплата таксе при ступању у универзитет, исто тако такса при изласку из њега, школарина (професорски хонорар), и други ситнији трошкови школски за све време бављења у универзитету, ако то бављење није веће од обичнога течаја универзитетских студија — износи у богословскоме факултету — 432 марке, у правничком — 436 марака, у медицинскоме — 1479 марака, у хемиском одсеку — 1084 марке, у математичком и јестаственичком — 627 марака, у филолошкоме одсеку — 580 марака. — Ти су трошкови у малим универзитетима мањи, у великима пак куд и камо виши. Учење медицине на медицинскоме факултету у Берлину једног ученика школских издаци износе 2.049 марака. Нема међу тим поузданих података, из којих би се могло извести, колико износе остали издаци једнога немачког студента. Проф. Конрад узима, да ти трошкови за намирнице за живот износе од 1.000—1.500 марака годишње, имућнији потроше и 2.000 а богати куд и камо више. Истина неки студенти живе и са 700 марака годишње, пу њима се чине олакшице у плаћању школарине или се са свим ослободе од плаћања. Ово обоје стоји до професора, и врло се често практикује. 1878.—1889. опроштена је школарина или снижена 3.010-орици ученика, т.ј. 12°/₀ свих ученика. Али поступање није једнако у свима универзитетима: у Грајфсвалду олакшицама се користило 54.5°/₀, у Марбургу само 8,6°/₀. У Пруској то одлагање уплате школарине вреди за шест година, а може се продужити и даље, ако дужнику није пошло за руком материјално се обезбедити. — Друга два чиниоца, који олакшавају приступ у универзитете људима танког стања, јесу стипендије и бесплатни ручкови — „Freitische". За једне и за друге добивају се сресдства: 1) из извора министарства — 67 766 марака, 2) од самих универзитета — 134.745 марака, 3) од општина, корпорација и т. д. — 212.708 марака и 4) од прилога других добротвора — око 100.000 марака. Осим тога министарство располаже фондом од 100.000 марака за помагање сиромашним студентима немачког порекла, да би их после

могло употребити при германизацији пољских области. Сама та помоћ није бог зна колика: у највише прилика износи сто марака за семестар, ретко достиже до 500—800 марака. Највише се служе том помоћи студенти богословскога факултета, најмање — студенти правнога.

Не сме се пропустити, кад се говори о животу и о приликама за живот немачких ђака, а не поклонити пажње чисто немачкој ђачкој установи, која је од тако големога утицаја била при стварању типа савременога „бурша“ — *студентским корпорацијама.* За сада на немачким универзитетима имају три врсте корпорација: најстарије су „Corps“ или „Landsmannschaften“ — т. зв. „земљаштва“, други су тип „Burschenschaften“ — удружења буршевска; трећи пак тип јесу „Хришћанска удружења“ под општим насловом „Wingolf“. Почетком овог века само су била земљаштва“. Њихов устав — т. зв. „Comment“ — обично је био тајна, премда су те корпорације јавно дејствовале и нису никад биле гоњене: иначе би, да је познат, он био сведочанство о грубости, ограничености и низини задатака и идеала тих друштава. Поглавито се пажња обраћала на спољашност manière d'etre, чланова „земљаштва“: као заслуга и врлина сматрало се презирање свега што није обухваћено „Comment“-ом, па и насртљивост, дрскост и презирање свега другога. Само су чланови „земљаштава“ били сматрани као пуноправни студенти, остали, који нису ступали у такве дружине, нити хтели признавати тираније њихових устава, били су без *икаквих* права, њих су смели, не бојећи се казне, вређати речју и делом. Чланови „Landsmannschaft“-а имали су првенство према осталим студентима увек и на сваком месту. Тако су те дружине приграбиле право да репрезентују свеколики ђачки ред. У чланова тих дружина разви се болестан и управо наопак појам о части под утицајем ограничености умног зреника, и детињске уображености, а томе је ишло на руку ропско клањање унижених и ограничених грађана — филистара из доброг старог времена. Ту и лежи извор оној лудачкој склоности према двобојима. Од 350 студената у Јени у 1815. г. свакога су дана „делили мегдане“ по 35-орица, недељно до 147 људи. У Халама већина је дуела бивала због неког камена који се звао „breiter Stein“, а био у тротоару једне од главних улица. Тај је камен био тако узан, да се нису могла размимоћи два човека на њему, а да се не сударе. Сићи с тротоара, значило је увреду части, бити ударен — исто тако. Да би се смањио број дуела, општина нареди да се тај злокобни камен уклони. И реч „sonderbar“ могла је дати повода дуелу а већ као највећа „Verbalinjurie“ сматра се израз „dummer Junge“. У игри је пак била за осуду само „велика превара“, и поред тога ценидлачког држања наспрам point d' honneur. Главне црте тих старих „земљаштава“ беху гадно пијанчење, банчење и најодвратније понашање према млађим друговима (т. зв. „пенализам“). Кад се у првој половини XIX в. пробудило и развило самостално друштвено мишљење („јавно мњење“), а у каким су приликама биле те дружине, разуме се, да нису могле одговорити новим захтевима друштва, а ни саме омладине школске; а што су

се те дружине, мало иначе симпатичне, одржале и до данас, томе је криво оно велико поштовање свих уопће укорењених традиција, властито немачкој народности.

Ни за живот универзитета нису остали без последица немачки ратови за ослобођење, који у Германији пробудише, заједно с народном свести, и умне и моралне силе у земљи. Враћајући се у универзитете младићи, који су се с чашћу и славом борили за личну слободу и слободу своје отаџбине, уносили су у школу узвишеније појмове о човечанским и грађанским идеалима. Младиће, чији се погледи раширише искуством из живота и ратним невољама, већ није задовољавао неваљали и ниски тон „земљаштава“. Тако дакле 18. јуна 1816. г., у дан битке код Belle alliance“, би у Јени основан нов тип ђачког друштва, т. званог „Burschenschaft“, годину дана доцније скупили су се у замку Вартбургу представници готово свих универзитета немачких и за време историскога „Wartburgfest“-а, би установљен пангермански „Burschenschaft“. Мете и задаци, што их је себи одредило ново друштво, беху не може бити идеалнији, моралнији и патриотичнији. § II устава те дружине доста јасно о томе говори, и за разлику од „Comment“-а он је био предан јавности. „У основи су оњем немачком буршевском друштву како вели онај §: а) заједница, слобода и једнакост свих буршева; б) развијање у хришћанском и немачком духу свих душевних и телесних подобности, отаџбини на корист.“ Проповедајући толеранцију према другим ђачким и друштвеним елементима, „буршеншафт“ је увео међу својим члановима доста строгу моралну дисциплину. Азардне игре и похођење јавних домова били су забрањени, ограничена примена дуела, која је дошла до недостојне игре с људским животом. Док је у Јени 1815. „делила мегдан“, сваког дана, десетина свих студената, 1819. г. студентски је суд допустио само 11 двобоја на 750 људи. Политика, истина, није спадала у круг буршевских интереса, али би мучно било замислити, да млади интелигентни људи, који су сами крв пролевали за ослобођење и за препорођај своје отаџбине, остану хладни према ономе, што је покретало све друштвене редове, а у време политичкога врења и оњег полета националних сила. Буршевска је дружина први пут изишла с политичким погледима на видик на Вартбуршкој свечаности, где је група студената свечано спалила рпу књига, које младим инквизиторима не изгледаху довољно патриотичне и слободоумне. Још је више изазвало незадовољства у немачком друштву против буршева убиство немачког књижевника Коцебу-а, 1819. год., које је извршио бурш Санд. Коцебу, који је емигровао у Русију и после разних догађаја, као руски чиновник, који је достављао цару руском о немачком јавном мњењу и кретању књижевности, вратио се у Немачку (с платом од 15.000 рубаља), код буршева је био обележен као шпијун руски и непријатељ либералних тежања. И ако је истрага посведочила, да Burcschenschaft није умешан у ово дело, које је извршио егзалтирани и фанатични Санд, влада је одлучила 1819. да се укину сви буршеншафти.

Тако кратковида политика онога доба, која се није могла узвисити над схватањем државе као полициске установе, није могла увидети, од колике би користи за Немачку могле бити ове ђачке дружине. Непрестана гоњења и насртања потиснула су ова друштва с правог пута, — јавних и племенитих задатака — на врло клизав пут агитације против владе, те се тако и могло доћи до тако жалосних резултата, као што је познати „франкфуртски атентат“ 1833. год. И ако су неки чланови Burschenschaft-а суделовали у овом франкфурском покушају да силом промене друштвене односе, нису главни кривци ђаци, колико други друштвени слојеви, а и Пољаци, који су се у оно време врзли по Јевропи. Али је сав терет одговорности пао на „буршеншафте“. Не само да су учесници завере, него и многи други, који нису ни сањали о политичком остваривању својих замисли, били осуђени на тешку дугогодишњу робију. Међу овима је био и немачки хумориста — песник Ф. Рајтер, који вели да просто нису ништа урадили? („Un wat hadden wie denn dahn? Nicks, gor nichs!“) — само смо на својим скуповима и насамо говорили о том, што се јавно говори на улици: о слободи и о уједињењу Немачке. Да би могли *радити* били смо одвећ нејаки, да бисмо што писали — врло *глупи*; за то смо ми, по својој немачкој навици, само којешта *говорили*“. Сада буршевске дружине имају доста слободе и службено признање од стране владе. Али су с временом и због непрекидне борбе изгубиле доста од својих идеалних тежања и у многом наликују на своју старију браћу, „земљаштва“, премда се разликују слободоумним и широким погледима од уског сепаратизма аристократских „Landsmannschaft-а“.

Трећи тип немачких ђачких друштава чине т. зв. „хришћанска друштва“ или „Wingolf“ (име им узето из немачке митологије, а значи („храм (дом) пријатељства“). Њихови су чланови искључиво богослови. Име и чланови јасно им одређују правац. Они одбацују дуел и живе мирно и повучено, због чега им друге корпорације приговарају, како не пију немачко народно пиће — пиво, већ млеко! Ова су се друштва развила у 30-им годинама овога века.

Поред описаних типова ђачких корпорација, још у немачким университетима има много других друштава, разних тежања, више мање партикуларних. Влада и университетске власти не стају на пут образовању њихову. За то ми можемо у сваком университету наћи, поред правих научних друштава, још и гимнастичка, музикална друштва, касе за остваривање разних практичних циљева и т. д.

Потребно је било оволико задржати се на опису живота и прошлости ђачких удружења, јер је тај врло знатан чинилац у академискоме животу задобио особито моћно значење у Немачкој. Непотпун је овај нацрт, јер још није обрађена грађа систематски и врло интересна област културно-историска о значају буршевских удружења ђачких и њихова утицања на јавно мишљење у Немачкој још чека свога испитиваоца и историка.

Против ђачких дружина чули су се и чују се многи гласови не само у немачком педагошком свету, него и у иностранству. Вели се, да корпорације сужују и ограничавају умни видик младића, што у њих доспевају; да оне својом строгом дисциплином и т. зв. „пенализмом“ просто нагрде човека и спречавају самостални развитак индивидуалности; да оне (нарочито пак земљаштва) гаје, на штету унутрашњим одликама човековим, сувишну увереност у се и тежњу за сјајем у спољашњем обличју удружења, док разним другим занимањима и дечјим забавама одвлаче студенте од озбиљна рада. Све је то истинито, или само *једним делом* истинито; али у хатар правди треба рећи, да та друштва имају поред недостатака и својих добрих страна. О том, да су корпорације корисне, несумњиво сведочи онај морални надзор, који оне врше над својим члановима. Кад строгост етике и у одраслих људи у велико стоји до надзора средине друштвене, у којој су, и кад је и за њих опасно уклањати се од погледа те средине, онда ће то куд и камо опасније бити за младе људе. У највише прилика младић, одлазећи од родитељске куће, и ступајући у университет, задобива потпуну и неограничену слободу. Ну студенат — члан корпорације зна, да има у својим друговима најстроже судије, и тако се учи, да сваки свој корак мери, да ли не ће бацити сенку на част његове дружине, цени сваку своју реч, да ли не ће кога увредити, и не ће ли морати за то одговарати. Студенат — корпоратит не сме ићи одрпан и прљав, не сме походити пивнице, у којима се скупља прост свет и друштвени талог, нити братимити се са сваким; у препиркама и свађама не сме се ружити простачким псовкама, не може равнодушно подносити увреду, нанесену њему или његову чину. Свуда и на сваком месту ваља му имати на уму част своје корпорације и своју; и корпорације га уче да је уме ценити. У овом погледу сами Немци нису у стању оценити свих благодети од утицаја корпорација. Треба видети и оне жалосне појаве на неким немачким университетима међу ученицима, где нема корпорација, где влада та, за многе кобна, слобода и непажња у поступцима, па да се истом оцени спаситељска морална моћ корпорацијâ и духа уредности, што га оне уливају у душу младим људима.

Друга је заслуга корпорација, што се преко њих одржава свеза између друштва и университета. Многи хоће да објасне саучешће, с којим немачко друштво прати университетски живот, на тај начин, што је већина университета у омањим варошима, тако да университети због тога чине центар не баш тако широког круга друштвених интереса грађанских. То је донекле оправдано, али је важна и ова околност, што, и по свршетку университетских студија, некадашњи студенти остају чланови корпорација, и после тога кад ступе у грађански живот, кад дакле постану т. зв. Philister-и, стојећи и даље у лабавијој или тешњој свези са својом alma mater. Што се тиче политичких застрањивања буршевских дружина она им се не смеју толико у грех уписивати, јер је то било онда, када

се најбољи део немачког друштва могао саблазнити примером јулске револуције, а томе је ишао на руку полициски режим Метернихов. У последње време буршевске су дружине биле изван сваке политичке делатности. — Не треба, дакле, пристајати уз оне, који мисле да би требало овакве ђачке дружине укинути, као што желе неки противници, зато, што поред велике користи, од њих има и по мало штете. И реформа већ застарелог и једностраног корпоративнога уређења немачкога университетскога живота била би корисна не само за университете, него и за само друштво: али таку би реформу понајбоље могли извести, ра уме се, не полициске власти, него просвећени професори, који су тако близу студенском животу у Немачкој.

II

Пошто смо описали у општим потезима живот и прилике живота немачких ђака, потребно је рећи што год и о наставничкоме особљу немачких университета, да бисмо могли за тим прећи на опис, како се и у којим се приликама у њима ради.

Све се наставничко особље немачких университета може поделити на пет група. Редовни професори чине језгру у факултетима, тако да су они службени, који су у државној служби, представници појединих катедара. Они само имају права бити и гласати у факултетским седницама. И ванредни су професори у државној служби, имају и плате државне, али не учествују у факултетским седницама, на испитима и изборима, и т. д. Хонорарни су професори понајчешће научници на гласу, али за које нема слободне државне катедре или је са неких разлога не желе заузимати, они немају никаквих обавеза, а посао им је само предавања држати. Овим се правом (venia legendi) користе и приватни доценти, млади научници, који нису у државној служби и не примају од државе плату. Поред ове четири групе наставника има још и пета, коју чине наставници туђих језика, музике, цртања, борења, јахања, пливања, играња и сличних предмета. Свих наставника у немачким университетима, с изузетком последње — учитељске групе, у последње време било је до 2275, пре 50 година било их је за половину мање. Половину онога броја чине редовни професори — 1029; ванредних има 591, приватних доцената 655. У Немачкој сада на једнога професора долази 12.2 ученика, 1872. године било је 8,9, а 1840. г. 9.5. Половина свих наставника ради у философском факултету — 1197, тако да овде на 6 ђака долази по 1 професор, 1840. г. у философском факултету било је свега 530 наставника, а тада је на једнога наставника долазило по 5 ђака. У богословским лутеранским факултетима има 155 наставника (на једнога долази 25 ђака), у католичкима 63 (1 на 21.8 ђака), у медицинском факултету — 638 наставника (1 на 12 ђака), у правничком најпосле 222 (1 на 31 ђака).

У појединим универзитетима различно су распоређене наставничке снаге: у најмањем универзитету, у Ростоку, има 49 наставника, у Берлину пак — 341. И ово треба поменути да у великим универзитетима има нарочито много приватних доцената (у Берлину 160, у Ростоку само 5-орица). — Ови се односи могу објаснити прво тим, што млади научници највише теже у велике универзитетске вароши, у којима су многе богате библиотеке, музеји, збирке, где су дакле научна средства богатија и приступачнија, но у малим универзитетима; друго и тим, што лекари — практичари у великим варошима теже да добију звање универзитетских приватних доцената, да би уздигли свој углед у грађанству. — Али према броју ученика мањи су универзитети богатији наставницима но већи, за то се између њих и ученикâ им развијају интимније свезе. Овај одношај и јесте главно одличје малих универзитета, и иде на руку да у њима напредују разноврени „семинари“, практична вежбања, „privatissima“ ит д.

Награда немачких професора састављена је, у средњој мери, из 63,7% — државне плате и из 32,9% хонорара за часове, осталу чест њихових доходака попуњавају доходци од иматрикулације, дисертација, испита и т. д. — У појединим факултетима плата је различна; редовни професори у богословском факултету имају од 3200—10.200 марака — у протестанском, од 1509 до 6000 марака у католичком; у правном факултету она се креће од 2700—12.600, у медицинском од 3000—8400, у философском пак факултету између 1500 и 12000 марака.

Плата је универзитетских професора у Немачкој већа од плате гимназиских наставникâ и наставника других виших школа, и једнака је с платом старијих чиновника у судској струци, с том само разликом, што су ови без оних споредних законских доходака. Награда од часа колеба се од 3—5 марака (у Русији 1 рубљу), за практична вежбања није одређена, већ стоји до природе радова и броја слушалаца. Студенти плаћају хонорар лично наставнику, који им одобравају олакшице у плаћању школарине. То и јесте мало незгодно, за то се у Немачкој све чешће чује мишљење против обичаја да се од студената а у корист професора узима плата од часа, и предлаже се, да се уведе и у универзитете начин плаћања школарине, који је у обичају у средњим школама. Проф. Паулсен вели, да је бољи садашњи начин, иначе би се немачки професор, добивајући државну плату, претворио у обичнога чиновника, ова пак садашња његова материјална независност ујемчава му моралну слободу. Тако и јесте у теорији, али се тако мишљење у практици не може бранити, кад се зна, како мален део доходака професорских чини та школарина према државној плати. Исто тако није оправдан ни други разлог за одржавање садашњег начина плаћања школарине: веле да се за то, што величина хонорара стоји до броја слушалаца, тиме подстиче вредноћа професора, и да се тако најбоље награђује њихова заузимљивост и даровитост. Међутим у ствари број слушалаца стоји не до заузимљивости и подобности професорових, колико до тога, у коме факултету и које предмете он пре-

даје. — Установа приватних доцентура карактерна је одлика немачких университета: оне чине да је у Немачкој број наставничких снага достигао до ове висине. Ова многобројност не само да утиче на обиље разних курсова — предавања, него и показује све користи слободне утакмице. Овај ред приватних доцената, у коме су обично млађи елементи, у неку је руку беочуг, који спаја наставнике и њихове слушаоце, па и ако се у Немачкој не може ништа више ни желети, према том какви су односи између професора и студената, ипак су приватни доценти најближи и најбољи наставници и руководиоци у научним студентским радњама. Они имају најбољу прилику, обично у мањем кругу слушалаца, да упознају индивидуалности и подобности свакога свога ученика, а исто тако њима је лакше, пред омањим кругом ученичким — својом аудиторијом, када им је лакше и погрешке поправљати, а у оквиру специјалног предмета, — спремати се да могу прећи на пространије поље професорскога рада (а треба се богме учити, да би се могло друге учити!). Зато пак, што университети имају толико користи од установе приватних доцентура, са сажаљењем треба и то нагласити, што влада у Немачкој (па ни у Русији) не гледа да обезбеди материјални положај ове врсте наставника.

Кандидати за место приватних доцената, осим дипломе да су добили научни степен, који се иште, треба да имају каквих било научних радова, да положе усмени испит и да прочитају огледно предавање пред факултетом. Истом после три године, од како је свршио университет, кандидату је допуштена „хабилитација“. Допуштајући да ко ради као приватни доценат, факултет нема према њему никаквих обавеза, али у Немачкој није баш тако лако добити venia legendi, теже је но у Шведској, у којој је сваком допуштено предавати, има ли само слушалаца.

Рад је немачких професора двојак: рад на науци и наставнички. Задатак је предавању у немачким университетима, по речима професора Паулсена, „да развије у младићима подобности за научно мишљење, т.ј. подобности поимати научна истраживања, критички их оцењивати и сами их чинити: а осим тога, и то тек на другом месту, да развије подобности за решавање задатака практичнога живога, а на основу научнога знања.“ Овде није стало толико за механичким усвајањем одређене количине знања, колико за развитком самосталности и правилности мишљења.

Некадашњи се облик предавања у немачким университетима оснивао на претпоставци, да је истина већ *нађена* и дата, а наставников је посао само да је саопћи што тачније ученицима, који верују наставникову ауторитету без и какве критике, и према томе дужност је управе да мотри да се не предају разна лажна учења. Нови се пак университет немачки држи друкчијег гледишта: да истина још *није нађена* и задатак је његов да *је тражи* и да развије подобност за таква истраживања у својим васпитаницима. „Понајважније је“, вели на једном месту покојни Сибел, „да ученик добије јасну представу о самом *задатку* науке и о операцијама, помоћу којих она решава овај задатак: потребно је да он бар на

едном месту изврши таку операцију, да пропрати бар неке проблеме до последњих им консеквенција, до те тачке, где би могао рећи себи самом да га већ на томе месту нико у свету не може научити чему новоме, да он ту крепко и чврсто стоји на својим ногама и да је у праву решавати, како сам за добро нађе."

У немачким се универзитетима, што се тиче облика предавања, главна вредност даје *предавањима* (Vorlesungen), за тим *практичним вежбањима* у т. зв. *семинарима, репетиторијама* и *конзерваторијама*. Не можемо се задржавати на огорченим препиркама, које се воде још из доба Фихте-а и Шлајермахера, о умесности таквог претпостављања монолошке средњовековне форме предавања (Kathedervortrag) живахноме дијалогу старих времена, који се сада највише примењује у семинарима: за сада само да споменемо, како се у Немачкој, у последње доба, све с већом пажњом прати успех семинара, који из године у годину све већи значај задобивају, њихов се број умножава, те ће можда у скорој будућности центар рада бити у њих пренесен, још док се само оцене практични резултати такога рада. Сва се предавања у немачким универзитетима деле у две групе: на т. зв. *јавна* (öffentliche) и *приватна* (Privatvorlesungen). Јавна се предавања у главном разликују од приватних прво што су бесплатна, друго што се њима посвећује свагда један или два часа недељно, док приватна заузимају од 4 до 6 часова недељно. Предмет јавних предавања обухвата омању ограничену област знања, тумачење каквога писца или излагање групе проблема, који могу интересовати шире кругове. Главни се предмети систематски у Немачкој предају на „приватним предавањима". Главну пак улогу међу уређењима за практична вежбања у немачким универзитетима имају т. зв. „семинари". Постали су у прошлом веку (за филолошке дисциплине) и прва им је намена била да спремају будуће раднике у школи, сада су из семинара постале праве лабораторије за научан рад и истраживање, њихов је главни задатак *не* практична примена стечених знања, још мање само течење нових позитивних знања, него упознавање с методом научнога рада. Према овоме наставник задаје ученику да сам изврши самостално какво научно истраживање, из области знања и схватања, која му је најприступнија, и професор овде само му помаже, упућујући га на грађу и изворе. Тај се самостално извршени рад даје на реферат једном или неколицини другова тога студента, и најпосле се на општој седници семинара, са свих страна оцени и претресе, истакну се његови недостаци и добре стране. Према дисциплинама и рад је у семинарима разних факултета различан: некад се у њима претресају извори, читају и критикују историски споменици итд., а поред официјалних семинара, које влада о свом трошку одржава, с нарочитим научним средствима, библиотекама и станом, приређују се разноврсни приватни курсеви и вежбања. Поред семинара као нарочита установа за практична вежбања јесу „конзерваторије", чији је главни задатак да помогну слушаоцима разумевати предавања, да се објасне разноврсне

сумње'и питања, што искрсну за време лекција. Ова врста рада особито је честа у правноме факултету, и уз њих се ту додају т. зв. Übungsvorlesungen, т.ј. ђачка практична вежбања при читању реферата и предавања. Оба ова облика рада у толико су бољи од предавања, што дају прилике професору да утиче непосредно, свом индивидуалношћу својом, на слушаоце, а да се подешава према развијености умној свакога лица, и да у њем развија управо оне подобности (моћи), у којима је најдаровитији. У семинарским вежбањима треба тражити извор интимних одношаја, што се развија и када се развијају, између професора и ученика. Семинари омогућавају да немачки професор може међу својим ученицима тећи и присталице његове науке, они су му најподеснија арена да оствари своју заветну жељу: „Schule zu machen“.

Науке се у немачким университетима, као што је познато, групују у четири факултета: богословском, правном, медицинском и философском. Математика и природне науке спадају у обим философскога факултета. У неким университетима имају по два факултета богословска: протестански и католички, у некима само по један такав. У Тибингену, осим два богословска факултета, правног, медицинског и философског, имају још факултети природних и државних наука: у Штрасбургу, где правни факултет носи назив „Rechts — und Staatswissenschaftliche Facultät“, има и пети факултет „за математичке и природне науке“. У Минхену, осим обична четири факултета, има и пети за политичко економске науке — Staatswissenschaftliche Fakultät.

Успех свих напред изложених врста предавања у Немачкој се оснива на потпуној академској слободи, која је, како вели Фихте (Staatslehre, 308.), „животворни дух университетов, небеска атмосфера, у којој се весело развијају и успевају сви родови његови.“ У школи, у којој је васколики посао ученико̂в, да прими предложено му знање — науку, а забрањује му се критиковати га, мора и учитељ, разуме се, предавати само припознате истине, само „одобрено“ знање. Университетски професор, кад види пред собом слушаоце, који су подобни за рад и слободни да суде и критикују, има права — а то му и само име указује — само предавати оне научне истине, о чијој је истинитости и сам уверен. „Принцип моралне слободе,“ вели познати немачки правник Р. фон-Мол, (а ограничавање је њено сурова *неправда*, а кад се може, лакше или теже, свака забрана, што се ње тиче, и *морална руґоба*) тај принцип моралне слободе, примењен на университет, изражен је у слободи предавања, т.ј. давања права сваком професору, предавати сваку науку у облику, какав се њему учини најзгоднији. Само имају два изузетка од овога неограниченога права. Прво професор, који је позван да предаје један одређени предмет, обавезан је понајпре предавати тај предмет што потпуније и као главни свој предмет, о другима се дисциплинама тек узгред бавити и изван времена вршења својих главних обавеза. Друго ни университетском професору није допуштено, као ни свакоме другом грађанину, на-

надати на права на државе, приватних лица и одобрених од стране државе установа; у противном случају он може бити кажњен за клевету, увреду или као државни кривац." (Polizeiwissenschaft I, 478. У том у истом смислу Шлајермахер, Стефенс, Мајерхоф, Шајдлер и т. д.).

У таком је значењу и остављена слобода универзитетског предавања немачким универзитетима, и они је тако и схватају. Бивало је пре, а и сад има изузетака — а то увек стоји до расположења државних власти — у погледу предавања богословља и философије, и препирке о начину, како треба предавати ове две дисциплине, никако не престају у немачком педагошком свету. Противници академиске па, готово, сваке моралне слободе, туже се на то, што се у немачким универзитетима предаје тобож атеистичка философија, која поткопава и руши веру, квари омладину, и што су аудиторије права растила социјализма, револуције и анархије.

Што се тиче предавања философије, таквима се браниоцима ортодоксије може само одговорити Кантовим речима: „бесмислица је тражити од разума објашњења унапред, одређујући му, по коме ће и у чију ће корист она говорити." Када се, дакле, у универзитетима изучава философија, онда то ваља чинити без и каквих задњих мисли и намера тенденциозних унапред смишљених, потребна је потпуна „libertas philosophandi."

Треба, како нам се чини, друкчије гледати на предавање богословља. Хришћанска је вера, за непуне две тисуће година свога опстанка, сва је прилика, већ достигла дотле, да потпуно тачно одреди своју суштину, своје принципе и законе. За то је дужност богословској науци — особито католичкој — да критички испитује једну само *редакцију* истина, црквом уведених, наставников је пак посао да их само тачно *предаје* и тумачи (а сама су тумачења онда тек умесна, ако им се ресултати подударају с црквеном науком.) Овде не може бити говора о *критичком* размотрању *садржине* или *суштине* учења, што га заступа црква, а то је управо преобратити је у један огранак философије, чији би задатак био не изучавање овог или оног облика хришћанске вере, већ тражење и стварање нове религије, истините и савршене — са гледишта човечјега разума.

Као што је немачкоме професору допуштено учити, како му се свиди и чему год хоће, исто тако и студентима је слободно учити се, колико им се свиди, код кога им је воља и шта сами хоће. С разлогом вели Американин L. M. Hart у својој књизи о немачким универзитетима: „У овом су погледу односаји немачкога професора према слушаоцима му управо такви, као што су односаји једнога џентлмена према другоме."

Стари шаљивчина Таубман вели, студенат „est animal, quod non vult cogi sed persuaderi" па и дан даљи немачком професору не остаје ништа друго, да нагна студенте да походе предавања, до његово знање и умење предавати. У Немачкој се тако учврстило поштовање академске слободе, да би професор за своју увреду сматрао, кад би предавао пред аудиторијом, која је сабрана принудним мерама. У Немачкој нема „обавезних" предметâ — предавањâ, сваки студенат не само бира по својој

вољи университет и факултет, него и професоре и предмете, које жели слушати; до њега стоји, које ће лекције походити, о којима се наукама бавити; може му се и не походити предавања и не радити ништа.

Гдекоји су забринути оцеви, због последње повластице, којом су се понајвише понеки младићи користили, од владе захтевали да се употребе принудне мере за похођење предавања и да се установе т. зв. „Zwangs-kollegia“. Али су такви захтеви изазивали у педагошком свету немачком бурно негодовање и енергично су одбијани. Немачки су се педагози у овом погледу држали погледа Русо-вих, да „је потребно децу прегарати да би се само могли грађани добивати.“ Није могућно нагнати човека у 20.—25. години, да на силу постане образован и научен; могућно је наморати га да набуба један или други литографисани или наштампани курс, само питање је: ко ће имати отуда користи? Који нису способни и који су лени увек ће умети обићи најстроже полицијске мере, али колико ће талената, колико ће идејалних тежања такав режим угушити, докле ће унизити достојанство и морални ниво̂ университетов!

Немачки университет не сматра да му је дужност да чува младиће од колебања и заблуда̂. „Не проучава земљу, вели проф. Паулсен, који иде правим утрвеним путем, него онај који продире у њу све дубље и дубље, по маленим искрувуданим стазицама, па и када залута, поново избије на широки друм.“ Честе промене факултета̂ од стране немачких студената сведоче о таким „колебањима“ и „заблудама“. Статистика пруских университета̂ за 1886.—1888. г., показује, да је доста велики проценат студената мењао свој факултет. Од протестантских богословаца — студената било је раније на другом факултету 6%, од католичких 11%, од правника 9,4%, од медицинара̂ 11,5%, од философа 6%, — и од општег броја студената 8,5%. Протестански богословци, као што је уочено, прелазе поглавито у правни и медицински факултет; правници у медицински, медицинари у правни; философи највише у медицински факултет, а често и у правни и богословски.

У Немачкој је још чешћа промена университета него ли самих факултета, јер се само мален број студената задовољава похођењем једнога университета. Проф. Конрад, да би прибрао градива о овој промени университета, разгледао је податке из 15 университета и нашао, да се у једном университету задржавају студенти, у средњој размери, 3,12 семестра, али сви университети не привлаче подједнако к себи студенте. Понајдуже остајали су у Кенисбергу — 4½ семестра, у Бреслави и Тибингену око 4 семестра, док су се у Хајделбергу и Бону, камо их мами живописна природа — поглавито лети, бавили ретко дуже од два семестра. Узгред ваља напоменути да су правници најнесталнији: у последње време они нису дуже остајали у једноме университету од 2,58 семестра, богословци — протестанти 3,15, католици по 4,6 семестра; медицинари су, и поред дугог течаја студија, остајали 3,72, философи пак 3,35 сем. у једном университету. Готово сваки је немачки студенат, као што се

види, у току својих студија променио бар два, а кад што три четири различна универзитета.

Школска је година подељена на два неједнака семестра, дуги летњи и краћи зимњи, много окрњена дугачким школским одмором летњим, који у Немачкој траје до 20 недеља, т.ј. $\frac{2}{5}$ године. Многи су против тако дугачког одмора школскога и, сваки даљи покушај, да се још окрњи школска година, ка чему теже неки универзитети, врло лако може бити од штете по успех у раду. Али и то ваља спменути, да школски одмор у Немачкој није само за одмор и за престајање рада. Већи део професора и студената употребљава ово слободно време на путовање и излет с васпитним циљем — Bildungsreisen; неки иду у екскурсије на чист ваздух високих планина или у мрачне одаје прашљивих архива; неки опет употребљавају то слободно време за миран рад у кабинету, у самоћи; треба рећи да већи део од оне огромне количине научнога рада, што се сваке године произведе у Немачкој, бива произведен баш за школскога одмора.

Течај је студија у разним немачким државама различан: у Пруској, на медицинскоме факултету учење траје $4\frac{1}{2}$ г. у другим факултетима само 3 г.; у Баварској на свима факултетима по 4 год. Али време учења и свршетка студија у једном факултету — због поменутих узрока: промене факултетâ и селидбе из универзитета у универзитет — захтева много више времена, и врло многи студенти остају у универзитету уместо одређене 3—4 године још једну или више годинâ. У Немачкој се на ову појаву гледа са друкчијега гледишта, не дакле као н. пр. у Русији, у којој је то нека „срамота“ или „штета“ за младића, јер пропушта време да дође до дипломе, чина, итд. Онамо мисле да на разним факултетима и у разним универзитетима, који се међусобно допуњују, младић тече више а разновресније знање, пространије и потпуније а и дубље образовање.

Обавезних испита у току учења или на свршетку студијâ нема у Немачкој (изузетак је за студенте-стипендисте). Државни испит, као што је већ споменуто, полаже само онај, који жели ступити у државну или другу јавну службу; само је за учени степен, докторат, потребан универзитетски испит, а онај степен, опет, има само значаја у академској средини (потребан је за добивање права venia legendi), али не даје никаквих права у погледу државе и њене службе.

Само се сада прича (то је већ *област предања*), како је за сиромашне универзитете немачке продавање универзитетских диплома било главни извор материјални; али је и сада лакше добити научни степен у Немачкој, него н. пр. у Русији и Француској. У разним универзитетима различна су правила и прописи, према којима се у Немачкој дају учени степени (у свима је факултетима, осим богословскога, има само један степен — доктор, на богословскоме се пак факултету обично полаже испит и ради дисертација за степен магистра, докторски се пак степен даје „honoris causa“). У једнима универзитетима тражи се по пропису

усмени испит из ограничене научне области, и да се наштампана и одобрена научна дисертација преда факултету у одређеном броју примерака и усмено брани; у другима само да се да̂ и брани дисертација; а у трећима да се *прикаже* факултету дисертација, а без икакве њене одбране.

Пошто смо упознали читаоца са животом немачких универзитета̂ с односима студената̂ према њима од уписа у универзитет до апсолвирања студија̂ у њему, да се обазремо мало у назад, да још једном побројимо најзнатније прилике у животу немачких универзитета̂ и да ударимо гласом на оне одлике њине, које су, према гледишту савременога руског (а и нашега, прев.) друштва на т. зв. „универзитетско“ питање, понајвредније пажње и најоригиналније.

У Немачкој, дакле, могу младићи ступати, у који хоће универзитет, који сами изаберу, при чем им не смета да ли су они свршили гимнасију у области онога школскога округа, у ком је универзитет (као у Русији), него се ту не пази ни на границе појединих држава Немачке царевине, па им не смета ако су и без обичне сведоџбе о испиту зрелости. Уз то се младићи при избору универзитета не обазиру, као што смо видели, увек на најпретежније околности него чешће и на побуде угодности и уживања, као н. пр. што желе провести лето у живописној околини, ступити у ову или ону корпорацију, итд. Кад ступе у ред студената, уписују се у једну од корпорација̂, која им се свиди и која им одузме доста времена банчењем, борењем, дуелима и другим сличним дангубама (на пр. „пенализмом“ — „Fuchswirtschaft“) и забавама, те тако првога семестра врло ретко и завирују у универзитет. После тога настаје ера сељења из једног факултета у други (das Umsatteln), из једнога универзитета у други. Управо нема никаквога надзора над похођењем универзитета. Ни „течајних“ (курсовних), ни „полутечајних“ (полукурсовних) испита̂ нема (као у Русији). И поред овога учење у универзитету у већини факултета̂ траје само три године!

Како је могућно, кад је тако упрошћен универзитетски курс, који тако мало траје, и поред свеколике слободе и без приморавања, и поред универзитетскога живота, по изгледу тако мало озбиљна, да се постижу тако сјајни и озбиљни резултати? — а већ нико неће порицати *продуктивност* немачких универзитета, толико је данас познат тај факат. Одговор имамо у самом *уређењу* универзитетске наставе.

„Wer etwas Treffliches leisten will,
Hättá gern was Grosses geboren,
Der samle still und unerschlafft
Im kleinsten Punkte die höchste Kraft.“

Тако је говорио Шилер и немачки се универзитети у толико пре користе овим принципом, јер је и народном карактеру Немаца, као год и Енглеза, властита црта, да теже *ни нагито што је узгред не обраћајући*

пажњу, да достигну до мете, већ обележене раније, па и ако је незнатна и омања. Специјализовање појединих научних грана један је од најмоћнијих чинилаца у продуктивности немачких университета, што је у Русији раније истицао познати педагог граф Кајзерлинг, некадашњи попечитељ дерптског (јурјевског) школског округа.

У нас (у Русији) су, вели писац овог чланка, тежећи да све обухвате (не обухватају пак ништа — по француској пословици) ширили курсовне и испитне програме до невероjeтних размера, тражећи од младићâ малне енциклопедиско знање не само на опћим, него и на специјалним испитима; у Немачкој пак добро знају да је минуо век енциклопедистâ, па су могли скратити програм обавезних предмета из појединих области до минимума. Сваки се мора сложити с овим, да таква система много боље помаже научној спреми *ученик специјалиста*, него људи с пространим образовањем опћим. Али она потпуна слобода, што је дана студентима према њиховој индивидуалности, а која је други чинилац њихове продуктивности, ујемчава да се може добити и у немачким университетима *најпотпуније светско образовање*. *Слобода* је најкарактеристичније и најбитније одличје немачких университета, и, истичући га, ми стижемо крају нашега нацрта.

Университетима Немачке, који су на релативно слободноме земљишту, обезбеђују се њихова права симпатијама јавнога мишљења према њима, и тумачима његовим, парламентом и штампом. На својем огњишту они култивују *слободну* науку и здружују ученике и наставнике да јој *слободно* служе. Пу и поред привилегованости својег положаја и корпоративности својег склопа, они се не туђе друштва, не прекидају с њиме веза. Они нису, као н. пр., университети руски, усамљене оазе, чије животворне свежине нестаје онде, где постаје, где ова избија, те оставља и даље пустињу, што је окружава, суху и неплодну. Не, они као високо уздигнуте букгиње, као оно светиље-куле науке и истине, разливају своју светлост подједнако широм своје отаџбине, и зраци те светлости допиру и иза међâ домовине им и обасјавају све земље у свету.

Превео С. Н. Т.

Влад. Нумиков

НАУЧНА ХРОНИКА

ЗООЛОГИЈА У ГОДИНИ 1896.

од

проф. др-а **Отона Хамана**

Сваке године излазе на хиљаде брошура и књига, које претресају животињски свет. Сви су писци ових многобројних публикација мишљења, да макар за зеру помичу своју струку унапред. У Годишњаку (Jahresbericht) зоолошке станице у Напуљу и Архиву за природне науке налазе се махом сва дела наведена с пуним насловом и кратким садржајем. За нас је таква опширност излишна; па ћемо зато бацити поглед само на оне зоолошке радове, у којима има интереса за шири читалачки круг.

Модерни зоолози раде многоструко. Неки испитују систематику и биологију, други развиће, анатомију и хистологију животињску: овамо долазе дела о дарвинизму. На овом испитивачком пољу придружују се онтолошко-механичка радила, на чију су се обраду одали неколики млађи анатоми и зоолози.

Ако прегледамо општа дела са ширим систематским одредбама и целокупним прегледом онда на првом месту наводимо прештампану серију „*Bronns Klassen des Tierreichs*“.

Овим опширним Броновим делом, које је сликама украшено, много је олакшано природњацима да се могу у целокупном зоолошком напретку оријентовати, а за купце је у толико згодно што излази у свескама. Поједини типови предати су стручњацима на израду, с тим да и последњу доказану новину унесу у рад. Између осталих одликује се прерада Ехинодермата од проф. Лудвига у Бону. На црвима ради проф. М. Браун у Кенигсбергу; с описом је дошао до ојађелице, чија је грађа као и систематика опширно изведена. Красне слике прате текст оба одељка. Другу свеску израдиће Симрот: *о молусцима*. Остале свеске о сисарима, птицама и другим класама иду врло споро, те је тек неколико свешчица издато г. 1896.[1])

[1]) Дело издаје der Winter'sche Verlag in Leipzig у појединим свескама.

О животињама источне Африке издао је проф. Möbius, директор природњачког зоолошког музеја, под насловом: *Die Tierwelt Ost-Afrikas und der Nachbargebiete.*[1]) Сисари, птице, пужеви и црви већ су штампани. Ове су животиње већим делом покупили Emin Pascha и Stuhlmann. О овом је делу ред да се опширније проговори: *Die Kriechtiere, von Gustav Tornier.* Гуштери су нај јаче заступљени, са 68 врста, змије с 55, амфибије с 33, једна врста крокодила и 6 корњача. Овај систематски ред има нарочиту вредност због покушаја испитивачева да објасни развиће боја код гмизаваца. Пигменат постаје по Торнеру у телесном епителу.[2]) Кожне боје могу постати директним утицајем спољних узрока, као топлотом, светлошћу или притиском. Нарочити одељак претреса историју боја код овог кола, којом приликом Торније изражава своје мишљење да је првобитна боја код пракичмењака била црна, јер све су кожне боје пореклом из црнила, тако су на пр. пуноглавци у раној младости црни, доцније отвореније боје, итд.[3])

Овде се особито треба обазрети на фауну Молука и Борнеа од Kückenthal-а, који је у свом путопису[4]) биолошка посматрања спојио са систематским. Његови резултати о рибама полетушама заузимају посредничко место, али се ипак више приближују испитивању Möbius-а и Ahlborn-а. Овај је последњи математички доказао да полетуше помоћу мускулозне варке приу из воде а кроз ваздух да се спуштају помоћу раширених прсних пераја, као на крилима, али да перајима никако не машу. Kückenthal мисли, да рибе при летењу баш крећу прсна пераја, да би лету правац одредили. Интересно је описивање литоралне фауне на Тернатесу, која је састављена од коралних спрудова, из песка, рожастих корала и сунђера. Корали су већином меке форме, од којих су 40 нове врсте. Писац описује њихове становнике врло живо, нарочито паразитне пужеве на зракарима. Одатле је врло обогаћена збирка сунђерима, рацима, црвима и т. д. За рибе вели да их ту има око 850 врста. Природњацима се нарочито скреће пажња на одељке о пореклу садашње фауне, о расматрању животиња у малајском Архипелагу и о бојама тропских животиња.

Под насловом: *Die deutschen Meere und ihre Bewohner von William Marshall* изишло је популарно дело, које се поглавито бави описом царства животињског, али ни приближно није се уздигао на висину и лепоту Шлајденова *Мора.* Али при свем том морска је фауна прегледна.

Од веће је вредности, и на аутопсији основан рад од *Aug. v. Mojsisovics, Das Tierleben der öster.-ungar. Tierfebenen. (Wien, Hölder).* У делу

[1]) Verlag von Dietrich Reimer (Vohsen) in Berlin

[2]) Горњи ћелични слој.

[3]) Die Kriechtiere Deutsch-Ost-Afrikas, Beiträge zur Systematik und Descedenzlehre Mit 5 Tafeln., Berlin, Reimer.

[4]) Ergebnisse einer zoologischen Forschungsreise in den Molukken & in Borneo, im Auftrage der Senckenbergischen naturforschenden Gesellschaft auf Kosten der Rüppelstiftung ausgeführt. Frankfurt a. M.

има богата материјала за зоолога, географа и природњака. Ту човек упозна дунавску низију и подолски плато са свим разноврсним животињама и њиховим животом: упоредо обавештава се човек о клими, вегетацији, животињским путовањима и т. д. У опису сисара налази се мноштво нових погледа и проматрања. Дражесна су и појединa описивања животиња с красним илустрацијама. Дело је урнек у фаунистичној литератури и при својој научности за свакога разумљиво.

Између дела, која науку *о сисарима* проширују јесте и књига *Eduard Hahn's: Die Haustiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen* Овде је на првом месту заступљен проблем, кад је и како првобитно човек дивље животиње припитомио? У домаће животиње убројава Хан све оне животиње, које човек негује. Он је покушао да на основу својих дугогодишњих проматрања и испитивања објасни распрострањење домаћих животиња од најстаријих времена до данас, и још по свима појасима земаљским. Његови су резултати поткрепљени огромном литературом, а по теорији излази, да је извршење овог културног посла није руковођен човек првобитно економском користи, него тек доцније. По његовим назорима, тек кад су домаће животиње припитомљене, запажена је њихова корист. То се односи и на памет, ловачку вештину код пса и т. д., па и најглавнији продукти, као млеко, јаја, вуна и т. д. позније су новине. Вредност оваког тврђења може се оценити тек његовом теоријом о сточној економији и земљорадњи Земљорадњу је поделио на неколико степена. У најстарији почетак бележи копање куком. У то време човек се није служио за орање домаћим животињама; главна му је храна била просо. Најстарији преци наше културе обожавaху велику богињу плодности, која је с месецем идентифицирана, а чија је света животиња била говече. Временом се поступно навикну животиња на човека и обратно. Млеко се прво приносило богињи на жртву, а после се и човек на њега навади. Пре него што постаде права земљорадња, измислише људи кола у која запрегнуше говече. Према овој теорији Хан побија стару теорију, по којој је човек прво био ловац, па је тек припитомљењем говечета пастиром постао. Тако му је исто невероватно, да се земљорадник из пастира развио. Хаману изгледа невероватно да је прва побуда била за припитомљавање стоке религиозне природе а не економске. Од велике су му вредности наводи о појединим домаћим животињама и њихову пореклу. Најстарији је сапутник човеков пас, прво земљорадничко живинче источне полутине наше земље говече; па онда коза и овца. За тегљење овим су се редом ређале животиње: магарац, камила па коњ. Све ове животиње, којима се свинче придружи, само ради меса, нађоше се у једној територији. Хан узима за ту хипотетичну земљу Месопотамију, где су говече, коза, овца, магарац и свинче припитомљени. Он је претресао 36 домаћих животиња, заједно с птицама, рибама, свиленом бубом и пчелом. Због изобилних мисли и факата упућују се читаоци на ову књигу.

На врло плодно земљиште нашло је лане и преклане испитивање *пећина и њихових животиња.* У Паризу издаје Martel нов часопис под насловом „Spelunca“; у Трсту бави се истриским пећинама клуб „Touristi Triestini“, који своја испитивања штампа у листу „Il Tourista“. Ма да су оба друштва на првом месту са спортовским задатком, ипак су за обелодавање науке много допринели, особито брижљиво скупљеним збиркама.

За систематску литературу помиње се дело: *Otto Hamann Europäische Höhlenfauna.* Овде је изложен преглед садашњих пећинских животиња с нарочитим обзиром на Крањску. Највећи део заузимају дијагнозе, али се говори и о чулним органима слепих пећинара. Књига има 150 слика.

У Америци је скоро пронађен ***нов пећински кичмењак*** из класе амфибија. До сад се знало само за слепог крањског протеуса. Новог му је садруга Typhlomolge Rathbuni, нашао у подземним водама у Тексасу Steineger. Животињи су закржљале очи, ноге су му танке а врло дугачке, да не може њима да ходи, али их згодно употребљава за пипање. Као и протеус тако и он за време цела живота задржава гранате шкрге поред плућа, па се за то и увршћује у перенибранхијате.

Од систематских радова о лепидуровима на гласу је Ротшилдово дело: *Rothschild. A Revision of the Papilios of the Eastern Hemisphere, excl. of Afrika.*[1] На основу својих богатих збирака он је тачно раздвојио синонимију и библиографију. Тако исто значајно је дело од *M. Standfuss,* Handbuch der palaearktischen Grosschmetterlinge, од кога је изишло друго издање, с брижљивом систематиком и ваљаном поуком за скупљање животиња, њихове неге и бастардовање. Варијетети су поређани на одличних 8 табала из радионице Вернера и Винтера.

Скупљачи су хименоптера добили од *Dalla Torre* поред великог каталога и десету самосталну свеску. Тако исто изврстан је рад и *Frieses Bienen Europas,* II Theil, у ком говори само о солитерним апидама.[2])

Сад да размотримо радове, који се више баве проучавањем животињске грађе.

Од нижих створова врло су интересне ***дијатомке,*** због своје лепе структуре на каменитом оклопу. *Lauterborn* издао је монографију с 10 табала, у којој истражује грађу, дељење једара и кретање ових чудноватих праживотиња, које се налазе свуда по барама, локвама, рекама итд. Ту се говори о језгри дијатомне ћелије, као: о једру, центросому, хроматофорима итд. По нечем се види да се шема дељивости једра у ћелији у многоме разликује од обичне нуклеусне дељивости. Лаутерборну није пошло за руком да објасни кретање дијатомака, према чему и даље изгледа највероватније мишљење *Müller-ово,* да ти створови плазе истурањем плазматичних кракова.

[1]) Novit. Zool. Tring, V. 2.

[2]) Berlin, Friedländer.

Наука је много добила у истраживању паразитских *Myxosporidia*, које ма како да су сићушне ипак су кадре смрт да проузрокују. *Thélohan*[1]) је пропратио њихово развиће у кожи, утроби, мозгу и мишићима код риба и рака. Рибљи помор у понеким рекама и кугу рачју он приписује овим миксоспоридијама. Изврсним сликама олакшао је разумевање речених болести као што су чиреви на рибљој кожи или у утроби, те се животиња сва разгуба.

Још је развиће јегуља тамна загонетка за природњаке за то се добродошлицом поздравља и сваки најмањи приложак овом питању.

Јегуља се плоди само у мору. Само икрашице (женке) живе у слатким водама (рекама и језерима), па кад пролеће наступи, оне отпутују у море да се тамо с млечцима (мужјацима) састану. Оне у мору баце икру, и као што се мисли затрпају их по читав метар у муљ, далеко од обале и у великим дубинама. Из икре излежени јегуљчићи лети се врате у реке и језера. — По једној интересној потици лекара др-а Лоренца у Хуру[2]) јегуља се и у Каумском језеру плоди. Пре 8 година последњи пут је спуштено много јегуљчића и према томе би садашње јегуље толико година морале имати. Али су нађени скоро и млади јегуљчићи од 47 сантиметара дужине, међу којима бејаше и један мужјак, због чега Лоренц мисли, да су се јегуље плодиле у слаткој води. Ако би се ова ствар потврдила, онда бисмо имали чудноват факат — потпуну измену путничког инстинкта у ове рибе.

Питање, да ли рибе чују *A. Kreidl*[3]) одриче. Рибе, по њему, нити могу чути гласове у ваздуху, који су произведени нити оне који би били у води изазвати. Оне су само кадре да приме звучне таласе као чулне учине. Као аперцепциони орган не функционише тако звано „унутрашње ухо“ него спољна кожа.

Врло је занимљива расправа *Max Baer*, Anatomie und Physiologie der Atmungswerkzeuge bei den Vögeln.[4])

Он дели респирациони апарат код птица на права плућа и ваздушне кесе, које се увлаче у све делове телесне, па и између мишића и у шупљине коштане. Плућа су орган за искључиву размену гасова између крви и спољне атмосфере, па су за то испреплетана сплетом крвних капилара, каква плућа ни приближно нису удешена код сисара. Само се тим може објаснити енергично дисање у вези с високом телесном температуром. Ваздушне кесе стоје у отвореној комуникацији с плућима, али немају у себи крвних судова, и служе само као органи за промену ваздуха. Беру је пошло за руком да докаже да се птице при летењу брину само за правац а да произвољно мишиће не напрежу у плућима ради дисања; него да се ова животна радња врши аутоматично, јер се вазду-

[1]) Bull. Soc. France Belg., T. 26.

[2]) Jahresbericht der naturforschenden Gesellschaft Graubündens, Bd. 39.

[3]) Pflügers Archiv für Physiologie Bd. 61.

[4]) Zeitschrift für wissenschaftl. Zoologie. Bd. 61, Leipzig, Engelmann.

шне кесе испод плућа час ударима крила испразне а час напуне ваздухом (при ширењу крила), тако да од летења зависи удисање и издисање ваздуха. Тек је сад разумљиво, откуд птице могу у висинама од неколико хиљада метара да по неколико часова брзо лете а да им проређени ваздух не науди. У високим ваздушним регионима, где је врло незнатна количина кисеоника, овако се потреба ипак надокнади, што се ударима крила аутоматски непрестано велика количина ваздуха протерује поред крвних капилара, тако исто брзо се испразни из плућа угљен-диоксид, а крв у исто време сваки час долазећи с кисеоником у додир, прима га и засићава се. Птице због овог аутоматичног летења при летењу не уморе се ни толико, колико ми кад брзо ходимо.

Као додатак вредно је споменути резултате и из овог списа: *Nagel Der Lichtsinn augenloser Tiere.*[1]) Под светлосним чулом разуме Нагел животињску моћ да на светлосне надражаје реагирају. За ово осећање не требају очи, него само живци, који се светлошћу могу надражити. Многе животиње осећају сенку (хладовину), друге светлост; прве више реагирају на напрасно заклоњавање од светлости него на саму светлост. Као органе светлосног чула Нагел обележава нервне ћелије, које су на пр. распрострањене у кожи код пужева, црва, амфиоксуса и т. д. Овим с нервима додирним ћелијама оскудева пигменат. Од животиња осетљивих на сенку експериментовао је Нагел с унијом и острицом. По неке је шкољке нашао да су осетљиве на сенку као и на светлост, виноградски је пуж реагирао и онда, још на светлост, кад му је пипке одсекао, тако да му је закључак изишао оправдан, да је осећање светлости независно од очију и да му је седиште у кожи.

Испитивање структуре код живе супстанције, протоплазме, као што се јавља у ћелијама животињског тела, постала је главна тема многих научника. Помоћу нај јачих микроскопских увеличања надају се да ће моћи завирити у тајне ћеличине. *Bütschli*-јевим испитивањима *Über das Protoplasma*[2]) дошло се до уверења, да је протоплазма у ћелији избраздала унутрашњост по изгледу медног саћа не само у једноћеличних него и многоћеличних организама. Овај су закључак већином научници признали за једноћеличне организме, као инфузорије и т.д., и сами увидевши да је протоплазма састављена као из самих шупљих коцака, али таку структуру не признају за многоћеличне животиње. У последњим годинама читав се хаос изродио; неки уверавају да плазма има кончасту структуру, други опет мрежасту. Ко се хоће о овим стварима да оријентира препоручује му се чланак од R. v. Erlanger.[3]) Овде ће наћи и тачан реферат о ћеличној супстанцији и њеним састојцима, као једру, центрофому и т.д., па и дотичну литературу.

[1]) Jena. 1896.

2) Leipzig, 1892.

3) Zoolog. Zentralblatt 1896. Nr. 7.

С године на годину умножавају се испитивања и о *планктонима*. Хензен је први у реч планктон сабрао све створове — биљне и животињске, које водени таласи на све стране разносе.

Од радова у овом правцу истиче се *Strodemann, Planktonuntersuchungen in holsteinischen und mecklenburgischen Seen.*[1]) Он је нашао да су животиње и биљке, које слободно у овим језерима пливају истоветне с онима у чешким барама, па чак и с оним у северо-америчкаском језеру St Clair; заиста чудноват факат, да су у три тако удаљена предела исти организми.

Сва своја и туђа слатководна планктонска испитивања свео је Apstein у један рад.[2]) Ту су изложени и најновији резултати, па их зато овде наводимо. Оваки слатководни као и морски организми не живе уројевима него су свуда равномерно подељени; од овог се правила изузимају мале локве, где се налазе безбројне врсте у друштву. Методу пребројавања лова Апштајн описује опширно. Нарочито је онај одељак од интереса, у ком се говори о животу у језеру у разним годишњим временима.

Кратко размотреље о *развићу механичког правца* у зоологији и о Дарвинизму нек заврши овај преглед!

Експеременат је сад тријумфално ушао у зоологију и да је жив прерано упокојени C. Semper не би се више јадао, како зоолози многе хипотезе постављају а мало експериментују. Механика развића ново је зоолошко поље за испитивање, најрадије се бави на заплођеним јајима, која се тек браздају. Између многих Roux се одликовао духовитим проналасцима, да се могао приличан број закона о развићу утврдити.

По познатом начину свака се јајна ћелија по заплођењу подели прво на два, па на четири, осам и т. д. делова. Сад, ако се једна од тих ћелија иглом убоде, одмах јој се укаже потреба за реорганизацију, да би могла опет добити могућност да се бразда, али обнова старе снаге не поврати се из оперисане ћелије него из суседне неоперисане. Тако на пр. оперисана ћелија, ако јој је механизам за ћеличну деобу уништен, помогне се што јој из суседне здраве ћелије допутује нуклеусна супстанција те јој се живот поново поврати и добије и сама здраво једро. Овим смо експериментом поучени како у ћелијама борави несвесна моћ узајамне услуге да се свакојако онтогенетични смер испуни. Ова се моћ зове пост-генерацијона. — Још стоје погледи дијаметрално раздвојени што се тиче узрока ембрионалног развића. Weismann, као представник новог еволуционизма, у ствари не тврди, да је већ у јајету доцнији организам по форми саздан, али замишља да је свако телесно парче има у јајету у одређеном простору ограниченог поспоца. Тако он одређује извесним телесним парчетима тачно омеђене делове у јајету. С њим се слажу противници, као O. Hertwig, да зависи од специфичне организације јајне ће-

[1]) Forschungsberichte der biolog. Station Plön. Teil 4.

[2]) Das Süsswasserplankton. Kiel 1895.

лије, која ће животињска врста из ње постати, али додаје, да развиће заметка с његовим својствима зависи од спољних узрока. У такве узроке рачуна О. Хертвиг односе, између утицаја спољног света и јајних ћелија, које се множе наноном браздања. Друге погледе има Ру, јер он тражи снагу за промену облика у самом заплођеном јајету, те се тиме придружује старим назорима Хисовим, који замишља да су у јајној ћелији још првобитно сви органи заметнути. На Хартвига се опет наслања, Driesch. Из његових експерименталних испитивања излази да је у супстанцији јајне ћелије материјални супстрат што се тиче локализације заметнутих органа већ ту, то јест, да је сваки појав за развиће организма у његовој ћелији физиолошко-хемиски спремљен, као што је спремљен ефекат у машини.[1]) Од замашне је важности правац механичног развића, јер се експериментом све више обелодањују снаге у заметку и узроци развијања. Ни на једном пољу неће се брже загонетка решити, у колико се живот може објаснити физичко-хемиским законима.

О *Дарвинизму*, као науци о природној селекцији, бави се велики круг научника. Већ знатан број тих испитивача одбацује категорично природну селекцију као једини принцип за објашњавање како су се врсте развиле. Ови су испитивачи махом зоолози, али кад их човек карактерише, видеће се да их негативност веже, јер сваки има други поглед о „фундаменталности живота“; у једном су се сагласили, да целисходност у природи није Дарвин објаснио, и ништа неће да чују о завладалом физичко-хемиским догматизму, којима се желе крајности животне да објасне. Ка овом колу природњака припада вирцбуршки патолог Rindfleisch, базелски физиолог Bunge, зоолог Driesch и други. По Дришу, као најдаровитијем научнику млађе генерације, дарвинизам већ припада историји; по њему је чак опровргнут, као што се у Biologischen Zentralblatt[2]) изјаснио.

По Дришу живот нам само у толико пружа могућност испитивања каузалних проблема, у колико механизам улоге игра; оно што је ту стварно „структура или тектоника“, само се може описивати и то изразима целисходности. Он види дакле у целисходности нешто фундаментално за животне радње.

Против дарвинизма, како га Weismann у Фрајбургу заступа, опире се *Schallwien* у свом спису: *Der Darwinismus und seine Stellung in der Entwickelung der wissenschaftlichen Erkenntnis*.[3]) филозофу Шелвину Вајсман важи као најнапреднији представник механичне каузалне теорије. Начин како он побија Вајсманову студију детерминаната и науку о плазми у заметку највише личи на нападе Хертвигове.[4]) Ако је плазма у заметку бесмртна, као што Вајсман држи, то обадвојица утврђују, да је

[1]) Biolog. Zentralblatt. Bd. 16.
[2]) Band 16, 1896, S. 355.
[3]) Leipzig, 1896.
[4]) Zeit und Streitfragen der Biologie Heft I.

плазма у заметку исто тако пролазна, као и свако месо и да се мора изнова створити као свака телесна супстанција. На мисли Шелвинове о наслеђу, развићу, варијабилитету овде се може читаоцу само поменути, и на његову га расправу упутити.

Зоолог E. Wasmann[1]) латио се да опровргне назоре у књизи *Haacke, Die Schöpfung des Menschen und seiner Ideale*. С њим се слаже у одбацивању дарвинизма, али му одбацује теорију, што све унутрашње законе развића у органском животу своди у систем душом обдарених атома, који теже за механичком равнотежом.

С. Тр.

1) Zur neueren Geschichte der Entwickelungslehre in Deutschland. Münster in W. 1896.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Назарени, роман, написао Јаша Томић. Друго издање. У Новом Саду. Српска штампарија др-а Светозара Милетића. 1896. Цена два динара.

Писац овога друштвенога романа г. Јаша Томић, познати новинар и књижевник новосадски, намеравао је написати расправу о назаренској секти и о њеним присталицама, — „нововерцима." У опширној расправи хтео је он изнети њихове догме, установе и обичаје, те тако познати и шире кругове наше с овом новом вером. Ово је заиста требало учинити. Нова секта, како је ушла у наше крајеве, не избија из њих, па ако и не напредује нагло, а оно се утврђује у задобијеним положајима. После некога времена Томић је одустао од те намере: он је тај предмет обрадио у овом тенденциозном роману, који је тиме привукао на себе пажњу многих мислених људи наших. О *Назаренима* се толико говорило и писало, колико се одавно није у ширим круговима ни говорило, а то ли у нашој савременој књижевности писало о једној књижевној појави. Поступак Јаше Томића врло је оправдан. За време док је он радио на своме роману из назаренскога живота, угледала је света озбиљна богословска расправа о назаренској секти — *Назаренство, његова историја и суштина*, Нови Сад, 1894 — коју је написао г. Владимир Димитријевић као студенат богословије. Ова је расправа издана трошком *Матице Српске*, а написана од стручног писца, који је њој посветио сву младалачку преданост срећи свога народа, — па ипак се за њу мало зна у ширим круговима. Књигу *Назаренство* прочитали су само људи богословскога образовања, а приказали је само црквени листови. Читалачка публика није дошла до ове књиге, те се није њоме ни користила. И после појаве ове исцрпне расправе о Назаренима, нова вера опет је исто онако тамна, а њен успех исто онако неразумљив као што је то било и пређе. Већ се готово заборавило да је изашла једна опширна и темељна студија о Назаренству, — таква је заборавност код нас доста честа, на жалост! Јавља се роман Јаше Томића о истом предмету. И шта бива? Српска читалачка публика

лепо прима овај роман: прво издање његово брзо је распродано, те је дело изишло у другом издању. Два издања за непуних шест месеци! Није ли то при нашим приликама и ретка и лепа појава?

Ето за што рекох да је Томић врло добро радио што је о Назаренима написао роман, а не расправу.

При читању *Назарена* на први поглед опажа се нешто што је врло карактеристично за цео овај роман. То је обиље градива које је писцу било при руци када је радио овај посао. Томић се много година занимао проучавањем назаренских веровања и њихових прилика. Он је тако познао свој предмет озбиљно: он је тако скупио и сувише грађе за роман у коме ће се Назарени приказати и као секташи, и као људи, и као браћа. Али ти, тако многобројни опажаји из назаренскога света учинили су те писац, као новајлија у овој врсти књижевнога рада, није међу њима изабрао најпогодније и најпотребније податке, него их је изнео све редом, остављајући читаоцу на вољу да их бира и оцењује. Разуме се да је таквим радом пишчевим роман много изгубио у техници својој. Ако се у овом добром роману нешто може назвати слабим, онда се то сме рећи за склоп његов. Да је сузио круг свога излагања, да је опажаје из назаренског и сеоског живота смањио, да је још боље средио оно што је морао рећи — писац би својим радом постигао највећи успех. Код нас се у данашње време све више тражи да српски књижевни радови буду изведени онако пажљиво као што се ради у европским литературама. Овако, и поред све новине и занимљивости предмета, — многе епизоде, чак читави делови, у *Назаренима* сувише су развучене и одужене. Негде је обрађено и што је било непотребно разрадити, а другде брзо препричано оно што је требало расветлити. Погодан пример за прво јесте цела глава „Зашто Пера Крњин није постао Назарен?“ а примери за друго налазе се врло често. Погрешке у склопу романа писац је искупио добрим особинама свога рада. Опажа се да је Томић на овоме роману радио с вољом, те је поред местимичне невештине ипак нацртао живу, истиниту слику непознатога живота и рада назаренског.

У добре особине *Назарена* може се уписати то што се роман чита са доста великом занимљивошћу. Ово долази прво од самога предмета. За шире кругове наше Назарени су постали исто онако тајанствено занимљиви као што су фармазони за уже. Сваки читалац, који поле разбира о верским приликама свога народа, прочитаће у сласт овај роман, у коме се приказује она јерес која је за кратко време успела поколебати српску, православну веру код многих простијих људи.

Поред савремене вредности самога предмета, многе и многе личности у роману, различни догађаји, цртање варошке интелигенције и сеоског света — једном речи: све знатније и споредније појединости овога романа српског имају у себи много чега што је друкче него у нашим.

већ стереотипским приповеткама са села, те се све у њему прати много пажљивије. У овом роману све је новије, оригиналније, занимљивије од онога што смо до сада слушали од наших свакодневних „причала“ од заната.

Да разгледамо овај роман из ближе, да пређемо летимице преко његове садржине. Тако ће се видети шта има у њему и какво је то што је у њему.

Догађаји у роману разноврсни су и уплетени, али су сви везани за поједине чланове породице чича-Срдана Ненадова, имућна ратара и трезвена човека. Ван те породице налази се једна личност, за коју се понајвише интересујете, која има понајвеће везе с новом вером. То је Боривоје, један првак назаренски. У њему је писац представио како прости људи прелазе у назаренство, у каквим приликама и под утицајем каквих људи; даље, како се ти нови чланови ватрено заузимају за веру и браћу, како и срчани борци нове вере посустају због њених тешких и неоправданих захтева; најпосле, како пропадају заблудели синови српске цркве и мајке Србије, а с њима и назаренство, које квари човека, убија подмладак и ништи битне одлике српскога племена.[1]) Али Боривоје није главна личност у роману, онаква какву би тражили наши звани и незвани естетичари. Писац је мало пазио и на то, те је и поред Боривоја ставио другог виђеног Назарена, — чича-Срданова сина Лазара, те што није могао показати на Боривоју, показао је на Лазару.

У осталом, када је писац овако проширио свој тенденциозни роман и када је мало пазио на склоп његов — онда у њему не можете ни тражити ни наћи нити великога јединства нити главне личности. Право говорећи, писцу је главна личност била назаренство, а на Боривоју хтео је понајјасније показати све особине нововераца. Боривоје занимљив је и као човек и као назарен. Писац га приказује од детинства. Тада је Боривоје био пакосно али бистро дете: младићем убио је у љутини свога друга, а када се оженио, у наступу љубоморе крвнички је уморио своју жену. Вредно је разгледати како је у роману природно и верно оцртан карактер Боривојев од првих дана до затвора. У затвору се Боривоје налази у једној ћелији с угледним назареном Лазаром. Овај је прешао у назарене да би се оставио пуснога живота, па се поколебао и у весељу окрвавио друга, те допао затвора. Глава под именом „Назаренски владика“ садржи вешто приказану супротност између оца, честита домаћина, и сина, немирна младића. Ту је још боље изведен сукоб оца и сина због синовљева назаренства. Положај у породици чича-Срдановој о Божићу и

[1]) Да није тако, не би патријарх Ђорђе Бранковић читав одељак једне своје божићне посланице посветио Назаренству. Вреди прочитати тај говор; који се одликује топлим српским осећањем. — В. Димитријевић *Назаренство*, с. 212.—4.

кајање синовљево израђени су с драматском силином, која мора потрести читаоца. Прочитајте ту главу, па ћете се и сами уверити.

** Када је оба назарена извео из затвора и пренео у село, писац је тада започео заплет свога романа. Интересовање за роман почиње јачати од главе, која се с правом зове „Гомила догађаја." Одатле писац опширно приказује целокупан живот назаренски. Он уводи читаоца у интимне разговоре назаренске, упознаје га са назаренским женама и девојкама, а особито се труди да што више истакне питање: ко је крив назаренству? Најзгоднијим начином, у говорима људи разнога занимања и различне интелигенције изнесена су лепо сва мишљења, којима се може објашњавати напредовање назаренске секте у нашем народу. Успех нововераца заиста се не може лако објаснити, те писац излаже разна мишљења, али он не пристаје ни уз једно. Нека и читалац размисли мало о том знатном питању! — А о Назаренству вреди размислити. Јер знате ли да од *двадесет и две хиљаде* белосветских назарена на Србе у Угарској долази *петина* — 4.400? Јесте ли чули страшну истину: да половину Назарена целе Угарске, те колевке нововерске, чине баш наши Срби? Видите ли да се та несрећна секта највише одомаћила на огњишту многонапаћеног српског народа?...

За том занимљивом главом долази друга, где се износи борба са Назарима у самој скупштини њиховој. Препирања између православнога свештеника и првака назаренских израђена су умешно, занимљиво и с добрим познавањем Светога писма.

Доста сатиричне оштрине има у сликању оне „налицкане војске", која се из вароши креће против назаренства. Да ли писац има потпуно право кад без милости шиба поједине људе, који долазе у село да драговољно поуче народ, — то ми одавде не можемо знати. Само то што он износи како професор Здравковић говори против раскоши, а за леђима стоји његова „накинђурена" жена, и како лекар виче на српску неумереност, а он у мало што не умре од исте неумерености (остало и да не помињемо) — јасно показује да писац исто онако озбиљно напада неумешност, коју наша интелигенција очитује чим се приближи простоме свету, како оштро критикује и назаренска веровања. Писац нам каже да је таква војска претрпела пораз. Према изношењу писчеву она не заслужује ни мало сажаљења, — прошла је онако како је и радила. Зато се са задовољством чита како „друштво добрих људи", које заснова млади и ваљани свештеник Светозар, брат онога великога назарена Лазара, — постепено и стално напредује поред свих сметња и неспоразумљења. „Друштво добрих људи" успешно је сузбијало Назарене, и ови јако посрнуше. Назарени села Лазаревца дођоше дотле да их у скупштини тешки непоштени Тома и да се с овим нитковом поче на скуповима разрачунавати и сам Боривоје. На крају Лазар се мири с братом, па се враћа у православну цркву, а Боривоје у помамној љутини тера кола у Дунав и дави се... назаренство је пропало! Сад свештенику Светозару честита на

успеху његова друштва и сам прота који је пређе мрко погледао на његов рад.

Назарени, овако занимљив роман, обилују радним лицима, која су живи створови, од меса и крви. Многе личности цртане су са правим српским особинама. Писац се ни овде није удаљавао од својих посматрања. У осталом Јаши Томићу и приличило је да тако ради: он први пут обрађује велики роман из српскога живота. Може бити да је само отуда дошла и она реалност његова представљања, која јо где-где толико отворена да је већ одвратна, али у таквом раду његову неоспорно је добро то што су тако и споредније личности испале природне и истините. Оставите на страну Боривоја и Лазара, па узмите на око или чича Срдана или његову мезимицу Милеву, и видећете да су сви тренуци у њиховим радњама и све промене које се у току времена и под разним приликама збивају на њима, јасно приказане па и психолошки објашњене. Тако је без мало са свима личностима у роману, — чак и са оним сељаком Обреном Тодоровићем, који због отмице допада затвора и умире у њему, и с оним људима што се јављају само на договору о назаренству (чича Станко, учитељ Миливоје, Шандор ковач).

У засенку је остао једино млади борац против назаренства — свештеник Светозар. На ову личност писац није пазио колико је требало, те се она чешће губи испред очију читаочевих да се јаснија јави тек у каквом јачем заплету.

Причање у *Назаренима* живо је, а стил течан и где треба врло изразит. Само се местимице опажа нека усиљена и неумесна игра с речима, а где-где опет писац у напред говори шта ће бити, — те прво квари иначе природан стил, а друго смета читању. Али се нигде не огледа писчева почетничка невештина толико, колико при уплетању некаквих поука, што је сасвим неумесно. А најмање је на месту (управо заслужује збиљску осуду) онај и онакав говор о приповеткама С. В. П. Иначе, избор речи врло је добар, те се за сада могу опростити неке граматичке и правописне погрешке.

Када сведемо све што смо запазили у првом раду Јаше Томића, видимо да пред собом имамо писца који је подесан... још више: који има дара за романску поезију. То најбоље показују толике сцене, толика лепо обрађена места у његовим *Назаренима*. Задржите се мало више на глави *Анђели и роб*, и видећете с каквом су лакоћом изведене оне лепушкасте сцене. По томе већ опазићете да је Томић могао имати много успеха у оним, тако обичним, али тако омиљеним причама из села и из града. Али он није тражио свој први успех с таквим радовима. Он се јавио прво с овим великим романом из живота оностраних Срба и њиме се збиљски приказао читалачком свету српском.

Писац, који овако ради своје прво веће дело, тим самим сведочи да ће сам увидети своје недостатке и сам себе исправити и усавршити. Неки пристрасни гласови, што се чују из публике, још ће га више везати за тај посао, за који има и дара и воље.

Лазарени су најбоље дело међу свима књигама, које је српска литература добила 1896. године.

М. К. Драгутиновић

Српски народ, црква и свештенство у турском царству од 1459.—1557. године. Историјска расматрања и белешке *Миленка Вукићевића*, професора. Београд, парна радикална штампарија 1896. Цена 1 динар. Мала 8°, XII. 70.

За похвалу је што се писац наведеног делца одао проучавању мало познатог доба прошлости народа нашег. Ко год је покушавао бавити се тим послом, признаће да није лако истраживати нову грађу за историју српског народа у доба његове потчињености Турцима; још теже је наћи на таке податке, да се њима разјасни по која загонетна појава, јер је мало аутентичних и јасних података за упознавање прошлости народа српског, што остаде у земљама некадашње крупе Немањића и Лазаревића; а најтеже је подврћи их тачној оцени, да се сваком податку одреди права вредност.

Г. Вукићевић је прибрао податке, који се тичу доба од 1459. до 1557. год. и односе се на живот српског народа и православне цркве, прикупио их у целину у наведеној књижици са жељом да му она баци ма „*само једну искру светлости у оно тамно време нашег робовања Турцима. . . и да покрене наше млађе људе од пера да испитују онај најтамнији, али за то и најзанимљивији период наше историје*" (стр. VI.). Писац је књижицом хтео: а) да на основу историских података представи стање српског народа, цркве и свештенства у доба од 1459.—1557. год. и б) да покаже зашто се по паду деспотовине Србије не помиње нити има сачуваног имена и једног патријарха српског у Пећи све до 1557. год.

Кад сам прво прочитао уз делце приложен реферат једног професора богословске групе, као меродавног лица за послове ове врсте, помислих: Боже, дај да се једном пође у напред! Али како сам се разочарао, кад сам пажљиво промотрио спис и поново реферат! Сасвим супротан утисак првом!

Напоменуо сам на једном месту[1]) да је врло потребно штампати реферате уз награђене списе, и вредност те напомене види се из овог случаја. У нас је писање реферата необично лака ствар, за шта као да није

1) „Дело" за фебруар 1897., стр. 356.

потребно знања и пажње. И овај референат није ни проучио спис, бар ради садржине: он зна за неке хронике да је писац употребио, и ако у писца нема ни помена о том, сошитава до сад непознате податке, као: да је Спандуџин *путописац* (!), да је Герлах *већ раније издан* у Гласнику (!), мисли о могућности проучавања епохе „међу патријарства“ помоћу њему нових и непознатих писаца, објављених у спису, и говори још много што шта, што је у опреци са стварношћу. Кад је овако референат учинио пријатну услугу писцу „из неразумевања“, могао му је писац вратити љубав „из познавања“ те да уза свој спис не штампа приложени реферат!

И писац да је имао намеру да у књижици својој само укаже на прошлост и паћенички живот наших предака, њихов живот и борбу за име и веру, не би му нишша замерио, али кад писац мисли и о научној вредности свог списа и мисли да њиме покрене „наше млађе људе од пера“ да његовим трагом пођу у проучавању народне прошлости, мислим да је дужност показати у колико спис заслужује таку препоруку.

За оба предмета својих „историјских посматрања“ писац је имао не само прокрчен пут, већ и врло ваљан упут за даља испитивања у историским студијама и прилозима Чедомиља Мијатовића и архимандрита Руварца, који служе за полазне тачке у испитивању у оба правца. Али при свем том што је прошло двадесет и пет година од појаве Мијатовићеве студије „*Пре триста година*“ штампане у Гласнику срп. ученог друштва, књ. XXXVI, овај нови рад је и непотпунији и некритичнији, а не вреди ни наглашавати да ће историчар, коме је стало до критичности, мимо ово дело проћи и тражити Руварчеве прилошке и „иверје“ при свој рогобатности његовога стила, јер ово делце оскудева у оном чиме се одликују радови оне двојице.

Не мислим да се упуштам у оцену свих појединости, нарочито свих извора, које је употребио писац при првом делу. Напомињем, пак, да је сазнавање о животу наших предака у XV, XVI и XVII веку према извештајима туђинским, често врло некритично, а у нас се и иначе мало зна о списима прошлих векова о Турцима и о њима потчињеним хришћанима. Ове списе треба употребљавати с резервом. Они су писани с јасном тенденцијом против Турака. Њихови писци уз мало факата придодају много својих рефлексија, пуне текст цитатима класичних писаца, узимају један од другог, ништа не помињући, па док на једном месту тврде истинитост једнога факта, побијају га на потоњем: причају о робљу хришћанском у Турака, а крију да кажу зашто се буне хришћани противу хришћана, па слабији у очајању зову Турке у помоћ противу аустриског језуитизма: час говоре о потлачености Срба под Турцима а час да су у турској војсци „molti christiani volontieri“ и „vanno col Campo molti *Voinici* che sono villani, vivono ala greca, servono ad ogni cosa et *habitano in Servia et Bulgaria etc.*“ За то их треба подвргавати оштрој оцени, не примати „за готово“ њихове речи, онако исто као ни речи Атанасија Ђакона

(стр. 32.), којега писац наводи за потврду, при свем том што је и сам знао да српски сељак никад не беше толико богат, да је могао имати *сребрног и златног посуђа*. Блажен је био и властелин, који га је имао сребрног, а камо ли још златног!

Не мислим се задржавати ни на размատрању другог дела ове књижице, где нема ничега до сада непознатога, али који бар заслужује пажње што је писац прикупио податке растурене на више места. Али и ту, да је писац био стрпељивији, не би морао уверавати како *„поред свега истраживања по записима печатаним и непечатаним“* није могао наћи ни једног владичанског имена у оном међувремену од 1459.—1557. год. сем оних које је поменуо по архимандриту Руварцу. Ја нисам загледао у рукописе, али чим сам претурио две три руковети старих записа и натписа нађох у LVII. Гласнику срп. уч. друштва на стр. 48. један натпис, у коме се при крају вели: ....и ѡбладающаго митрополитȣ кѵр Атанасиє во лѣто (з. є. (7005 = 1497.). Без сумње има их још таких. Према овоме отпада она четврта тачка закључка у књижици на стр. 60.

Први део „историских расматрања“ заслужује више пажње с другог једног гледишта. Које је то гледиште, видеће се из даљег излагања.

За основу првог дела послужила је студија Мијатовићева *„Пре триста година“*, чему је г. Вукићевић додао и нових података, касније објављених и из три списа не *непозната*, како је мислио референат, а писац пустио без икаквог коментара. *Libellus de ritu et moribus Turcorum* употребио је још Чедомиљ Мијатовић у „Деспоту Ђурђу Бранковићу“, књ. I. и навео га у библиографији (на XX. стр. I. књ.), само што га је он имао у немачком преводу. Они пак наводи из *Türkische Historien* не ће бити ништа друго до изводи из Ђеновљанина Антонија Мернавина, чије је дело *Vita e lege turchesca* прештампавано више пута и у *Türkische Historien* биће превод италијанскога текста.

Поменутом својом студијом Мијатовић је, као што рекох, прокрчио пут у испитивању живота српског народа XVI и XVII века. Он је у томе остао усамљен доста времена, док П. Матковић не стаде објављивати у Radu jugosl. akademije путописе путника преко балканског полуострва у XV и XVI веку саопштавајући интересније белешке у изводу. Оне су имале попунити Мијатовићеву студију у много које чему, али је ова ипак остала да послужи за извор новим студијама. Прикупивши нешто бележака из Матковићевих саопштења у Radu и оно бележака из списа заробљеног Сибињанина Милбахера, Мернавина у немачком преводу и Вартоломија Ђорђевића, познатога писца XVI века, а ослањајући се поглавито на Мијатовићеву студију, г. Вукићевић је покушао оцртати српски народ, цркву и свештенство од 1459.—1557. год. Писац је, дакле, имао да у неколико допуни Мијатовићев рад новијим белешкама у колико се то дотицало његова посла. Али ако се упореде те две радње, видеће се како *писац новог делца није појмио свој задатак историчарски и списатељски*. Прикупљене белешке врло неспретно је разбацао, узимао је без

критике и *вадио*, по свом нахођењу, *из других списа, не наводећи прави свој извор, већ онај у који није ни завирио, уносећи на тај начин све грешке посредног извора и гомилајући уз њих нове своје грешке*. Да ли је томе узрок непажња или друго што није потребно да нагађам, нити ћу указивати прстом на сва така места, само са разлога што би се овај реферат удвојио, али ћу се зауставити на двема карактерним особинама овога списа, на *необичном начину навођења* и *неким позајмицама без означеног правог извора*.

Писац је промашио намеру, кад је мислио да ће на начин, кога се држао, moћи упутити у проучавање историско „наше млађе људе од пера.“ Само марљивост и критично процењивање историских факата и дела̀, којим се историчар служи, воде правом путу, али нам то не пружа ово делце. Ну ако је тежак посао познавати не баш спромашну књижевност XV, XVI. и XVII в. о Турцима и њима потчињеним хришћанима, није тешко верификовати већ позната факта, сваки податак и сваку њихову реченицу, кад за то има могућности. Не подвргавати оцени готове белешке, *имати оригинална дела при руци и наводити их у библиографији својој на крају књиге, тврдећи да се њима служио, а у ствари служити се већ готовим обрадама, као што је чинио писац — не значи тежњу историској истини*. Ево како је радио писац.

На крају своје књижице извео је библиографију списа̂, којима се служио при раду. На стр. 70. код писца *Ricaut-a* навео је два његова дела: једно је *Istoria dello stato presente dell' Imperio Ottomano*, а друго је *Neu eröffnete ottomanische Pforte. Beschreibung etc. Augsburg* 1694. Писац наводи да се првим послужио на стр. 44. а другим на стр. 50. своје књижице. У ствари, пак, није се служио ни једним од наведених дела, јер да је то било, писац би знао бар толико да је то *једно исто дело*, а разлика у натпису потекла је само од двојице преводилаца, те док је италијански преводилац задржао натпис дела како је у францускомтексту: немачки преводилац узео је други натпис. Онај навод свој из италијанског текста Рико-а писац је узео с друге стране, из једне расправице штампане у *извештају крагујевачке гимназије за 1893 94*. шк. год. (на стр. 6. навод 6.). Очигледније не може бити него што је. То се види по оној погрешци, и ако за обична читаоца неприметној, коју је учинио писац оне расправице, коју је и г. Вукићевић без измене унео у свој спис. Други навод из немачког текста на стр. 50. писац је узео из Мијатовићеве студије „*Пре триста година*“ што се види и по непотпуном и нешто погрешном наводу, како га је још г. Мијатовић унео у своју студију. Једна ситница, знак навода, створила је још већу забуну. Да је писац загледао у ма које било издање дела Рико-а, морао би опазити погрешку, ну тога није било, зато су унесене погрешке из посредних извора. Кад је овако, онда *у библиографији није места наведеним делима Рико-а!*

Лепши пример критичног проучавања имамо на страни 37. књижице, где писац вели: „*Турци се нису уздржавали*, како вели архиепископ Марин Бици год. 1610. *да не нападају и не пале хришћанске богомоље*," и навео је на 121. стр. XX. књ. Starina, те као тиме потврдио горње речи. Али горњих речи нема не само на наведеној страни, већ нигде у целом извештају Мариновом. Други је извор, којим се писац послужио, а не XX. књ. Starina. Писац се није ни трудио да их тражи у оригиналу, већ на стр. 9. поменуте расправице у извештају гимназиском, где је написано: „*Они (Турци) се не уздржавају и да не нападају и на пале хришћанске богомоље*." Писац расправице није навео Маринове речи, јер их таких нема у тексту, већ је тако казао ослањајући се на архиепископово приповедање о католичкој цркви у Призрену (Starine XX. стр. 120.). Али кад писац није имао кад да загледа у Starine, могао је у оној расправици на 9. стр. под 3. видети и италијански навод, и заиста чудновато је да се тако несмислено архиепископу Бици приписује што није његово!

На тај исти начин дошли су и они други наводи из путописа Марина Бици са 120. и 122. стр. XX књ. Starina на 36. страну „*историских расматрања*," т. ј. пошто су прошли кроз ону расправицу. И наведене стране списа на 38. страни књижице не одговарају оном на 37. стр. што долази одмах за наведеним речима Бици-а. Да ли је и колико је писац употребио Бици-ев извештај види се по томе, што писац из њега није узео оно што му је било одвећ потребно ради његових „историјских расматрања", чиме се изванредно лепо карактеришу верске прилике на балканском полуострву, већ је узео ситнице, не оригиналним путем!

Да пођемо даље!

На стр. 44. своје књижице писац је под 2. навео речи, које нису узете са стр. 167. XXV. књ. Starina већ са стр. 8. више пута поменуте расправице у наводу под 4. *Добро је по који пут погрешити, еда би се осведочила туђа искреност*! У оној расправици писац њен пропустио је поред стр. 167. навести још једну, тако да тек кад се доведу у везу речи црногорског владике Мардарија из његовог писма на стр. 167. XXV. Starina с другим неким речима његовим у истој књизи Starina може се извести оно што је писац „историских размишљања" нашао за добро *преписати од речи до речи*, па не знајући извора навео га онако, како је у расправици случајно пропуштено при препису с концепта.

Пример који долази понајлепши је прилог критичном испитивању у „*расматрањима историским*." На стр. 44. своје књижице писац је навео неке речи, за које вели да су *Мернавинове*, али којима није могао наћи извора, те је оставио без помена од куда су позајмљене. Ја ћу му показати извор и пут којим је дошло у његов спис, јер је само један пут. Служећи се, као и на више других места, оном расправицом, коју је изреком навео само на једном месту, г. Вукићевић је на њеној 10. стр., где је навод под 2., нашао да је писац навео неко Мернавиново

тврђење по Мијатовићевом изватку из Мерпавина. Одмах, пак, за тим долазе шест редића необично подесних да поткрене извесну мисао писцу „*расматрања историских*“, али му се учинило да је онај други писац врло нејасно обележио извор њихов на стр. 211. XXXVI. књ. Гласника, или можда није ни загледао у Гласник да се увери, већ је и свих оних шест редића *приписао* Мерпавину, и ако су оно речи писца расправице, а изведене на основу онога што је Мијатовић саопштио на наведеној 211 стр. XXXVI. књ. Гласника из приповедања Герлахова. Реткост од умешности!

Још је прилично таких позајмица, које је писац, ради олакшице зајмио, не казујући од кога и наводећи неверне стране, које га сада изневеравају. Простор овог реферата, као што већ рекох једном, не допушта продужити навођење њихово, али у накнаду за то да речем само још неколико речи о још једном необичном начину, употребљеном при изради овог делца.

Писац, кад наводи што год под наводним знацима, ни најмање не обраћа пажње на правило о употреби знака навода. Он наводи тако и туђе речи и своје прерађевине, па поправљајући и допуњујући туђе речи и мисли, квари их, дајући маха да се мисли: да не разуме посао, кога се латио. Тако је навео под именом речи путописца Вранчића и оно што је он са̂м рекао и удесно (в. стр. 20.), а још горе је учинио с Мијатовићевим наведеним речима на стр. 16. своје књижице, где је поправљао оно што је добро, и од тога разуме се, створио лоше, па оном поправком „*Травизалије у својим Relationi (III. 1.)*“ дао доказа да не зна ни шта су оне Relationi (III. 1.). Лепше је било оставити како је навео Мијатовић, јер је правилније, а поправљати само онде где се човек разуме!

Стил је могао бити углађенији, јер је предмет врло подесан.

На крају крајева, ***мислим да начин историског критичног истраживања, којим г. Вукићевић мисли да расветли ма и једну тамну страну прошлости свог народа и придобије „наше млађе људе од пера“ да се одаду послу, што мисли да га је започео, тај начин нити је од користи за историску науку нити за поуку млађима.*** Поћи ли „млађи људи од пера“ тим путем, и стану ли овако несмотрено радити, узимати податке и мишљења а не казивати од куда, па пунити листове библиографијом, у којој је доста дела, у која се није ни завирило, онда ће нам у брзо требати да нађемо неког новог и стрпељивијег Руварца, који ће писати „прилошке“ и дељати „иверје,“ у којима ће истраживати изворе многих заблуда, створених оваком врстом позајмица, што их је усвојио г. Вукићевић. Ако писац мисли да буде историчар, мора бити критичнији и савеснији у свом послу, што вреди више него обилна библиографија, неверно огледало рада!

Тек кад буде тога, моћи ће се говорити о „***оригиналном научном раду***“ и у њему наћи „***новина за историску науку***“, а у овим „***историским***

расматрањима и белешкама" и сваком раду рађеном на оваквом основу, имаћемо најфиније казано *„недопуштене позајмице"* и штете за развој наше историске критике.

Марта 1897. год.
у Алексинцу

Јов. Н. Томић
професор

НЕКОЛИКО НОВИЈИХ КЊИГА О БОСНИ[1])

1. Guillaume Capus, *A travers la Bosnie et l'Herzégovine*, études et impressions de voyage, Paris. Librairie Hachette et Cie 1896. 4°. 345.

Писац је разделио ово дело на тринаест глава, по правцима у којима је путовао, и по томе где се бавио. Оно је уз то украшено са 154 махом фотографских слика, а придодата му је и једна карта, која је у размеру 1: 800000 израђена у војном институту у Бечу.

1. ГЛАВА.

Од Беча преко Загреба на Саву

Прво описује крајеве кроз које пролази а у којима живе Јужни Словени, док не дође до Саве. За тим, пре него што дође до Брода, помиње северо-западни улаз у Босну, а то је железница од Новога до Бањалуке. Њу је још 1872. г. саградило Друштво железница Европске Турске под руководством барона Хирша. Требало је да се ова железничка пруга веже за пругу Митровица—Солун, али разне политичке сметње зауставиле су извршење овога плана. Тада је и ова пруга била запуштена и тек је 1878., после окупације, васпостављена и везана за мрежу угарских железница. Овај је саобраћај отворен тек 1882. год.

За Саву каже да је била таква природна препрека у којој се гасила свака западњачка култура, а овде је уједно и источњачка култура губила своју моћ. Ово одвајање раса и културе није почело од скора, већ још од IX столећа. Још од тада подвргнута је ова југо-словенска раса разним политичким и религијским судбинама с једне и друге стране.

Спомиње досељење Словена у ове земље, у IX столећу.

На обема обалама говори се истим језиком, а говорити истим језиком значи једнако мислити, тежити истим идејама, истим моралним и друштвеним навикама — свега што један језик изражава. На шта је сада

[1]) Скоро сва последња дела о Босни и Херцеговини, или бар њихов највећи број писана су у духу савремене политике, управо носе обележје поручених дела од стране босанске владе у Сарајеву. Ми их приказујемо по дужности својим читаоцима, а имаћемо прилике да нарочито говоримо о начину, којим Калај, разним путовима, обмањује европско јавно мњење у погледу својих успеха у заузетим покрајинама.
Ур. Дела.

узрок овој разлици? — Излаже кратку историју Босне од смрти Стевана Томашевића 1492., када је настала турска непросвећена владавина и трајала све до 1878. — Свему је она узрок.

Мост код Брода на Сави довршен је 1879., дугачак је 484 м. и везује Славонски Брод са Босанским Бродом, везује угарске железнице са босанском пругом за Сарајево. Одмах пада у очи велика разлика ношње и станова између досадашњих и ових нових (које види на овој страни, у Босни,) становника. Турбани са врло широким панталонама: турски станови и мунарета: село са прљавим улицама од 1500 становника, половина муслимани а друга половина хришћани, католици и православни.

Прича историјску судбину ових граничних места, која су имала да издрже велике борбе обостраних навала. Описује ратовање принца Евгенија Савојскога 1697.

Наводи кратку историју берлинскога уговора од 29. јула 1878. — наводећи да су чести нереди у овим земљама били забринули Европу, док им није нашла заштитницу. Оправдане су речи грофа Андрашија да: „за заузеће Босне и Херцеговине не треба ништа друго него послати напред једно музичко друштво". Немире при окупацији изазвале су муслиманске аге и бегови, из економских и личних разлога. Каже да је Турска имала 25.000 до 30.000 трупских људи у Босни. Описује ширење пропаганде против окупације. Наводи биографију Хаџи Лоје и осталих знатнијих личности у овој ствари. Месеца јула 1878. скупила је Аустро-Угарска 70.000 људи из Хрватске и Баната. Трупе су састављене из трећега корпуса, коме су додате две дивизије пешака и једна бригада коњице. Све је ово било под управом ђенерала Филиповића. И док је Филиповић ишао ка Сарајеву, ђенерал Јовановић заишао је преко херцеговачких кречњачких кршева да се спусти у престоницу Херцеговине, Мостар 17. јула у 5 с. изјутра, пешадија је за два сахата наместила мост, војска прешла и побила своје заставе на босанском земљишту. Наводи Филиповићеву прокламацију у преводу.

Тегобан саобраћај, у овим земљама, принудио их је да одмах отпочну градити железничку пругу. Рад је отпочет у септембру и за два месеца постављена је само привремена пруга, за стратегијске послове од 135 километара. Велике теренске сметње успориле су даљи рад, и тек на крају декембра имали су пругу до Жепче, 145 км. Одатле је настављена пруга за Зеницу и до 27. јуна 1879. начињено је још 49 км. Тек 1880. отпочето је исправљање и утврђивање ове пруге. 1881. настављени су радови од Зенице до Сарајева, растојање 79 км. 23. септембра 1882. ушла је прва локомотива у Сарајево. Овде му је згодно дошло да говори о свима железницама Босне и Херцеговине, и да назначи њихову улогу, коју су већ извршиле и коју ће имати још у много већој мери да изврше. На прво место долази пруга која везује Саву са престоницом, Сарајевом, која поред јаке стратегијске потребе има велике трговачке и економске важности. На друго место долази пруга да веже Босну са њеном сестром

Херцеговином, а уједно да отвори Босну према Јадранском мору. Ово у толико више што су природне препреке толико моћне да до сада није било ни једнога пута подеснога за комуникацију. Неретва је због великога разливања (на неких 12 рукава) била неподесна за пловидбу. Аустријска управа отпочела је 1882. радове за регулацију Неретве. Ови су радови довршени 1889. И сада могу бродови са 700 тона долазити од мора до Метковића, а то је растојање 19 км.

Калај, коме припада заслуга ове иницијативе, није чекао да се сврше започети радови, већ је за време самога рада, 1884. месеца августа, учинио да се трасира пруга Метковић — Мостар. И ова је већ 1885. била готова у дужини 43 км. Идуће године настављени су радови и 10 авг. 1888. било је свечано отварање пруге Мостар – Острожац, уз Неретву. Велике су се тешкоће овде имале да савлађују. Пруга је морала да се постави уском Неретвином клисуром, којом се она и њена притока Рама пробијају кроз кречњачки ланац Динарских планина. У пролеће 1889., настављени су радови од Острошца до Коњица и свршени 28. окт. исте године. Остало је још прелаз преко Иван планине, која је вододелница за реку Босну и Неретву. Овај се велики нагиб морао савладати многобројним заокукама. Радови су отпочети 20. јула 1889., а завршени јула 1891. г. Тако је 20. јула 1891. цела пруга Метковић Сарајево, од 177 км., била довршена.

13. априла 1885., законом је овлашћена управа Босне и Херцеговине да позајми 1,300.000 форината, за грађење пруге, да веже сланике Доње Тузле и угљене мајдане Симина Хана за босанску пругу. Ови су радови отпочети у мају 1885., и већ је 16. априла 1886. ова пруга, што везује Добој на ушћу Спрече у Босну с Доњом Тузлом, у дужини 66.7 км., била довршена и експлоатација предата дирекцији босанских железница.

Осим ових пруга од општег интереса, има и споредних пруга, које везују места посебних индустрија. Таква је пруга од Вогошћа до Чевљановића, дужине 20.4 км., која служи за пренос мангана који експлоатише рударско друштво „Босна“ у планинама северно од Сарајева. У пролеће 1895. отпочета је нова индустријска пруга од Подлугова, на главној босанској прузи, до гвоздених мајдана код Вареша, и довршена 25. октобра 1895. у дужини 25 км.

14. окт. 1893. отворен је железнички саобраћај на линији од великог економског интереса. То је пруга која почиње од Лашве, на главној бос. железници, па иде на Травник и Бугојно да их споји са Ливном и Сињетом на Јадранском мору. Централна је Босна средиште врло плодне земљорадње, има богате шуме и сточне производе, који би чинили врло значајне артикле за извоз на далматинску обалу: за то је од великог интереса оваква железница, која би била не само за марински транзит, већ и за непосредни интерес, да веже приморске крајеве са централним. Ове користи нису измакле увиђавности министра. Донесен је 16. јула 1892. закон, којим се босанско-херцеговачкој управи отвора кредит од 7.300.000

форината, тога ради. До 19. априла 1895. пруга је била готова с једне стране Доњега Вакуфа до Јајца, да веже питому скопљанску долину; а с друге стране до Бугојна. За две године довршиће се са свим пруга Лашва—Спљет.

Дужина свих пруга у Босни и Херцеговини износи 809 километара, од којих су 708 уског, а 101 нормалнога колосека. Стаје преко 30 милиона форината.

Да би оправдао знатне успехе ових железница износи службене податке о броју путника и тежини робе на свима пругама ускога колосека, па за тим приходе њихове. — Средњи приход на километар свих ових железница износи 3011 фор., а експлоатација стаје 2350 фор.

1893. конституисан је у Солуну англо-немачки синдикат, да ради на томе да се пруга Солун—Скопље—Митровица веже за Сарајево. Али овоме није изишла на сусрет жеља ни из Цариграда ни од стране управе босанско-херцеговачке. Противници су указивали на природне сметње, које је немогућно савладати на дужини 250 км., што би наравно захтевало огромну суму новаца. У Босни, која је своје интересе концентрисала на пругу за Спљет, не осећа се потреба ни са политичких прилика да се ова источна пруга утврди. И тако ће она остати за дуго нетакнута.

Да би још боље указао благотворну радњу и бригу нове управе за југо-словенске народе у овим земљама, наводи стање Босне (по путничким белешкама Ђорђа Пèрота) од 1868. г.

Поново се враћа на станицу Босанскога Брода и том приликом правда министров поступак, што се у ове области нико не пушта без строгих пасоша и без нарочита допуштења босанске владе: „Ова превентива има свој raison d' être у земљама нових политичких установа, да би се сачувале од балканских агитација.

Наводи историју досељавања Словена у ове земље на позив цара Ираклија. Каже, да су се по смрти Ираклијевој (641.) ова словенска племена распоредила: источни део захватили су Бугари и претопили се у словенски народ; у Босни су се утврдили Хрвати па су отуда прелазили преко Саве и засновали садању хрватску (стр. 18). — И даље је излагање ових историјских бележака удешавано према жељи и нечијим потребама. Нигде се у босанском становништву не помињу Срби, већ Бошњаци и Хрвати. Стару Србију зове *Расција*. — Од пропасти Босне и осталих балканских земаља, настају емиграције Срба и Бошњака. Ове су емиграције трајале све до 1878. Од тога су доба емиграције престале или су са свим промениле правац. Словенски се елеменат зауставио у нади да ће му се судбина поправити, само по неки мусломанин оде због бојазни да не изгуби имаовину.

Као и Adolf Strausz, мишљења је: да би агрегарно питање било лако решено у корист саме босанско херцеговачке управе, да су се босански бегови оружаним и систематским отпором противили окупацији, јер би јој онда биле одрешене руке. Али како су они показали мирној окупацији

само своје негодовање малим оружаним отпором то су се овом приликом користили хришћани, јер их управа има увек у призрењу.

Од окупације настале су модерне колонизације. Ове су колонизације Маџара и Хрвата. Колонизације су све чешће јер им иде на руку влада. Хвали трезвеност и напредан успех колоније код Бјељине. — У Посавини немачка колонија заузела је крај близу Бјељине и назвала га Franz-Josefs-Feld. Она датира од 1886. и тада је имала само 60 фамилија, данас броји 160 кућа и на 1000 становника. На 30 км. од Франц Јозефова поља, основана је 1891. колонија Брањево, сада има 150 становника. Погодбе су за колонизацију врло повољне: свака фамилија добије 10 хектара земље и да плаћа на сваки хектар годишње 50 новчића. На крају десете године постаје сопственик том те земље, наравно, ако је уз то стекла поверење својим радом и понашањем. Под овим погодбама примљене су у последње време 533 фамилије, које броје на 2798 душа, а уступљено им је 8420 хектара земље. По држављанству су 452 фамилије аус.-угарски поданици, 79 су странци, а 2 су босанскога порекла. По вери има 300 протестанских, 183 католичке и 50 православних фамилија. Дакле, по броју протестаната, преовлађује немачки елеменат. Највише се Немци досељавају из Чешке и Русије.

II. ГЛАВА

Од Брода до Маглаја на Босни

Говори о јаким поплавама у Посавини. Посавина је врло плодна: у њој рађа добар кукуруз и гаје се многе свиње, које су главни извозни артикал. Од Посавине настаје шљиварски крај. Ови су шљивици на падинама последњих планинских огранака што се губе у Посављу. Највећи шљиварски предео у равници и најбоље су квалификације шљиве у околини Брчке — „шљиварка Мека". Шљиве се гаје целим северним крајем, од Вишеграда преко Сенице на Приједор. По количини највише шљива роди око Доње Тузле, 1894. у самом овом пределу обрано је 127,700.539 килограма, а целокупна берба те године изнела је 186.051.777 кгр.

Дервента (а не: *Дервент*) броји 4700 душа, од којих су већина мухамеданци. Дервента је први улаз у клисуру Укрине и вратнице за Босну. Од Дервенте већ се јављају брежуљци, који се све више издижу. Ови први висови су развође за басен р. Босне и р. Укрине, која се опет у Босну улива. Од Хана-Марице настаје већ планински предео и нема ни једне тако простране алувијалне равнице до Јадранског и Јегејскога мора, сав је планински. Изгледа да је овај планински систем на Балканском Полуострву наставак Алпа, који би хтео да веже Алпе за малоазијске планине.

Цео западни део Балканскога Полуострва заузет је планинским системом чији се ланци поглавито пружају са СЗ на ЈИ. То су Динарски Алпи, који се са СЗ наслањају на Алпе, а на ЈЗ се пружају до Грчке, а може бити и до Азије, преко Архипелага. Овај правац СЗ—ЈИ највише преовлађује у Босни и Херцеговини, а највише се ремети на прелазу из

Црне Горе у Албанију. На истоку главни се ланци пружају на север и описују кружни лук, који је маркиран дунавском заокуком код Ђердапа.

Босна и Херцеговина су потпуно планинске земље, где су главни ланци Динарски Алпи који се због извесних физичких и орографских карактера зову *Карст*. Од овога се ланца одвајају на исток секундарни ланци много нижи и неправилнији. Таквих ланаца има у главноме три, они потискују главни орографски лук више на Јадранском мору и деле Босну и Херцеговину на два геофизички различита дела, источни и западни. У источном су делу дугачке, доста широке и правилније (нормалне) долине; у западном делу долине су тешње, искривудане и разбацане без икаквога реда. По геолошкој грађи и природи њихових стена, ови секундарни ланци немају по својим венцима оштрих облика; они су пљоснати и с онижим превојима, а пружају се знатно у дужину.

„Швајцарска без вечитога снега", како Херцеговину назива Reclus, добива знатну количину годишњега снега, али се сав за време лета растопи. Снежна граница овде је на висини 2200 м. Само су две тачке на хипсометријској карти означене белом бојом (што представља снег) а то су: један вис на Волујку (2298 м.)[1] на граници Црне Горе; и Чеверсница (2227 м.), један вис на Динарском ланцу. Између паралелних ланаца, правца СЗ-ЈИ., находе се уздужне долине, које су обично затворени речни басени. Ови би се басени претворили у језера, кад вода не би налазила подземне излазе из њих. Велика оса може им бити дугачка и до 60 км.; ове се долине зову *поља*, и спадају у најплодније земљиште херцеговачко.

Босна и Херцеговина раздвојене су на два хидрографска система. Готово цела Херцеговина и један мали део Босне припада Јадранскоме, а цео источни део Црноме мору. Вододелница полази од краја Хрватске, на граници Далмације, и пружа се венцем главнога Динарскога ланца.

Од притока Јадранскога Мора мало их је које теку по површини земљиној; већином се губе у понорима. Само се Неретва користи једном дислокацијом и тече преко ових ланаца готово управно на њихову осу протезања. Она је најзнатнија река у Херцеговини, као што је р. Босна у Босни. Босна тече супротно Неретви. Ове су две долине од највећега значаја за ове области. Ове две долине, спојене Ивановим превојем (на истоименој планини), чине главну хидрографску линију, која пролази кроз срце ове целокупне области. Осим ових река, у Босни су знатне још и Дрина, на истоку; Врбас и Уна, на западу. Све су то притоке Савине.

Херцеговина има два излаза на море, Суторина и Клек. Црна Гора је добила излаз тек 1878. Србија га ни данас нема, а Бугарска излази преко Маћедоније... Али то би значило ући у балканско питање, за које

1) На Волујку има и већи вис 2388 м., али он није на херцеговачкој већ на црногорској страни.

се каже да је: „Дамоклов мач обешен над европским миром, а које је мени, због даљине тих земаља непознато. Лорд Палмерстон рекао је за питање о војводствима: „Има само два лица која то знају, једно је професор немачког универзитета, а друго сам ја. Професор је умро а ја сам заборавио.“ Како се то исто може рећи и за балканско питање, то га, он, напушта (стр. 35.).

Површина Босне и Херцеговине износи 51.000 кв. километара; по бројању од 1885. има 1.336.091 становника Политички су ове области подељене на 6 округа, који се деле на 52 среза. По најновијем попису (1895.), становника је било 1.588.301. Од овога броја 1.565.357 су цивилна, а 22.944 су војна лица. Активне војске било је 1895.: у Сарајеву 3460: Бањa-Луци 1246: Бихаћу 387: Доњој Тузли 832: Травнику 365: Мостару 2460. Кућа је било 263.521.

За објашњење имена „Босна“, усваја назоре д-ра Талоција, да је дошло од „соли.“

Размишљајући о многим народним легендама за поједина места, долази до долине р. Спрече, и ту му је згодно да говори о Доњој Тузли, која је 62 км. удаљена у југоисточном правцу, на железничкој прузи Добој-Симин Хан. Идући долином ове реке, прво се улази у лепу клисуру, коју од старине зову „Мађарске Вратнице.“ За тим се долина раширује, лепо се види планина Озрен. Из Петрова Села, где је и станица, опет се долина сужава на 30 метара, железница напушта долину р. Јале, која долази испод Мајевице, и њоме долази у Доњу Тузлу.

Д. Тузла се находи у пределу богатих сланих и угљених басена. Има 11.000 душа, већином муслимана. Има трговачку школу; женску школу под управом сестре Amour Divin-e и вишу муслиманску школу. Знатно индустријско место због соли и угљена. Сланици око Спрече били су познати Страбону (I в. пре Хр.), који их помиње. У X веку помиње их и Константин Порфирогенит. Извори код Г. Тузле могу дати из једног хектолитра воде 12—13 килограма соли. Слани слојеви у Мајевици, као год и угљени, скорашњега су постанка (доњи миоцен) и били су у вези са Панонским морем (у неогену), које је у Босни опкољавало еоценска острва. 1883. управа је предузела бушења, и на дубини 158 м. нашло се на врло слану воду, која може дати 24 киле соли на хектолитар воде. Сланик Доње Тузле може сам дати годишње 60.000 метричких квинти соли. 1885. била је целокупна производња соли 18.570 квинти. 1894. једно је друштво закупило све сланике на растојању 14 км. од Доње Тузле, и подигло фабрику за производњу амонијачне соде.

Од Д. Тузле пут иде подножјем Мајевице и на 50 килом. колскога пута находи се *Зворник* на Дрини. Има 3500 душа, већином муслимана. Његова је тврђава једна од најстаријих у Босни.

Босна је врло богата шумама. По катастарском премеру од 1884. до 1893., има 1,885.710 хектара шумскога земљишта.

III. ГЛАВА

Од Маглаја до Сарајева

Маглај је на левој обали р. Босне, у подножју последњих огранака пл. Озрена. Како су ови огранци оставили мало простора за ширење те вароши, то су неке групе кућа разбацане, без реда, по падинама тих брежуљака. У главној равници је и железничка станица.

Од Маглаја се поново улази у теснац р. Босне. У проширивци, која настаје, налази се Жепче, које за сада има само историјски интерес.

Врандук (преводи га на „Вратник Славе“), од старине је, означавао границу између Усоре и Врхбосне, знатно стратегијско место за одбрану Сарајева.

Зеница, по попису од 1885. имала је 3100 становника од којих су $^2/_3$ муслимани. И она се налази у једној алувијалној проширици р. Босне, као и већина ових места. У овоме басену, у коме је Зеница, налазе се знатни угљени мајдани. Ови су слојеви истога геолошкога порекла као и они код Д. Тузле.

Из овога басена поново се улази у теснац, који чине наизменични слојеви кречњака и глиноватога шкриљца са слојевима лигнита. Теснац се све више сужава, а Босна се пенуша ломећи се преко великих стеновитих препрека. Усред овога дивљачкога теснаца, с леве стране реке, отвара се једна бочна долина: то је долина реке Лашве, где је и станица истог имена. Одавде се одваја од главне пруге бочна пруга за Травник и долину Врбаса. После Лашве речна долина задржава још своју суженост, али се мало по мало висови спуштају и прелазе у домен културе. Долази се у Какањ-Добој, где су 1878. побуњеници без успеха покушали да зауставе окупацију. Још мало па настаје лепа и плодна долина. У овој се долини види лепа варош, Високо. Пошто се прођу станице: Подлугови и Богошћа, које су подигнуте због индустријских потреба — једна због гвоздених рудника у Варешу, а друга због мангана — долази се у *Рељево*, у коме се налазе лепе модерне грађевине и црква православне богословије. Ова је установа једна од Калајевих творевина, којој је задатак да спрема православно свештенство. Ово је захтевала потреба православног становништва коме припада скоро једна трећина окупацијског становништва. За време Турака свештенство је било грчкога порекла и кад је оно изгубило важност, због нискога нивоа образованости, онда се ради образовања, које се није могло наћи у земљи, ишло на страну, и тада их је српска управа из својих интереса привлачила у београдску богословију. Оснивање овога богословскога завода потпомогао је архиепископ Сава Косановић са 60.000 фор., те је 1887. могао бити отворен. Учење у њему траје четири године. Тада су били ректор, 6 професора и 18 интерних ученика. — Говори о многим православним празницима, па каже: Православни, слично Јеврејима и Јерменима, више воле трговину и спекулацију него мускулаторни рад, и тиме пре долазе до бо-

гаства. Али ово отуђивање од мускулаторнога рада, по коме се разликују од осталих, не долази од верске шизме. По својој прилици ово треба приписати већем презирању, на које су наилазили од стране Турака, јер их ови зваху Србима, а не Бошњацима: јер је доказано да се трговачки а особито шпекулативни дух лако рађа код народа и појединаца на које је пала кака сумња или какво јавно презирање (стр. 76.).

Од Рељева се хоризонат са свим отвара у плодну равницу, Сарајевско Поље.

(наставиће се)

Поуке о чувању здравља. — Предавања која је држао у пешадијској и артиљеријској подофицирској школи *Д-р Герасимовић* санитет. потпуковник. Штампано у државној штампарији. 1897. стр. VIII—106.

Ми смо већ имали прилике, приказујући на овом месту Војену Хигијену пок. Д-ра М. Јовановића, да нагласимо значај хигијене у војсци. Рекли смо том приликом: да је хигијена у војсци главна ствар — али да је она код нас, услед многих неприлика, нешто сасма споредно.

Хигијена се у нашој војсци изводи веома оскудно — на велику штету по здравље војничко и целог народа. Било би врло неправедно, када би се за све ово осуђивао само лекар. Нама изгледа да је веома умесно мишљење Morache-a, који вели да све старешине почевши од каплара па све до генерала, треба да су добро упознати са захтевима хигијене у војсци. Тек само на тај начин може се старешина користити *дисциплином*, што у војсци влада, на корист војничког здравља.

И сам старешина треба да зна шта не ваља, а шта ваља, кад је реч о здрављу трупа: треба да зна шта ће и сам наредити у даним приликама у корист здравља војничког — и да мотри да ли се врши оно што је наређено од стране лекара или од стране његове, као старешине. Тек када старешина буде интимно познат са значајем посредних захтева и наредаба хигијенских — тек онда ће моћи строго водити рачуна о њихову извршењу.

Значај што га подофицири имају у трупи даје им могућности да веома корисно делају и на одржању доброг здравља у трупи. Они су највећи део времена ту међу војницима и њима је лакше приметити и исправити сваку неупутност која може да утиче на војниково здравље, делајући било саветом било дисциплином. Они треба само да знаду шта хоће — и да *заповеде*.

Као што се види из самог натписа дела, о коме је овде реч, оно је намењено нашим подофицирима.

Тиме је пружена врло велика услуга нашој војсци — под претпоставком да се учини и све што треба, да подофицир сматра и то као своју дужност: да бодрим оком мотри на здравствено понашање својих

људи, као што мотри и на остале ствари: чистоту оружја, правилност у војничком раду и т. д.

Господин потпуковник д-р Герасимовић умео је врло добро да разликује главно од споредног, и то што је главно, што је најпрече, да изнесе у таквом облику, да се подофицир може његовим поукама врло обилато да користи.

Цело је дело подељено на девет одељака: I *Познај себе* — у коме реч с анатомији и физиологији човекова организма. II део говори о чистоти и носи наслов: *Држи се чисто*: у III делу реч је о војничком оделу; у IV о храни и пићу; у V о становању у касарнама; у VI о раду и одмору; у VII су изложена правила о чувању здравља на маршу; у VIII о становању у опште, а у IX о чувању здравља пре, за време и после битке.

Као што се из поделе и садржине дела види, унети је све што је потребно — и само још недостају поуке *о брзој помоћи*. Али то је, како смо извештени, задатак друге књиге.

Истичући још једном ваљану израду и јасно излагање — мило нам је што можемо потирати факат да је наше министарство војено откупило 2000 комада овога дела.

Само једну примедбу морамо учинити.

Књига ће на сваки начин послужити као уџбеник у подофицирској школи, и онда као да се не би могла одобрити ситна слова, којима је дело штампано. Желети је да се то у другом издању поправи.

Др. Вл. А. Поповић

Carmina Composuit Fr. Elesović, gymnasii professor. Belgradi. Sumptibus auctoris. Typis S. Horovitz. MDCCCXCVII. 8°. стр. 35.

Под овим насловом штампао је професор III беогр. гимназије Фрања Елезовић, на ***латинском*** језику, петнаест својих песама. Од њих тринаест пригодне су: (I у 155 хексаметара) слави Милоша за таковски устанак, делича Михаила и опева његову смрт, на праунима непунолетног Обреновића IV препоручује да иду стопама Мученика-Кнеза, II (у 10 сапфских строфа) тужи за погинулим кнезом Михаилом, износећи колика је несрећа и колики губитак његова смрт, III (у 24 сапфске строфе) опева опет смрт кнеза Михаила, на долазак кнеза Милана и наде, које су се тада полагале на младог владаоца, IV (у 15 алкејских строфа) описује радост с којом је кнез Милан дочекан и опет наде, које ће он испунити; за овим владалачким песмама долазе сапфске оде: Меценату (VI), т. ј. † Ј. Гавриловићу, који је песника за време школовања материјално помагао (16 строфа), Председнику Министарстава (VII), који је некаквим полит. делом стекао велику заслугу (11 строфа), Ј. Ђорђевићу (IX), као писцу Латинско-Српског Речника и драматургу (5 строфа) и Министру (X). † Ј. Бо-

шковићу, што је завео класичне гимназије (5 строфа); на последку су епиграми: М. Бану и † Ђ. Малетићу (XI), на дан педесетогодишњице књижевног рада (5 дистиха), Професору (XII), заслужном за клас. наставу (7 дист.), Великој Школи (XIII), приликом педесетогодишњице јој (4 дист.), Председнику (XIV), неком великану српском (3 дист.) и опет Професору (XV) — Ђ. Ђуроману, (3 дистиха). Као што већ саме теме казују, о појезији у овим песмама не може речи бити. Али с погледом на садржину оне се не одликују ни иначе много: све су доста обични продукти готово и апсолутно одсуство субјективности слаба им је страна. Остале две песме обе у елегијским дистисима, љубавне су и то једна (V) тужбалица на гробу добре драгане Анђелије, коју је песник волео, да је, вели, не може преживети, а другој (VIII) је тема јад и очајање, у које га је вргла немилостива Линда, не хајући за његове осећаје. Нарочито ова последња није рђава: лака је и топла. Него г. Елезовићу до поезије управо није ни било много стало. Он се овим песмама огледа једино у латинском језику и римској просодији и метрици. Можда ђачка амбиција: али је он тако задовољно, да му се човек просто мора дивити. Нарочито се добро разуме г. Елезовић у квантитету латинских речи и у правилима о прављењу латинских стихова и строфа. У метрици му је (осим у пентаметру) Хорације образац: отуда долази то, да му хексаметри нису увек најелегантнији: цезура н. пр. пада доста често после трећег трохеја или после четврте арсе, а уз хефтемимерес овда-онда нема тритемимерес-пресека, и ако нити с трећом арсом свршава реч нити друга стопа чини с трохејем трећег дактила једну реч. Но све то није велики грех, као што није велика мана ни оно, што се пентаментар доста често завршује не само тросложном него и четворосложном речи, па једанпут и петосложном (magisterio), и што алкејски хендекасилаб има читавих пет пута цезуру после друге арсе а sapph. maior два пут више елизије у цезури но у целог Хорација. Што један хексаметар нема цезуре (I, 61) и што је у III, 62 квантитет речи sêcura — биће лиценције песникове, којима се може без гриже савести погледати кроз прсте у збирци од неких седам стотина стихова. Стих 86. у III оди може бити без цезуре само по Катуловој метрици, а елизије vianimi (VII, 35) и quae homines (XV, 3) врло су тврде. Онога који зна, шта значи то певати латински, а нарочито у строфама, не ће дабогме изненадити ни кад кажем, да се по неки пут с изразом натезало. Но у толико пријатније падају многа места која се управо лакоћом одликују. Иначе је стил у главном елегантан и лепо украшен (тропи су н. пр. — алегорија и метафора — доста чести и згодни). — Нека ми је дакле слободно препоручити ову књижицу свима који су вични лат. језику, јер је доиста од интереса, као курнозам.

Н. Вулић.

Glasnik hrvatskoga Naravoslovnoga Društva Urednik S. Brusina Godina IX. Broj 1—6. Sječanj-Prosinac. S jednom slikom u tekstu Zagreb 1896. Wlasništvo i naklada Društva. Kr. Zemaljska Tiskara

Ово вредно друштво наше браће Хрвата, пружило нам је још један доказ своје вредноће, још један доказ збиље својих чланова. Тај доказ је ова свеска Glasnik-ова. Само име уредника му, довољнâ је гарантија за ваљаност његову. Са овим сам предубеђењем узео да разгледам ову свеску његову, а са пријатним уверењем сам је оставио, да се нисам преварио.

У књизи има неколико чланака. Богаством извора својих истиче се чланак: *Фораминифере јадранскога мора.* Описан је 21 род; сваки род репрезентован је са 5—6 врста. Из поменуте литературе лепо се види кад је, ко је и шта је радио у минулим годинама на проучавању ових ситних морских становника.

Други је чланак од самог уредника: „*Неогенска збирка из Угарске, Хрватске, Славоније и Далмације.*“ Овом збирком Музеј је био представљен на миленарној изложби у Пешти. Лепотом егземплара, обиљем њиховим, богаством врста, ова се збирка истиче над сличним збиркама других држава. То су речи творца њезина, речи, које кипте истином. Пужева има 191 врста, а шкољака 62. Све је то лепо и прегледно изнесено. Својом научном вредношћу, овај се чланак истиче над свим осталим чланцима.

За читаоце који не воле систематичку сухопарност, пријатна је лектира: „*Прво научно путовање са Маргитом, јахтом наутичке школе у Бакру.*“ По ономе, чега има у чланку наслов није у свему тачан. Сувишна је реч „научно“. То је леп путопис, који има много свежине, много занимљивости, али не и много научности. И не мислим тиме да потцењујем научну спрему чланова експедиције. То доцета не. Хтео сам само да укажем на још један приложак утврђеној истини: да без обилних средстава нема научних експедиција. Наука и оскудица нису никад искрено друговале.

У чланку је осам одељака. Сви су занимљиви. „Маргита“ је путовала пуних 27 дана.[1]) Ресултати њезина путовања објављени су у чланку: *Фаунистички прилози са путовања јахте Маргите по Јадранском Мору.* И тај је чланак израдио Брусина. Не улазећи у детаље му, напомињем да су *Gasteropoda* репрезентована са 78 врста, *Pelecypoda* са 50, *Scahopoda* са 3, а *Amphineura* само са 1 врстом. И овај чланак огледало тачности и научне исправности. Вредност се његова појачава обележном синонимијом. Многи ће се обрадовати гласу да ће Брусина скорим довршити атлас мекушаца јадранскога мора. Тај се завршетак очекује са великом нестрпљивошћу.

1) Кратки преглед путовања в. у Делу, књ. IV., стр. 459. *Хрватска научна експедиција на јадранском мору.*

Пети је чланак: *Прилог фауни далматинских и страних паука.* Помиње се 102 рода из 20 фамилија. Најбогатија је родовима фамилија *Salticoida.* Завршетак му је нова врста рода *Gnaphosa-е*, коју је нашао и описао професор N. Damin.

Богат прилог овој свесци пружио је проф. Dr. Aug. Langhoffer у чланку: *Ентомолошки пабирци са пута Маргите уз неке друге податке за Далмацију.* Ред Coleoptera репрезентован је са 13 фамилија, Diptera са 12, Rynchota са 11, Hymenoptera са 8 фамилија. И Lepidoptera, Orthoptera и Neuroptera имају својих представника.

Завршетак свога кратког реферата нек буду две жеље. Желео бих да наша браћа Хрвати што дуже истрају и на овом корисном послу, а желео бих да се и у нас што слично предузме под сличним условима. У Хрватској се, на проучавање земље троши прилично, према нама веома много. Ни једно делце, ни најмањи покушај на томе послу, не прође без нарочите помоћи крупних фактора земаљских. Ми смо још далеко од тога. Са мало више државне помоћи, наше Геолошко Друштво, са својим „Аналима“ било би пријатна и веома утешна појава у нашој зачмалој садашњици. Код нас је снаге доста, прегалаштва прилично, спреме довољно али средстава мало и премало. Држава не може свуда, али *мора* пружити више средстава за проучавање толиких лепих српских покрајина. Србија мора више давати на проучавање лепота својих, ако хоће да буде истинска представница науке на Југоистоку. Не учини ли ни оно што чини Хрватска и Бугарска онда ће овај ужежени жижак науке српске само да гиња, док се сасвим не угаси. Доцкан ће бити после вајкати се, како смо и ми требали нешто радити и урадити. Не ушчувамо ли се тога, онди будимо бар спремни, да примимо тешку али праведну осуду оних, који буду с правом говорили: *требало је то раније почети.*

Марта 1897. Београд. Љ. М. Д.

ИСПРАВКА

У фебруарској свесци на стр. 356. погрешно је штампано: „јер *до* рђаво израђен*ога* а награђен*ог* списа није *дело* само до писца већ и до оцењивача.“ а треба: „јер *за* рђаво израђен а награђен спис није *кривица* само до писца већ и до оцењивача.“ — Моле се читаоци да ову погрешку изволе исправити.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Савез српских земљорадничких задруга. — Савез српских земљорадничких задруга чији је смер да набави што више и што боље спреме пољопривреднику, што више и што савршенијих средстава за производњу пољопривредну, а пољопривредној радиности нашој што јаче и трајније економске безбедности, имаће ове године други конгрес у Крагујевцу. Одредили су Крагујевац за састанак с тога што је у крагујевачком округу, после подунавскога, прво нашла земљишта и погодних погодаба, идеја пољопривредне самопомоћи и кооперације. О дану, кад ће се састати други конгрес, јавиће се накнадно, свакако пре августа неће бити.

Матица Српска. — Књижевни Одбор „Матице Српске" имао је 20. марта састанак. На овом састанку примљене су за „Летопис": песме Алексе Шантића „Источни Зраци" и оцена д-ра К. Субботића на приповетку Стевана Сремца „Лимунација на селу". Дати су на оцену: д-ру Ст. Павловићу саставак А. Ђурића „Устројство п. кр. тителскога крајишкога шајкашког батаљона за доба 1848.—49"; Ј. Грчићу и Р. Врховцу шаљива игра у три чина „Пут к срећи" од непознатога писца (стигла на расписану награду из фонда Накина); Милутину Јакшићу оцена Кам. Суботића на дело Руварчево „Одломци о графу Ђорђу Бранковићу и патријарху Арсенију Црнојевићу" и Ар. Вараћанину саставак Ђорђа Магарашевића „Из прошлости српске школе". Није примљен за „Летопис" рад Ст. Павловића „Књижевност у Чеха" према реферату Р. Врховца. Одлучено је да 2. априла буде седница Књижевжевног Одељења, на којој ће прочитати секретар Матичин саставак у спомен шездесетогодишњице књижевне задужбине Јована Наке В. С. Миклушкога. Јавља се, да је „Летопис" књ. 190. изишао из штампе и да ће Нешковићева „Историја српских школа" бити по свој прилици готова до Ускрса.

Словеначка Матица. — Крајем прошле године дала је ова Словеначка Матица у руке својим члановима ове књиге:

1. Letopis Slovenske Matice za leto 1896. Уредио је Антон Бартел. У овој су свесци: наставак чланка пок. Ивана Навратила „Slovenske národne vraže in prazne vere" (стр. 1. — 46.), Ивана Мајцигера „Kamica — Gams" (стр. 47.—57.), Е. Лаха „Domoznanska črtica" (стр. 58.—74. Изнесени су статистички подаци из године 1817. на упоређени с данашњима), М. Мурко „Narodopisna razstava (изложба) českoslovanska u Pragi l. 1895. (стр. 75.—137. Овај је чланак и посебице оштампан), К. Штрекља Prinos k poznavanju tujih besed v slovenščini (стр. 138.—167. Већина је речи позајмљена у словеначком из немачкога и талијанскога), д-ра Карла Глазера „O rgvedskih slavospevih" (стр. 168.—183.), Р. Перушка „Bibliografija slovenska" за год. 1895. (стр. 184.—214. Према њој имали су Словенци год. 1895. 48 листова) и на стр. 215. до 288. је Letopis Slovenske Matice, у ком је извештај о раду Матичину од 1. декембра 1895. до 30. октобра 1896. Из њега дознајемо да је друштвени председник Франц Левец, а тајник и књижничар Евген Лах. Чланова је имала Матица у год. 1896. 2729, за 16 више но у 1895. Морамо, на жалост, поменути, да из Србије не беше ниједнога члана. „Letopis" стаје за нечланове форинту.

2. Као друга књига иде трећа свеска „Zgodovine slovenskega slovstva" од д-ра Карла Глазера професора гимназије у Трсту. У овој свесци говор је о Блајвајсову добу, од год. 1848.—1870. На 8-ни је, има VII и 1.—176. стр. Стаје 60 новчића.

3. Као други део већега дела „Slovenska Zemlja, opis slovenskih pokrajin v prirodoznanskem, statističkem, kulturnem in zgodovinskem obziru" је С. Рутара прва свеска „Samosvoje mesto in njena grofia Istra." Има 26 слика и 1 цртеж. На 8-ни је, има 2 л. и III и 128 стр. Стаје 50 новчића.

4. Трећа свеска „Knezove knjižnice, zbirka zabavnih in poučnih spisov". Овде су штампана два рада: одличнога песника словеначког Антона Фунтека „Smrt" епско-лирске песме, у којима показује како се све мора покорити неумитној смрти (стр. 1.—80.) и

Франа Говекара „Ljubezen in rodoljubje“, приповетка (стр. 81.—183.). Говекар је нов појав у словеначкој књижевности. У овој приповеци црта идеалне личности, као што су јунак у приповеци Јосип Крес и његова заручница Меланија На 8-ни, има 2 л. и 183 стр. Стаје 40 новчића.

5. Друга свеска „Slovenske narodne pesni“, уредио д-р К. Штрекељ професор градачког университета. Овде су „pripovedne pesmi“, и то од бр. 127.—358. Од неких песама имају и по две редакције У напоменама је, одакле је песма, који ју је записао, где је штампана и т. д. За нас су од интересаје рима и јако сличних нашима. На 8-ни је, од стр. 197. до 392.

КЊИЖЕВНОСТ

Летопис Матице Српске. — Добили смо 189. књигу, а прву свеску за ову годину „Летописа Матице Српске“. У њој је на првом месту расправа Ђуре Вукичевића „Је ли био Мирослав, кнез хумски, брат или синовац Немањин.“ (стр. 1.—28.) Писац изводи да је Мирослав био синовац Немањин. У „Бранкову Колу“ број 12. Ст. Станојевић реферовао је о овој расправи, те је и изнео јасно ништавност њену. — За овим је наставак рада д-ра Ђ. Дера „Тукидид и његова значајност на пољу историографије“ (стр. 29.—59.) и то 4. и 5. одељак: „Главне врлине историка Тукидида: оштар критични дух и прагматизам, љубав према истини и непристрасност“ и „Карактеристика јелинских државника и војвода: Темистокла, Перикла, Клеона, Алкивијада, Никије, Архидама и Брасиде“. Трећи је чланак Магарашевићев: наставак о Адаму Драгосављевићу; овде (60.—92. стр.) је одељак 3. „Мисли Адама Драгосављевића о српским школским књигама“; у чланку је објављено неколико писама пок. Јов. Гавриловића. Четврти је рад: свршетак Змајева превода Арањеве „Толдијине Љубави“; овде (стр. 93.—131.) су песме 9.—12. У одељку „Уметност“, који за овим радом долази, чланак је М. Савића „Урош Предић и наше црквено сликарство“ (стр. 132.—138.); реферат се нарочито бави Предићевим иконама у капели патријаршиског двора у Карловцима, а неколико је речи рекао и о његовим иконама у старој бегејској цркви. У одељку „Књижевност“ два су реферата: један је С. Милованова о Лекцијама из физике од М. Д. Дукића (стр. 139.—143.), суд о књизи није повољан; а други (стр. 144.—147.) М. Нешковића о „Најобичнијим грешкама у настави и васпитању школском“ од Ј. Миодраговића, у неколико приговара, али је ипак радо препоручује учитељу, школској књижници, учитељском друштву и интелигентнијим родитељима. На крају су изводи из четири записника књижевног одељења и одбора 1895. и 1896. године (стр. 148.—167.); ту су реферати: Ал. Јорговића на чланак непознате списатељице „Основе. развијће и погледи на педагогију“ (није примљен чланак); В. Нушибрка и Ар. Варађанина на М. Нешковића „Историја српских школа у аустроугарској монархији“ (примљен и награђен); д-ра Ст. Павловића: на чланак Ђ. Стратимировића „Прилог к за историју српскога покрета године 1848.—49.“ (не прима се) и на коментар Драгутина Милутиновића песме „Обзор Историје Славјан“ из „Србијанке“ (прима се, али с поправкама референтовим); В. Вујића на Писаревића превод „Есхилова Окованога Прометеја“ (прима се); С. Петровића на М. Грујића „Славено-српски речник“ (не прима се); Ђ. Дере на В. Вујића „Грци и Срби“ и Ј. Грчића на ова позоришна дела: „Учитељица Зорка“, „На селу“, „Сеоски бележник“, „Женидба Милоша Обилића“ и „Максим“. (Само је последња награђена и већ је штампана).

Јављају да је готова и 190. св., друга за ову годину. У њој ће ови чланци: В. Вујића „Грци и Срби“, А. Хаџића „Милорад П. Шапчанин“, Писаревића превод „Есхилова Окованога Прометеја“, С. Матавуља „Приморска обличја“, даље: свршетак Магарашевића чланка о Адаму Драгосављевићу, и наставак: Дерина чланка о Тукидиду и Писама Ђ. Даничића Ј. Бошковићу. У одељку „Културне појаве у срп. народу“ биће чланак „Неговање песме и свирке у нас и српска велика гимназија новосадска“. У одељку „Књижевност“ реферисаће се о овим књигама: о „Примерима из срп. литературе“, Ж. С. Поповића од Б. Бранчића, о „Путним успоменама М. Полита Десанчића“, о „Српском Магазину“, о М. Ђ. Милићевића „Кнезу Михаилу“, о књизи М. Цара и Ј. Берсе „S mora i primorja“ и о календару „Дубровнику“.

Књиге и листови штампани у последње време у Државној Штампарији. — I. *Књиге: Д-ра Фр. Мочника* „Аритметика за ниже гимназије“. Први део за I и II разред. Тридесет четврто обрађено издање, од *д-ра В. Шпајдла*, професора, превели *Бока Анђелковић* и *Драгомир С. Обрадовић*. Издање књижарнице Стев. Х. Поповића. 8° 2 л. и 1.—134. страна. Стаје 1·20 динара. — *Д-ра Ф. Мочника* „Геометрија за ниже гимназије.“ Први део за I и II разред. Двадесет четврто непромењено издање, од *д-ра Франца Валентина* у преводу *Ђ. Анђелковића и Драг. С. Обрадовића.* Издање Ст. Х. Поповића, књижара. М. 8° I—IV и 1.—84. страна. Стаје 1·50 динара. — *Д-ра Ф. Мочника* „Геометрија за ниже гимназије“. Други део за III и IV разред. Деветнаесто непромењено издање, од *д-ра Франца Валентина* превео *Ј. Н. Стевовић.* Издање књижарнице Ст. Х. Поповића. М. 8° 2 л. и 1.—95. страна са 86 слика у тексту. Стаје 1·50 динара. — *„Физика за ниже разреде средњих школа“*, од *А. Васмута.* Превео и за наше школе удесио *Вл. Зделар.* Друго поправљено издање. В. 8° 1.—120. страна. — „Француска граматика“, за пети разред гимназије, од *Павла Поповића.*

8° 1.—51. страна. Стаје 2 динара. (Овако велика цена отуда је што је хонорар писца у суми од 1500 динара урачунат у продајну цену књиге.) — „*Именик*" (Имена свих светаца и дана у које св. православна васељенска црква спомиње сваког светитеља. — Мушка имена. — Женска имена. — Мушка српска имена. — Женска српска имена. — Објашњење назива светаца.) В. 8° 1.—67. страна. [Ова је књига штампана по одлуци и одобрењу Архијерејског Сабора.]. — Српске Краљевске Академије „Годишњак" IX 1895. 16° I—II и 1.—394. страна. Цена 1 динар. — „Статистика Краљевине Србије". Књига VI Статистика кривичног суђења у Србији за 1888., 1889. и 1890. годину. 4° 4 л., I—CL и 1.—398. страна са осамнаест картограма и диаграма. Издање статистичког одељења министарства народне привреде. Стаје 12 динара. — „Статистика наставе Краљевине Србије". Књига VII Статистика у Србији за 1889. — 90. школску годину. Предговор написао је *Богољуб Јовановић*, а увод израдио је *Коста Ф. Ковачевић*. 4° 4 л., I—CX страна са тринаест картограма и дијаграма, и 1. 320 страна. Стаје 10 динара. — „Две године затвора за покушај убиства и тешку телесну повреду, учињених у настпу периодичне маније." Реферат д-ра Војислава М. Суботића (млађег). Овај реферат саопштен је у седници српског лекарског друштва. В. 8° 1.—19. страна. [Прештампано из „Српског Лекарског Архива" свезака за фебруар и март ове године. То је требало на натписном листу наштампати.]. — „О коњарству у Бугарској," подаци прибрани 17. фебруара 1897. године у Софији. М. 8° 1.—24. страна. [Прештампано из „Српских Новина".]. — „Стенографске белешке о седницама редовне Народне Скупштине за 1896. годину." В. 8° I—XXVII и 1.—1224. страна. — „Збирка закона, уговора и погодаба о српским зајмовима". Издање управе државних дугова при министарству финансија. 4° 1 л. и 1.—49. — „Трговински уговор закључен између Србије и Бугарске 16. фебруара 1897. год." Важи до 1. јануара 1904. године. 4° 1 л. и 1.—27. страна. — „Уговор о издавању криваца између Србије и Холандије." 4° 1.—10. страна. — „Царински зборник" закона, решења, правила упустава и расписа за 1896. годину. XVI део. В. 8° I—XIV и 1.—256. страна. Издање царинског одељења министарства финансија. —

II. *Листови*: „Наставник", лист Професорског Друштва. Година 1897. свеска трећа за март. Књига VIII. Власник Професорско Друштво, а уредник *Л. Лазаревић* В. 8° 99.—150. У прилогу је „Физика у средњим школама", од *д-ра Ј. Кисилинга* у преводу *Ђ. Анђелковића*; 33.—48. страна. — „Просветни Гласник" службени лист министарства просвете и црквених послова. Година XVIII, свеска 2. за месец фебруар 1897. године. Уредник *Јован Миодраговић*. 4° 57.—120. страна. У прилогу је „статистика наставе за 1891.—92. шк. год.", 65. до 80. страна са 2 картограма и 4 дијаграма. — „Ратник", лист за војне науке, новости и књижевност. Година деветнаеста. Књига XXXVI свеска 3. за месец март 1897. Издаје главни ђенералштаб, а уређује *Божидар Јанковић*. В. 8° 273.—415. страна с једним прилогом (карта војишта аустријско-турског рата у 1688. г.). — „Српски архив за целокупно лекарство", орган српског лекарског друштва. Година III, свеска друга за месец фебруар 1897. Уређује *д-р Јован Данић*. В 8° 49.—104. стр. У прилогу је „Народно здравље", лекарске поуке народу. Година II, број 2. за месец фебруар; 25.—48. страна. — „Српски архив за целокупно лекарство", орган српског лекарског друштва. Година III, свеска 3. за март 1897. Уређује *д-р Јован Данић*. В. 8° 105—160 страна с једним прилогом (извештај болница за месец јануар ове године). У прилогу је ове свеске и 3. број „Народног здравља" од ове године; страна 49.—72. — „Учитељ", педагошко-књижевни лист, орган Учитељског Удружења. Власник и издавач исто удружење, а уредник *Н. М. Чолаковић*. Година XVI свеска 6. за месец фебруар 1897. године. В. 8° 433.—520. страна.

Списи дати у штампу у Државној Штампарији. — „Хемија за средње школе", друго поправљено издање, од *Симе М. Лозанића*. — „Општа педагогика", од *д-ра Војислава Бакића*. Издање „Учитељског Удружења". [По првим табацима даје се већ опазити да ће овај капиталии спис по изради и исцрпности својој ући у ред најбољих списа ове врсте, што ће служити на част и писцу — нашем најбољем педагогу, и издавачу — нашем вредном „Учитељском Удружењу". Желети је само да убрзо добијемо и други део овога списа [„Примењену педагогику"].—„Пољска артилерија у вези с осталим родовима оружја", други део од пуковника *Данило-а* у преводу капетана *Чед. Ј. Марковића*. — „Историја српскога устанка", од *Л. Арсенијевића — Баталаке*. [Издање Српске Краљевске Академије Наука.]. — „Дубровник и османско царство", по архивалнијем исправама, написао *д-р Лујо Кнез Војновић*. Прва књига: од првога уговора с портом до освојења Херцеговине (1365.—1482. године) са београдском картом. [Штампа се као засебно издање Српске Краљевске Академије Наука.]. — *Вука Стеф. Караџића* „Српске народне приповетке и загонетке", приредио за штампу д-р Ђорђе С. Ђорђевић. — „Горски цар", роман из народног живота у Србији, од *Светолика П. Ранковића*. [Штампа се за VI коло књига Српске Књижевне Задруге].

Историја Срба. — Објављена друга књига „Историје Срба", коју је израдио „по домаћим и страним изворима и писцима" Милан С. Убавкић, готова је. У њој је обухватио време од 1367. до пред крај XV века, те

говори прво о Србији, па о Босни и најзад о Зети. На 8-ни је, има 151 страну, стаје два динара. О овој књизи биће говора у свесци за овом.

Историја Света. — По „Нашем Добу" јављамо, да је у Новом Саду у штампарији Браће М. Поповића штампана друга свеска „Историје Света", коју је по наставном плану и упуству за средње школе мађарски написао Отон Варга професор, а на српски превео Милан А. Јовановић професор. У овој је свесци историја средњега века. Стаје форинту.

Писма с пута. — Прошле године излазила су у подлиску „Трговинскога Гласника" *Писма с пута* Миливоја М. Костића: она су недавно и у књигу оштампана. На броју их је четрнаест: I Београд — Паланка, II Паланка — Велика Плана и у великопланској кланици, III Аџибеговац — Параћин, IV У творници вунених израда браће Минха, V Параћин — Света Петка, VI Кроз Честобродицу, VII Од Честобродице до Бољевца, VIII Од Бољевца до Зајечара, IX У пивари зајечарског индустријског удружења, X С утврђења, XI У рудницима каменог угља на Вршкој Чуци, XII Ћуприја — Добричево, XIII У Јагодини и у пивари Косовљанина и Михаиловића и XIV У фабрици стакла Нацка Јанковића. У овим Писмима писац се трудио да изнесе све оно што је запазио и осећао и, према свом схватању, замислио да треба забележити. Нарочито је обраћао пажњу на трговинске и привредне ствари, што се и из натписа појединих писама може видети. „Писма" стају динар, а имају 162 стр. и 1 л. на 8-ни.

Писма из народа. — Доктор Лаза М. Димитријевић штампао је у штампарији Милана J. Илића у Смедереву даљих осам чланчића у другој свесци својих „Писама из народа". Чланчићи носе натписе: Како се у нас лечи сифилис; Барске грознице у нас; Ето шта вреде земљорадничке задруге! Ко то обично плаћа? Из судско-медицинске праксе; Парни млинови упропашћују шуме; Тифусна епидемија у Пољи (на јадранском мору); и Наши друмови. Књижица има 64 странице, а стаје 60 пара динарских.

Збирка уредаба. — „Бранково Коло" у 12 броју јавља: да је у Новом Саду изишла „Збирка уредаба у стварима српске православне народно-црквене автономије", коју је приредио д-р Илија Вучетић, а издала књижарница браће М. Поповића. Даље о том ово вели: „Збирку је ову изазвала жива потреба. Од толико година автономног нашег овде живота народно-црквеног и наш црквени-народни Сабор и Министарство Угарско и наше автономне власти доносили су разне уредбе, мењали их или укидали новим наредбама, а то нигде није у целини покупљено, па је тешко о свима водити рачуна и не погрешити, тако да и незнање много кочи точак автономнога нашега кола. Овом збирком, нема сумње, добивено је у том погледу више, него што смо до сад имали, али и опет мало, јер нити је овде скупљено све што треба да се зна у нашој автономији, нити је ово, што је скупљено, коментовано, па ни покушано коментовати, те је тешко се разабрати у том нашем и тако доста несређеном и необрађеном „законодавству". На кад своје име овакој књизи да таки капацитет у нашим автономним стварима, као што је г. д-р Илија Вучетић, који је, као члан црквене општине, као члан и потпредседник нашег Сабора, па као члан Саборског Одбора и свију, ваљда, одбора ad hoc у грађењ и радњи и наше автономне зграде, провео свој најбољи век у савесном и неуморном раду, онда оваква књига треба да се тако изради, да је узор и требник и за саме власти автономне, а не само за њене просте војнике." — Књига стаје 80 новчића.

Статистика Краљевине Србије. — Добили смо недавно две нове књиге, шесту и седму, „Статистике Краљевине Србије" што издаје наше статистичко одељење у министарству нар. привреде. У шестој је књизи статистика кривичнога суђења у Краљевини Србији за 1888., 1889. и 1890. годину; она има 4 л., CL и 398 страна, 3 картограма и 15 дијаграма; стаје 12 динара. У седмој је: статистика наставе у Краљевини Србији за 1889.—1890. школску годину; има 4 л., CX и 320 страна, 5 картограма и осам дијаграма. О обема овим знатним књигама биће доцније више говора.

Зорица. — Мих. Јовић и Д. J. Путниковић београдски учитељи прибрали су низ забавних и поучних чланчића и песмица у књигу под именом „Зорица", те је пружили младежи за лектиру. Радујемо се оваквим књигама, јер се само њима и отвора воља у младих читалаца за читањем. Можда бисмо желели да је у „Зорици" више српских ствари, мање невероватних причања и правилнији језик, али и оваква каква је она је са свим добро дошла. Од своје стране топло је препоручујемо. У књизи је подоста слика. Не би рђаво било да има на крају преглед садржаја. Књигу је издала књижарница Валожића; има 160 стр.; стаје динар.

Вертеп. — Књижарница Браће М. Поповића издала је књижицу под именом „Вертеп и звезда о Божићу, старинска књига за народ како се носи, шта се говори и поји и приказује." Стаје 10 новчића.

Поука. — У шабачкој гимнасији постоји ђачка дружина „Поука". По њеним правилима имају се штампати сви радови, који се на састанцима прочитају, прокритикују и

приме. Таквих радова имају прилично, с тога су и одлучили, да их објаве. Прва књига тих радова пред нама је. Натпис јој је „Поука“ збирка радова шабачких гимнасиста, чланова дружине „Поуке“. Међу објављеним радовима има и оригинала и превода. Шест је песама, а остали су радови у проси. Међу њима налазимо „Писма с пута“ из Босне и Херцеговине и Далмације, „Обичај давања у „кућу““, „Неколико дана од Никшића до Ваљева“ и т. д. Свакако имало би се што шта приговорити овим почетничким радовима, али то остављамо навлаш. Ако су чланови „Поуке“ заиста заволели књигу, онда ће и они, продуже ли само озбиљски радити, увидети махне својих првенчади Дакле, нека што више читају и мисле! „Поука“ има 128 стр. на осмини; стаје 60 п. дин.

Двапут продана. — С маџарског је превео Емил Јелић роман под истакнутим натписом, а књижарница Браће М. Поповића у Н. Саду издала. Написао га је Драг. В. Гал. Стаје круну.

Девојачки гроб. — Као издање Ђоке Анастасијевића изишла је нова слика из сеоског живота Михајла Сретеновића. Зове се „Девојачки Гроб“. Стаје пола динара.

Удаја из освете. — Приповетка Ле Сажова „Удаја из освете“ штампана је недавно у српском преводу о трошку антикварнице Анте П. Ђорђевића у Београду. Стаје пола динара.

Кита Поменка. — У штампарији Андре Јовановића у Крагујевцу штампане су 23 песмице Влад. М. Луњевице у књижицу под именом „Кита Поменка“. Неке од ових песмица биле су раније штампане у „Будућности“, а неке у „Такову“. Стаје 30 пара динарских.

Ушоравање села. — Д-р Иван Лазаревић штампао је недавно у Ужицу књижицу под натписом *О потреби ушоравања села*. Писчево је мишљење: „да је један од главних узрока нашем рђавом напредовању, што народ не живи у заједници; што раштркано живе сваки за себе један од другог удаљени; једном речју што села нису ушорена,“ те с тога и износи доказе о потреби ушоравања села. Књижица ова свакако не треба да остане усамљена; она заслужује пажњу и ширега круга. Стаје пола динара, а може се добити у књижарници Лазара Ђ. Тришића у Ужицу.

Abel-ова теорема. — Ђорђе М. Петковић штампао је на српском своју докторску дисертацију, којој је потпун натпис „Abel-ова теорема доказана алгебарски и помоћу Riemann-ове теорије функција“. Има 83 стр. на осмини; стаје динар и по. Овај је рад прво излазио у „Просветном Гласнику“, па одатле оштампан у књигу.

Утицај хришћанства. — Директор српске гимнасије у Скопљу, архимандрит Иларион С. Весић штампао је свој говор о св. Сави 1897. године у књижици под именом „Утицај хришћанства на морал, просвету и културу човечанства“. Књижица има 16 стр. Где је штампана и у којој штампарији, није назначено.

Парски Мохиканци. — У свешчицама од два табака за грош излази у српском преводу и роман Ал. Диме — оца „Париски Мохиканци“. Изишло је до сада осам свезака.

Царинска писма. — Ана Миловановић штампао је био у „Народу“ неколико писама под именом „По закону! или по распису“. По наговору пријатеља он их сада прештампава у књигу под истакнутим натписом, додавши њима још и нова. Његова је жеља с овим писмима: да по њима и кроз њих упозна и ширу читалачку публику о значају српскога царинштва с погледом на наша ранија законодавства и садање, па да се види много добро и зло код наших царинарница, те оно што је добро негује, а зло у главу туче. Како ће бити више свезака ових „Царинских Писама“, то на овој стоји свеска прва у њој је ово 10 писама: Царина; Царина по вредности; Поступак за исплату царине по вредности; Обртна пореза; Један рачун; Поткрадање царинских прихода; Реорганизација царинске струке а, реферат Чед. Мијатовића о финансијској реорганизацији у опште. Реч две о Самосталној Монополској Управи; б, Реферат царинског одељења; в, Д-р Коста Цукић; Стални царински одбор. Писма ова имају интереса и за шири читалачки круг, с тога их препоручујемо. Стају динар, а имају 2 л., III и 72 стр.

Пчеларска библиотека. — Вредно уредништво „Српскога Пчелара“ покренуло је у корист ширења рационалнога пчеларства и јевтину „Пчеларску Библиотеку“. Две су књижице од ње већ и изишле. У првој је рад проф. Јована Живановића „На осовини роди мед“; а у другој Ив. Маширевића „Восак и вештачко саће“. Прва има ове одељке: Историја о пренашању кошница за пашом код старих народа (Овај је одељак прештампан у „Српском Пчелару“, бр. 5., стр. 78.); о пренашању кошница за пашом код Срба, о пренашању кошница код Хановераца и Американаца и На осовини роди мед. Друга има два дела: 1. о воску и 2. о вештачком саћу. У првом се делу говори: како постаје восак?; восак као употреба особито у хришћанској цркви; како се добива чист восак? како се може познати да ли је чист или кварен восак? А у другом делу: О вештачком саћу; Јован Меринг изналазач вештачког саћа; корист и употреба вештачког саћа; како се

прави вештачко саће? (Овај је чланак прештампан у „Српском Пчелару“, бр. 6., стр. 91.); како се умеће у оквире вештачко саће? Обе ове књижице корисне су по наше пчеларе. Нека су топло препоручене. Свака стаје по 15 новчића.

Паметно Назаренство. — Под овим натписом Јаша Томић штампао је у књижицу од 82 стране интересну политичко-економску студију. У књизи расправља ова питања: Зашто наш свет иде у Назарене? Ко је узорао земљиште назаренству? Напуштеност српскога земљорадника. Паметно „Назаренство“. Књижица је штампана у штампарији д-ра Св. Милетића у Н. Саду. Стаје с поштарином 23 новчића. Растуривачи имају уобичајени проценат. Обраћамо пажњу нашега света, а нарочито *свештенства*, на ову корисну књижицу.

Кроз пустињу Сахару. — Милан Т. Бањанин — Миленко приправник учитељски у Пакрацу штампао је позив на претплату на књигу под именом „*Кроз пустињу Сахару*“, приповетку из Сев. Африке. Из тога позива дознајемо: да је ово његова прва с немачкога на српски прерађена и у неколико проширена књига, да ће бити готова до 1. априла, да ће имати до шест табака и да стаје за претплатнике „само“ 30 новчића. Добро ће учинити преводилац, ако стави на књизи име пишчево, кад није нашао за вредно да то помене и у позиву на претплату. Не треба скривати оно што ваља знати.

Нова Хофманова приповетка. — Не знам да ли је од туђинских писаца нашој омладини ко боље познат од немачкога приповедача Фрање Хофмана који је кроз четрдесет година најомиљенија лектира њена. Његове приповетке с моралном тенденцијом нашле су у нас доста и преводилаца и издавача и читалаца. Тако су на српском на пр. угледале света ове његове приповетке: „Богат и сиромах“, „Васпитаница“, „Дете на Алпима“, „Дете на острву Хелголанду“, „Инкино благо“, „Ко греши, роб је греху“, „Каптал“, „Коме Бог помаже нико му ништа не може“, „Котарчица цвећа“, „Лоанго“, „Мајсторија козе пасе“, „Невоља га дотерала“, „Пешчани мајдан“, „Птичар“, „Радња и Злато“, „Свако је своје среће ковач“, „Сирото Савојче“, „Старо добро доба“, „Трпен спасен“, „Школа патње“, „Што је дикла навикла“ и т. д. Од ових неке и друго издање доживеше. Недавно је опет изишла једна Хофманова приповетка у издању књижарнице браће Јовановића. Натпис јој је у српском преводу „Чини добро па се не кај“. Превео ју је Милан А. Јовановић. Има 109 страна мале осмине. Језику у преводу имало би се доста замерити; а ни на правопис није довољно пажња обраћена. Требало би да књиге намењене омладини и у том погледу служе за узор. Стаје 35 новчића.

О сеоби Срба под Чарнојевићем. — У „Летопису Матице Српске“ књ. 183. стр. 16. штампао је д-р Каменко Суботић своју расправу „О идеји српске војводине и народно црквене аутономије на концу XVII века“. О њој је, као и о осталим чланцима у том „Летопису“ писао реферат Рад. Врховац у „Бранкову Колу“ за год. 1895. стр. 507. изразивши се о Суботићеву чланку мало оштрије. Он га не сматра „добитком за нашу историјографију, нарочито, гледајући на важност и озбиљност предмета, којега се писац латио“. Суд Врховчев изазвао је писца, да саму расправу оштампа у засебну књижицу под именом: „О главној сеоби Срба под Арсенијем III Чарнојевићем и о првим српским привилегијама (1689.—1690.)“ (Земун 1897., на 8-ни, стр. 53.), како би позванији изрекли праведнији суд. Свакако се треба одазвати жељи пишчевој.

Декамерон. — Од ове лепе библиотечице изишле су *пета*, *шеста* и *седма* свеска. У петој су поред завршетка Дикенсове приче „Цврчак“ још и ове: „Мати и кћи“ од Д. В. Григоровича, „Задатак“ од А. Чехова, „Пролеће и живот“ од Кота Мудлика, „Сеоска Студија“ од Ернста Алгрена, „Госпођа де Отфеј“ од Носла Базана и „Мала Грета“ од Алфреда Хеденстјерна. У шестој су ове приче: „Златноока Марцела“ од Анатола Франса, „Шта је, управо, љубав“ од И. Н. Потапенка, „Растанак“ од Ивана Шчоглова, „Запад и Исток“ од Н. А. Лухманова, „Лула“ од Арпада Берчика, „Први кукавичлук“ од Холгера Драхмана, „Присилна миса“ од П. С. Росегера и „Пуцањ у магли“ од Ј. П. Јакопсена. У седмој су: завршетак Јакопсенове приче, Л. Толстога „Басне Смрти“ и Габријеле Прајзове „За завесом“. Овом свеском завршена је прва књига ове интересне „библиотеке“, којој је уредник Јован Протић. У овој првој књизи има 50 прича, од којих је највише руских (13), а најмање пољских, хрватских(?), холандских, грчких и финских (по једна); у њој су даље заступљене ове књижевности: француска (са 7), енглеска, немачка, мађарска и шпањолска (са по 4), норвешка и шведска (са 3), чешка, талијанска и данска (са по 2). На овој првој књизи радило је 17 сарадника. — И овом приликом скрећемо пажњу читалаца на ову „библиотеку“. Свеска стаје 20 новчића.

Из „Србобрана“. — У „Србобрану“ излазио је низ чланака Синишиних под именом: „Успомена на ватикански сабор римске цркве 1869.—1870. год. приликом папине енциклике: Satis cognitum уједно и одговор на пропаганди „Балкан“ св. II.“; они су сада оштампани и у књижицу која броји 102 стране.

Из „Босанске Виле“. — Оштампане су из „Босанске Виле“ у засебну књижицу биографске црте *Владике Герасима Петрано-*

вића", које је написао приликом двадесет и пет година владиковања му Томо Крстов Поповић. У књижици је додан и лик владичин. Има 24 стр. обичне осмине.

Неимари. — Из „Дела" је оштампан роман „Неимари", који је написао К. Петровић. Може се добити у радикалној штампарији за два динара.

Једна студија о „Источноме Питању". — „Српска Застава" (број 8.—20.) донела је у својим подлисцима једну кратку али доста језгровиту студију о *Источноме питању*, од рускога професора Л. А. Камаровског, у српскоме преводу од јеромонаха Платона. Такве ствари чини нам се, ако се не мисле прештампавати у нарочиту књигу, не би требало доносити у дневним листовима — њима је пре место у периодичним часописима. Превод је на многим местима нејасан, а српски језик није најчистији.

Мали виолиниста. — Из „Голуба" је прештампана у засебну књижицу приповетка Шарла Дели-а „Мали Виолиниста". Превео ју је из дела „Les récits de la grève" Јов. Д. Пешика. Књижица има 25 страна, а стаје без поштарине 25 пара динарских. У Београду се може добити у дуванџиници Данила У. Романовића и у књижарницама.

Математички рад. — Из 128. „Рада" оштампана је у засебну књижицу од 8 стр. Косте Карамате „Prilog odnosima opisana kruga prema dodirnim krugovima kod trokuta."

Приручна књига за певање. — Драг. Хонса штампао је у Карловцу латиницом књижицу под именом „Glasbena teorija za pouku u pjevanju". У њој нам у кратко износи најзнатније законе „глазбене" теорије. На крају су „кратки животописи (или боље рећи: кратки помени) најзнаменитијих домаћих складатеља и глазбеника". Критика хрватска, и ако је чемугод и замерила, ипак препоручује ову књижицу од 20 новчића, јер се по распореду грађе јасно види, да ју је удесио практичар.

Iskrice iz svetske književnosti. — Јелица Бернадзиковска — Беговићева превела је, сакупила и издала „Искрице из свјетске књижевности". У књизи су овој афоризми (о деци и васпитању, вери, језику, идејалу и велеуму, лепоти и уметности, појезији и музици, срећу радости и жалости, љубави и пријатељству, животу и раду, срећи и судбини, знању, човеку и жени), на које је у читању нашила и сада их по некој основи средила. Избор афоризама не задовољава; чини се, да је узимала оно што јој је долазило под руку. „Вијенац" се љути још и што се списатељица у одељку „о језику" клонила оних афоризама, у којима долази име хрватско. Само у једној искрици — и то Сомџеревој — спомиње се језик хрватски, у искрици од Курелца спомиње се „Матере хрватске глас", а иначе у поглављу, које би требало да разгори у нас љубав нашем хрватском језику, нема имену хрватском ни трага."

Naša djeca. — Под тим натписом написала је Јагода Трухелка приповетку, наменивши је младим девојкама. У приповеци се износи низ женских ликова од њихова ђаковања па до онога тренутка кад постају домаћице. „Вијенац" препоручује ову приповетку, која је штампана у Загребу у дионичкој штампарији. Стаје 60 новчића.

Хемија. — Професор у сплетској реалци, Р. Гаспарини саставио је за школу, према министарској наредби, „Analitičnu Kemiju", те је и штампао у Сплету у штампарији Sociale Spalatina (G. Laghi-a). Има 216 страна; стаје три круне.

Ban Berislavić. — Иван Трнски спевао је, а дионичка тискара у Загребу штампала је песничку приповетку „Ban Berislavić", у којој се описује „јуначко ратовање Берислављево с Турцима и јуначко саборовање с кршћанским млакоњама, описује нам се и прерана смрт тога јуначкога сокола на бранику хрватске слободе.". Песма је у десетерцу. Стаје 30 новчића.

Песме за децу. — „Хрватски педагогијско-књижевни збор" у Загребу издао је прву свеску „Изабраних песама за младеж" Јосипа Милаковића. И ако стоји натпис „Изабране", ипак су у овој свесци песме дошле без избора. Многа и многа песма могла је изостати које са своје садржине, а које због спољњега облика. Стаје 50 новчића.

Једна молба. — Мађарска влада, као што је познато, наредила је свима општинама, које плаћају непосредне порезе до 15.000 форината, да морају подићи забавишта за децу од 3—6 година. У неким местима отворена су комунална забавишта са наставним језиком мађарским, опет неке су општине српске отвориле *српска* забавишта. Ова забавишта потребују васпитно градиво у српском духу, а њега нема. Тога ради Милан Стојшић професор у сомборској учитељској школи да би тој невољи доскочио растурио је проглас, којим моли да му сви родољуби помогну, те да скупи и на јавност изнесе „српске народне дечје молитвице, игре, песмице за декламовање и певање, приче, приповетке, скаске, загонетке и пословна занимања." Уз умотворине, које му буду слали, треба ставити: своје име и презиме и место, у коме су купљене; име игре, песме итд.; колико деце играју у тој описаној игри, како се она игра; именовати помоћна средства (градива) при игри и протумачити необичније изразе, по-

ред песмице за цевање добро би било и ноте додати.

***

Винодолски закон. — Jules Preux membre du comité de législation étrangère près le ministère de la justice штампао је под натписом „La loi du Vinodol“ у Nouvelle revue historique de droit français et étranger (свеске за септембар — октобар и новембар—децембар 1896. год.) превод нашега „винодолскога закона“. Преводилац је написао узгред и приступ од 11 страна, изневши у њему и библиографију о винодолском закону; иза текста су ноте стр. I—XL. Овај рад оштампан је и посебице у књигу на 8-ни са 2 л., 31. и XL стр.

Балканска Царица. – Мостарска „Зора“ у фебруарској свесци јавља да је „Балканска Царица“ кнеза Николе преведена и на талијански, а преводиоци су: P. Valle пуковник и његов син Humbert, те ће се први пут у скоро приказати у Флоренцији.

Еквиноције. — Позната драма Ива Конте Војновића „Еквиноцију“, коју је 1895. године издала „Матица Хрватска“, преведена је на чешки. Превео ју је Карло Кадец. У штампи је. Недавно се и представљала у прашком позоришту.

Решење источнога питања. — Прошле године изиђе у Паризу једна брошира под натписом: Solution de la question d' Orient: La Confédération balcanique et la Macédoine, par P. Arguriadès et P. Lagarde. Књижицу састављају два чланка: први, о *Балканској Конфедерацији* (прештампан из Revue Socialiste, авг., 1895.), а други, о *Маћедонији и односима ове земље* (извод из прошлогодишњега Almanach de la „Question Sociale“). И један и други казују, како би ваљало решити *источно питање* и прекинути борбу међу народностима у Турској: оснивањем балканске конфедарације. Први је чланак извештај са једнога скупа париске *Лиге за Балканску Конфедерацију*, који је одржан поводом оних бугарских упада у Маћедонију 1895. године, а на коме је говорио о балканској конфедерацији, председник те Лиге Грк Аргиријадес. Још пре неколико година основана је у Паризу ова Лига са задатком „да ради на остварењу једне конфедерације, коју би састављали *сви народи источне Европе и Мале Азије*“. Ево тих народа са свима њиховим данашњим и будућим државама, како су изређане у чл. 3. Лигиних статута: 1, Грчка са Критом; 2, Србија са Босном и Херцеговином; 3, Бугарска; 4, Румунија; 5, Црна Гора; 6, Маћедонија са Албанијом као слободна и федеративна држава; 7, Тракија са Цариградом као слободним градом и седиштем делегата свих федеративних држава; и 8, Јерменска са Малом Азијом и острвима њена приморја. Наши су читаоци могли видети из разних радова, који се појавише у овоме листу, како мисли наше уредништво о Заједници Балканских народа. На сваки начин жеља покретача ове Лиге веома је похвална и племенита, само што је у стварности неостварљива онако у целини не само за више деценија већ и неколико векова, а и да не говоримо како је смешно и помишљати само на неку конфедерацију са народима Мале Азије и острва њена — приморја! — Други чланак о *Маћедонији* више је кратка монографија о тој покрајини, њеној изванредној лепоти, природноме богаству и интересности становништва. Многе су ствари извађене из Pouqueville-а Voyage en Grèce, 1826. Писац износећи данашње стање у Маћедонији и борбу и претенсије данашњих балканских држава, препоручује Србији, Грчкој, Бугарској и Румунији: да раде на независности те покрајине стварањем аутономне државе а федеративан систем био би најправичније решење тога трновитог питања. Брошира стаје дин. 0·60, а може се набавити у администрацији листа La Question Sociale.

Виктор Берар по други пут о Маћедонији. — Многи од наших читалаца знају, да је прошле јесени пропутовао кроз Србију и отишао за Турску нама већ познати Виктор Берар, писац дела *Турска и савремени јеленизам*. Ресултати тога путовања су две студије: прва, о *Султановој политици* (излазила је у одељцима у Revue de Paris, а одатле оштампана у нарочиту књигу; *Ускок* доноси ту ствар у српскоме преводу), а друга о *Маћедонији*, која је почела излазити у Revue de Paris, свесци од 15. марта Судећи по овоме првом одељку изгледа, да ће ова студија бити од велика интереса за нас и, што нарочитим задовољством бележимо, чини нам се, да је г. Берар скинуо јеленофилске наочари и мало правилније гледа на данашње прилике у Маћедонији. Чим се буде завршила ова студија, упознаћемо детаљније своје читаоце.

О Црној Гори. — У 7. броју „Magazin für die Literatur“ штампан је чланак Виктора Рајснера „Der Herr der schwarzer Berge“; у њему се износи, како „Зора“ пише, однос апсолутистичкога кнеза Црне Горе према свом народу. Да би то постигао, писац је превео кнежеву беседу, изговорену приликом двестагодишње династичне прославе. Рајснер обећава да ће доцније штампати опширнији састав о „Балканској Царици“.

Докторска дисертација. — Д-р права Миливоје Ј. Пачић, капетан у пенсији, послао нам је на приказ своју дисертацију „Über das Verhältnis der unerlaubten Selbsthilfe zu den Vermögensdelikten“ (Минхен 1897., на 8-ни, 44 стр.).

Ибзен на бугарском. — У Софији у државној штампарији недавно је штампао Г.-

Д. Н. превод Ибзенове драме „Volksfeind“. У бугарском преводу натпис јој је: „Единъ Прѣдатель, театрално прѣдставление въ петь акта“ (На 8-ни, стр. 89). Иде као прилог уз LIV књигу „Периодическо списание на българското книжовно дружество въ Срѣдець.“ — Ово је први превод Ибзенових драма на бугарском штампан; од његових драма представљана је у Софији још и драма „Стълбоветѣ на обществото“, али није још штампана

Речници туђих речи у чешком. — Недавно су изишла два речника којима се тумаче туђе речи у чешком. Један је д-ра Фр. Бачковскога Slovnik cizojazyčny, и то друго поправљено и умножено издање; стаје форинту и 70 новчића; а друго је Ладислава Шинка Slovnik cizich slov; стаје три форинте.

Енглески лист о Лужичким Србима. — Енглески лист Century Magazine донео је у овогодишњој фебруарској свесци један симпатичан чланак о нашој браћи Лужичким Србима, из пера Charles de Kay-a. Revue encyclopédique Larousse, у своме 185. броју, донесе у изводу садржину тога интересног чланка.

НОВИНАРСТВО

Ратник.— У фебруарскојсвесци „Ратника“ штампан је између осталих чланак д-ра Влад. А. Поповића „Ресултати рекрутовања у 1893. и 894.“. Писац износи статистичке податке о рекрутацији у тим годинама. Врло су интересни и заслужују нарочиту пажњу.

Nastavni Vjesnik. — Изишла је и друга свеска пете књиге овога ваљанога часописа за средње школе. У њој налазимо на првом месту (стр 101.—110.) свршетак Шерцерова чланка „Nabožna djela I. Djordjića“; овде се говори о „Животу св. Бенедикта“ и о „Салтијеру Словинском“. За овим (стр. 110. - 159.) долази свршетак Керблерова чланка „O Euripidovu Heraklu i Sofoklovim Trahinjankama“. Трећи је чланак по реду (160.—174.) Д. Хирца „Gradja za narodnu nomenklaturu i terminologiju životinja“; овде је само почетак. За овим (175.—189.) је А. Лангхофера „Prilog za nomenklaturu kukaca u opsegu srednjoškolske obuke“; само је почетак, те је овде номенклатура Hymenoptera, Coleoptera, Neuroptera, Orthoptera и Aptera. Пети је чланак (189.-197.) М. Микшића „Metodika u mjerstvenom risanju i u opisnom mjerstvu na milenijskoj izložbi u Budimpešti god. 1896.“ За овим су „Još jedna o uzornoj poslovnici u višim trgovačkim školama“ од О. Бошњака (стр. 197. до 202.) и „Koncentracija obuke“ од д-ра J. Голика (203.—215.) Од „Књижевних обзнана“ у овој су свесци ове: Р. Пинтера (стр. 215. до 219.) на треће издање д-ра Н. Хоића „Opće povjesnice za niže razrede srednjih učilišta“ (Загреб 1896.) и J. Голика (стр. 220. до 224.) на д-ра Н. Зоха „Načela pedagogike po Naegelsbachu osobito za srednje škole“ (Осек 1896.). Од „Различних Бележака“ у ову су свеску ушле ове: Шерцерова „Razgovaranje meju papistu i jednim luteranom“ (стр. 224. до 225.) и Микшићева „Prilog k napomeni o kosokutnom sferičnom trokutu“ (стр. 226.). За овим је (стр. 227.—236.) Оглед из „Rječnika hrvatskoga jezika“ што су „iz književnih djela Vuka Karadžića i Gjura Daničića“ скупили и обрадили пок. Ив. Броз и Ф. Ивековић; у огледу су речи: *говорити, какав, као* и *коњ.* На крају је (стр. 236.—240.) „Prijegled časopisa“ и то ових: Zeitschrift für das Gymnasialwesen (за 1896., 5.—10. св.), Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik II (1896., св. 3.—10.), Zeitschrift fur mathematische und naturwissenschaftlichen Unteright (за 1896., св. 6.—8.) Zeitschrift für den phusikalischen und chemischen Unterricht (за 1896., св. 5. и 6.) и Zeitschrift für das Realschulwesen (1896., св. 9.—12.). — Трећа и четврта свеска „Наставнога Вјесника“ изићи ће уједно у мају месецу.

Часопис Матице Српске у Будишину. — Недавно добисмо и другу свеску за прошлу годину „Časopis-a mačicy serbskeje“, коју уреди вредни д-р Ернст Мука. У овој свесци између осталога ови су чланци: Мукин Prinoški k staršim serbskim cyrkwinskim a narodopisnim stawinam и Бјелин Naše rostlinske mjena z pžimjenami. Овај чланчић има интереса и за нас, јер су у њему изнесена тамошња имена појединих биљака. Ту ћете наћи на пр. и да нашу мајкину душицу зову: babina duška.

ПРОСВЕТА

Средње школе у Бугарској. — У Бугарској има девет мушких гимнасија (Софија има и две прогимнасије) у којима има ове школске године 8280 ученика са 361 наставником. Женских гимнасија има 7; у њима је 5146 ученица и 185 наставних снага. Пет је педагошких завода са 2660 ученика и 135 наставника, а и пет троразредних средњих школа са 782 ученика и 31 наставником.

Велика Школа њихова има 300 ученика са 40 наставника; од ових је 14 редовних професора, 1 ванредан, 3 редовна доцента и 21 хонорарни доценат.

УМЕТНОСТ

Народно Позориште у Београду. — Месеца фебруара даване су у Народном Позоришту 22. представе, од којих је пет дневних, а остало вечерње. Од *дневних* представа два су оригинала („Хајдук Вељко“ и „Маркова сабља“), два с немачкога („Госпођа од Сен-Тропеа“ и „Звонар богородичне цркве“) и један с францу-кога („Пријатељ из Лиона“). Међу вечерњим представама четири су ванредне, које је давао Салвини са својим

особљем, и то: Хамлета, Припитомљену Злоћу, Ромеа и Јулију и Отела.

Од осталих *вечерњих* представа: четири су оригинали („Протекција“, „Немања“, „Паланчанске Новине“ — даване о двадесетпетогодишњици књижевног рада писца њихова Драгомира Брзака, 23 фебруара, „За веру и слободу“), шест с францускога („Булинарови“, „Црни капетан“, „Уображени болесник“ — по новом преводу Богдана Ј. Поповића, „Паризлије у Паланци“ - комедија у четири чина, написали Иполит Рајмонд и Морис Ордоно, први пут 18. фебруара, „Мамзел Нитуш“ и „Воз за шетњу“), два с немачкога („Виљем Тел“ и „Французи у Кини“) и један с мађарског („Агнеша“).

Најбољи приход од дневних представа дале су представе: „Госпођа од Сен-Тропеа“ (697 дин.) и „Звонар богородичне цркве“ (679 дин.), а најмање „Маркова сабља“ (152 дин.). Од ванредних представа највише је дао „Отело“ (1803 дин.), а најмање „Припитомљена Злоћа“; ваља поменути, да су цене за ове представе биле два пута веће. Од вечерњих представа „Агнеша“ је овога месеца изишла с највећим приходом (535·50 динара), а „Булинарови“ (143·50 динара) и „Протекција“ (149·50) с најмањим. И овога месеца дневне представе боље су с приходом но што су биле прошле године у месецу фебруару. Вечерње представе у неколико су ипак горе с приходом но у фебруару прошле године; истина нема ниједне представе с приходом испод сто динара, као што је то било прошле године у овом месецу, али зато има само по једну представу с приходом више од пет стотина и од четири стотине, док је лане било представа не само с приходом већим од пет стотина динара, већ и с приходом већим од шест и седам стотина.

О новосадском позоришту за последњих петнаест година. — На основу одлуке главне скупштине новосадскога позоришта од прошле године оштампан је у књигу „Извештај о стању и раду српског народног позоришта за последњих петнаест година од 1881.—2. до 1895.—6.“ од д-ра Л. Станојевића председника друштвенога. Уз овај извештај штампан је и извештај управног одбора за 1895.—1896. годину, а додана је и слика председникова. Из тих извештаја вадимо ове податке: Ова позоришна дружина имала је 1881. г 14 мушких и 10 женских чланова, а сада има 15 мушких и 14 женских. На плате је глумачке издавала годишње 1881. 14.000, а сада издаје 20.900 ф. За петнаест година заслужила је од представа 362.932 фор. и 27 н., а потрошила 361.587 ф и 78. н. Највећи дефицит био је год. 1889/90 и 1895/6; тих година иде преко 1300 фор.; а никако га није било: 1881/2. — 1883/4., 1886/7., 1891/2. — 1892/3. и 1894/5. Ове, 1894/5., био је суфицит највећи; преко три тисуће форината. Позоришни фонд имао је 1881. год. 20.805 фор и 70 новч., а маја 1896. 48.957 фор. и 73 новч. На гардеробу утрошено је 3298 ф. и 35 новч. Чланова „Друштва за срп. нар. позориште“ има данас 434; дакле 143 више но у 1881. год. Кад се прегледа бројно стање по местима, онда се види како много и много српско место у Војводини нема ниједнога члана, што је заиста за осуду. Пензиони фонд глумачки износи 1580 фор. и 23 новч.

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

† **Милан С. Пироћанац.** — Овај познати државник српски умро је 2. овог месеца у Београду у 61. години свога живота, после дужега боловања. Покојни Пироћанац родом је из села Шугрина у *пиротском* округу, те се по том и прозвао *Пироћанац*. Стари су му, још, амо прешли, и у нашој борби за ослобођење учествовали. Учио се у Београду и Паризу, а нешто и у Немачкој. По повратку с наука ушао је у државну службу, у министарство спољних послова, где је, доцније, био и начелником тога министарства за владе кнеза Михаила. Кнез Михаило поверовао му је неколико важних политичких мисија. По смрти кнеза Михаила преведен је у суд, и у суду је као председник првостепеног суда и као члан Касационог Суда провео доста времена. Био је и адвокатом. Покренуо је лист *Шумадију*, а, за тим, и *Видело* ставивши се на чело напредне странке, којој је био вођа до јесени 1883. године. Био је неколико пута министар, а после оставке Ристићева кабинета образовао је крајем 1879. године владу под својим председништвом из новопостале напредне странке. После оставке 1883. Пироћанац се повукао од активне политичке борбе. Био је један од најодличнијих правника у Србији.

Покојни Пироћанац је у доцније доба изишао на јавност и као политички писац. Написао је, о балканском питању, једну брошуру на француском језику, La peninsule balcanique, под псеудонимом „Братимић“, а осим тога и неколико брошура на српском језику, од којих је једна, *Наша завршна реч*, из *Дела* оштампана. Поред ових главније су му брошуре: *Међународни положај Србије*, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, *Белешке поводом једне дипломатске историје* и *Историска Размишљања*. Овда онда излазио је с мишљењем својим о појединим дневним питањима и у политич листовима, под својим потписом, и од ових кратких састава нарочито је помена вредна његова енунцијација о политици Аустро-Угарске према Србији, која је скороједновремено објављена у *Српском Гласу* и *Одјеку*, као отворено писмо уреднику *Српскога Гласа*.

Сви су му ови књижевни послови од вредности, и као литерарни производи и као значајни прилози за расправу питања о којима говоре.

Зна се да је после себе оставио и забелешке о догаћајима и питањима политичким у којима је као радник или саветник учествовао.

† **Сава Бјелановић.** — Другога дана овог месеца умро је у Задру Сава Бјелановић, уредник Српскога Гласа, народни посланик на далматинском сабору и признани воћа српске странке на Приморју. Са Савом умире одушевљени и просвећени син нашега народа; спреман, искусан и увићаван политичар; борац и прегалац увек готов да у борби за народна права уложи и прегори све своје силе и користи. С њим је нестало Србина који је умом и срцем грлио и обухватао сву ширину своје отаџбине, Словенина којему свест и осећање, чисти од туђинскога кварежа, не дадоше да икад скрене са народне стазе, човека који је по васпитању, образовању и појмовима својима био угледан представник свога нараштаја.

О Бјелановићу је „Дело“ радо опширније проговорити, и уредништво се тога ради постарало за опис његова живота и рада, али како је то испало овеће, те би штампањем у овој свесци сама свеска прешла свој обични обим и још се мало више задржала, уредништво ће тај свој део дуга према заслуженом покојнику одужити у броју после овога.

† **Војвода Милорад Г. Медаковић.** — Умро је у Београду 14. марта у својој 73. години и овај последњи противник јоте. Рођен је у Далмацији. Његов књижевни и политички рад нарочито се везује за Црну Гору, у којој је био у два маха по неколике године за владе Петра II и Данила. Дела његова: „Повесница Црне Горе“, „Петар Петровић II Његош“, Владика Данило“ најбоље то потврђују. Уређивао је у Земуну 1850. године „Војвоћанку“, а 1852. прво у Темишвару па у Н. Саду „Јужну Пчелу“. Од 1858. живео је у Београду, примајући пенсију од Русије, чији је необични пријатељ био. „Учено Друштво“ убројало га је међу своје праве чланове.

† **Д-р Милан Р. Димитријевић.** -- Удес је зао ваљада хтео да место приказа кога рада овога младога доктора философије, саопштимо вест: да је 22. овога месеца сахрањен у Београду уз учешће многих пријатеља. Његов озбиљни рад обећавао је врло много; али неумитна прерана смрт прекиде га баш у оном часу, када је требало да и на књижевном раду покаже своју стручну спрему.

† **Матија Ваљавец.** — 3. марта умро је у Загребу професор Матија Ваљавец у 67. години. Родом Словенац, марљиво је радио и на српско-хрватској књизи. До 1876. године био је са службом изван Загреба, а те године преместе га у Загреб и изаберу за дописнога члана Југословенске Академије. Та година значајна је у његову раду. Са епских и лирских песама, којима је пунио ступце разних словеначких листова, и са марљива и критичнога прибирања народнога блага, у ком се послу ретко ко тако одликова као он, обрати се сав науци. Проучавање кајкавштине у погледу акцента, претресање језика неких старина, издавање дела далматинских песника и књижевника (Барковића, Рањине, Колунићев зборник, Црквена приказања), помагање на Академијском Рјечнику, у ком је после смрти Даничићеве уредио речи од „чога“ до „чужити“ — беху главнији послови овога вреднога књижевнога радника. Лепу биографију Ваљавчеву написао је пре две године Фр. Левец у „Ant. Knezova Knjižnice“ (св. II. Издање „Словенске Матице“).

† **Едвард Јелинек.** — У Прагу је умро 3. марта Едвард Јелинек, један од најодушевљенијих проповедника словенске узајмице, у 42. години. „Познајмо се“ била је његова девиза не само као уредника „Sbornik-a slovanskeho“ од 1881.—1886., у ком је безброј разноврсних чланака о словенским народима, већ и у другим његовим делима. Његова је тежња пре свега била зближење Чеха с Пољацима. Из свакога му реда то провирује, а на по се из „библиографије“ коју је саставио Пољацима да би их упознао шта су све Чеси писали о њима. Али и друге словенске народе није сметао с ума. Србима је дао такођер *Чешку библиографију* у колико се тиче јужних Словена (до 187[illegible]. г.), која је штампана 1883. г. у „Гласнику Срп. Уч. Друштва“ књ. 52., а и писао је у „Српској Зори“ за 1878. и 1879. месечне извештаје о кретању свију Словена, па и о књижевним новинама у њих. Русе је упознао такођер са чешком библиографијом, у колико се тиче Руса, а бавио се у неким делима о приликама русконољским. Путовао је по свима словенским земљама, те је тако и лично упознао земље, које му тако драге беху. Нешто његових радова и у нас је преведено у појединим књижевним листовима. Вечан му спомен!

Досадашњем уреднику „Дела“, г. д-ру Миловану Ђ. Миловановићу са променом свога положаја, немогућно је било и даље вршити ову дужност. С тога је био привремено примио уредништво листа власник његов, г. Стојан Протић. Од сада је пак поверено уређивање листа сталноме уреднику, г. д-ру Драгољубу М. Павловићу.